

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

О. В. Гісем

ІСТОРІЯ: УКРАЇНА І СВІТ

Інтегрований курс
Рівень стандарту

10

УДК [37.016:94(477)](075.3)
Г51

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 31.05.2018 № 551)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Гісем О. В.

Г51 Історія: Україна і світ (інтегрований курс, рівень стандарту) :
підруч. для 10 кл. закл. загал. серед. освіти / О. В. Гісем. —
Харків : Вид-во «Ранок», 2018. — 256 с. : іл.

ISBN 978-617-09-4343-9.

УДК [37.016:94(477)](075.3)

Інтернет-підтримка

Електронні матеріали до підручника
розміщено на сайті
interactive.ranok.com.ua

ISBN 978-617-09-4343-9

© Гісем О. В., 2018
© ТОВ Видавництво «Ранок», 2018

Шановні десятикласники і десятикласниці!

У 10 класі ви продовжите вивчати історію України та все-світню історію, але цього року ці два предмети було об'єднано в один **інтегрований курс**. Ви ознайомитеся з подіями історії України в контексті світової історії першої половини — середини ХХ ст., тобто періоду, який охоплює події від початку Першої світової війни до закінчення Другої світової війни. Перевага інтегрованого курсу полягає в тому, що вам не доведеться працювати за двома підручниками, матеріал у яких часто дублюється. Ви зможете простежити залежність історії України від світових процесів, знайти спільні й відмінні риси між ними.

Перш ніж розпочати роботу з підручником, необхідно ознайомитися із його структурними особливостями. Весь навчальний матеріал розподілено на шість розділів, кожен із яких має окремі частини — параграфи. На початку кожного параграфа визначено його **мету**: ви дізнаєтесь, про що в ньому йтиметься та які знання ви здобудете. Нижче на полях ви знайдете перелік **основних дат** за темою. Тлумачення нових **термінів і понять** також наведено на полях підручника.

Важливу роль у розумінні подій мають **історичні документи, ілюстрації, картосхеми, таблиці та схеми**, що підібрані за темами параграфів. Опрацюйте їх та дайте відповіді на запитання до цих джерел. Крім того, у підручнику є багато додаткової інформації, яка містить відомості про видатних історичних осіб і цікаві факти про події, що розглядаються.

Наприкінці параграфів розміщено **запитання та завдання** до теми. Ви зможете здійснити самоперевірку та з'ясувати, чи добре ви запам'ятали вивчений матеріал, а також осмислити прочитане, розвинути свої навчальні вміння (складати історичний портрет, есе тощо). Деякі завдання передбачають роботу в групах.

До підручника було розроблено **електронний освітній ресурс interactive.ranok.com.ua**. Він містить документи із запитаннями до них, цікаву додаткову інформацію й тестові завдання до розділів, які можна виконати в режимі онлайн. Також ви знайдете тут розробки **практичних занять**, мета яких — допомогти краще засвоїти вже здобуті знання, розвинути вміння, сформувати власне ставлення до певних історичних подій. Такі уроки переважно розраховані на роботу в групах.

Бажаємо вам успіхів!

Розділ 1

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА

МЕТА

- визначити причини і передумови Першої світової війни; висвітлити події, які стали приводом до неї
- розкрити плани сторін напередодні війни; показати процес втягування країн у війну

ДАТИ

- 28 червня 1914 р.** — убивство спадкоємця австро-угорського престолу ерцгерцога Франца Фердинанда
- 28 липня 1914 р.** — початок Першої світової війни

Світова війна — організована збройна боротьба між державами, у якій брала участь більшість країн світу.

- Напередодні Першої світової війни й під час війни стали популярними карти-карикатури, які відображали співвідношення сил на континенті
- ? Спробуйте пояснити задум карикатуриста. Точку зору якого військово-політичного союзу вона відображає?

§ 1. Причини й привід Першої світової війни

Історія людства знає безліч війн. Проте дві з них за масштабами руйнувань і людських втрат не мають рівних. Обидві відбулися у ХХ ст., у них брали участь усі найбільші держави світу. Основні бойові дії розгорталися в Європі.

Перша світова війна розпочалася **1 серпня 1914 р.** й тривала до **11 листопада 1918 р.** На кінець війни кількість її учасників досягла **36 держав** (загальна кількість — **59 незалежних держав світу**) із населенням **1,5 млрд осіб**, що становило **87 % жителів планети**. Загальна протяжність фронтів досягала **3 тис. км**. Витрати держав-учасниць війни на її ведення в десять разів перевищували вартість усіх війн, що відбувалися в ХІХ — на початку ХХ ст.

До Першої світової війни призвели загострення суперечностей між провідними державами світу і боротьба військово-політичних союзів — Антанти й Центральних держав (або Четверного союзу, попередником якого був Троїстий союз). **Найбільш непримиренними виявилися інтереси Німецької імперії та Великої Британії.** Ініціаторами розв'язання війни виступили правлячі кола Німеччини та Австро-Угорщини. Інші країни також мали конкретні загарбницькі цілі. Напередодні війни «гонка озброєнь» набула нечуваного розмаху. Видатки на війну склали понад половину бюджетних витрат країн Європи.

Німецька імперія прагнула світового панування. Її плани передбачали загарбання територій у Європі, у тому числі України, колоніальних володінь Англії, Франції, Бельгії, зміцнення позицій у Туреччині та на Близькому Сході, у Закавказзі.

Австро-Угорщина сподівалася підкорити Сербію, Болгарію і Чорногорію, заволодіти нафтовими родовищами Румунії, панувати на Чорному, Адріатичному та Егейському морях.

Загострення економічних суперечностей між провідними державами світу, боротьба за ринки збуту й джерела сировини; суперництво за світове панування

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА

Протистояння між двома військово-політичними союзами європейських держав, нестримна «гонка озброєнь»

Із книги доньки англійського посла в Петербурзі Міріель Б'юкенен

...Як сповнені ми були ентузіазму! Як сповнені впевненості, що боремося за праве діло, заради свободи, гуманності, за краще життя на Землі. Завдяки нашому піднесеному настрою ми чекали на триумфи й перемоги. Російська піхота! Британський флот! Французька артилерія! Війну буде завершено до Різдва, і козаки увійдуть у Берлін!.. Союзники продиктують свої умови миру німецькому імператору, і за столом, зробленим із «дерева перемоги», де він розчерком пера віддав наказ про початок бойових дій, він буде змушений підписати мирний договір.

- ? 1. Як ставилися народи до війни, що почалася? 2. Чому сподівання на швидке припинення війни не виправдалися?

■ Німецькі солдати вирушають на фронт. 1914 р.

■ Австрійські солдати крокують вулицями Відня. 1914 р.

Туреччина, яку збиралися поділити країни Антанти, звертала свої погляди на Балканський півострів, Крим, Закавказзя, Іран.

Велика Британія претендувала на німецькі колонії, турецькі володіння в Месопотамії (зараз — Ірак), домагалася посилення впливу на Близькому Сході та в Середземномор'ї. Англія прагнула підірвати економічну могутність Німеччини.

Франція мала намір повернути Ельзас і Східну Лотарингію, відібрані в неї Німеччиною в 1871 р., захопити багатий на вугілля Саарський басейн та частину Рейнської області Німеччини.

Російський уряд мав стратегічні завдання — встановити контроль над чорноморськими протоками Босфор і Дарданелли, а також Східною Пруссією, Силезією, Галичиною і Буковиною, подолати німецький та австрійський вплив у Туреччині й на Балканах.

Найбільше вагалася у визначенні своїх бажань Італія. Як союзник Німеччини й Австро-Угорщини, вона прораховувала, де на неї чекає більша вигода. Із початком війни країни Антанти пообіцяли їй більші територіальні придбання, Англія пропонувала надати велику позику. Це схилило Італію до переходу на бік противників Німеччини.

■ Французькі солдати вирушають на фронт. 1914 р.

? Що об'єднує наведені ілюстрації? Які емоції у людей, зображених на них, переважають? Чим це зумовлено?

Австрійський письменник Стефан Цвейг про Першу світову війну

Стрімка вилазка в романтику, смілива й мужня пригода — такою уявлялася війна в 1914 р. пересічному чоловікові; юнаки щиро переживали, що можуть пропустити таку хвилюючу пригоду, тому палко припадали до знамен, тому тріумфували і співали в поїздах, що везли їх на бійню.

- Убивство в Сараєві сербським націоналістом Гаврилом Принципом ерцгерцога Франца Фердинанда та його дружини Софії Хотек. 28 червня 1914 р.

? Чому саме це вбивство стало приводом до війни?

На початку війни хвиля патріотизму й **націоналізму** охопила воюючі держави. Вона створювала сприятливі умови для мобілізації всіх сил на фронті та в тилу. Зовнішнім проявом національних почуттів стало перейменування в Росії міст із німецькими назвами. Зокрема, Санкт-Петербург став Петроградом, а у Великій Британії королівська родина з німецького Ганновера взяла нове прізвище — Віндзор.

Націоналізм — ідеологія та політика, основою яких є ідея винятковості національних пріоритетів і національної зверхності, трактування нації як вищої форми суспільства.
Ультиматум — категоричні вимоги.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Якими були головні причини Першої світової війни? 2. Що стало приводом до війни і чому? 3. Складіть таблицю «Територіальні зазіхання провідних держав напередодні Першої світової війни». 4. Напишіть есе на тему «Чи можливо було уникнути війни?».

- Софійська площа в Києві в день початку війни. 1 серпня 1914 р.

Приводом для реалізації цих прагнень стало **вбивство в Сараєві. 28 червня 1914 р.** сербський студент (боснійський серб) Гаврило Принцип, член таємної організації «Млада босна», що боролася за об'єднання всіх південнослов'янських народів, застрелив наступника австро-угорського престолу ерцгерцога Франца Фердинанда. Скориставшись цим, 23 липня 1914 р. Австро-Угорщина висунула Сербії **ультиматум** і погрозувала війною. Сербія заявила про свою згоду прийняти умови, за винятком пункту, де йшлося про участь австрійської поліції у проведенні слідства на території Сербії. Це було прямим порушенням суверенітету держави. Тоді 28 липня австро-угорські війська вторглися на територію Сербії.

За лічені дні війна стала світовою. Вона поширилася на всій земній кулі, але основні фронти були в Європі. На боці держав Антанти виступила Японія, маючи на меті захопити німецькі колонії в Тихому океані й заволодіти Китаєм. У жовтні до Німеччини приєдналася Османська імперія.

§ 2. Доля солдата на війні

МЕТА

- створити уявлення про долю солдата в роки війни
- показати, які нові проблеми створила Перша світова війна

Бліндаж — укриття, влаштоване на бойових позиціях для захисту від артилерійського та іншого вогню.

■ Австрійські траншеї, залиті водою

■ Траншеї війни в розрізі. Фрагмент діорами

Із листа німецького солдата

Тепер я знаю, чим є війна. Ми сидимо вже вісім днів в окопах, і тут дуже холодно. Уже десять днів ми не споживали теплої їжі. Тільки галети з паштетом, бо польова кухня не може до нас доїхати. На пагорбі біля нас лежить багато вбитих. Із 240 осіб ще 40 лежить там. Моїм єдиним бажанням є якнайшвидше завершення війни.

- ? 1. Про які негаразди окопного життя розповідає солдат?
2. Який вплив мали описані негаразди на його світобачення?

За роки війни до армій воюючих держав було мобілізовано 73,5 млн чоловіків віком від 18 до 60 років. Війна докорінно змінила їхнє світобачення, відірвавши від звичного життя. Одні потрапили на фронт добровільно, піддавшись патріотичному піднесенню й пропаганді, інші ставали до війська в результаті масових мобілізацій. Для більшості цих людей місцем перебування на фронті стали **траншеї (окопи)**. Люди жили в невеликих землянках, бліндажах або просто неба, потерпали від спеки і холоду, спраги й голоду, тонули в багнюці під зливами. У таких умовах їм доводилося рити нові траншеї, будувати укріплення, тягати гармати, відбивати атаки противника. Іноді люди гинули, навіть не побачивши противника в обличчя.

Найбільше за артилерійський і кулеметний вогонь противника бійців у траншеях турбували **проблеми антисанітарії і погане харчування**. Іноді місяцями солдати не бачили гарячої їжі. Єдиною їхньою розрадою була банка тушонки. Найгірше забезпечувалася продовольством французька армія. Проблемою була й питна вода. Використання будь-яких джерел води призводило до поширення кишкових захворювань.

Солдати хворіли через відсутність елементарних санітарних умов і швидко вкривалися вошами. Як згадував один з учасників війни: *«Воші особливо не допікали на холоді, коли стоїш на посту або йдеш вартувати. Однак коли повертаєшся в землянку, коли починаєш зігріватися, саме тут вони починають вилазити з потаємних схованок лахміть нашого одягу... Вони не залишали нас у наших буднях ніколи... Замучені до краю як фізично, так і морально, ми не могли стулити очей через вошей»*.

Під час тривалих боїв земля між позиціями противників перетворювалася на кладовище без могил і пам'ятників, куди скидали тіла вбитих і поранених, яким не могли надати допомогу. Проте **поранені**, що потрапляли у госпіталі, не завжди отримували належну допомогу через відсутність ліків і методів лікування. Від зараження й різних хвороб померло більше людей, ніж було вбито. Значна частина тих, що вижили, залишалися **каліками**. Мільйони солдатів страждали від **контузії** — післятравматичного стресового розладу. Вони не могли спати, говорити або безконтрольно годинами сміялися, плакали або співали. Деякі солдати відновлювалися, а інші страждали все життя. Частими були **психічні захворювання**, які спочатку сприймалися як боягузтво, тому солдатів із такими розладами психіки розстрілювали.

У таких умовах солдати намагалися не втрачати людяності, підключуючись про поранених і полонених противників. Несподіваним стало спільне святкування Різдва солдатами протиборчих армій у 1914 р. Із 1917 р. частим було таке явище, як **братання**, коли солдати потай від своїх командирів домовлялися не стріляти один в одного або тільки вдавали ведення бою.

У будь-якій війні частина солдатів за різних обставин потрапляла в **полон**. Із давніх часів склалися правила поводження з бранцями, а напередодні Першої світової війни вони були врегульовані міжнародними конвенціями. Проте жодна зі сторін не могла

- Французькі солдати із каліцтвами обличчя. Щоб їх приховати, вони носили спеціальні маски

- Французькі солдати приготувалися до зустрічі Різдва з німцями. 1914 р.

Різдво 1914 р. стало особливим. Воно запам'яталося тим, що солдати воюючих держав раптово перестали стріляти і влаштували спільне свято, пригощаючи один одного. Такі перемир'я всупереч волі командування відбувалися і в наступні роки війни. Із того часу перемир'я на Різдво під час війни стало традицією.

- ? Про що свідчить явище братання?

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Чому під час Першої світової війни до армій воюючих держав було мобілізовано мільйони чоловіків? 2. Як позиційна війна вплинула на долю солдата під час війни? 3. Якою була доля військовополонених під час війни? 4. Складіть презентацію про життя солдатів в окопах (траншеях). Укажіть проблеми, які їм доводилося вирішувати.

Зі спогадів російського полоненого

Усі, хто міг, записувалися на польові роботи, на шахти або на фабрики. До кінця війни сотні тисяч полонених жили по чеських, німецьких та угорських селах без нагляду, під відповідальність своїх господарів. Багато з них узимку поверталися до табору, але були щасливці, які назавжди виривалися з таборів і роками залишалися в селах. Селянки, що поховали своїх чоловіків або втратили зв'язок із ними, часто сходилися з новими працівниками, і нехитрий порядок сільського життя брав своє... Оскільки все це відбувалося всюди і набувало масового характеру, то, не соромлячись сусідів, полонений вбирився в одяг відсутнього господаря і ставав зовсім своїм.

- ? Чим можна пояснити таке ставлення до військовополонених?

передбачити, що війна буде тривалою, а кількість полонених сягатиме мільйонів осіб. Так, за всю війну солдатів російської армії потрапило в полон близько 4 млн, австро-угорської — 2,2 млн, італійської — 600 тис., німецької — 1 млн, французької — 500 тис., англійської — 200 тис. осіб тощо.

Для утримання такої кількості людей у Німеччині було створено близько 250 таборів, в Австро-Угорщині — 300, у Росії — 400. Сотні таборів налічувалося у Франції та Англії. За роки війни на території Німеччини опинилося близько 6 млн полонених і переміщених осіб. Щоб утримувати стільки людей, спочатку Німеччина, а потім й інші держави почали використовувати працю полонених на фабриках, заводах, копальнях, транспорті, у сільському господарстві.

Ставлення до військовополонених у воюючих державах відрізнялося й залежало від внутрішнього становища в країні та подій на фронті. Через міжнародні благодійні організації, зокрема Червоний Хрест, уряди намагалися надати допомогу своїм громадянам, що опинилися в полоні. Найбільшого успіху в цьому досягли у Великій Британії.

Здійснювалися спроби залучити військовополонених до своїх армій. Так, у Росії були створені чеський, польський, югославський корпуси, у Німеччині та Австро-Угорщині — підрозділи з українців та поляків. Проте ця практика не набула поширення.

Затягування війни та втома солдатів призводили до масового дезертирства або бунтів. Найбільшого розмаху такі процеси досягли на Східному фронті, коли російська армія почала розпадатися під впливом революційної агітації.

Доволі специфічними були відносини між льотчиками воюючих держав. Тут панував «кодекс лицарської честі». Англійські й американські льотчики майже ніколи не брали із собою парашута, вважаючи його використання боягузством. Повітряні бої сприймали як турніри. Про долю збитого льотчика, що опинився на території противника, повідомляли протилежній стороні. Деякі льотчики ставали національними героями.

Найуспішнішим льотчиком у Першій світовій війні був **Рітмейстер фон Ріхтгофен** (1892—1918), який збив 80 літаків. Він мав прізвисько Червоний Барон за колір свого літака. Загинув під Ам'єном. Найвідомішим льотчиком-винищувачем союзників був француз **Рене Фокк** (1894—1953), який збив 75 літаків.

§ 3. Зброя Першої світової війни

Перша світова війна суттєво вплинула на розвиток військового мистецтва й озброєння. Це була перша війна, яка мала безперервні лінії фронтів, а бойові дії велися за будь-якої погоди. Такою війну зробили три речі: **кулемет**, **колючий дріт** і **тушонка**. Так, десять кулеметів (кулеметна рота) і 100 бійців могли стримувати наступ дивізії піхоти (від 10 до 20 тис. солдатів). Іноді позиції кулеметників прикривали полями з колючим дротом, що робило неможливим наступ кінноти — головної ударної сили тих часів — і вкрай ускладнювало наступальні дії піхоти. Якщо до цього долучалася артилерія, то наступ перетворювався на марну справу. У результаті на фронтах війни настала **«позиційна криза»**. Жодна зі сторін не могла просунути вперед без тисяч жертв. Тушонка давала змогу солдатам перебувати в окопах безперервно.

Щоб подолати кризу, воєначальники обох блоків намагалися застосувати або нову зброю, або нову тактику. Проте у відповідь швидко знаходили протидію, і війна до свого завершення залишалася переважно позиційною. Армії влаштовували кількадевні обстріли важкими гарматами, які перетворювали бойові позиції ворогуючої сторони на руїни. Потім вдалися до масових атак піхоти на вузькій ділянці фронту, які рухалися хвилями (французька тактика **«людських хвиль»**). Протидіючи цьому, піхота противника почала рити розгалужену і глибоку мережу окопів, бліндажів, а також створювати кілька ліній оборони. За роки війни було викопано 40 тис. км окопів. У той самий час артилерія противника намагалася придушити вогонь гармат. Такий спосіб наступальних дій призвів до швидкого вичерпання людських ресурсів, і розпочався **«снарядний голод»**. За рік витрачали близько мільярда снарядів. Для вирішення цих проблем залучали нових союзників, а промисловість була змушена працювати на війну. Проте це лише розширило масштаби війни.

«Позиційну кризу» намагалися подолати й технічними винаходами та вдосконаленнями. Із **1915 р.** почалося масове застосування **отруйних газів**. Від **хімічної зброї** постраждало 1,2 млн солдатів з обох сторін.

Револьюційним винаходом стали **танки**, які вперше використали в **1916 р.** під час битви на **річці Соммі**. Проте через технічну недосконалість ця зброя не стала вирішальною у війні.

Єдиним ефективним способом подолати оборону противника стала зміна тактики дій піхоти. Уперше її застосував російський генерал **Олексій Брусилов**, який не здійснював тривалої артилерійської підготовки і завдавав не один головний удар, а кілька. Це дезорганізувало противника і формувало передумови для успішного наступу. Крім того, почали використовувати тактику дій артилерії, яка створювала вогняний вал перед своєю піхотою, що наступала. Він рухався у гліб оборони противника в міру просування піхоти. Найуспішнішою стала винайдена німцями тактика дій **штурмових груп**, які, маючи легке й потужне озброєння (кулемети, міномети, гранати), просочувалися через позиції противника. Доля битви вирішувалася в ближньому бої, де все залежало від особистої підготовки бійця. Завдяки цій тактиці німецькі війська змогли успішно

МЕТА

- ознайомитися зі змінами, які відбулися в озброєнні й тактиці бойових дій під час Першої світової війни
- розкрити причини й наслідки цих змін

ДАТИ

- 1914 р.** — «позиційна криза»
- 1915 р.** — перше умовно успішне використання отруйних газів
- 1916 р.** — перше використання танків

■ Колючий дріт для захисту бойових позицій

■ Кулемети часів Першої світової війни

- Уніформа основних учасників війни: 1 — рядовий російської армії; 2 — рядовий французької армії; 3 — рядовий британської армії; 4 — рядовий німецької армії. Прикметною ознакою уніформи стало використання кольорової гами, яка маскувала бійців. Першими таку форму ввели англійські командири, навчені досвідом англо-бурської війни (1899—1902 рр.). Наступними були російські солдати, які мали досвід російсько-японської війни (1904—1905 рр.). Останньою маскувальною формою почала використовувати французька армія.

- Газова атака. Із розміщених уздовж лінії фронту газових балонів у бік противника випускали гази, які розносив вітер. Згодом були виявлені снаряди й міни, які наповнювали отруйними речовинами

- Французькі кулеметники в проти-газах. 1915 р.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Як змінилася зброя за роки війни?
2. Що перетворило Першу світову війну на позиційну? 3. Поміркуйте, чи було знайдено вихід із «позиційної кризи».
4. Чому фронт Першої світової війни на сході був більш рухомим, ніж на заході? 5. Підготуйте презентацію про роль авіації в роки війни.

розпочати свій останній великий наступ — «битву кайзера». Проте вичерпаність ресурсів країни не дала змогу розвинути успіх.

Також під час війни швидкого розвитку набула авіація. За чотири роки вона пройшла шлях від розвідувальних польотів до стратегічних бомбардувань тилу противника.

Перші літаки, які застосовували на війні, не мали зброї. Пілоти ворогуючих сторін, зустрівшись у небі, могли лише застосувати особисту зброю, зробивши декілька пострілів. Російський льотчик Петро Нестеров першим у світі зробив на літаку «мертву петлю» й застосував таран, спрямувавши свій літак на ворожий. Згодом, коли літаки стали досконалішими, розгорталися справжні повітряні бої.

Німеччина була першою країною, яка застосувала військово-повітряні сили для нападу на стратегічні тили противника (заводи, населені пункти, морські гавані). Із 1914 р. спочатку німецькі дирижаблі, а потім багатомоторні бомбардувальники регулярно здійснювали обстріл (переважно вночі) тилових об'єктів Франції, Англії та Росії.

Заходи із затемнення, повітряні тривоги, необхідність організації протиповітряної оборони (ППО) стали звичними явищами війни, хоча в окремих випадках усе це здійснювалося переважно з метою залякування.

Перші консерви з'явилися у Франції. У 1804 р. кондитер Нікола Франсуа Аппер запропонував спосіб консервування продуктів. Він варив м'ясо або овочі 1—2 години, а потім перекладав готову продукцію в посудини, які нагрівав у соляному розчині до 110—115 °С, вважаючи, що так він убиває всі шкідливі мікроорганізми. У посудині залишався невеликий отвір, який щільно закривали, коли з нього переставала йти пара.

Результати Н. Ф. Аппера для свого часу були приголомшливими. Наполеон Бонапарт нагородив його титулом «Благодійник людства».

Цей винахід набув популярності. В Англії, яка викупила право на використання методу, удосконалили процес. М'ясо або овочі складали в жерстяні банки, герметично закриваючи їх. Технологію почали використовувати в США та Німеччині. Уже з 1826 р. англійська армія додала консерви до раціону своїх солдатів. Згодом це зробили й інші держави. Тушонка з'явилася наприкінці XIX ст., як і її назва. У 1915 р. була винайдена банка, яка після відкриття сама нагрівалася. Це була єдина їжа, яку можна було безпечно споживати в окопах.

§ 4. Бойові дії в 1914 р. Провал німецького «бліцкригу»

Напередодні війни країни Антанти мали перевагу над Центральними державами в людських і матеріальних ресурсах. Їхні флоти домінували на морях. Проте за кількістю та якістю озброєнь до війни краще підготувалася Німеччина. У 1913 р. начальник генерального штабу Німеччини Гельмут фон Мольтке розробив військово-оперативний план нападу на Францію та Росію. У його основу було покладено план «бліцкригу» генерала Альфреда фон Шліффена.

Неминучість війни на два фронти для Німеччини була очевидною, тому головна ідея стратегічного плану передбачала бити противників нарізно. Першою на черзі була Франція. Удар по ній мали завдати через нейтральну Бельгію на північ від Парижа та в обхід основних сил французької армії. У результаті такого стратегічного маневру («непрямого удару») французька армія мала бути оточена та знищена, перш ніж Росія завершить мобілізацію своїх військ. Після розгрому французької армії протягом чотирьох—шести тижнів Німеччина мала перекинути війська на схід і завдати нищівної поразки Росії.

Проте після загострення австро-сербського конфлікту оголошена Росією мобілізація ставила під сумнів можливість реалізації цього плану. Тоді правлячі кола Німеччини зважилися діяти на випередження. 1 серпня було оголошено війну Росії та Франції. 2 серпня 1914 р. німецька армія вторглася на територію Люксембургу, а через два дні — до Бельгії. Наступ здійснювали основні сили, кількість яких становила 1,6 млн осіб. 20 серпня німецькі війська захопили столицю Бельгії Брюссель. А бельгійська армія не склала зброю і чинила спротив.

До 25 серпня на 250-кілометровій ділянці франко-бельгійського кордону відбувалася запекла «прикордонна битва», що завершилася поразкою французької армії. Шлях на Париж для німецьких військ було відкрито.

Тим часом дві російські армії завдали несподіваного удару у Східній Пруссії. Німецьке командування терміново перекинуло туди з Бельгії два армійські корпуси й кавалерійську дивізію. Однак ця допомога була зайвою. Наприкінці серпня — на початку вересня внаслідок помилок російських генералів німецькі війська по черзі розгромили їхні армії і витіснили зі Східної Пруссії, причому близько 50 тис. російських солдатів та 13 генералів потрапило в полон.

У той самий час у результаті Галицької битви (18 серпня — 21 вересня 1914 р.) російські війська оволоділи Східною Галичиною, Північною Буковиною і вийшли до Карпатських перевалів. Ця битва вперше продемонструвала військово-тактичні особливості Першої світової війни — переважання фронтальних бойових дій, що супроводжувалися величезними втратами з обох сторін.

Галицька битва відкрила Росії можливість наступати через Карпатські перевали до Угорщини або спрямувати удар через Польщу безпосередньо на Берлін. За наполяганням союзників російське командування обрало другий варіант. У той самий час німецьке командування зосередило війська для удару на

МЕТА

- розповідати про перебіг боїв на фронтах Першої світової війни в 1914 р.
- пояснювати, чому німецька стратегія «бліцкригу» не виправдала себе, а війна набула позиційного характеру

ДАТИ

18 серпня — 21 вересня

1914 р. — Галицька битва

5—12 вересня 1914 р. — «диво на Марні»

Вересень 1914 р. — поразка російських військ у Східній Пруссії

«Бліцкриг» (із нім. *Blitzkrieg* — блискавична війна) — створена на початку XX ст. теорія ведення швидкоплинної війни, відповідно до якої перемогу здобувають швидше, ніж противник зможе мобілізувати й розгорнути свої основні військові сили.

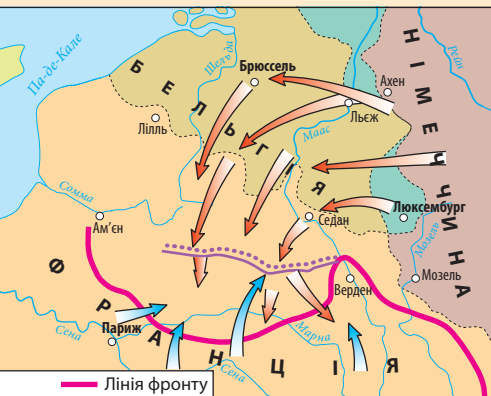

■ Німецька піхота рухається полями Бельгії. 1914 р.

■ Розгром російських військ у Східній Пруссії. 1914 р.

Позиційна війна — період війни, коли битви проходять на суцільних постійних фронтах, межі яких практично не змінюються. При цьому оборона кожної з протиборчих сторін глибоко ешелонувана. Для такої війни характерна велика щільність військ. Усі позиції мають добре інженерне забезпечення. Окремі локальні наступи не змінюють загальної картини війни.

■ Бойові дії на Західному фронті у вересні 1914 р.

■ «Марнське таксі». Французькі війська їдуть на фронт на паризьких таксі. Початок вересня 1914 р.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Чи можна вважати «план Шліффена» безглуздою витівкою? Що завадило Німеччині перемогти: брак ресурсів чи недотримання плану? 2. Назвіть основні битви першого року Першої світової війни. 3. Висловіть свої припущення про взаємозалежність фронтів війни. 4. Яку роль у війні відіграла битва на Марні?

Варшаву, щоб відволікти увагу російської армії та допомогти австрійським союзникам. У результаті німецькі й російські війська зішлись в зустрічному наступі на фронті в 300 км у районі Івангорода й Варшави. Маючи кількісну перевагу, російські війська розгромили дві армії противника. Шлях на Берлін та Відень було відкрито. Лише вмілі дії німецьких генералів П. фон Гінденбурга та Е. Людендорфа й величезні втрати зупинили російські війська.

На Західному фронті на початку вересня німецька армія підійшла до Парижа. Командування, вважаючи, що Франція не здатна чинити серйозний опір, вирішило не обходити Париж із півночі, як передбачав «план Шліффена», а рухатися навпростець. Однак вони натрапили на значний опір французьких військ, які змогли швидко зосередити переважаючі сили у вирішальних місцях боїв. Зокрема, частини паризького гарнізону були перекинуті до Марні на міських таксі. Це був перший в історії досвід використання автомобільного транспорту з військовою метою.

5—12 вересня відбулася грандіозна битва на Марні, у якій французькі війська зупинили й відкинули противника від Парижа. Сталося «диво на Марні», у результаті якого план «бліцкригу» провалився.

Проте німецьке командування вважало це тимчасовою невдачею. Воно спробувало виправити ситуацію, завдавши флангового удару з метою оточити французьку армію і захопити Париж. Проте британські та французькі війська, що прибули на фронт, намагалися зробити те саме.

Восени 1914 р. впродовж двох місяців у Північній Франції тривали маневрові бої «біг до моря». Урешті-решт установилася лінія постійного фронту довжиною 700 км — від кордонів Швейцарії до протоки Ла-Манш. Події осені 1914 р. свідчили про зміни в характері війни: якщо до цього вона була маневровою, то тепер стала позиційною.

Не змінило характер війни й те, що союзником Німеччини стала Османська імперія. Лише з'явилися нові фронти війни — Кавказький, Месопотамський і Палестинський. Обидві сторони рили окопи, будували земляні й бетонні укріплення, недоступні навіть для важкої артилерії (першими це почали робити англійські солдати). У результаті утворювалися кілометрові мінні поля і ряди колючого дроту. Для їх подолання жодна сторона не мала необхідних людських і матеріальних резервів.

Думка сучасника подій

Повний крах німецького наступу на Париж не може не вплинути на подальший хід і результат усієї кампанії. Кривава прогулянка до Парижа, залишившись безплідною, коштувала німцям дуже дорого. Англійські джерела обчислюють загальну кількість німецьких втрат у безперервних боях від Льєжа до Парижа: до 600 тис. осіб вибули з ладу. Ті, що залишилися в строю, були страшенно стомлені й виснажені напруженими двомісячними переходами, неминучими під час пересування масових армій, голодуванням і безсонням. Невдача вбила в їхніх серцях віру в перемогу, а без віри в перемогу немає піднесення духу, немає шансів на успіх.

? На які причини поразки німецького наступу вказують сучасники подій? Які ще причини ви б назвали?

§ 5. Воєнні кампанії і події 1915—1916 рр.

У 1915 р. на Західному фронті Німеччина не вела активних наступальних бойових дій. Німецькі війська відбивали французькі одноманітні атаки в Артуа й Шампані, унаслідок яких Франція та Англія втратили 1,5 млн загиблими, пораненими і полоненими. Стримуючи наступ, німецькі війська контратаками зводили нанівець успіхи французької армії. Під час однієї з атак **22 квітня 1915 р.** біля бельгійського міста **Іпр** німецькі війська вперше у світовій історії здійснили умовно вдалу **газову атаку** (перше невідале застосування хімічної зброї відбулося в лютому 1915 р. під Варшавою). Із 15 тис. отруєних хлором англійських і французьких солдатів третина померла. Ця подія продемонструвала повну зневагу до норм міжнародного права (у 1907 р. на Гаазькій міжнародній конференції була прийнята конвенція про заборону використання хімічної зброї). Для нейтралізації дій цієї зброї у військах почали використовувати протигази.

У квітні **1915 р.** завершилися переговори країн Антанти й Італії. За Лондонським договором **Італія вступала у війну проти Німеччини**. За це їй після війни мали відійти Трієст та інші австрійські області з італійським населенням, під протекторат Італії потрапляла Албанія. Через місяць Італія вступила у війну, але вела її без особливих успіхів.

Це було єдине полегшення для **Росії, проти якої в 1915 р. спрямувала головний удар Німеччина**. Німецьке командування планувало потужним ударом змусити Росію вийти з війни.

Технічна та економічна відсталість Росії зумовила тяжке становище на фронті. Не вистачало зброї, боеприпасів, обмундирування, медикаментів. У Німеччині добре знали про сильні та вразливі місця російської армії.

2 травня 1915 р. німецькі та австрійські війська перейшли в наступ і прорвали російську оборону в районі міста **Горлице**. Протягом наступних п'яти місяців вони оволоділи Галичиною, Буковиною, частиною Волині, Польщею, Литвою, частиною Латвії та Білорусії. Втрати російської армії становили: 850 тис. убитими і пораненими, 900 тис. полоненими. Хоча Росія не капітулювала, німецьке командування вважало, що вона вже не здатна на серйозні наступальні дії. Фронт розтягнувся від Ризької затоки до кордонів Румунії. На сході також перейшли до позиційної війни.

Після перемог Німеччини **восени 1915 р.** до блоку **Центральних держав** — Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини — офіційно приєдналася Болгарія. Це стало катастрофою для Сербії. Залишки сербської армії разом із королем здійснили важкий відступ через гори Албанії до Адріатичного моря, де були евакуйовані англійським флотом на грецький острів Корфу. Щоб уникнути окупації Греції, туди прибули війська Антанти. На новоутвореному **Балканському фронті** (1917 р.) до середини 1918 р. бойові дії майже не велися.

Отже, у 1915 р. жодна з коаліцій не здобула перемоги. Проте час працював на користь країн Антанти, які мали більш потужний промисловий потенціал і численніші людські ресурси. Вони налагодили велике військове виробництво й нарощували стратегічну перевагу. Німецьке командування після перемоги на сході вирішило спрямувати удар на захід.

МЕТА

- характеризувати розгортання воєнних дій у 1915—1916 рр.
- порівнювати воєнні кампанії 1915 та 1916 рр.
- наводити факти виснаження воюючих держав затягуванням війни

ДАТИ

- Травень 1915 р.** — вступ у війну Італії на боці Антанти
- 22 квітня 1915 р.** — перше умовно вдале застосування хімічної зброї під містом Іпр
- Травень 1915 р.** — початок німецько-австрійського наступу на Східному фронті
- Осінь 1915 р.** — поразка Сербії
- Лютий—грудень 1916 р.** — битва під Верденом
- Літо 1916 р.** — Брусилівський прорив
- Червень—листопад 1916 р.** — битва на річці Соммі

- Монархи Центральних держав (Німеччина, Болгарія, Туреччина, Австро-Угорщина)
- Австрійська карикатура на поразку Росії в 1915 р.

■ Підрозділ англійських танків готується до атаки. 1916 р.

■ Брусиловський прорив

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. На якому фронті розгорнулися основні події в 1915 р.? 2. Яка держава в 1915 р. приєдналася до Центральних держав, а яка — до Антанти? 3. Охарактеризуйте битви під Верденом і на Соммі в 1916 р. Яке значення вони мали для подальшого перебігу війни? 4. Яким був результат Брусиловського прориву? 5. Розкрийте взаємозв'язок між перебігом воєнних дій на різних фронтах у 1915—1916 рр. 6. Які зміни відбулися в техніці й тактиці бойових дій у цей період війни? 7. Що спонукало Румунію взяти участь у війні на боці Антанти? Які це мало наслідки? 8. Зробіть підсумок щодо бойових дій у 1915—1916 рр.

Зі спогадів Е. Людендорфа про наступ німецько-австрійських військ на Східному фронті (1915 р.)

Операції союзних армій (німецької та австро-угорської) у Польщі, на схід від Вісли, привели, як я того й чекав, до фронтального переслідування російських військ із неперервними боями. Щоправда, робилися спроби оточити росіян, але вони були завжди марними. Хоча російській армії і не дали змоги затриматися, але відійти їй пощастило. Російські війська часто вдавалися до жорстоких контратак великими силами, а численні ділянки заболочених річок і струмків давали їм можливість знову укріпитися та успішно чинити подальший опір. Неперервний рух протягом кількох тижнів кепськими шляхами і здебільшого за несприятливої погоди вимагав від наших військ значного напруження. Події вересневих днів знову дали нам лише тактичний успіх...

- ? 1. Що спонукало Німеччину завдати основного удару в 1915 р. проти Росії? 2. Чому Е. Людендорф оцінив наступ німецько-австрійських військ навесні 1915 р. як тактичний успіх? 3. Які причини зумовили припинення німецького наступу восени 1915 р.?

Німецький наступ розгорнувся в районі фортеці Верден — центру оборони французьких військ. Німецьке командування вважало, що для захисту цієї ключової позиції французьке керівництво буде змушене кинути всі свої сили, які німецька армія «перемеле, як у м'ясорубці». За кілька місяців кровопролитних боїв у «Верденській м'ясорубці» німці заглибилися в оборону французької армії лише на 7 км, так і не завдавши їм вирішальної поразки. У розпал боїв за Верден Росія завдала стрімкого удару, який дістав назву **Брусиловський прорив**. Австро-Угорщина опинилася на межі розгрому. Щоб стабілізувати ситуацію, німецьке командування перекидало війська із заходу на схід.

Успіх російської армії підштовхнув Румунію **16 серпня 1916 р. вступити у війну на боці Антанти**. Проте румунські війська були розгромлені, а країна опинилася в окупації. Російській армії довелося рятувати нового союзника, що подовжило їхній фронт ще на 500 км (поряд із Західним і Південно-Західним утворився ще й Румунський фронт). У той самий час Росія мала значні успіхи на **Кавказькому фронті**, де оволоділа територією з містами Ерзерум, Трапезунд, Ван, Ерзінджан і Вітліс.

1 липня 1916 р. французькі та англійські війська почали **наступ на річці Соммі**. Шквальний артилерійський вогонь, що тривав сім днів, зруйнував німецькі дротяні загорожі, траншеї, шляхи сполучення. Крім піхоти, на прорив уперше було кинуті **танки**. Проте німецькі війська стримали натиск, і восени активні бойові дії на Соммі припинилися. У грудні безрезультатно закінчилася і Верденська битва.

Воєнна кампанія 1916 р. докорінно не змінила лінію фронту. Німецька армія зменшилася на 1 млн солдатів.

15 вересня 1916 р. біля селища Флер на півночі Франції в бій вперше вступили танки. Для операції англійське командування підготувало 49 танків «Марк І», проте 17 із них зламалися дорогою на фронт. В атаку рушили 32 машини, із яких дев'ять вийшли з ладу, не досягнувши німецьких окопів, а ще п'ять застрягли в болоті. Проте 18 танків легко прорвали фронт на глибину 5 км. При цьому втрати англійських військ були у 20 разів меншими, ніж в аналогічних наступальних операціях, у яких брала участь виключно піхота. Вважається, що того дня розпочалася нова епоха в історії війн — епоха бойових машин.

§ 6. Війна на морі. Підводна війна

Напередодні війни Німеччина приділяла значну увагу створенню надводного флоту, який би зміг завдати поразки головній морській державі Англії. Однак із початком війни німецький флот не зміг протидіяти морській блокаді країн Антанти. Його дії обмежувалися лише Балтійським морем, а дії австро-угорського флоту — Адриатичним. Тільки незначні сили німецького флоту завдали деяких турбот союзникам. Так, у Чорному морі під турецьким прапором німецькі крейсери «Гебен» і «Бреслау» обстрілювали Одесу, Севастополь, Новоросійськ і Феодосію, фактично втягнувши Османську імперію у війну.

В Атлантичному і Тихому океанах діяли німецькі кораблі-рейдери, що намагалися порушити морські перевезення країн Антанти. Проте на кінець 1914 р. після розгрому німецької ескадри в Південній Атлантиці біля Фолклендських островів Центральні держави опинилися в **морській блокаді**.

Порятунок вбачався в широкому застосуванні порівняно нової зброї — підводних човнів і розгортанні **підводної війни**. Своєю ефективністю підводні човни довели вже на початку війни. Так, німецький підводний човен «U-9» за одну атаку біля узбережжя Нідерландів потопив одразу три англійські крейсери, залишившись неушкодженим.

У **лютому 1915 р.** Німеччина оголосила всі води, що омивають Велику Британію, зоною бойових дій і спрямувала сюди свої підводні човни. 7 травня об'єктом атаки став англійський пасажирський пароплав «Лузитанія» із 1960 пасажирами на борту, серед яких 124 були американськими громадянами. Загибель «Лузитанії» стала однією з найбільших морських катастроф. США виступили з рішучим протестом, оскільки, крім людських жертв, підводна війна завдавала збитків торгівлі з країнами Антанти.

Німеччина, побоюючись конфлікту зі США, тимчасово обмежила підводну війну. Німецьке командування наказало без попередження не топити пасажирські судна. Проте командири підводних човнів цей наказ не виконували.

■ Загибель пароплава «Лузитанія» унаслідок торпедної атаки. 1915 р.

■ Німецький підводний човен затримує торговельне судно. 1915 р.

МЕТА

- визначити роль морського театру бойових дій у Першій світовій війні
- пояснювати, що таке підводна війна

ДАТИ

- 1914 р.** — початок морської блокади Центральних держав
Лютий 1915 — січень 1916 р. — Дарданелльська операція
1915 р. — загибель пароплава «Лузитанія»
Травень-червень 1916 р. — Ютландська морська битва
1917 р. — розгортання Німеччиною необмеженої підводної війни

Морська блокада — система заходів, яких вживають під час збройного конфлікту з метою не допустити противника до торговельних та інших зв'язків морем з іншими державами.

Необмежена підводна війна — тип підводної війни, за якого підводні човни знищують цивільні торговельні й вантажні судна ворожих або нейтральних країн без попередження.

Крім пасажирів, на «Лузитанії» були запасні частини до мотоциклів, вироби з бавовни, продовольство, 200 ящиків із гвинтівками, 1250 — зі снарядами і 18 — із детонаторами. Із затопленого пароплава було врятовано лише 764 пасажирів.

- Безсилля кайзера перед англійською блокадою. Англійська листівка

- Вибух на британському лінійному крейсері «Квін Мері» під час Ютландської битви. 31 травня 1916 р.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Яку роль відіграв морський театр бойових дій у Першій світовій війні?
2. Чому німецький флот не зміг розірвати блокаду?
3. Якими були наслідки необмеженої підводної війни?
4. Підготуйте презентацію (повідомлення) про один з епізодів війни на морі в роки Першої світової війни.

Під час Першої світової війни відбулася одна з найбільших десантних операцій. Її ініціатором був голова британського адміралтейства Вінстон Черчилль. Англіїці й французи спробували перекрити протоки Босфор і Дарданелли і здійснити рейд на Стамбул. Однак висадка десанту на півострові Галліполі біля входу в протоку Дарданелли у квітні 1915 р. була невдалою. Турецькі війська змогли повністю заблокувати десант союзників. 9 січня 1916 р. після кривавих боїв, утративши понад 250 тис. осіб убитими, пораненими та зниклими безвісти, союзники були змушені відступити. Натомість Османська імперія здобула одну з найбільших своїх перемог у війні.

Ця перемога стала визначальною в подальшій війні за незалежність: через вісім років було проголошено Турецьку республіку під керівництвом Мустафи Кемаля, який у Галліполі вперше проявив себе як вправний командир.

У травні-червні **1916 р.** між англійським і німецьким флотами відбулася найбільша в історії морська **Ютландська битва**. У ній з обох сторін узяли участь основні сили флоту (250 суден). Німецьке командування вирішило прорвати морську блокаду і розгромити англійський флот. Сутичка відбулася в Північному морі біля берегів Ютландії (Данія). Німецька ескадра спробувала розсікти британський флот, щоб розбити його частинами, але сама мало не опинилася відрізаною від своїх баз. Німецький флот поспіхом залишив бій. Під час битви англійський флот втратив 14 кораблів, німецький — 11. Повернувшись на бази, німецький флот більше не з'являвся у відкритому морі. Морську блокаду країн Антанти прорвати не вдалося.

Згодом прихильники необмеженої підводної війни в Німеччині знову активізували свої дії. 31 січня **1917 р.** кайзер Вільгельм II заявив: *«Ми будемо топити навіть тріску, якщо вона попливе до Англії»*. Країни Антанти потерпали від німецьких підводних човнів (загалом було потоплено понад 6 тис. суден), хоча ті нерідко гинули й самі. На виклик Німеччини країни Антанти відповіли розгортанням суднобудування, розробленням ефективних засобів боротьби проти підводних човнів. Агресивність Німеччини обурювала світову громадськість і прискорила вступ у війну США. Стало зрозумілим, що підводні човни неспроможні вирішити долю війни.

- Фрагмент турецької діорами «Оборона Галліполі», який відображає спробу англійського флоту прорватися у протоку Дарданелли
- ? Розгляньте фрагмент діорами і за допомогою додаткових джерел складіть розповідь про зображені події.

§ 7. Тил у роки Першої світової війни. Пропаганда

МЕТА

- показати роль тилу в Першій світовій війні
- охарактеризувати зміни, які відбулися в житті мирного населення
- розкрити роль і місце пропаганди під час війни

Частка промислових робітників, що працювали на потреби війни

Контрибуція — плата, яку накладають на переможену державу на користь держави-переможниці, а також примусовий збір матеріальних цінностей із населення окупованої місцевості, що здійснюється переможцями.

Біженці — люди, що залишають місце свого проживання під час війни або стихійного лиха.

■ Ерзац-хліб

Ерзац-хліб не мав постійної рецептури. У його складі спочатку було 55 % житнього борошна, 25 % — пшеничного, а решту доповнювали картопляним порошком, бобовими або іншими продуктами, що залишилися від помелу. У складі також були цукор і жири.

Виробництво промисловим способом ерзац-продуктів налагодили саме в Німеччині. Так замість масла з'явився маргарин. Завдяки успіхам у галузі хімії в період Першої світової війни також з'явилися синтетичний каучук і бензол як замітник мазуту.

Перша світова війна, на відміну від попередніх, була **тотальною** (всеохоплюючою) через те, що її результат залежав не лише від дій на фронті, а й від мобілізації ресурсів тилу. Фронт поглинав ресурси в такій кількості, якої жоден уряд навіть не міг передбачити. Усе накопичене напередодні війни було спожите за перші місяці. Німеччина, Англія, Франція, а згодом і США стали фабриками зброї. Щоб організувати виробництво й постачання всього необхідного, відбулися величезні зміни в державному управлінні. Сформувалася державна система регулювання економіки. У Франції, де річний бюджет мирного часу становив близько 5 млрд золотих франків, витрати на війну зросли до 140 млрд, а в Німеччині — до 186 млрд. Щоб покрити такі витрати, стрімко збільшилися податки, зросли внутрішні та зовнішні запозичення, на повну потужність було запущено друк паперових грошей. Це призвело до стрімкої інфляції та зубожіння населення. Німеччині та Австро-Угорщині загрожував голод. Щоб його уникнути, запроваджувалася жорстка **карткова система** розподілу ресурсів, створювалися замітники продуктів — **ерзаці**.

Крім продовольчих труднощів, мирне населення потерпало і через інші проблеми, які докорінно змінили звичне життя.

Масова мобілізація забрала на фронт мільйони працездатних чоловіків. Їх заступили жінки, підлітки, літні люди. Заміна чоловіків жінками стала найбільш помітною рисою життя в тилу. Крім хатніх справ і виховання дітей, жінки працювали скрізь, де раніше працювали лише чоловіки. У військовій промисловості Франції до кінця війни було задіяно 1,7 млн жінок (у 1914 р. — 430 тис.). У Німеччині частка жінок на виробництві зросла з 20 до 30 %. В Англії кількість жінок-робітниць до кінця війни зросла із 20 до 50 %. У 1917 р. був створений допоміжний жіночий армійський корпус, у якому в 1918 р. служили 40 тис. жінок (із них понад 8 тис. жінок мали іноземне громадянство).

Трудинощі війни — тривалий робочий день, погане харчування, тяжка повсякденна праця, голод і холод — призвели до високої смертності серед цивільного населення. Разом із бойовими втратами це спричинило значне скорочення кількості населення Австро-Угорщини, Німеччини та Франції.

У прифронтовій смузі постійними небезпечними супутниками життя населення стали артилерійські обстріли з далекобійних гармат. Почалося використання авіації для бомбардування цивільних об'єктів у тилу. Під час бойових дій цивільне населення потрапляло під окупацію армій противника. Реквізиції, контрибуції стали звичним явищем. Надзвичайно жорстоким був окупаційний режим німецьких військ. Особливо світову громадськість обурило вивезення на підприємства Німеччини 60 тис. бельгійських робітників. Це був ще один прецедент, породжений Першою світовою війною. Під час Другої світової війни це стало звичайним явищем.

Мирне населення прагнуло уникнути окупації, з'явилися мільйони **біженців**.

Усі ці проблеми більшість населення сприймала як необхідні страждання задля інтересів своєї держави. Однак терпіння народів було не безмежним.

- Англійські плакати, які закликають жінок стати до верстатів замість чоловіків, що пішли на фронт

- ?
1. Чому змінилася роль жінки в роки війни?
  2. У яких сферах життя жінки замінили чоловіків у роки війни?
  3. Як ви вважаєте, як зміна ролі жінки в суспільстві позначалася на стосунках між чоловіками і жінками?
  4. Пригадайте, хто такі суфражистки. Чи можна стверджувати, що війна прискорила втілення в життя їхніх ідей?

- Бельгійські біженці. 1914 р.

- Німецький пропагандистський плакат 1915 р. Німеччина б'є Росію, побита Сербія тікає, Франція та Англія перелякані

Щоб мобілізувати населення й підтримувати його патріотичний дух, розгорталися **пропагандистські кампанії**. Журналісти, письменники, художники, вчені, музиканти стали солдатами «пропагандистської війни». Вони створювали плакати, брошури, листівки, що прославляли доблесть їхніх військ, «викривали» злочини ворога та пробуджували ненависть до нього. Кожна зі сторін при цьому намагалася **створити образ ворога** і довести, що саме вона є найцивілізованішою.

Спочатку це викликало тихе невдоволення, яке згодом переросло у відкритий **протест**. У воюючих країнах прокотилася хвиля страйків, демонстрацій, виступів і повстань. Справжньою сенсацією стала першотравнева демонстрація в Німеччині під гаслами «Кінець війни», «Геть уряд!». В Австро-Угорщині на знак протесту проти війни соціал-демократ Фрідріх Адлер 21 жовтня 1916 р. застрелив голову Ради міністрів графа К. фон Штюрґка. Найслабшою ланкою виявилася Російська імперія, де невдоволення наслідками війни стало причиною **революції** і повалення монархії.

Доказом того, що патріотичні гасла втратили свій вплив, було **Великodne повстання 1916 р. в Ірландії**. У 1914 р. вона мала отримати статус домініону, але цьому завадила війна. Це підштовхнуло радикальну частину діячів національно-визвольного руху до повстання. У ніч на 24 квітня 1916 р. 1,2 тис. повсталих захопили ключові пункти Дубліна та проголосили незалежність Ірландії. Протягом тижня 20-тисячна англійська армія придушила повстання. П'ятеро його керівників було страчено.

- Барикади в Дубліні. 1916 р.

- Арешт ірландського націоналіста

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Що означає вислів «тотальна війна»? Чому Перша світова війна стала такою? 2. Як воюючі країни забезпечували військову промисловість робочою силою? 3. Які зміни відбулися в житті мирного населення під час війни? Підготуйте презентацію про повсякденне життя в роки війни. 4. Використовуючи ресурси Інтернету, зробіть добірку плакатів часів Першої світової війни і поясніть їхній зміст.

§ 8. Україна в планах воюючих держав. Бойові дії на території України в роки Першої світової війни

Кожна держава-учасниця Першої світової війни прагнула реалізувати свої **геополітичні** інтереси та плани. Україна в них посідала помітне місце через своє вигідне географічне положення і значний економічний та людський потенціал. На українські землі претендували Російська імперія, Австро-Угорщина, Німецька й Османська імперії, Румунія. Кожна з країн виправдовувала свої зазіхання історичною належністю їм цих земель. Найбільш грандіозними були плани **Німеччини**. Вона намагалася послабити Російську імперію, а українські землі мали стати відправним пунктом для подальшого завоювання світового панування. Україна також розглядалася як постачальник продовольства й сировини.

Австро-Угорщина здавна змагалася з Російською імперією за гегемонію (першість) у слов'янському світі. **Австрійські Габсбурги** сподівалися розширити свої володіння за рахунок південнослов'янських країн, а також українських земель Волині й Поділля. Також австрійці розглядали можливість створення незалежної від Росії Української держави.

Російська імперія проголошувала необхідність звільнення з-під влади Габсбургів «єдинокровних братів-русинів» Західної України й «возз'єднання уярмленої Русі» з Росією на засадах етнографічної спільності. Крім прагнення оволодіти Галичиною, Буковиною й Закарпаттям, російська влада планувала відсунути кордони імперії за Карпатські перевали. Плани щодо українських земель також мали **Османська імперія**, яка прагнула повернути під свою владу Крим та Північне Причорномор'я, і **Румунія**, яка претендувала на Бессарабію та Буковину.

Із початком війни українські землі перетворилися на театр воєнних дій між російськими та австро-німецькими військами. На цій території діяв російський Південно-Західний фронт, до якого в 1916 р. додався ще й Румунський. У серпні-вересні 1914 р. тривала **Галицька битва**, за результатами якої російська армія оволоділа Східною Галичиною, Північною Буковиною та вийшла до Карпатських перевалів. Російські війська вступили до Львова й Чернівців. Тільки завдяки допомозі з боку Німеччини і перекиданню військ з інших фронтів Австро-Угорщина уникнула остаточного розгрому.

Із таємної доповідної записки Генерального штабу Німеччини (1 грудня 1915 р.)

Кожен, хто насправді знає і розуміє географічне та економічне положення, у яких перебуває Росія, є свідомий того факту, що Велика Росія може існувати тільки через просідання багатой України. Якщо ми зуміємо змінити стан України, зробивши її незалежною державою, і утримати незалежну Україну, то з певністю завдамо смертельного удару Великій Росії. Тому Україну слід вважати серцем Великої Росії. В оцінці всіх експертів це володіння Україною робить Росію великою європейською потугою. Україна, відділена від Росії, створить мур між власне Росією, Центральними державами та Балканами, закриваючи доступ до Чорного моря.

- ? 1. У чому автор документа вбачав значення володіння Україною для Росії?
2. Чому існування незалежної України відповідало інтересам Німеччини?

МЕТА

- порівнювати плани держав Антанти та Центральних держав щодо України
- пояснювати, як розгорталися бойові дії на українських землях

ДАТИ

- 1914 р.** — Галицька битва
- 1915 р.** — поразка російських військ
- 1916 р.** — Брусиловський прорив
- 1917 р.** — червневий наступ російських військ і його поразка. Перемир'я

Геополітика — політологічна концепція, за якою зовнішня політика держав визначається географічними чинниками (положенням країни, природними ресурсами, кліматом тощо).

? Які українські землі окупувала російська армія в 1914 р.?

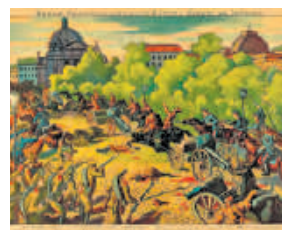
- Один із фортів фортеці Перемишль після обстрілу важкими гарматами

■ Російський цар тікає із Галичини. Карикатура

? Подія якого року присвячена карикатура? Обґрунтуйте свою відповідь.

■ Російські пропагандистські листівки, присвячені Галицькій битві

? Яку ідею намагалися донести автори листівок?

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Яку мету мали напередодні війни Антанта та Центральні держави щодо України? Чому Україна була об'єктом зазіхань? 2. Як можна охарактеризувати бойові дії на території України в роки війни? Скільки разів воєнна хвиля прокотилася українськими землями за роки війни? 3. Чому жодна зі сторін не змогла реалізувати свої плани щодо України? 4. Англійський журналіст Л. Лоутон в одній зі своїх публічних доповідей зазначав: «Ліберальне ставлення Австрії до українців не подобалося Росії, і суперечки на цьому ґрунті стали однією з вагомих причин світової війни». Чи погоджуєтесь ви з таким твердженням?

Наступним успіхом російських військ стало взяття **фортеці Перемишль**. Проте цей успіх виявився останнім. Німецькі війська прорвали російський фронт у районі міста Горлице і разом з австрійською армією перейшли в загальний наступ. Російська армія, яка мала проблеми з постачанням, стрімко відступала. Австрія до кінця червня 1915 р. повернула собі майже всю Галичину й Буковину, за винятком вузької смуги на схід від Тернополя. Крім Галичини, австро-німецькі війська під час наступу 1915 р. окупували Західну Волинь, Холмщину й Берестейщину. Німецьке й австрійське командування стало вважати, що Росія вже не здатна на серйозні наступальні дії. Проте влітку 1916 р. війська Південно-Західного фронту під командуванням О. Брусилова завдали несподіваного удару, який увійшов в історію як **Брусиловський прорив**. Російські війська просунулися по всьому фронту вглиб на 80—120 км, знову оволоділи Чернівцями, Коломиєю, Бородами та Луцьком, але не досягли жодної стратегічної мети наступу. До того ж у цих боях величезних втрат зазнали найбоєздатніші частини російської армії — імператорська гвардія. Загалом російські війська втратили близько 500 тис. осіб. Австро-німецькі втрати сягали понад 1,5 млн осіб убитими, пораненими й полоненими.

Після завершення цього наступу лінія фронту цілий рік залишалася майже незмінною. Тим часом у березні 1917 р. у Росії відбулася революція. Новий російський уряд, прагнучи зміцнити внутрішнє становище країни, влітку 1917 р. розпочав новий наступ, який завершився повним провалом. Контрудар австро-німецьких військ примусив російські війська повністю залишити Галичину й відійти навіть далі, ніж у 1915 р. Ця лінія фронту проіснувала аж до укладення **перемир'я** в грудні 1917 р.

§ 9. Перша світова війна та українські політичні сили

Воєнне протистояння Російської імперії та Австро-Угорщини розкололо національно свідоме українство. Відверто проавстрійську позицію посіла утворена в серпні 1914 р. у Львові **Головна українська рада (ГУР)** на чолі з **Костем Левицьким**. ГУР являла собою об'єднання українських партій Галичини. Її учасники звернулися до українського народу з Маніфестом, у якому, зокрема, зазначалося: *«Ненаситність царської імперії загрожує також нашому національному життю... яке знайшло захист у конституційно-муладі австрійської держави... Нехай українське громадянство віддасть усі свої матеріальні й моральні сили на те, щоб історичний ворог України був розбитий! Нехай на руїнах царської імперії зійде сонце визволеної України!»*. З ініціативи ГУР було сформовано **легіон Українських січових стрільців (УСС)**.

У травні 1915 р. у Відні ГУР реорганізувалася в **Загальну українську раду (ЗУР)**, яка була єдиним і найвищим представницьким органом українського народу Східної Галичини. ЗУР намагалася від австрійського уряду впровадження української адміністрації та шкіль у приєднаних районах Холмщини й Волині, згоди на поділ Галичини на українську й польську частини та утворення Українського університету у Львові. Німецька та австро-угорська влада не підтримала ідеї незалежної України, але задовольнила низку другорядних вимог, зокрема щодо організації окремих таборів для військовополонених українців. У таборах засновували школи, бібліотеки, церкви, які виховували українську національну самосвідомість, непримиренну ненависть до Російської імперії як гнобительки українського народу.

5 листопада 1916 р. австро-угорський і німецький уряди оголосили про створення самостійного польського королівства, що складалося з польських земель, які входили до складу Російської імперії, а згодом і Галичини. На знак протесту ЗУР саморозпустилася. Керівництво українським рухом на західноукраїнських землях зосередилося в **Українському парламентському представництві**, у складі якого були депутати-українці віденського парламенту й галицького сейму. Представництво захищало права українців в Австро-Угорщині.

На підтримку Німеччини та Австро-Угорщини також виступили емігранти з Наддніпрянської України, які заснували у Львові **Союз визволення України (СВУ)**, що діяв до літа 1918 р. Його першим головою був **Дмитро Донцов**. У жовтні 1914 р. СВУ видав програму **«Наша платформа»**, згідно з якою його головна мета полягала у створенні самостійної Української держави з конституційно-монархічною формою правління.

СВУ мав своїх представників у Берліні, Софії, Стамбулі, Римі, Стокгольмі, Осло. На кошти, надані урядами Німеччини та Австро-Угорщини, СВУ здійснював пропагандистську діяльність. Діячі СВУ виступали з лекціями і доповідями, налагодили регулярне видання українською, німецькою, болгарською, турецькою, румунською, чеською, хорватською, італійською та шведською мовами багатьох науково-популярних видань про Україну. Перевидали **«Кобзар» Т. Шевченка**, праці українських істориків (зокрема М. Грушевського,

МЕТА

- скласти уявлення про ставлення основних українських політичних сил до війни
- пояснити, чим зумовлено існування різних позицій

ДАТИ

1914 р. — створення Головної української ради (ГУР)

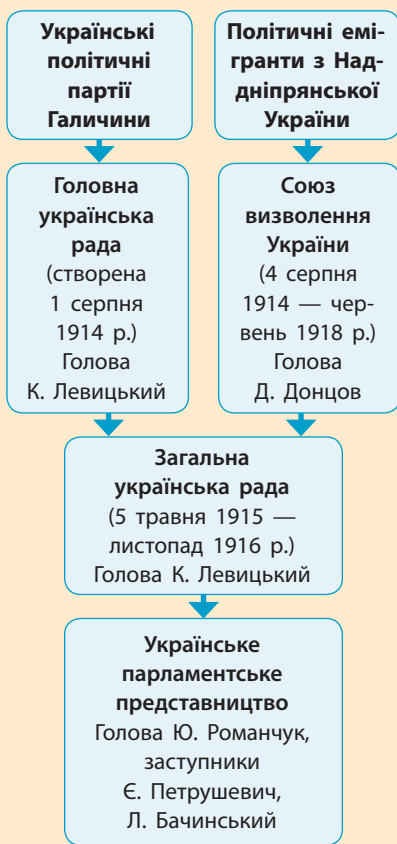
1914—1918 рр. — діяльність Союзу визволення України (СВУ)

1915 р. — створення Загальної української ради (ЗУР)

На початку війни емігранти-москвофіли з Галичини організували в Києві «Карпато-руський визвольний комітет». Він одразу прийняв звернення до русинів Галичини — їм пропонували стати на бік Російської імперії, зустрічати російську армію церковними процесіями, а тим, хто служить в армії царя, — повернути зброю проти Відня. Комітет також оперативно видав кишеньковий довідник «Сучасна Галичина». Він призначався для офіцерів російської армії та містів усі основні відомості про край. До речі, це були єдині прояви діяльності галицьких москвофілів.

- Перша сторінка газети — друкованого органу СВУ

Товариство українських поступовців (ТУП) посіло нейтральну очікувальну позицію щодо створення самостійної української держави. Проте лояльність українських діячів Наддніпрянщини до Росії не пом'якшувала упереджене ставлення російської влади до українства. Це переконувало українців, що сподіватися на взаємність марно. Починаючи з 1916 р. у містах України почали масово виникати націоналістичні гуртки молоді, переважно студентів, які виступали за незалежність України.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Чому Перша світова війна розколола національно свідоме українство? Що впливало на вибір діячів? 2. Чому українські діячі приділяли багато уваги створенню українських національних формувань? 3. Поміркуйте і висловіть аргументовану думку, позиція якої політичної сили вам найбільше імпонує. 4. Підготуйте розгорнутий план розповіді на тему «Українство в Першій світовій війні».

Зі статті С. Петлюри «Війна та українці»

Вороги Росії при переході кордону будуть, звичайно, намагатися прихилити українську людину на свій бік і різними політичними обіцянками та національними принадами посяти неспокій серед неї. Українці не піддадуться провокаційним впливам і виконають свій обов'язок громадян Росії... до кінця...

...Якщо в найбільш критичні дні випробувань народи Росії виконують свої обов'язки у ставленні до неї, то свідомість суспільства і його керівних кіл має просякати думка про надання цим народам і відповідних прав... Логіка речей промовляє за тим, що зміна ставлення до іногородців торкнеться також і українців, і в перспективах розв'язання національного питання в Росії і «українське питання» теж буде поставлене на порядок денний. Толерантна постава до українців Австрії, яку диктують обставини часу, відкрила б великі можливості: вона створила б потяг відірваної історичними умовами частини до національного українського цілого, зв'язаного з Росією; унаслідок того сталося би велике діло виправлення історичної помилки, а українському народові, що всі частини його були б з'єднані, відкрилась би можливість розвитку його багатих сил у єднанні з відродженою Росією і народами, що її заселяють.

? 1. Які ідеї висловлює С. Петлюра у своїй статті? 2. Чим автор обґрунтовує необхідність виконання українством свого «обов'язку» щодо захисту Російської імперії?

хоча сам він ставився до СВУ неприхильно), географів, публіцистів, письменників. Допомогу, яку надавали Центральні держави, зараховували як державний борг майбутньої самостійної України. Також СВУ наприкінці війни сприяв створенню з військово-полонених українців у складі німецької та австро-угорської армій двох українських дивізій — Синьожупанної і Сірожупанної.

Історичною заслугою СВУ було те, що він першим серед українських організацій проголосив своєю метою утворення самостійної Української держави.

Проавстрійські та пронімецькі настрої не знайшли відгуку в Наддніпрянській Україні. Редактор журналу «Украинская жизнь» у Москві Симон Петлюра закликав українців чесно виконувати свій обов'язок перед російською державою та підтримати зусилля Антанти.

Поступово набували популярності ідеї, які висунули більшовики. Вони засуджували війну й закликали «перетворити війну імперіалістичну на війну громадянську поневолених мас проти поневолювачів».

Активний діяч українського національного руху Д. Дорошенко, уповноважений громадської організації періоду війни «Союз міст», після окупації російськими військами Галичини й Буковини побував на цих територіях. Він так описав свої враження: «Тепер, коли до нас дійшли точні відомості про цілковитий погром українського життя в Галичині, коли київські в'язниці переповнені вивезеними галичанами, серед яких були професори університету, поважні старі священики, інтелігенти всіх професій, жінки, діти, селяни, гірські гуцули, коли ми побачили, що все це вихоплено з хати знещастя, без грошей, часто-густо напіводягнене, залякане до смерті, що везуть їх до Томської, Іркутської, Архангельської та Астраханської губерній, невідомо з якою метою і на який час, от тоді ми, київські українці, збагнули як слід, що являє собою «освободительная» війна і яку долю готують нашому народові її наслідки».

? На які причини зростання антиросійських настроїв указує Д. Дорошенко?

§ 10. Українські січові стрільці (УСС)

Напередодні Першої світової війни у Східній Галичині існував потужний національний військово-спортивний рух, провідниками якого були товариства «Сокіл» та «Січ». Коли розпочалася війна, він став основою для створення першого українського військового підрозділу.

6 серпня 1914 р. у львівській газеті «Діло» з'явилася звернення ГУР «до всього українського народу», у якому проголошувалася необхідність утворювати полки українських добровольців під назвою **Українські січові стрільці (УСС)**. На заклик відгукнулося 28 тис. добровольців, але на збори у Стрії **наприкінці серпня — на початку вересня 1914 р.** прийшли тільки 10 тис., оскільки деякі повіти Галичини були вже захоплені російською армією. Із них австрійська влада вибрала тільки 2,5 тис. осіб (на це вплинули й перешкоди з боку поляків), яких поділила на десять сотень. Керувала формуванням підрозділу **Бойова управа УСС**.

Легіон, що мав три курені, увійшов до австрійської групи військ генерала А. Бормана. Через наближення фронту до Львова австрійське командування намагалося кинути невідготовлений легіон у бій. Однак тимчасовий командир Т. Рожанковський відмовився виконати цей наказ. Згодом легіон очолив поручник **Михайло Галуциньський**. Після прийняття присяги легіон було переведено до Закарпаття для бойової підготовки. Восени 1914 — взимку 1915 р. січові стрільці взяли участь в обороні Карпатських перевалів і диверсійних акціях у тилу російських військ. У цих боях стрільці виявилися одними з найбільш боєздатних солдатів австро-угорської армії.

У грудні 1915 р. добровольчий легіон УСС був переформований у регулярний полк УСС австрійської армії. УСС відзначилися в боях за гору **Маківка (березень 1915 р.)**, у звільненні Галичини від російської окупації. Однак бій за гору **Лисоня** на Тернопільщині (вересень 1916 р.) став останнім для полку УСС. Залишки полку були переведені на Волинь, де січових стрільців зобов'язали допомагати австрійській окупаційній владі. Скориставшись цим, січові стрільці, які здебільшого мали добру освіту, одразу розпочали велику освітню роботу. Так, вони організували близько 100 початкових шкіл і працювали там учителями.

Після переформування полку в лютому 1917 р. січові стрільці повернулися на фронт під місто Бережани. На початку липня 1917 р. під час останнього наступу російських військ у бою під Конюхами багато січових стрільців потрапило в полон. Урятуватися вдалося близько 400 старшинам і стрільцям. Згодом на їхній основі було сформовано новий курінь УСС, який здійснив похід до річки Збруч.

У березні—жовтні 1918 р. полк УСС під командуванням сотника О. Микитки у складі австро-угорської армії здійснив похід у Наддніпрянську Україну. Він був розташований на Херсонщині й прикомандирований окупаційною владою до групи архієпископа Вільгельма Габсбурга (полковника **Василя Вишиваного**). **У жовтні 1918 р.** полк УСС було переведено до Чернівців. Після проголошення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) у листопаді 1918 р. стрільці прибули до Львова, де стали ядром **Української галицької армії (УГА)**.

МЕТА

- скласти уявлення про УСС
- розповісти про бойовий шлях підрозділу, визначити його історичну роль

ДАТИ

- 1914 р.** — утворення добровольчого легіону УСС
- 1915 р.** — переформування легіону в регулярний підрозділ австрійської армії — полк УСС
- 1915 р.** — бій на горі Маківка
- 1916 р.** — бій на горі Лисоня
- 1917 р.** — похід УСС на Правобережну Україну

- Стрільці в одностроях:
1 — 1914 р.; 2 — 1917 р.

- Бойовий прапор УСС

Сучасники згадували про бої за гору Маківка: «...здається, гора рухається, дихає пеклом. Так минала година за годиною. Це був третій пам'ятний день московського наступу на Маківку. Змагалися дві сили. Одна сказала: візьму будь-якою ціною, а друга відповіла: ні за яку ціну не віддам...»

Зі львівської газети «Діло» про бій УСС під Маківкою (2 травня 1915 р.)

Маківка — це перший визначний етап на тому шляху, яким українська нація зі стану пасивності переходила до стану активності. Битва на Маківці — це перша велика спроба галицьких українців стати найактивнішим чинником історії, стати ковалями й творцями своєї будучини.

? Поясніть, як ви розумієте це твердження. Чи згодні ви з ним? Чому?

■ Сотня січових стрільців під час військової підготовки. Київ, 1918 р.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Чому УСС вважалися одним із найкращих підрозділів австрійської армії? 2. Як би ви оцінили роль підрозділу в історії України? 3. Підготуйте презентацію про участь УСС у подіях Першої світової війни.

■ Галина Дмитерко

■ Олена Степанів

■ Софія Галечко

Особливістю битви під Семиківцями було те, що в боях над Стріпою в 1915 р. брала участь **Жіноча чота УСС** — перший військовий жіночий підрозділ у Європі (33 жінки). У битві під Семиківцями чотою керувала хорунжа Софія Галечко, одна з перших українських жінок-офіцерів. Із перших днів битви жіночий підрозділ опинився на передовій і зазнав відчутних втрат.

Під час Української революції у грудні 1917 р. із колишніх полонених січових стрільців і вихідців із Галичини в Києві було створено **Галицько-Буковинський курінь січових стрільців** (із початку 1918 р. — Курінь січових стрільців). Він повністю підтримав УЦР, а згодом став однією з кращих частин Армії УНР і був поступово реорганізований у корпус. Командиром призначили полковника **Євгена Коновальця**.

Таким чином, січові стрільці, узявши активну участь у Першій світовій війні, стали основою майбутньої української армії як на західноукраїнських землях, так і в Наддніпрянщині, яка до 1921 р. вела боротьбу, відстоюючи завоювання Української революції.

Василь Вишиваний (Вільгельм Габсбург) (1895—1950(?)) — онук австрійського імператора Франца Йосифа, австрійський архієпископ, ерцгерцог. Із молодих років проживав в українському середовищі Галичини. Самостійно вивчив українську мову. Брав участь у Першій світовій війні. У квітні 1918 р. був призначений командиром УСС. У 1919—1920 рр. співпрацював із С. Петлюрою. У 1921 р. повернувся до Відня. Був тісно пов'язаний з українською еміграцією. У 1947 р. був заарештований радянськими спецслужбами. Загинув у радянських таборках. Автор збірки поезій українською мовою «Минають дні» (1921 р.).

§ 11. Політика Російської імперії на українських землях у роки Першої світової війни

МЕТА

- визначити риси, етапи російської політики на українських землях та пояснювати її зміст
- визначати особливості життя в Наддніпрянській Україні в період війни
- характеризувати проблеми, які спричинила війна

ДАТИ

1914—1915, 1916—1917 рр. — російська окупація Східної Галичини й Північної Буковини

Депортація — організоване владою примусове виселення осіб або груп населення, а інколи й народів із місць їх постійного проживання.

Репресія — заходи державного примусу, залякування або покарання, у тому числі й за ідейні переконання, нерідко позасудовим шляхом.

■ Російські військові на вулицях Львова. 1914 р.

Із перших днів окупаційна влада запровадила жорсткий режим і нові правила, щоб принаймні зовні Львів набув російських рис. На вежі ратуші встановили російський прапор. Середньоевропейський час змінили на петроградський. Усі вивіски на крамницях, установах і трамваях переписувалися російською мовою. В обіг було уведено російські карбованці за заниженим курсом (1 австрійська крона = 30 копійок). Було встановлено комендантську годину, посилено режим реєстрації в готелях, заборонено продаж алкогольних напоїв. Навіть музикантам забороняли грати на вулицях.

Російська влада вже в перші дні війни почала здійснювати в Наддніпрянщині широкомасштабні акції проти українства, звинувачуючи його в «австрофільстві», «сепаратизмі» та «мазепинстві». Так, у Києві було заборонено випуск газети «Рада», тижневика «Село», місячників «Українська хата» (редактора П. Бочацького відправили в заслання до Сибіру) та «Літературно-науковий вісник». Заарештували М. Грушевського, який на початку війни повернувся зі Львова до Києва, і заслали спочатку до Симбірська, а потім до Казані. У глибокій імперії висилали й інших українських громадсько-політичних діячів. Крім того, до лав російської армії було мобілізовано 3,5 млн українців.

Перемога російських військ у Галицькій битві в 1914 р. призвела до окупації Східної Галичини й Північної Буковини. Захоплені землі влада вирішила включити до складу Російської імперії. З'явилися Тернопільська, Львівська, Чернівецька та Перемишльська губернії, які були об'єднані в тимчасове військове Галицько-Буковинське генерал-губернаторство на чолі з князем Г. Бобринським. У своїх діях він керувався таким принципом: *«Східна Галичина і Лемківщина — споконвічна корінна частина єдиної великої Русі; у цих землях корінне населення завжди було російським, устрій їхній через це має бути заснований на російських засадах. Я запроваджуватиму тут російську мову, закон і устрій»*.

Виходячи із цього, політика щодо українства та інших етнічних груп мала **репресивний характер**. В умовах запровадженого воєнного стану було закрито українську пресу, заборонено видавати книги українською мовою, припинено діяльність українських партій, «Просвіт» та інших організацій. Розгорнулася реорганізація шкіл за російським зразком, і почалося переведення їх на російську мову навчання (не менше 5 годин на день). Планувалося русифікувати Львівський університет. Натомість діяли польські школи, виходило чимало газет, польська мова функціонувала нарівні з російською.

27 вересня 1914 р. у Львові стався великий єврейський погром. У 1915 р. проводилося виселення євреїв із прифронтової зони.

У жовтні 1914 р. на території генерал-губернаторства розпочалася діяльність жандармського відділу, який за кілька місяців здійснив близько 1000 обшуків і 1200 арештів. До «неблагонадійних осіб» (українофілів) застосовували **депортацію**. У 1914—1915 рр. було вислано 10 тис. і переселено 2364 особи.

Також набуло поширення **взяття заручників** для запобігання акціям саботажу, шкідництва та псування майна. Заручниками ставало переважно єврейське населення — банкіри, підприємці та інтелігенція. У 1915 р. під час відступу російської армії з краю було вивезено 554 (за іншими даними — 700) заручники.

Переслідувань зазнала й греко-католицька церква. Священників заарештовували й висилали в глибоку Росію. Не unikнув арешту та заслання й митрополит А. Шептицький. Його звільнили, лише коли розпочалася революція 1917 р. Замість греко-католицьких до краю завозили православних священників і створювали православні

- Території Галичини і Буковини, окуповані російськими військами в 1914—1915 рр.

- Залишки українського села, спаленого під час відступу російських військ. 1915 р.

- Біженці із Галичини. 1915 р.

- Патріотичний плакат часів Першої світової війни

парафії зі школами при них (до березня 1915 р. у Галичині було відкрито 33 такі школи). Так Російська православна церква намагалася покінчити із греко-католицькою та примусити її прибічників повернутися до православ'я. Проте, незважаючи на тиск, із 1874 парафій у православ'я перейшла лише 81 парафія.

Таку репресивну політику, що дістала назву «європейський скандал», було засуджено і в самій Росії.

Російська влада протрималася до літа 1915 р. Відступ супроводжувався погромом українства і нищенням майна. Російське командування віддало військам наказ, за яким залишена територія «...мала бути перетворена на пустелю, тобто звільнена як від населення, так і від усього, що могло становити для ворога певну цінність». Із практичного боку це означало масове виселення людей, особливо чоловіків від 17 до 45 років, вивезення або знищення продовольчих запасів, у тому числі посівів зернових культур. Примусово на схід було депортовано 100 тис. українців.

У результаті Брусиловського прориву 1916 р. російська влада відновила Генерал-губернаторство областей Австро-Угорщини, зайнятих за правом війни, що існувало в липні 1916 — лютому 1917 р. і складалося із Чернівецької та Тернопільської губерній. Очолював його генерал Ф. Трепов. Головним завданням адміністрації він вважав забезпечення потреб армії, фронту та «уникнення всякої політичної тенденції в управлінні краєм». Щодо українства та інших етнічних груп політика в цей період була переважно нейтральною. Безперешкодно видавалися дозволи на відкриття українських шкіл. Надавалася допомога населенню, що постраждало від воєнних дій: продовольство, будівельні матеріали, посівний матеріал тощо. У церковній політиці підтримували виключно Російську православну церкву.

Війна докорінно змінила життя не лише західноукраїнських земель, на яких із перших днів війни точилися бойові дії, а і Наддніпрянської України. Тут пролягав тил російської армії, утримання якої лягло на плечі населення цих земель. На території України розміщувалося майже 4 млн солдатів російської армії.

Війна позначилася на зовнішньому вигляді міст і сіл. Вулиці вкрилися патріотичними плакатами й закликами, наповнилися чоловіками у військовій формі, біженцями, жінками у траурному одязі. Змінилися вигляд вітрин та асортимент більшості крамниць. Військові госпіталі з'явилися в кожному місті. Для мільйонів людей війна стала нескінченним джерелом тривоги за долю рідних та близьких. Загалом життєвий рівень населення суттєво знизився.

Російська імперія була найменше підготовлена до тривалих бойових дій. Пристосування економіки до нових реалій забрало значно більше часу, ніж в інших великих держав. До того ж негативні наслідки війни були більш відчутними й руйнівними. Так, незважаючи на значні потреби фронту, у дев'яти губерніях Наддніпрянщини обсяги сільськогосподарського виробництва скоротилися на 27 %, видобування залізної руди — на 46 %, марганцю — на 29 %, виплавка чавуну — на 32 %, сталі — на 33 %. Через масові мобілізації гостро постала проблема трудових ресурсів. Припинили роботу 1,4 тис. промислових підприємств. Найслабшою ланкою економіки виявився транспорт. Його нестабільна робота спричинила в окремих регіонах, на фронті труднощі із забезпеченням продовольством за наявності його значних запасів. Цілі регіони іноді опинялися в ізоляції.

Ще одним негативним явищем стала інфляція, яка сягнула понад 400 %. Ціни на окремі товари вже в 1916 р. зросли у 2—8 разів. Не дали очікуваного результату спроби врегулювати продовольче питання надзвичайними заходами: урядові заготівлі, ревізії (у листопаді 1916 р. була введена примусова хлібна заготівля (розкладка) за фіксованими цінами). Активізувалися чорний ринок і спекуляція. Запровадження від початку війни в Росії «сухого закону» стало ще одним негативним кроком, який підірвав економіку країни. Втрати бюджету дорівнювали військовим витратам. Поширення самогонваріння, вживання наркотиків загострило проблему злочинності.

Перша світова війна призвела до появи на території Наддніпрянщини мільйонів **переміщених осіб** — біженців, військовополонених, депортованих. Це було зумовлене тим, що Східний фронт, на відміну від Західного, переміщувався на сотні кілометрів, захоплюючи все нові території. Частина населення добровільно залишала свої місця під страхом опинитися в епіцентрі боїв, інші — із політичних міркувань, не бажаючи стати об'єктом насилля за неояльність.

Російське командування також відзначилося акціями депортації. Як наслідок, станом на 1917 р. в Російській імперії переміщені особи становили 5 млн осіб, серед яких 1 млн розмістилися в Наддніпрянській Україні. До цієї кількості слід додати сотні тисяч військовополонених, робітників із Середньої Азії та Китаю. До такого потоку влада була не готова. Спочатку їхньою долею опікувалися різні громадські благодійні організації, церква. Першою такою українською громадською організацією стало створене на весні 1915 р. **«Товариство допомоги населенню Півдня Росії, яке постраждало від війни»**. Державна допомога виявилася мізерною та неефективною через бюрократичні перешкоди й розкрадання.

Війна змінила становище українських жінок у суспільстві. Вони взяли на себе весь тягар виробництва та турботи про сім'ю. Кількість жінок у промисловості зросла з 15 тис. у 1914 р. до 133 тис. у 1917 р., що становило майже 30 % працівників. Жінки були основною робочою силою і в сільському господарстві, де залишилося менше ніж 39 % працездатних чоловіків. Багато жінок, насамперед у містах, закінчували курси сестер милосердя й працювали в госпіталях і лазаретах, надавали медичну допомогу пораненим на фронті.

Воєнні дії, голод та хвороби спричинили зростання кількості дітей-сиріт і безпритульних. Незважаючи на свій юний вік, деякі діти нарівні з дорослими працювали в медичних закладах і навіть тікали на фронт і брали участь у бойових діях.

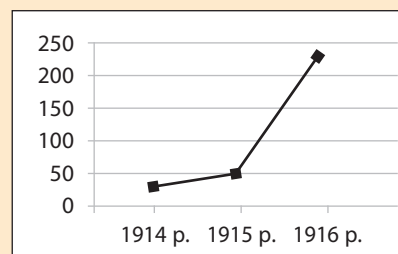
Затягування війни змінило ставлення до неї населення. Патріотичне піднесення та ентузіазм, що панували в суспільстві на початку війни, вичерпалися. Солдати втомилися від війни та втрачали розуміння того, за що саме вони ризикують життям.

Надмірне збагачення одних та зубожіння інших спричиняли обурення в суспільстві. У тогочасній Україні був відомий вислів: «Кому війна, а кому мати рідна». Невдоволення населення безпорадністю влади в умовах наростання труднощів воєнного часу сприяло поширенню соціальних протестів. У Наддніпрянщині зростає страйкова боротьба робітників за свої права. Відбулося понад 160 селянських виступів.

У Російській імперії також проявилися ознаки політичної кризи. Влада почала втрачати контроль над країною.

Російський державний діяч П. Масьєльський-Кошура, який виконував обов'язки харківського губернатора, видав низку постанов щодо боротьби з дорожнечою. Поліція, намагаючись їх реалізувати, вдалася до терору проти дрібних торговців. «Треба повисити одного, другого, третього, і тоді все буде гаразд», — заявляв він. Час від часу з'являючись на харківських ринках, він довільно визначав ціни на продовольчі товари, після чого вони надовго зникали з продажу.

? Чому такі заходи не давали бажаного результату?

■ Кількість учасників страйків у 1914—1916 рр., тис. осіб

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Яку мету мала окупаційна політика Росії на західноукраїнських землях у роки Першої світової війни?
2. Які прошарки українського суспільства першими зазнавали репресивних заходів?
3. Які негаразди спіткали українські землі в роки Першої світової війни?
4. До яких соціальних змін в Україні призвела війна?
5. Хто такі переміщені особи?
6. Чому в роки війни в промисловості та сільському господарстві Наддніпрянщини відбулося скорочення виробництва?
7. Висловіть припущення, чим була зумовлена зміна репресивної політики Росії на західноукраїнських землях у 1916—1917 рр.
8. Складіть порівняльну таблицю окупаційної політики Російської імперії на західноукраїнських землях у 1914—1915 та 1916—1917 рр.
9. Підготуйте презентацію про діяльність митрополита А. Шептицького в роки війни.
10. Створіть ілюстрований плакат на тему «Наддніпрянська Україна в роки Першої світової війни».

МЕТА

- визначати й пояснювати характерні риси політики австрійської влади на українських землях

ДАТИ

1915—1916, 1918 рр. — відновлення австрійської влади у Східній Галичині й Північній Буковині
1915—1918 рр. — окупація австро-німецькими військами Волині

Концентраційний табір — місце для ізоляції реальних або уявних противників держави, політичного режиму.

Інтернування — затримання однією з воюючих держав громадян ворожої сторони, які проживають на її території, до закінчення війни.

- Австрійські війська повертаються до Львова. 1915 р.

- Концентраційний табір у Талергофі після будівництва бараків. 1917 р.

§ 12. Політика Австро-Угорщини на українських землях у роки Першої світової війни

Західноукраїнські землі стали безпосереднім театром бойових дій Першої світової війни. Влада Австро-Угорщини, як і Росії, ставилася до українського населення з підозрою і вже з перших днів війни видала розпорядження про активну боротьбу з москвофільським рухом із *«застосуванням найширших засобів екзекуції та без будь-якого помилування звинувачених»*. Командувач австро-угорських військ східного напрямку ерцгерцог Фрідріх із цього приводу заявляв, що Галицька битва серпня-вересня 1914 р. програна через *«запроданство і зраду місцевого населення»*. Окупаційна влада шукала винних у воєнних поразках і здійснювала безконтрольний терор проти всього українського населення. Він супроводжувався відвертими зловживаннями військових і жандармів, серед яких з особливою жорстокістю до українства ставилися угорці. За далеко не повними даними, за роки війни було страчено 36 тис. цивільних українців, у тому числі старих і жінок. Тисячі українців, переважно москвофільських поглядів, звинувачених у нелояльності до влади, були **інтерновані** до спеціальних **концентраційних таборів** у глиб Австрії, де їх роками утримували в жахливих умовах без суду й слідства. Найжорстокішим вважався табір Талергоф. За роки війни до нього потрапили 14 тис. українців, із яких близько 2 тис. загинули.

Боротьба з москвофільством та інтернування значної кількості українців до концентраційних таборів стали характерною рисою ставлення Австро-Угорщини до українства в роки війни. Організована австро-угорськими урядовцями українська трагедія стала предметом для суперечок в австрійському парламенті. Нарешті в центрі усвідомили надмірність вжитих заходів. За рішенням імператора від 7 травня 1917 р. Талергоф та інші концентраційні табори закрили, а всіх заарештованих звільнили.

Зі спогадів свідків масових злочинів австро-угорської влади щодо українства

14 вересня 1914 р. військовий патруль переправляв до Перемишля 45 українців із села Волиця Добромільського повіту, арештованих як підозрілих у належності до москвофільства. Тільки-но заарештовані з'явилися на вулицях міста, натовп почав до них кричати: «Зрадники! На шибеницю!». Випадково повз них проходив відділ угорських солдатів. Після короткої розмови з командантом патруля угорці кинулися із шаблями на заарештованих і порубали їх. 42 особи загинули, а троє були у тяжкому стані, але вижили.

У селі Синевидську Верхньому 19 жовтня 1914 р. угорські військові повісили 11 українських селян, яких військово-польовий суд 55-ї дивізії інфантерії визнав винними в державній зраді.

- Виселення українських селян австрійськими солдатами. 1914 р.

Скупчення великої кількості військ, втрата житла, проживання в антисанітарних умовах призводили до поширення різноманітних захворювань. На Гуцульщині через відсутність належної медичної допомоги майже всі сільські жителі були заражені венеричними хворобами, масового характеру набула епідемія сипного тифу. Туберкульозом було уражено близько 25 % населення Східної Галичини.

Унаслідок бойових дій, голоду, спалаху хвороб, вивезення населення воюючими сторонами різко зменшилася кількість жителів Східної Галичини. За даними австрійського перепису 1910 р., населення Східної Галичини налічувало 5,253 млн осіб, а в 1914—1921 рр. ця цифра зменшилася на 12 %.

Окупація Росією Східної Галичини й Північної Буковини спричинила збільшення потоків біженців. Уже у вересні 1914 р. до Відня прибули 60—70 тис. біженців із Галичини й Буковини. У 1915 р. їхня кількість збільшилася до 450 тис. осіб.

У цій ситуації Австрійське міністерство війни вирішило організувати для цих людей табори. Загалом їх було створено дев'ять. Розміщення в таборах відбувалося за національною ознакою. Українці перебували в трьох: Гмюнд (Нижня Австрія), Вольфсберг і Санкт-Андре (Каринтія). Найбільший серед них — Гмюнд — уміщував понад 200 тис. осіб. Для них були створені досить непогані умови: бараки мали опалення, електричне освітлення, каналізацію, водогін. Існували лікарні, централізовані кухні, їдальні, банно-пральні споруди, школи, церкви. Таким чином, система таборів для воєнних біженців стала добре організованим кроком австрійської влади, який забезпечив гарантований державою захист для українців із прифронтових регіонів.

У 1918 р., коли австрійська армія вступила на територію України, табори втратили сенс, і більшість населення повернулася до своїх домівок.

Проявом політичної кризи в Австро-Угорщині була вимушена згода офіційного Відня на невідгідне для нього вирішення польської проблеми. 23 жовтня 1916 р. австрійський імператор Франц Йосиф разом із німецьким кайзером Вільгельмом оголосили про відновлення на польських землях, відвойованих Німеччиною в Російській імперії, польської держави під фактичним протекторатом Німеччини. Відчуваючи своє безсилля перед Німеччиною, для захисту своїх державних інтересів і запобігання майбутнім польсько-німецьким претензіям на Галичину австрійський уряд зміг лише внести до документа твердження про «неділиму цілісність» Галичини у складі Австро-Угорщини. 5 листопада імператор підтвердив «особливий» статус Галичини та її автономію без будь-якого поділу на польську та українську частини. Це викликало протести українських громадсько-політичних діячів краю.

■ Урочистості в таборі. Позаду розташовуються бараки для біженців. 1915 р.

■ Біженці з Волині. 1916 р.

Зі спогадів в'язня Талергофа

До зими 1915 р. у Талергофі не було бараків. Люди лежали на землі просто неба, у дощ та мороз. Щасливі були ті, хто над собою мав ряднину, а під собою — оберемок соломи. Проте незабаром солома витиралася і змішувалася з брудом і потом. Цей бруд був поживним середовищем для незліченних паразитів, які розносили заразні хвороби.

? 1. У яких умовах утримували інтернованих? 2. Чим було зумовлене таке ставлення?

Незважаючи на упередженість щодо українського населення, австрійська влада активно здійснювала мобілізацію чоловіків-українців до лав армії Австро-Угорщини. За роки війни, за різними оцінками, було мобілізовано від 350 до 700 тис. українців, із яких 90—120 тис. осіб загинуло.

Економічні збитки та людські втрати Галичини

Зруйновано господарських та житлових будинків	40 %
Знищено промислових споруд	1,5 тис.
Зменшено виробництво в нафтовій промисловості	30 %
Втрати серед мирного населення	350 тис. осіб

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Якими були характерні риси австрійської політики на українських землях у роки Першої світової війни? Що впливало на зміну політики? 2. Чим були зумовлені репресивні акції австрійської влади проти українців? Яким був їхній розмах? 3. Як в Австро-Угорщині розв'язували проблему українських біженців? 4. Складіть розповідь-презентацію про долю українських біженців в Австро-Угорщині. 5. Порівняйте політику Росії та Австро-Угорщини щодо українства в роки війни.

МЕТА

- пояснювати, як вплинули на хід війни вступ у неї США й Лютнева революція в Росії
- характеризувати розгортання воєнних дій у 1917—1918 рр., «14 пунктів» В. Вільсона

ДАТИ

- 1 лютого 1917 р.** — Німеччина почала необмежену підводну війну
- Лютий (березень) 1917 р.** — Лютнева революція в Росії
- Квітень 1917 р.** — вступ у війну США
- 7 листопада 1917 р.** — більшовицький переворот у Росії
- Грудень 1917 р.** — укладення перемир'я на Східному фронті
- Березень—липень 1918 р.** — останній наступ німецьких військ. Друга битва на Марні

Анексія — насильницьке приєднання, захоплення, утримання однією державою території або частини території іншої держави.

- Американський пропагандистський плакат 1917 р., на якому Дядько Сем благословляє командувача експедиційних сил США в Європі генерала Дж. Першинга на війну з Німеччиною

§ 13. Воєнні кампанії і події 1917—1918 рр.

Після втрат 1916 р. Німеччина та її союзники не планували на 1917 р. значних наступальних операцій. Натомість Антанта намагалася розпочати наступ на всіх фронтах. Проте в ці плани втрутилася **революція в Росії**. Хоча новий уряд, який прийшов до влади після повалення царизму, і заявляв про своє бажання брати участь у війні до переможного завершення, російська армія стрімко втрачала боєздатність. Перспективи виходу Росії з війни налякали союзників, але додали сподівань на перемогу Німеччині.

У той час як у Росії наростала революція, до війни на боці Антанти приєдналися США. Тривалий час вони лише постачали зброю, боєприпаси і продовольство країнам Антанти й одночасно вели торгівлю через нейтральні країни з їхніми противниками. Однак інтересам США відповідала перемога Антанти. Також правлячі кола США, прагнучи відігравати вагомую роль у світі, усвідомлювали, що без участі у війні не зможуть претендувати на частку в розподілі «післявоєнного пирога».

Приводом для **вступу у війну для США** стало рішення кайзера Німеччини з 1 лютого розгорнути необмежену підводну війну, у якій вбачався єдиний шлях до перемоги. Це викликало обурення американського уряду. З лютого 1917 р. президент США В. Вільсон оголосив про розрив дипломатичних відносин із Німеччиною, а 6 лютого Конгрес заявив про вступ у війну на боці Антанти.

Тим часом генеральний наступ країн Антанти навесні 1917 р. виявився невдалим. У квітні в районі Реймса французи зазнали величезних втрат (понад 500 тис. осіб). Цю операцію за ім'ям їхнього командувача генерала Р. Ж. Нівеля назвали **«бійнею Нівеля»**. У французькій армії спалахнули заколоти проти продовження безглуздої війни. Новий командувач **Анрі-Філіпп Петен** (герой оборони Вердена) жорстокими заходами й деяким покращенням умов перебування солдатів на фронті зміг навести лад у військах.

Весь тягар боїв ліг на плечі англійських військ. Їм вдалося провести низку вдалих операцій, що зміцнило бойовий дух військ Антанти. Одна з таких операцій у районі **Камбре (листопад-грудень 1917 р.)** стала **«тріумфом танків»**: 378 танків у взаємодії з піхотою та авіацією прорвали добре укріплену оборону. Щоправда, закріпити успіх Англія не змогла, але танки остаточно довели свою бойову цінність. На сході російські війська в червні-липні 1917 р. перейшли у свій останній наступ. Однак це коштувало їм нової поразки. Німецько-австрійський контрнаступ остаточно витіснив російську армію із Галичини. Німецькі війська також захопили Ригу.

Тим часом катастрофа спіткала **італійські війська під Капо-ретто**. Вони вдалися до панічної втечі: 300 тис. осіб потрапили в полон, а 130 тис. загинули. Тільки термінове перекидання на автотранспорті на Італійський фронт французьких та англійських частин урятувало Італію від поразки.

Для координації дій на Західному фронті представники Англії, Франції, Італії та США в листопаді 1917 р. утворили **Вищу військову раду**. Верховним головнокомандувачем у березні 1918 р. став французький генерал **Фердинанд Фош**.

Тим часом Росія після більшовицького перевороту 7 листопада (25 жовтня) 1917 р. стрімко змінювала курс. Захопивши владу, більшовики «Декретом про мир» звернулися до всіх воюючих держав із закликом укласти мир без анексії і контрибуцій. 15 грудня з австро-німецьким командуванням було підписано перемир'я. Раніше це зробила Румунія.

Останній рік війни розпочався важливою політичною подією. 8 січня 1918 р. президент США Вудро Вільсон оприлюднив у Конгресі «14 пунктів», де висловив своє бачення принципів побудови післявоєнного світу. Поява цього документа мала значний вплив на громадськість воюючих країн і ситуацію на фронтах.

У Брест-Литовську з грудня 1917 р. відбувалися переговори про мир між Німеччиною і радянською Росією. У них також брала участь делегація Української Народної Республіки (УНР). 9 лютого 1918 р. УНР підписала угоду про мир із Центральними державами й домовилася з Німеччиною та Австро-Угорщиною про збройну допомогу для звільнення від радянських військ.

Натомість радянська сторона на категоричну вимогу делегації Центральних держав підписати договір відповіла відмовою. 18 лютого 1918 р. війська Центральних держав розпочали загальний наступ по всьому Східному фронту від Балтійського до Чорного моря. На території України вони діяли як союзники УНР у боротьбі проти більшовиків. Наступ припинився лише після прийняття Росією продиктованих умов і підписання **3 березня 1918 р. Брестського мирного договору**. За ним вона втратила близько 800 тис. км² території, що раніше належала Російській імперії.

Брестський мир дозволив німецькому командуванню перекинути значну частину військ на Західний фронт. До початку червня німецька армія здійснила три наступальні операції під спільною назвою «битва кайзера», або операція «Мішель». Вона досягла значних тактичних успіхів, перейшла річку Марну й наблизилася до Парижа. 15 липня 1918 р. розпочалася друга битва на Марні, подана німецькою пропагандою як «битва за мир». Проте 18 липня британські та французькі війська перейшли в контрнаступ і відкинули німецьку армію. Перемога союзників дозволила їм остаточно перехопити стратегічну ініціативу.

«14 пунктів» В. Вільсона

1) Відкриті мирні договори; 2) свобода судноплавства; 3) усунення економічних бар'єрів; 4) установлення гарантій для забезпечення скорочення озброєнь; 5) справедливе врегулювання колоніальних питань; 6) визволення від німецької окупації території Росії й надання їй безперешкодних можливостей для визначення політичного розвитку, національної політики і вступу до «співтовариства вільних націй»; 7) визволення і відновлення Бельгії; 8) повернення Франції Ельзасу й Лотарингії, звільнення окупованих районів Франції; 9) уточнення кордонів Італії згідно з національними ознаками; 10) надання автономії народам Австро-Угорщини; 11) визволення від німецької окупації Румунії, Сербії та Чорногорії, надання Сербії виходу до моря; 12) самостійне існування турецьких та автономія інонаціональних частин Османської імперії; 13) відновлення Польської держави; 14) утворення Ліги Націй.

? 1. Чим цей документ приваблював воюючі держави? 2. Що в ньому суперечило тогочасній практиці міжнародних відносин?

Формальним приводом до вступу у війну США стала перехоплена німецька дипломатична депеша («Нота Ціммермана»). У ній йшлося про таємні переговори Німеччини й Мексики про союз проти США. Через рік у Європі вже було 2 млн американських солдатів. Вступаючи у війну, США не стали зв'язувати себе союзницькими угодами, розраховуючи на мирних переговорах після війни відігравати роль головного арбітра.

Зі спогадів англійського офіцера про наступ під Камбре

Ми їхали крізь розриви, але довкола нас тільки падали шматки землі. Німецькі позиції були розтрощені до невпізнання — ми долали вирву за вирвою, і майже всі вони були заповнені багнюкою і людськими тілами.

■ Німецькі штурмові групи, що відіграли ключову роль у наступі 1918 р.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Які події вплинули на перебіг війни в 1917—1918 рр.? 2. Обговоріть у групах: революція в Росії прискорила чи вповільнила процес завершення Першої світової війни? 3. Чому Німеччина не змогла змінити хід війни на свою користь? 4. Складіть перелік основних подій війни 1917—1918 рр.

МЕТА

- отримати уявлення про завершення Першої світової війни
- ознайомитися з її основними підсумками

ДАТИ

- 8 серпня 1918 р.** — «чорний день» німецької армії
- 29 вересня 1918 р.** — укладення перемир'я з Болгарією
- 30 жовтня 1918 р.** — укладення перемир'я з Османською імперією
- 3 листопада 1918 р.** — укладення перемир'я з Австро-Угорщиною
- 11 листопада 1918 р.** — укладення Комп'єнського перемир'я

- Підписання Комп'єнського перемир'я у штабному вагоні маршала Ф. Фоша. 11 листопада 1918 р.

Людські втрати держав-учасниць Першої світової війни, млн осіб
Держави Антанти (загалом 5,61)

Росія	Близько 2
Франція	1,4
Велика Британія	0,743
США	0,2
Італія	0,7
Румунія	0,8

Центральні держави (загалом 4,45)

Німеччина	2,0
Австро-Угорщина	1,8
Туреччина	0,5
Болгарія	0,15

§ 14. Комп'єнське перемир'я. Підсумки Першої світової війни

У той час як німецькі сили були майже виснажені, становище Антанти покращували американські війська, що безперервно прибували на фронт. **8 серпня 1918 р.** союзники неочікувано для німецького командування перейшли в наступ біля міста Ам'єн. Німецькі позиції були розгромлені щільним артилерійським обстрілом і наступною атакою британських танків. За один день було знищено 16 німецьких дивізій. Німецький генерал Е. Людендорф визнав, що «8 серпня є чорним днем німецької армії в історії світової війни». У серпні-вересні армії Антанти продовжували безперервний наступ на різних ділянках Західного фронту, витісняючи війська противника із Франції та Бельгії.

Швидко погіршувалася ситуація в державах-союзниках Німеччини. У вересні 1918 р. спалахнуло повстання в болгарській армії. Коли повстанці рушили на столицю країни, уряд **29 вересня** підписав запропоноване Антантою перемир'я. **30 жовтня** про свою капітуляцію заявила Османська імперія.

В Австро-Угорщині загострення внутрішніх суперечностей призвело до її розпаду як держави. **3 листопада** командування австро-угорської армії підписало перемир'я з Антантою.

Того самого дня в Німеччині спалахнула революція. Країну проголосили республікою. Імператор Вільгельм II утік до Нідерландів. **11 листопада 1918 р.** німецька делегація підписала умови **Комп'єнського перемир'я**. Перша світова війна, яка тривала 4 роки, 3 місяці й 10 днів, завершилася поразкою Німеччини та її союзників.

Із Комп'єнського перемир'я (11 листопада 1918 р.)

Стаття 1. Припинення воєнних дій на суходолі та в повітрі протягом 6 годин після підписання...

Стаття 2. негайна евакуація зайнятих країн: Бельгії, Франції, Люксембургу, так само як і Ельзасу-Лотарингії, яка має бути здійснена протягом 15 днів...

Стаття 4. Поступка німецькою армією таким військовим матеріалом: 5 тис. гармат, 25 тис. кулеметів, 3 тис. мінометів і 1700 аеропланів...

Стаття 5. Евакуація німецькими арміями місцевостей на лівому березі Рейну. Місцевостями на лівому березі Рейну управлятиме місцева влада, але під контролем окупаційних військ союзників та Сполучених Штатів...

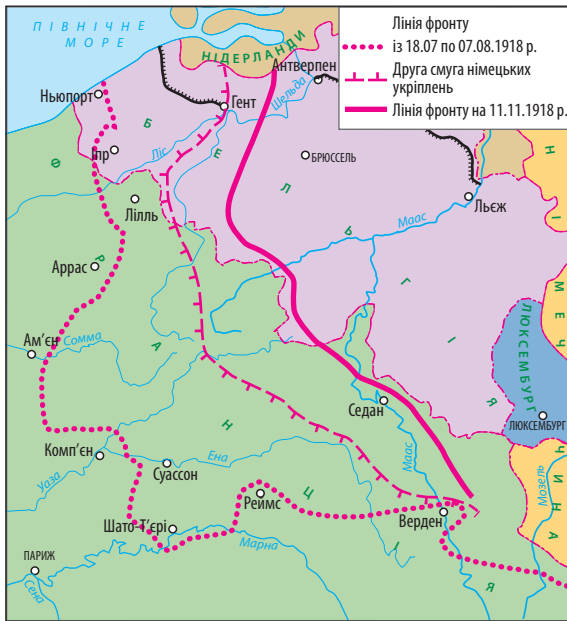
Стаття 12. Усі німецькі війська, які зараз перебувають на територіях, що до війни становили частину Австро-Угорщини, Румунії й Туреччини, мають негайно повернутися до Німеччини. Усі німецькі війська, що тепер перебувають на територіях, які до війни були у складі Росії, так само мають повернутися в межі Німеччини... тільки-но союзники визнають, що для цього настав момент, узявши до уваги внутрішнє становище цих територій...

Стаття 22. Здача союзникам і США всіх існуючих підводних човнів із їхнім озброєнням і спорядженням...

Стаття 23. Надводні німецькі військові судна... будуть негайно роззброєні, а потім інтерновані...

Стаття 29. Евакуація Німеччиною всіх портів Чорного моря і передача союзникам і США всіх російських військових суден, захоплених на Чорному морі...

? 1. Які вимоги до Німеччини висували в угоді? 2. Якою є ваша точка зору щодо доцільності й справедливості умов Комп'єнського перемир'я? Поясніть свою думку.

- Результати наступу армії Антанти в 1918 р.

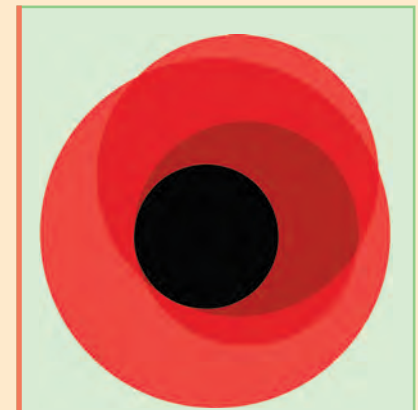

- Пам'ятник «Тварини на війні». Напис: «Вони не мали вибору»
- ? Поміркуйте, що намагалися донести людям автори пам'ятника.

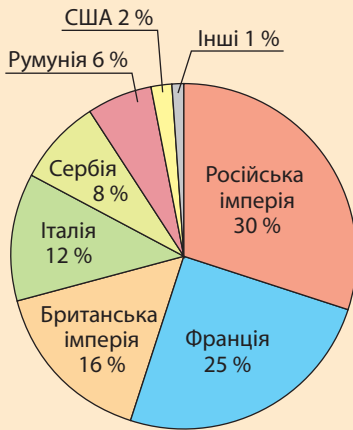
Війна призвела до політичних, економічних і територіальних змін у багатьох регіонах світу. Її закінчення вже не могло повернути світ у довоєнний стан. Припинили існування чотири імперії — Німецька, Російська, Австро-Угорська й Османська. Позиції Великої Британії й Франції послабилися внаслідок зростання впливу США та Японії. На 70 % сучасні міждержавні кордони в Європі сформувалися за підсумками війни. Утворилися й здобули незалежність Польща, Чехословаччина, Королівство сербів, хорватів і словенців, Австрія, Угорщина, Фінляндія, Литва, Латвія, Естонія. Однак порушення етнічного принципу під час визначення кордонів нових держав та амбіції їхніх лідерів стали передумовою виникнення конфліктів і суперечок.

Війна значно вплинула на економіку воюючих держав. Так, за роки війни Росія втратила 60 %, Австро-Угорщина — 41 %, Німеччина — 33 %, Франція — 31 %, Велика Британія — 15 % економічного потенціалу. Лише Японія та США примножили свої багатства. Водночас війна сприяла прискоренню технічного прогресу, завершенню індустріалізації, появі нових форм організації та управління виробництвом. Значно посилилося державне регулювання виробництва. Із 73,5 млн мобілізованих до війська державами-учасницями за всю війну загинуло близько 10 млн осіб, було поранено і покалічено понад 20 млн осіб. Ще близько 50 млн по всьому світу померло від епідемій (особливо грипу «іспанка») та голоду.

Перша світова війна зумовила ще один трагічний і сумний прецедент — масове вбивство невинних людей за національною або іншими ознаками. Після Другої світової війни такі злочини стали визначати як **геноцид**. У 1915 р. керівництво Османської імперії влаштувало масові погроми вірменського населення, поклавши на них провину за поразки на фронтах. До кінця 1915 р. із 2,1 млн вірмен у Туреччині залишилося 600 тис. осіб. Одними з причин для розпалювання ненависті до вірмен були: релігійна нетерпимість (вірмени — християни, турки — мусульмани), домінування вірмен в економічному житті імперії (у їхніх руках було зосереджено 80 % внутрішньої та 50 % зовнішньої торгівлі).

У роки Першої світової війни народився символ пам'яті про загиблих на війні — червоний мак. Першим його використав військово-польовий хірург канадських експедиційних сил підполковник Джон Маккрей. На знак пам'яті про свого загиблого товариша лейтенанта Алексіса Хелмера він 2 травня 1915 р. написав вірш «У полях Фландрії». Цей вірш швидко здобув популярність. Спочатку його використовували для пропаганди мобілізації, розміщення військових позик тощо. Уже після війни було популяризовано поетичний образ маку. У багатьох країнах він став символом не тільки жертв Першої світової війни, але й усіх загиблих у війнах після 1914 р.

■ Співвідношення людських втрат країн Антанти та їх союзників

? Чи можна за кількістю людських втрат робити висновок про внесок тієї чи іншої держави у війну та перемогу?

Диктатура — форма правління, за якої вся повнота державної влади належить одній особі — диктатору, групі осіб або представникам одного соціального стану (диктатура пролетаріату).

■ Солдатський цвинтар і меморіал під Верденом

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Коли і як завершилася Перша світова війна? 2. Що примусило Центральні держави укласти перемир'я? 3. Чому війна завершилася поразкою Центральних держав? 4. Яких людських втрат зазнали учасники Першої світової війни? 5. Чому під час війни значна частка втрат припала на мирне населення? 6. Підготуйте презентацію, яка б відображала наслідки Першої світової війни.

■ Колона німецьких полонених. 8 серпня 1918 р.

Війна призвела до значного погіршення становища населення. Так, у Великій Британії та Німеччині ціни зросли більш ніж удвічі, у Франції — утричі, в Італії — у чотири рази, при цьому реальна заробітна плата зменшилася на 15—20%. Населення не завжди витримувало тягар війни. Як наслідок у Росії, Німеччині, Австро-Угорщині відбувалися революції, у Великій Британії, Франції, США влада здійснювала реформи. В Італії, що опинилася в глибокій кризі, зрештою встановилася фашистська диктатура.

У роки Першої світової війни значно посилювалися міграційні процеси. Гостро постали проблеми військовополонених, біженців і переміщених осіб. Війна сприяла пробудженню національної свідомості й активізації національно-визвольних рухів у країнах Європи, Азії та Африки. Посилився процес політизації боротьби народів, які перебували в залежному становищі. Прискорився технічний прогрес, відбулися зміни у військовій науці й оснащенні військ.

Війна, яка стала важливим етапом у розвитку людства, переконливо продемонструвала взаємозалежність світу, сприяла значним змінам в економіці, внутрішньополітичному житті, міжнародних відносинах, культурі й свідомості людей. Жахлива війна стала злочином проти людства. Вона постійно нагадувала народам про себе втратами й каліцтвами близьких і рідних, але не стала останньою пересторогою.

Наслідки Першої світової війни

? Конкретизуйте основні тези наведеної схеми.

**СОЦІАЛЬНІ
Й НАЦІОНАЛЬНІ
РЕВОЛЮЦІЇ
В ЄВРОПІ.
УКРАЇНСЬКА
РЕВОЛЮЦІЯ**

§ 15. Російська революція 1917 р.

МЕТА

- скласти уявлення про перебіг подій революції в Росії в 1917 р.
- пояснити, чим був зумовлений прихід більшовиків до влади в Росії

ДАТИ

23 лютого (8 березня) 1917 р. — початок Лютневої революції
2 (15) березня 1917 р. — зречення царя Миколи II.
 Повалення монархії в Росії
25—26 жовтня (7—8 листопада) 1917 р. — більшовицький переворот (Жовтнева революція)

■ Черги за хлібом у Петрограді. Початок 1917 р.

■ Запасний батальйон Волинського полку. 27 лютого (12 березня) 1917 р. першим підтримав виступ населення

Декрет — постанова вищої державної інстанції з якогось питання, що має силу закону.

Наприкінці 1916 р. внутрішнє становище Російської імперії помітно погіршилося, незважаючи на певні позитивні зрушення на фронті й покращення в забезпеченні армії. Проте сувора зима 1916—1917 рр. довела людей в окремих регіонах країни до відчаю, особливо в столиці — Петрограді. Ходили чутки, що насувається голод і впроваджуватимуть карткову систему розподілу продовольства. У лютому (за юліанським календарем, яким користувалися в Росії) у місті вишикувалися черги за хлібом, а згодом розпочалися демонстрації жінок із вимогами забезпечити людей хлібом і припинити війну. Їх підтримали робітники найбільших заводів міста страйком із політичними вимогами. Спроби поліції придушити заворушення лише збільшували кількість протестувальників.

Виступи підтримали військові частини, розміщені в місті (Волинський, Павловський, Преображенський та Литовський полки). Спалахнули вуличні бої, у яких загинуло 160 осіб. Міністри царського уряду були заарештовані. Події в столиці також активізували діяльність представників вищих прошарків суспільства, які були не задоволені абсолютною владою царя і вважали його головним винуватцем у поразках Росії. Їхні представники прибули до царя, поїзд якого зупинили революційні солдати, і переконали його «в інтересах Росії» зректися престолу. Це сталося **2 березня (15 березня за григоріанським календарем) 1917 р.** Звістка про зречення царя миттєво розлетілася Російською імперією. Країна поринула у вир революційних подій.

Після повалення монархії владу взяв на себе **Тимчасовий уряд**, створений із представників власників великих підприємств та ліберальної опозиції. Уряд одразу проголосив демократичні свободи, провів широку амністію, зняв заборону на діяльність політичних партій. Однак йому протистояв **Петроградський комітет рад робітничих і солдатських депутатів**, який підтримували соціалістичні партії та солдати. У Росії встановилося двовладдя. Спочатку комітет висловлював підтримку уряду. Проте вже в перший місяць свого існування уряд пережив політичну кризу. Міністр закордонних справ П. Мілюков і військовий міністр О. Гучков заявили про продовження участі Росії в Першій світовій війні «до переможного завершення», а всі реформи відкладали до скликання Установчих зборів. Це викликало обурення в суспільстві. Міністрів відправили у відставку, а сам уряд почав стрімко втрачати контроль над ситуацією.

Наростала загальнонаціональна криза: поширювалися випадки дезертирства в армії; робітники страйкували, вимагаючи покращення умов праці й збільшення заробітної плати; селяни вимагали проведення земельної реформи; народи, що перебували в колоніальній залежності, — розширення прав аж до незалежності. Провал спроби червневого наступу на Львів ще більше погіршив становище в державі.

У цій ситуації єдиною силою, яка діяла чітко й цілеспрямовано, були більшовики. Усі їхні дії, керовані лідером **Володимиром**

Ульяновим (Леніним), були підпорядковані єдиній меті — захопленню державної влади. На тлі безладдя рішучі й послідовні дії більшовиків, які обіцяли «Мир — народам, фабрики — робітникам, землю — селянам!», збільшували кількість їхніх прихильників. У липні вони здійснили невдалу спробу усунути Тимчасовий уряд і захопити владу.

Лідери більшовиків були оголошені злочинцями й німецькими шпигунами. Німеччина, яка була зацікавлена у виході Росії з війни, виділяла значні суми для діяльності партії.

Придушення виступу більшовиків сприяло ліквідації двовладдя. Тимчасовий уряд був переформований в «Уряд порятунку революції» на чолі з **Олександром Керенським**. Тим часом у суспільстві ширилися настрої про необхідність наведення ладу в країні «сильною рукою». Навколо командувача російської армії генерала **Лавра Корнілова** групувалися сили, які виступали за встановлення військової диктатури. Проте **Корніловський закат** у серпні був придушений. Незважаючи на перемогу уряду О. Керенського, він втратив підтримку офіцерського корпусу, промисловців та підприємців. Крім того, О. Керенський не мав підтримки з боку робітництва і селянства. Ні проголошення Росії республікою, ні скликання передпарламенту й оголошення виборів до Установчих зборів уже не могли врятувати уряд. Цим негайно скористалися більшовики. Під час придушення заколоту Л. Корнілова вони створили загони Червоної гвардії, отримавши тим самим зброю.

У ніч із **25 на 26 жовтня (із 7 на 8 листопада) 1917 р.** віддані більшовикам загони робітників, матросів і солдатів узяли Петроград і захопили резиденцію уряду — Зимовий палац. Керівництво переворотом здійснював військово-революційний комітет на чолі з **Левом Троцьким**.

Одночасно із цим у Петрограді відбувався **II з'їзд рад робітничих і солдатських депутатів**, на якому лідер більшовиків В. Ленін проголосив про створення більшовиками та їхніми союзниками лівими есерами уряду й встановлення радянської влади. З'їзд ухвалив Декрет про мир і Декрет про землю. Декрет про мир закликав народи й уряди воюючих держав укласти демократичний мир без анексії і контрибуцій.

Декрет про землю передбачав конфіскацію земель поміщиків та інших великих власників, націоналізацію всієї землі, заборону оренди й застосування найманої праці. Вони стали потужним інструментом пропаганди більшовиків у поширенні своєї влади в Росії.

Захоплення влади більшовиками в Росії знаменувало поворот у всій світовій історії. До влади в країні прийшли сили, які відверто заявляли про своє бажання здійснити **світову революцію**, навіть були готові принести її на своїх багнетах, знищити приватну власність, буржуазію, релігію, встановити новий суспільний лад, побудований на загальній рівності, — **комунізм**. Захопивши владу, більшовики не тільки декларували наміри, але й намагалися втілити їх у життя насильницькими методами.

Спочатку їх сприймали як узурпаторів, звичайних загарбників, які швидко втратять владу та зникнуть із політичної арени. Проте такі думки виявилися помилковими. Світ, ще не вийшовши з Першої світової війни, опинився перед новим глобальним конфліктом, який тривав 70 років.

■ Плакат 1917 р., що закликає населення жертвувати гроші на потреби армії

? Чому в 1917 р. ці заклики, навіть із революційним забарвленням, уже не мали підтримки в суспільстві?

■ Виступ В. Леніна на II з'їзді рад робітничих і солдатських депутатів: «Товариші! Робітничя й селянська революція, про необхідність якої весь час говорили більшовики, відбулася»

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Якими були причини Лютневої революції в Росії? 2. Чому армія підтримала виступ населення в Петрограді? 3. Чим відрізнялися дії більшовиків від інших політичних сил у революційних подіях? 4. Що сприяло захопленню влади більшовиками? 5. Складіть хронологію основних революційних подій у Росії. 6. Підготуйте презентацію про революційні події в Росії з лютого до жовтня 1917 р.

МЕТА

- визначати причини громадянської війни та її основні етапи
- характеризувати «білий рух», указувати причини його поразки
- розповідати про ключові події громадянської війни

ДАТИ

1917—1922 рр. — збройна боротьба за владу й національне визволення на землях колишньої Російської імперії

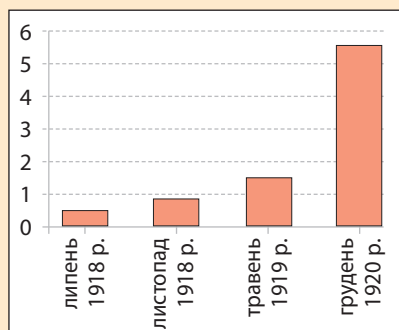
Громадянська війна — найгостріша форма політичної боротьби між класами, соціальними групами, прихильниками різних ідеологічних та ідейних течій, яка має збройний характер. На землях колишньої Російської імперії громадянська війна поєднувала в собі боротьбу між «білими» і «червоними», селянську війну, боротьбу з національними рухами, інтервенцію 14 держав тощо.

«Червоний терор» — арешти або знищення противників більшовиків із метою залякування і фізичного знищення.

«Воєнний комунізм» — внутрішня політика радянської влади, запроваджена в роки громадянської війни з метою зосередження всіх трудових і матеріальних ресурсів у руках держави й будівництва комунізму.

■ Кількісний склад Червоної армії радянської Росії (1918—1920 рр., млн осіб)

? Що дало можливість у 1920 р. так різко збільшити загальну кількість Червоної армії?

§ 16. Громадянська війна на землях колишньої Російської імперії

Захоплення влади більшовиками та їхніми союзниками лівими есерами негативно сприйняли як революційні сили, так і противники революції. Проте антибільшовицькі сили не були згуртованими. Це дало змогу більшовикам досить швидко поширити свою владу на більшості території Росії, придушивши виступи прихильників попередньої влади, і розпочати боротьбу з національними державами, що виникли в результаті розпаду Російської імперії та утворення радянської держави (із липня 1918 р. — Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка, РСФРР).

Початком **громадянської війни** в Росії одні історики вважають **жовтень 1917 р.**, інші — **весну 1918 р.** Однією з причин війни була внутрішня політика більшовиків. Вони розігнали демократично обрані Установчі збори (січень 1918 р.), націоналізували землю й промислові підприємства, ліквідували товарно-грошові відносини (політика **«воєнного комунізму»**), узурпували владу, здійснювали **«червоний терор»**. Усе це викликало невдоволення в землевласників та підприємців, колишніх чиновників, духовенства, інтелігенції, селянства тощо.

Випробуванням для більшовицької влади стало укладення Брестського миру із Центральними державами (березень 1918 р.). Ціною втрати значних територій більшовики легітимізували свою владу й зосередили сили на боротьбі з політичними противниками, які активно об'єднувалися на півдні Росії (Дон і Кубань, Північний Кавказ), формуючи Добровольчу армію, на Уралі та в Сибіру, де згуртувалися прихильники розігнаних Установчих зборів. Крім того, країни Антанти направили десанти в Мурманськ, Архангельськ, Владивосток, щоб не допустити передачі Німеччині зосереджених там військових вантажів.

У травні 1918 р. відбулося повстання Чехословацького корпусу, який за домовленістю з владою більшовиків через Далекий Схід прямував у Францію, щоб продовжити участь у Першій світовій війні. Проте, занепокоєні можливістю бути роззброєними більшовиками, чехи підняли повстання й на шляху від Уралу до Далекого Сходу повалили більшовицьку владу.

Влітку 1918 р. значного розмаху набув антибільшовицький рух на чолі з есерами, які здійснили спробу повалити радянський уряд у Москві. Хоча контрольована більшовиками територія значно скоротилася, вони зуміли утримати владу. Завдяки діяльності наркома Л. Троцького з розрізнених більшовицьких загонів була створена регулярна Червона армія із централізованим керівництвом і забезпеченням. Крім того, для мобілізації вкрай обмежених ресурсів були запроваджені заходи, які згодом отримали назву політики **«воєнного комунізму»**.

Із 3 вересня 1918 р. проти всіх, кого більшовики зараховували до ворогів, почали застосовувати **«червоний терор»**. Лише восени 1918 р. було розстріляно близько 15 тис. аристократів, офіцерів, представників буржуазії, меншовиків, есерів, кадетів. Загалом жертвами **«червоного терору»** до 1922 р. стали 140 тис. осіб. Війна набула зовсім іншого змісту й розмаху. Сформувався **«білий рух»**, який спробував повалити більшовицький режим шляхом проведення скоординованих воєнних операцій. У Сибіру та на Уралі, де влада була зосереджена в руках адмірала **Олександра Колчака**, була сформована

■ Атака «червоної» кінноти. У роки громадянської війни як «білі», так і «червоні» створили цілі корпуси, армії кінноти, які відігравали провідну роль у наступальних діях. Найбільш відомою стала 1-ша Кінна армія під командуванням С. Будьонного

? Чому в роки Першої світової війни кіннота не відігравала такої ролі, а під час громадянської стала головною ударною силою?

■ Лідери «білого руху»: 1 — генерали М. Юденич та А. Денікін; 2 — адмірал О. Колчак

■ Плакат часів громадянської війни. Його автор намагається пояснити суть боротьби між «червоними» і «білими»

? Чи згодні ви з таким трактуванням боротьби?

ВСЯ СМЕРТЬ КАПИТАЛАМ, ВСЯ СМЕРТЬ БОГ ПАТОК КРЕСТЬЯНАМ!

Причини громадянської війни з позиції більшовиків	Причини громадянської війни з позиції їхніх противників
<ul style="list-style-type: none"> • Війна — невід’ємна ознака імперіалізму. • Контрреволюційні сили розв’язали громадянську війну, щоб повалити диктатуру пролетаріату. • Війна стала результатом боротьби об’єднаних сил внутрішньої контрреволюції та збройної інтервенції держав Антанти; «червоний терор» під час війни став відповіддю на «білий терор», зокрема замах на В. Леніна в серпні 1918 р.; «червоний терор» упорядкував боротьбу проти ворогів революції і врятував їх від самосуду трудящих. • Радянська влада постала як влада трудящих, більшовики встановили дійсно народну, а не буржуазну демократію, і тому захищали завоювання народу всіма доступними їм засобами 	<ul style="list-style-type: none"> • Війна — невід’ємна ознака більшовизму. • Бажання комуністів остаточно знищити будь-яку опозицію своїй диктатурі, не давши їй отямитися, організуватися і зміцнитися. • Війну спричинила політика більшовиків, запроваджений ними «червоний терор» проти всіх, хто не підтримував їх, проти чого виступили різні верстви: монархисти, соціалісти, великі землевласники, селяни, козацтво. • Захопивши збройним шляхом владу й розігнавши Установчі збори, більшовики зрадили принципи демократії, а підписавши мирний договір із Німеччиною в березні 1918 р., — Росію

130-тисячна армія, яка розгорнула наступ на Москву зі сходу. Генерал **Антон Денікін** зі своєю Добровольчою армією також рушив на Москву з півдня. На території країн Балтії генерал **Микола Юденич** готувався до наступу на Петроград. «Білі» отримали значну матеріальну допомогу країн Антанти. Крім того, війська Антанти захопили чорноморські порти, Баку, Архангельськ, Мурманськ, узяли під контроль увесь Далекий Схід. «Білий рух» знайшов підтримку з боку різних верств населення, особливо тих, що постраждали від влади більшовиків. Так, «червоний терор» на Дону та Кубані призвів до того, що 30 тис. козаків приєдналися до армії А. Денікіна. Незважаючи на досить серйозну підтримку, «білий рух» не став виразником прагнень антибільшовицьки налаштованих верств суспільства. Він залишався замкнутим, майже виключно офіцерським. Керівництво «білого руху» не сприймало соціалістичні партії, національні рухи — для них усі вони були ворогами «Великої і неподільної Росії». На звільнених від більшовиків територіях вони не дбали про відновлення економіки, а встановлювали режим жорстокого терору, намагаючись повернути старі порядки та відібрати якомога більше продовольства. Це налаштовувало селян проти «білих». Один із лідерів антибільшовицького руху В. Шульгін говорив, що «білий рух» розпочали «майже святі», але він потрапив до рук «майже бандитів».

Влітку 1919 р. становище більшовиків було критичним. Однак у наступні місяці вони здобули ряд перемог, які докорінно змінили перебіг війни. Причини цього полягали не лише в кількісній перевазі більшовиків, але й у помилках «білих», які не змогли скоординувати свої дії. Спочатку Червона армія розгромила війська О. Колчака й стрімко рушила на схід. В Іркутську О. Колчака було заарештовано й розстріляно. Восени 1919 р. зазнав поразки й наступ М. Юденича на Петроград. Наприкінці 1919 — на початку 1920 р. радянську владу було встановлено на півдні Росії, частково в Україні. Залишки розгромленої армії А. Денікіна закріпилися в Криму. В окупаційних частинах союзників під впливом агітації більшовиків поширилися революційні настрої. Інтервенти

Продрозкладка стала основним елементом політики «воєнного комунізму». Вона передбачала вилучення в селян надлишків продовольчих припасів в обмін на промислові товари. На практиці заходи продрозкладки стали насильним вилученням у селян без всякої компенсації всього продовольства, яке знаходили спеціально створені продовольчі загопи.

■ Кадр із кінофільму, де відображено гасло селянського повстанського руху

? Якими були прагнення селян? Чому частина селянства не підтримувала ні «білих», ні «червоних»?

Слід урахувати, що під час громадянської війни в Росії більшовики здійснили агресію проти України (1918 р.), Литви, Латвії та Естонії (1919 р.), Польщі, Азербайджану та Вірменії (1920 р.), Грузії (1921 р.), Середньої Азії (1920—1922 рр.). Звичайно, це була війна «червоного імперіалізму», намагання повернути втрачені території і сформувати нову імперію під червоним прапором.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Якими були причини громадянської війни? 2. Кого називали «білими», а кого — «червоними»? 3. Який період став кульмінацією війни? 4. Якою була мета масового терору в роки війни? 5. Обговоріть у групах: що стало головним чинником перемоги «червоних» у війні? 6. Проведіть дискусію на тему: чи існують герої в громадянській війні? 7. Як ви розумієте поняття «червоний імперіалізм»?

були змушені вивести свої війська. Цьому сприяв громадський рух у Європі та США під гаслом «Руки геть від радянської Росії!».

На завершальному етапі (1920—1922 рр.) війна була найбільш кровопролитною. У 1920 р. зріс опір селян політиці **продрозкладки**. На Тамбовщині, в Україні, у Сибіру та на Нижній Волзі, у багатьох губерніях Центральної Росії тривала селянська війна.

Навесні 1920 р. розпочалася війна з Польщею, яка, намагаючись утвердити свою незалежність, прагнула силою розв'язати ситуацію на свою користь. Більшовики вирішили використати наступ польської армії як привід для нової спроби принести на багнетах революцію в Європу. У той самий час як розгорталася трагічна подія на Польському фронті, генерал П. Врангель сформував російську армію в Криму й розпочав наступ на Донбас. Після провалу наступу на Варшаву більшовики уклали мир із Польщею і всі сили кинули проти П. Врангеля. У листопаді 1920 р. Червона армія за допомогою повстанської армії Н. Махна розгромила армію П. Врангеля. Її залишки разом із великою кількістю цивільного населення евакуювалися в Туреччину та Болгарію. Проти тих учасників «білого руху», що залишилися в Криму, більшовики розгорнули небачений до того «червоний терор». Десятки тисяч людей було страчено. Ці події більшовики проголосили закінченням громадянської війни. Проте бойові дії ще тривали в Середній Азії та на Далекому Сході.

До 1922 р. більшовики зуміли заволодіти більшістю територій, що належали Росії. За межами їхньої влади залишилися Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва, Польща. Остання, у свою чергу, захопила Західну Україну й Західну Білорусію (Ризький мир 1921 р.), а Румунія — Бессарабію (Бессарабський протокол 1920 р.).

Зі спогадів генерала Е. Достовалова (1920 р.)

Революція поставилася до офіцерів жорстоко. Проте з перших днів революції і до її кінця, оголошені ворогами народу, яким немає місця в будівництві нової Росії, ми не могли ні думати, ні міркувати спокійно. На чолі всіх контрреволюційних груп, які підняли зброю проти більшовиків, постали офіцери зі своїми вождями. Уже на початку 1918 р. у Москві й по всій Росії йшла вербовка офіцерів, які вирушають на південь або в Сибір для формування армій Корнілова і Колчака.

І хоча солдати, із якими вони вправлялися, були справжнім робітничо-селянським російським народом, — вони не знали народу. У боротьбі, розпочатій офіцерами, вони виявилися трагічно самотніми. 130 тис. поміщиків, які бажали панувати над 130 млн селян, і ті сани, що становлять поверхневий шар у державі, яким жилося добре при старому режимі, зробили їх зброєю у своїх руках і повели на боротьбу з народом... 95 % російського народу, зі своїми прихованими бажаннями і століттями накопиченою образою, були для них не відомі. Чи любили ми Росію? Справжню, живу? Я думаю, що ми любили своє уявлення про неї! Проте оскільки офіцерський корпус загалом був зброєю в руках правлячої аристократичної верхівки, яка хотіла, щоб армія захищала інтереси їхнього класу, і оскільки інтереси цього класу були протилежні й ворожі цьому народу — офіцери виявилися ворогами народу.

У цій штучній відірваності від народу, у винятковості їхніх понять і уявлень, щеплених їм вихованням, з'явився перший, ще не усвідомлений ними акт офіцерської трагедії. Вірні собі, вони пішли в «білі» армії вмирати за казку, за міраж, який здавався їм дійсністю, пішли вмирати за віджилі фетиші, які групи політичних ділків, напудривши і підфарбувавши, підсовували їм, за фетиші шкідливі й непотрібні ні російському народові, ні самим офіцерам.

? 1. На які причини поразки «білого руху» вказує генерал Е. Достовалов? 2. Які ще причини поразки «білого руху» ви можете назвати?

§ 17. Українська Центральна Рада (УЦР). Проголошення Української Народної Республіки (УНР)

МЕТА

- визначати причини й передумови Української революції
- характеризувати діяльність Української Центральної Ради та її політичну програму

ДАТИ

- 1917—1921 рр.** — Українська революція
- Червень 1917 р.** — I Універсал УЦР
- Липень 1917 р.** — II Універсал УЦР
- Листопад 1917 р.** — III Універсал УЦР. Проголошення створення Української Народної Республіки (УНР)

Повалення монархії в Росії спричинило розгортання революційних подій і на українських землях. Головним питанням для українства в цих умовах була його подальша доля.

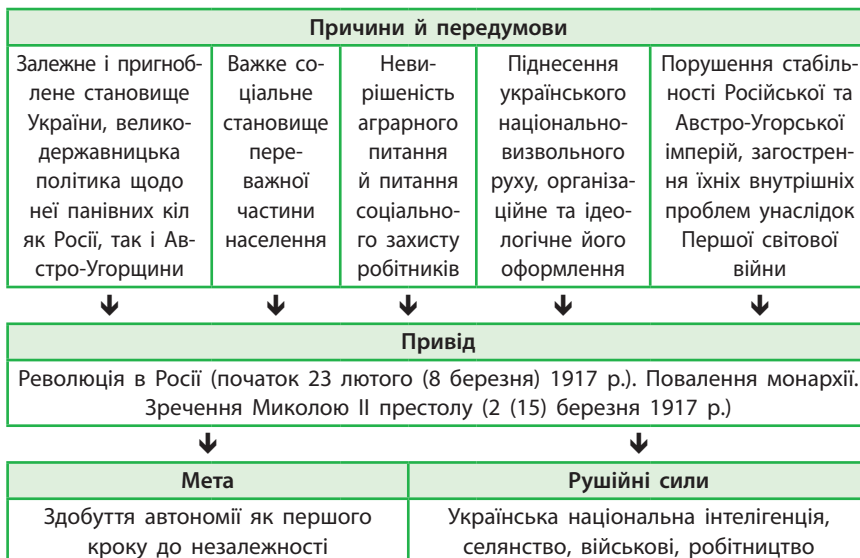
Для відстоювання прав українців постала Українська Центральна Рада (УЦР), яку заснували представники різних українських організацій і партій. Головою УЦР було обрано найавторитетнішого діяча українського руху, історика Михайла Грушевського. День призначення керівного складу УЦР 7 (20) березня 1917 р. вважають датою її заснування. Дуже швидко УЦР, яка проголосила своєю метою досягнення автономії України у складі федеративної і демократичної Росії, здобула підтримку населення.

19—21 квітня 1917 р. у Києві працював Український національний конгрес, який сприяв консолідації українського руху. Конгрес висловив підтримку УЦР у досягненні автономії України.

Натхненні такою підтримкою, лідери УЦР розпочали переговори з Тимчасовим урядом Росії. Однак він відповів відмовою. Тоді УЦР 10 червня 1917 р. оприлюднила свій I Універсал — закон звернення до народу, у якому проголошувався намір українців самостійно «порядкувати своїм життям». Незабаром було утворено Генеральний Секретаріат — український уряд, який очолив письменник Володимир Винниченко. Тимчасовий уряд не мав сил придушити український рух і направив до Києва делегацію для переговорів. УЦР також не могла негайно реалізувати заходи, проголошені в I Універсалі, і була змушена погодитися на компроміс:

- УЦР тимчасово погоджувалася відкласти наміри створити автономію до рішення Всеросійських Установчих зборів.
- Тимчасовий уряд визнавав УЦР легальним представником українського народу після входження до її складу представників національних меншин.

■ Причини й передумови Української революції

Ідею надання Україні національно-територіальної автономії в перебудованій на федеративну демократичну республіку Російській державі обґрунтував М. Грушевський. Цьому він присвятив опубліковані в 1917 р. брошури «Вільна Україна», «Якої ми хочемо автономії та федерації», «Хто такі українці і чого вони хочуть», «Звідки пішло українство і до чого воно йде».

Національно-територіальну автономію України він розглядав як територіальне об'єднання всіх етнічних українських земель на основі демократичного громадського самоврядування. До повноважень федерації він відносив: «...справи війни та миру, міжнародні трактати, завідування воєнними силами республіки, пильнування одностайної монети, міри, ваги, оплат митових, нагляд за коштами, телеграфами... надавання певної одностайності карному й цивільному праву країв, стеження за додержуванням певних принципів охорони прав національних меншин у краєвім законодавстві».

Найчисленнішою партією українського національного руху стала УПСР, яку очолював М. Грушевський. Вона користувалася найбільшою підтримкою серед українського селянства.

- Мітинг на вулицях Києва з нагоди проголошення Української Народної Республіки. 7 листопада 1917 р.

- Тимчасовий уряд за поданням УЦР затверджував Генеральний Секретаріат, який ставав адміністративним органом Тимчасового уряду в Україні.

Цей компроміс був оформлений як **II Універсал**. Його неоднозначно сприйняли як в Україні, так і в Росії. Проти цього виступили прихильники негайного проголошення незалежності України. Спираючись на полк ім. **Полуботка**, вони вчинили заколот.

Одночасно в Петербурзі частина міністрів Тимчасового уряду заявили про свій вихід з уряду на знак незгоди з поступками українству. У цей самий час більшовики здійснили спробу захопити владу. Ці дії вдалося зупинити: у Києві переконаннями та вмовленням, у Петрограді — силою.

УЦР мала показати народу свою здатність управляти й вирішувати практичні питання. Однак до цього українські діячі виявилися не готовими. Стрімко падав життєвий рівень населення. Тим часом розбурхана революцією Росія не могла повернутися до спокійного життя. Змінений Тимчасовий уряд на чолі з О. Керенським намагався опанувати ситуацію, сподіваючись на переможний наступ на фронті. Для приборкання українського руху він надіслав УЦР «Тимчасову інструкцію Генеральному Секретаріату», яка перекреслювала попередні домовленості. Згідно з нею Генеральний Секретаріат підпорядковувався Тимчасовому уряду й поширював свою владу лише на п'ять губерній. УЦР тим самим втрачала виконавчий орган і фактично перетворювалася на «говорильню».

Новий конфлікт перервали розгром російської армії в Галичині й спроба правих сил Росії вчинити переворот, на чолі якого став командувач російських військ генерал Л. Корнілов.

Українські лідери постали перед вибором: підтримувати Тимчасовий уряд, який обмежував здобутки українців, чи Л. Корнілова, який сприяв «українізації» частин російської армії. УЦР стала на бік уряду, вважаючи, що в разі встановлення в Росії військової диктатури про українську автономію можна навіть не мріяти.

Після придушення заколоту Л. Корнілова Тимчасовий уряд 1 вересня 1917 р. був змушений проголосити Росію республікою та визначити дату Установчих зборів, до проведення яких відкладалися всі реформи.

УЦР почала готуватися до визнання на Установчих зборах автономії України. Із цією метою вона заручилася підтримкою представників народів, що населяли Росію. У Києві було проведено З'їзд народів Росії. Усвідомлюючи неминучість визнання автономних прав України, Тимчасовий уряд почав готувати ще одну спробу придушити український рух. Лідерів українського руху передбачалося заарештувати й звинуватити в сепаратизмі та інших злочинах. Проте ці плани зазнали провалу. На початку листопада (**наприкінці жовтня**) 1917 р. більшовики вчинили заколот, повалили Тимчасовий уряд і почали швидкими темпами поширювати владу на всю країну. УЦР засудила переворот.

Більшовики, у свою чергу, намагалися захопити владу і в Україні. Центром протистояння став Київ, де прихильники Тимчасового уряду спиралися на сили Київського військового округу. У місті спалахнули бої між військами округу та більшовицькими загонами. Після декількох днів протистояння в ситуацію втрутилася УЦР. Віддані їй військові частини оволоділи містом і примусили припинити бої.

7 (22) листопада 1917 р. УЦР видала свій **III Універсал**, у якому заявила про створення **Української Народної Республіки (УНР)**: «Не віддаляючись від республіки Російської і зберігаючи єдність її,

ми твердо станемо на нашій землі, щоб нашими силами допомогти всій Росії, щоб уся республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів...». До Установчих зборів уся влада в Україні переходила до УЦР та Генерального Секретаріату; територія УНР визначалася в межах Київщини, Поділля, Волині, Чернігівщини, Полтавщини, Харківщини, Катеринославщини, Херсонщини, Таврії (без Криму). Остаточні кордони УНР, а також приєднання частини Курщини, Холмщини, Воронежчини й суміжних областей, де більшість становило українське населення, «має бути встановлено за згодою зорганізованої волі народів».

Крім того, III Універсал проголошував широку програму перетворень, що мали б змінити життя українців на краще:

- скасовувалося право приватної власності на землю; землю проголошували власністю народу й передавали йому без викупу;
- установлювався 8-годинний робочий день і запроваджувався, спільно з робітництвом, державний контроль над виробництвом і розподілом продукції;
- давали обіцянку негайно розпочати мирні переговори;
- було заявлено про необхідність «закріплення й поширення прав місцевого самоврядування»; проголошено свободу слова, друку, віросповідань, зборів, страйків, недоторканність помешкання, можливість вживання різних місцевих мов у відносинах з усіма установами; надавалася національно-персональна автономія російському, єврейському і польському народам тощо;
- вибори до Всеукраїнських Установчих зборів призначалися на 9 січня 1918 р., скликання — та 22 січня 1918 р.

III Універсал УЦР став важливим етапом в українському державотворенні доби революції. Однак його положення були неоднозначно сприйняті в суспільстві, особливо щодо скасування приватної власності на землю.

Революційне піднесення поширилося на солдатські маси й сприяло зростанню їхньої національної свідомості. Зокрема, почала відбуватися «українізація» армії. Першим ідею створення українських національних збройних сил висунув лідер українських самостійників М. Міхновський. Із його ініціативи було засновано «Український військовий клуб ім. гетьмана Павла Полуботка», який взявся за формування української національної армії. Осередки клубу створювали на фронтах та в містах України. Діяльність М. Міхновського та його прибічників викликала негативну реакцію з боку лідерів УЦР. Вони виступали за заміну регулярної армії добровільною народною міліцією. Усупереч позиції діячів УЦР наприкінці квітня 1917 р. близько 3 тис. солдатів-українців створили перший Український козацький полк ім. гетьмана Б. Хмельницького. Щоб не втратити авторитету, УЦР була змушена визнати цей рух.

18—21 травня 1917 р. у Києві відбувся I Всеукраїнський військовий з'їзд, скликаний з ініціативи УЦР. Понад 700 його депутатів від близько 900 тис. військових-українців висловили підтримку УЦР і наданню Україні національно-територіальної автономії. Для здійснення «українізації» військових частин з'їзд створив Український військовий генеральний комітет, очолюваний С. Петлюрою, який увійшов до складу УЦР.

У свою чергу, командування російської армії в умовах розвалу армії підтримало «українізацію» як спосіб зберегти боєздатність хоча б якихось частин. Найбільш боєздатною «українізованою» частиною став Перший Український корпус під командуванням П. Скоропадського. У квітні 1917 р. у Звенигородському повіті на Київщині для охорони громадського порядку були сформовані перші українські добровільні підрозділи, що дістали назву **Вільне козацтво**.

- Територія, на яку поширював владу Генеральний Секретаріат згідно з «Тимчасовою інструкцією...»
- Територія, на яку поширив владу Генеральний Секретаріат після проголошення III Універсалу
- Землі, приєднані за умовами Брестського миру

■ Українські землі в 1917 р.

«Українізація» армії — процес утворення українських національних збройних формувань із частин російської армії в роки революції.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Коли була створена УЦР? Хто її очолював?
2. Із якою українською політичною партією після початку революції пов'язав діяльність М. Грушевський?
3. Коли відбувся Український національний конгрес?
4. Яким було ставлення Тимчасового уряду Росії до українського руху?
5. Обговоріть у групах: у чому полягав вплив російської революції на розгортання революції в Україні?
6. Що таке «українізація» армії? Яким було ставлення до неї УЦР?
7. Що таке Вільне козацтво?
8. Визначте основні положення III Універсалу. Які з них були неоднозначно сприйняті суспільством?
9. Розпочніть складання хронологічної таблиці «Події Української революції».
10. Прокоментуйте твердження учасника Українського національного конгресу П. Христюка: «Національним конгресом закінчився період Української революції — національно-культурницький і підготовчий та почався другий період — національно-політичної боротьби».

МЕТА

- визначати передумови й причини Першої війни радянської Росії проти України
- розповідати про перебіг подій війни
- розкривати зміст і давати оцінку IV Універсалу УНР
- характеризувати першу спробу радянізувати Україну

ДАТИ

17 грудня 1917 р. — ультиматум Раднаркомом Росії УЦР

25 грудня 1917 р. — проголошення радянської влади в Україні

Грудень 1917 — травень

1918 р. — Перша війна радянської Росії проти України

- Герб і державна печатка УНР (1); державний кредитовий білет УНР (2); прапор УНР (3)

1

2

3

§ 18. Перша війна радянської Росії проти України

Проголосивши УНР, УЦР активно розпочала державне будівництво. Формувалася система законодавства, судів, прокуратури. Тривала робота над проектом Конституції УНР. Державним гербом було затверджено Володимирів тризуб. Також вживалися заходи щодо створення власної фінансово-податкової системи: було розпочато випуск державних кредитних білетів УНР, створення Державної скарбниці УНР, видання актів із питань оподаткування. Було законодавчо закріплено 8-годинний робочий день, регламентовано працю жінок, неповнолітніх, нічну працю й кількість святкових днів тощо.

Державотворчі кроки УЦР призвели до стрімкого розгортання конфлікту з урядом Росії — Радою народних комісарів (Раднаркомом), який намагався поширити радянську владу в Україні. Для цього передбачалися як мирні, так і силові заходи. Першим почали реалізовувати мирний сценарій. 6 грудня 1917 р. більшовики офіційно оголосили про скликання Всеукраїнського з'їзду рад. На той час в Україні діяло понад 300 рад. Норми представництва було розроблено так, що найбільше делегатів мали надіслати ради промислових районів і великих міст, які перебували під впливом більшовиків. Спочатку УЦР не виявила інтересу до з'їзду, але, усвідомивши загрозу, Генеральний Секретаріат вжив заходів для нейтралізації дій більшовиків. У найближчі до Києва повіти були розіслані циркуляри з вимогою направити до столиці якомога більше депутатів від селянських спілок та українізованих частин. До Києва прибуло понад 2 тис. депутатів. Відповідно більшовики не змогли переобрати УЦР і проголосити радянську владу в Україні. На з'їзд не приїхали депутати від рад Донецько-Криворізького басейну, які скликали власний обласний з'їзд у Харкові. Вони не визнавали належність цих регіонів до України. 17 грудня, коли з'їзд розпочав роботу в Києві, прихильників більшовиків на ньому виявилось лише 127 із 2,5 тис. депутатів. З'їзд висловив повну підтримку УЦР та Генеральному Секретаріату.

Розуміючи свою поразку, більшовики розпочали силовий сценарій усунення УЦР. 17 грудня, у день відкриття з'їзду в Києві, радіо-телеграфом було передано підписаний В. Леніним і Л. Троцьким ультиматум УЦР. Він складався із двох частин. У першій йшлося про право націй на самовизначення аж до відокремлення, визнавалися УНР та все, що стосувалося національної незалежності українського народу. Водночас було висунуто ультимативні вимоги, які, по суті, були втручанням у внутрішні справи УНР. У відповідь УЦР спростувала всі звинувачення, а також заборонила експорт хліба до Росії. Відмова прийняти ультиматум стала приводом для агресії російських більшовиків проти України. 18 грудня 1917 р. Раднарком ухвалив «вважати Раду в стані війни з нами». 22 грудня війська радянської Росії увійшли в Харків. Тим часом більшовицькі депутати, що залишили київський з'їзд рад, прибули до Харкова, де був скликаний надзвичайний III з'їзд рад Донецько-Криворізького басейну, 77 депутатів якого представляли 46 рад. Більшовицькі депутати (127 осіб), що прибули, представляли 49 рад. Вони приєдналися до роботи з'їзду та проголосили його I Всеукраїнським з'їздом рад.

25 грудня 1917 р. під охороною більшовицьких військ вони проголосили радянську владу в УНР. Був створений **Центральний**

виконавчий комітет (ЦВК) у складі 41 особи (із них 35 — більшовики). Головою ЦВК було обрано українського соціал-демократа Є. Медведєва. Саме ВУЦВК створив уряд радянської УНР — **Народний Секретаріат**. За одним винятком, усі члени уряду були більшовиками (С. Бакинський, Є. Бош, В. Затонський, Ю. Коцюбинський, Ф. Сергєєв (Артем), М. Скрипник та інші). Народний Секретаріат мав маріонетковий характер, його єдиним завданням було організувати боротьбу з УЦР.

Народний Секретаріат одразу розпочав із Генеральним Секретаріатом **«війну декретів»**. Він визнав своє підпорядкування Петрограду, заявив про скасування заборони на вивезення хліба до Росії та оприлюднив постанову про недійсність усіх постанов Генерального Секретаріату. Народний Секретаріат звернувся до Раднаркому Росії з проханням про військову допомогу в боротьбі проти УЦР. 4 січня 1918 р. більшовицькі загони разом із місцевими загонами Червоної гвардії розпочали наступ на Київ та інші райони України. Їхня тактика полягала в просуванні лініями залізниць і встановленні контролю над великими промисловими й транспортними центрами. Таке ведення бойових дій отримало назву **«ешелонна війна»**.

Перед загрозою збройної агресії УЦР виявилася беззбройною. Роль армії в розбудові держави було недооцінено, тож захищати УНР виявилось майже нікому. Солдати українізованих частин розійшлися по домівках або оголосили про нейтралітет. Щоб якось вийти зі складного становища, уряд почав терміново формувати Армію УНР на добровільних засадах.

Основні положення ультиматуму Раднаркому від 17 грудня 1917 р. (В. Ленін, Л. Троцький)

- Відмовитися від спроб дезорганізації загального фронту (йшлося про утворення Українського фронту).
- Не пропускати військові частини з фронту на Дон або в інші райони з воєними Раднаркомом урядами.
- Пропускати революційні (більшовицькі) війська на Південний фронт (для боротьби з О. Каледініним).
- Припинити роззброєння радянських полків і червоногвардійських загонів.
- У разі невиконання цих вимог буде оголошено війну.

Основні положення відповіді на ультиматум Раднаркомом від 20 грудня 1917 р. (В. Винниченко, С. Петлюра)

- Неприпустимість втручання Раднаркомом у внутрішні справи України.
- Генеральний Секретаріат не повторюватиме досвід Раднаркомом на території України, поширюючи анархію та розруху.
- Роззброєння й висилка більшовицьких загонів продиктовані прагненням уникнути громадянської війни, наданням російському народу можливості «задовольнити свої національні почуття» на батьківщині.
- В умовах повної дезорганізації фронту із Центральними державами українізовані частини, що ще зберегли боєздатність, не в змозі утримувати всю лінію фронту й намагаються врятувати хоча б свої частини.
- Генеральний Секретаріат виступає за право кожної нації на самовизначення... виступає проти більшовицьких методів встановлення й формування влади.
- Генеральний Секретаріат надалі роззброюватиме більшовицькі частини, якщо вони становитимуть загрозу владі.

- ? 1. Якою була мета ультиматуму Раднаркомом? 2. Чи логічними є аргументи УЦР у своїй відповіді?

В. Затонський про діяльність Народного Секретаріату

Називали себе урядом та самі до того ставилися трохи з гумором. Та й насправді: який же з нас уряд був без армії, фактично без території, бо навіть Харківська рада нас не визнавала. Апарату жодного.

- ? 1. Про що свідчить наведене висловлювання В. Затонського?
2. Із якою метою був створений Народний Секретаріат?

Безпосередньо на Київ наступали частини, якими командував колишній офіцер російської імператорської армії М. Муравйов. У своєму наказі він відверто говорив: *«Цю владу (радянську) ми несемо з далекої півночі на вістрях своїх багнетів, де її встановлюємо, всемірно підтримуємо її силою цих багнетів»*.

■ Бій під Крутами. Листівка 1918 р.

Прийняття IV Універсалу стало визначною подією в житті українського народу. Тривалий шлях боротьби завершився логічним результатом — **проголошенням незалежності**. У той час не вдалося відстояти самостійну українську державу, і нагода відродження та закріплення своєї державності зазнала краху. Проте ідея самостійної соборної України жила в головах українського народу, надихала його на боротьбу. Саме в цьому полягає головне історичне значення IV Універсалу.

Реквізиція — примусове вилучення державою майна власника (приватної або юридичної особи) у державних інтересах із виплатою або без виплати йому вартості майна.

Конфіскація — безоплатне вилучення майна, цінностей.

Експропріація — примусова конфіскація власності. Цей термін використовували більшовики для виправдання пограбування заможних верств суспільства, що нагромадили свої багатства начебто незаконно, грабуючи (експлуатуючи) трудові прошарки суспільства.

Націоналізація — перехід приватних підприємств та іншої приватної власності у власність держави як шляхом експропріації, так і на основі викупних операцій.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Як більшовики намагалися усунути УЦР від влади в Україні? 2. Якими були основні положення ультиматуму Раднаркому Росії УЦР? 3. Коли і як було проголошено радянську владу в Україні? 4. Визначте причини Першої війни між радянською Росією та УНР. 5. Пригадайте, які гасла використовували більшовики для завоювання прихильності населення. 6. Які події спонукали до проголошення IV Універсалу УЦР? Які ще положення він містив, крім проголошення незалежності УНР, і чому? 7. Як влада намагалася встановити радянську владу в Україні? 8. Складіть розгорнутий план на тему «УНР від автономії до незалежності». 9. Обговоріть у групах: чому в грудні 1917 р. на території України одночасно існували дві УНР і два уряди, які називали себе українськими та робітничо-селянськими? 10. Проведіть дискусію: чи можна говорити, що радянська влада на початку 1918 р. встановилася лише силою зброї?

Вдалося організувати декілька підрозділів УНР. Проте вони не могли прикрити всі напрямки. На захист української справи стала національно свідомо учнівська й студентська молодь. **29 січня 1918 р.** близько 300 юнаків на чолі із сотником Студентської сотні **Андрієм Омельченком** під станцією **Крути** (на шляху з Чернігова до Києва) вступили в нерівний бій із більшовицькими загонами. Загальне командування українськими підрозділами в бою здійснював сотник **Аверкій Гончаренко**. Молодим людям ціною свого життя вдалося на чотири дні зупинити просування більшовиків на Київ.

У цій ситуації керівники УЦР, відмовившись від гасел автономії, **22 січня 1918 р.** оприлюднили **IV Універсал УЦР**, який проголошував УНР *«самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною державою українського народу. Зо всіма сусідніми державами, як-то: Росією, Польщею, Австрією, Румунією, Туреччиною та іншими ми хочемо жити в згоді й приязні, але ні одна з них не може втручатися в життя Самостійної Української Республіки,— власть у ній буде належати тільки народові України...»*.

Одним із найголовніших завдань, що знайшли відображення в IV Універсалі, було укладення миру з Німеччиною та її союзниками. Для цього в Брест було відправлено мирну делегацію.

Крім того, у IV Універсалі містилася низка соціально-економічних положень. Щодо аграрного питання йшлося: *«Земельна комісія... вже виробила закон про передачу землі трудовому народу без викупу, узявши за основу скасування власності і соціалізацію землі»*. Усі ліси, води й надра переходили у власність держави. Уряд мав *«приступити до переведення всіх заводів і фабрик на мирний стан, на вироблення продуктів, потрібних насамперед трудящим масам»*.

Проголошувалася **націоналізація** «найважливіших галузей торгівлі», встановлювалася монополія держави на зовнішню торгівлю. В Універсалі також йшлося про необхідність вжити термінових заходів щодо ліквідації безробіття, матеріального забезпечення інвалідів, сиріт, літніх людей і всіх тих, хто постраждав від війни. Усі банки мала контролювати держава. Було підтверджено всі демократичні права і свободи громадян, рівність представників різних націй УНР. У день проголошення IV Універсалу УЦР прийняла **Закон про національно-персональну автономію**. Право на автономію автоматично визнавалося за трьома найбільшими національними групами — росіянами, євреями та поляками. Інші могли отримати це право за умови, якщо їхні петиції в цій справі зберуть щонайменше 10 тис. голосів.

29 січня 1918 р. у столиці розпочався збройний виступ окремих частин міського гарнізону й робітників заводу «Арсенал», спрямований проти УЦР. Протягом п'яти днів війська УНР під командуванням С. Петлюри та Є. Коновальця придушили повстання в Києві. Однак це вже не мало стратегічного значення. Наступ більшовицьких військ тривав. 8 лютого 1918 р. члени Малої ради й Ради Народних Міністрів залишили Київ і переїхали спочатку до Житомира, а потім — до Сарн. 9 лютого 1918 р. радянські війська увійшли до Києва.

Перший прихід більшовиків до влади в Україні супроводжувався масовим «червоним терором». Лише в Києві радянські війська знищили 3—5 тис. осіб. Це не сприяло прихильності народу України до нової влади. Непопулярними були й інші заходи більшовиків, які супроводжувалися **реквізицією, конфіскацією та експропріацією** майна громадян.

§ 19. Брестський мир. Українська Держава гетьмана П. Скоропадського

Вихід із Першої світової війни був одним із головних питань революції, що охопила Російську імперію. Підписання миру означало підтримку народу, а зволікання — втрату популярності. Ініціатива в проведенні мирних переговорів належала більшовикам, які, здобувши владу, проголосили Декрет про мир і звернулися до всіх воюючих сторін із пропозицією розпочати мирні переговори. На це відгукнулися лише Німеччина та її союзники. Переговори розпочалися в Брест-Литовську. **15 грудня 1917 р.** було укладено **перемир'я**.

Керівники УЦР, не бажаючи бути заручниками російсько-німецької змови, вирішили також приєднатися до процесу переговорів. 24 грудня 1917 р. Генеральний Секретаріат звернувся до всіх воюючих і нейтральних країн із нотою (заявою), у якій йшлося, що УНР здійснюватиме міжнародні відносини самостійно. У відповідь на звернення делегацію УНР було запрошено до участі в переговорах. Напередодні від'їзду делегації, яку очолив В. Голубович (згодом О. Севрюк), її докладно інструктував М. Грушевський. Делегація мала домагатися включення до складу УНР Східної Галичини, Буковини, Закарпаття, Холмщини, Підляшшя, а в разі відмови — утворення із цих земель у складі Австро-Угорщини окремого коронного краю.

Переговори розпочалися 9 січня 1918 р. Російську делегацію очолював Л. Троцький, який був змушений визнати делегацію УНР. У переговорах оголосили перерву із 18 до 29 січня. Раднарком вирішив скористатися цим для захоплення влади в Україні. До складу російської делегації було включено представників «радянської УНР». Однак її повноваження не було визнано. До того ж голова делегації УНР О. Севрюк ознайомив присутніх із текстом IV Універсалу та запропонував визнати УНР як незалежну державу. 1 лютого 1918 р. УНР було визнано як суверенну державу.

9 лютого 1918 р. між УНР і Центральними державами було укладено **Брестський мирний договір**. Головним для України в договорі було те, що вона визнавалася незалежною державою в кордонах, визначених III Універсалом. Договір не містив пункти, які були принизливими й обтяжливими для УНР. Сторони відмовлялися від взаємних претензій і відшкодувань збитків. Відповідно до договору, УНР зобов'язалася постачати Німеччині та Австро-Угорщині сільськогосподарську продукцію й сировину. Делегації Німеччини та Австро-Угорщини підписанням воєнного протоколу погодилися на приєднання Холмщини й Підляшшя до УНР, де проживало українське населення, а також утворення коронного краю на правах автономії у складі Австро-Угорщини на землях Галичини, Буковини й Закарпаття. Проте цей протокол так і не був реалізований через протести поляків в Австро-Угорщині.

Після підписання мирного договору делегація УНР оголосила, що Україна перебуває у важкому становищі й потребує негайної допомоги. Центральні держави погодилися її надати (збройними силами й позикою в розмірі 1 млрд карбованців). У лютому 1918 р. їхні війська перейшли в наступ. На території України попереду них просувалися українські частини Армії УНР, а також Синьожупанна й Сірожупанна дивізії, сформовані із солдатів-українців, які перебували

МЕТА

- з'ясувати значення Брестського мирного договору для подальшого перебігу подій Української революції
- характеризувати гетьманський режим П. Скоропадського

ДАТИ

9 лютого 1918 р. — укладення Брестського мирного договору між УНР та Центральними державами

29 квітня 1918 р. — гетьманський переворот

14 листопада 1918 р. — «федеративна грамота» гетьмана П. Скоропадського

14 грудня 1918 р. — зречення П. Скоропадського влади

Брестський мир містив десять статей: 1 стаття визнавала самостійність України; 2 — визначала її кордони; 3 — встановлювала порядок евакуації військ Антанти; 4 — засвідчувала дипломатичні зв'язки України із Центральними державами; 5 — вирішувала питання про відмову сторін від військових контрибуцій; 6 — регулювала питання військовополонених; 7 — регулювала господарські справи (взаємні поставки сільськогосподарських і промислових «надлишків»; зокрема, Україна до липня 1918 р. мала поставити 1 млн т зерна, м'яса та круп); 8 — встановлювала правові відносини між сторонами; 9 — визначала, що всі умови договору становлять єдине ціле; 10 — підтверджувала автентичність (непідробність) усіх текстів договору.

- Молебень на Софійській площі. 1918 р.

Сепаратний мир — у міжнародному праві договір про мир або перемир'я у війні, укладений однією державою або групою держав із противником окремо від своїх союзників.

■ Важкий бронеавтомобіль «Гайдамака», який використовували в поході на Крим навесні 1918 р.

Зацікавленість у приєднанні Криму до УНР проявила й УЦР. Командувач українських військ П. Болбочан отримав таємний наказ випередити німців і захопити Крим, що він блискуче й виконав. 29 квітня 1918 р. УЦР проголосила Чорноморський флот флотом УНР. Однак під тиском Німеччини українські частини були змушені залишити Крим.

Україна фактично опинилась у німецько-австрійській окупації. Австро-Угорщина зайняла південь — Західну Волинь, Подільську, Херсонську й Катеринославську губернії, а Німеччина — решту території. Управління залізницями й водним транспортом контролювало німецьке командування, кам'яною і залізорудною промисловістю союзники управляли спільно. Командувач збройних сил Німеччини Е. Людендорф пізніше так визначив їхні головні цілі: *«В Україні треба було придушити більшовизм і створити такі умови, щоб мати можливість видобувати з неї військові вигоди й вивозити хліб і сировину»*.

в німецькому та австрійському полоні. 2 березня 1918 р. до міста увійшли гайдамаки під командуванням С. Петлюри та організували урочистий парад. Наступного дня до Києва вступили німецькі підрозділи.

Щоб зупинити німецький наступ, 3 березня 1918 р. РСФФР також підписала мир. Крім інших умов (Росія втрачала Польщу, Прибалтику, Фінляндію, Білорусію, Закавказзя), вона зобов'язувалася визнати право українського народу на самовизначення, законність влади УЦР на території України, договір держав австро-німецького блоку з УНР; укласти з УНР мирний договір, вивести з її території частини Червоної армії, припинити будь-яку агітацію та пропаганду проти уряду й громадських установ УНР.

Країни Антанти вважали цей договір сепаратним, що згодом негативно позначилося на долі Української держави. Незважаючи на підписання Брестського миру, більшовики не бажали втрачати Україну. 9 лютого 1918 р. у Харкові відбувся обласний з'їзд рад, на якому було проголошено Донецько-Криворізьку республіку як складову РСФФР. Більшовики сподівалися цим кроком не допустити окупації промислово розвинених регіонів України на тій підставі, що це не Україна. Республіки також були проголошені в Одесі (Одеська радянська республіка) та Криму (Радянська соціалістична республіка Тавриди). Проте Німеччина на це не зважала. До того ж і В. Ленін виступив проти розчленування України.

Участь військ Росії у бойових діях в Україні дала привід німецькому командуванню просунути свої війська значно далі за кордони України, захопивши Белгород, Ростов тощо. Щоб зупинити наступ німецької армії, було підписано угоду про припинення воєнних дій та утворено «нейтральну зону» на ділянці від Рильська до Суджі. Більшовицький режим в Україні було ліквідовано.

Повернення до Києва зустріли без ентузіазму. Політика УЦР не викликала захоплення в населення і не влаштувала Німеччину. Німецьке командування підтримало усунення УЦР від влади.

29 квітня 1918 р. відбувся Всеукраїнський хліборобський конгрес, на якому зібралося 6432 делегати з Київської, Полтавської, Чернігівської, Подільської, Волинської, Херсонської та Харківської губерній. Це були заможні селяни й великі землевласники. На конгресі генерала Павла Скоропадського було проголошено гетьманом. Київський єпископ Никодим благословив гетьмана в Софійському соборі. Тим часом прихильники гетьмана, підтримувані німецькими підрозділами, оволоділи державними установами й розігнали УЦР. Останнім її рішенням стало прийняття Конституції. Ні в Києві, ні в провінції не стали на захист УЦР. У день перевороту П. Скоропадський видав маніфест — **«Грамоту до всього українського народу»**, у якому повідомлялося про розпуск УЦР і земельних комітетів, проголошувалося право приватної власності. Також було видано закон «Про тимчасовий державний устрій України», відповідно до якого назву «УНР» було замінено на **Українська Держава**. Тимчасово до скликання парламенту вся влада зосереджувалася в руках гетьмана. Визначалися права й повноваження Ради Міністрів, структура й компетенція судової влади. Проголошувалися демократичні права й обов'язки козаків і громадян.

Внутрішня політика гетьмана характеризувалася широкою реформаторською діяльністю. Одним із найважливіших став закон про громадянство, згідно з яким громадянами України визнавали всіх російських підданих, що перебували на її території на час

У міждержавних відносинах основною турботою гетьмана було повернення всіх територій етнічного розселення українців. Так, до Української Держави були приєднані Гомельський, Путивльський, Суджанівський, Гайворонський, Белгородський, Корочанський, Валуйський, Річицький, Пінський, Мозирський повіти, Холмщина, Підляшшя, 12 повітів Берестейщини, місто Маріуполь. Крим був приєднаний на правах автономії. Розроблялися проекти федеративного входження до України Кубані. Велся українсько-румунські переговори про повернення окупованих етнічних українських земель.

■ Загін махновців під командуванням Ф. Щуса (у центрі) у період боротьби з австро-німецькими військами й гетьманцями. Осінь 1918 р.

ухвалення документа. Було ліквідовано закон про національно-персональну автономію національних меншин.

Важливим стало формування дієвої вертикалі влади. Уряд гетьмана очолив полтавський поміщик Ф. Лизогуб. Уряд формувався не за партійною, а за професійною ознакою. Владу на місцях передавали призначеним старостам. Для виконання поліцейських функцій створювалася Державна варта (травень 1918 р.). На місцях зберігалися земські міські органи самоврядування. Проте вони досить часто саботували дії центральної влади.

Німецькі військові, які забезпечили встановлення гетьманського режиму, тепер не мали перешкод для отримання продовольчих ресурсів. За мовчазної згоди великих землевласників німецька армія проводила каральні акції проти селянства. Як наслідок почалися селянські повстання, підбурювані діями більшовиків і лівих українських партій. Ситуація на селі стала загрозливою для гетьманського режиму. До того ж вирішення аграрного питання було однією з головних причин революції. Виходячи із цього й керуючись прагненням створити на селі прошарок землевласників середньої руки, які мали стати опорою режиму, П. Скоропадський намагався реалізувати аграрну реформу. У її основу було покладено прагнення відновити приватну власність і розвинути товарно-грошові відносини.

Розмір приватного землеволодіння не мав перевищувати 25 десятин. Після жнив 1918 р. передбачалося провести перерозподіл землі, щоб у 1919 р. кожен господар уже працював на власній ділянці. До проведення реформи земля залишалася власністю колишніх господарів. Землю, яку селяни отримали восени 1917 — взимку-навесні 1918 р., вони сприймали вже як свою і не бажали повертати колишнім власникам. Селянство вкрай вороже поставилося до спроб поміщиків повернути свої володіння і до заходів окупаційних військ щодо ревізії продовольчих ресурсів.

Зрештою Україну охопив вир селянських повстань, які в серпні-вересні 1918 р. німецькій й гетьманській війська зуміли придушити. Проте повстанський рух не припинявся. На Катеринославщині в районі Гуляйполя почала формуватися повстанська армія на чолі з майбутнім провідником селянства Н. Махном, на Єлисаветградщині та Херсонщині розгорнув свою діяльність отаман М. Григор'єв. Влада фактично не контролювала село.

Усе це зірвало постачання продовольства до Німеччини та її союзників. До листопада 1918 р. було вивезено лише 20 % від запланованого. Таким чином, ані УЦР, ані уряд П. Скоропадського не змогли забезпечити Центральні держави продовольчими ресурсами.

Уряд гетьмана намагався відновити роботу промисловості. Першочерговими були заходи з налагодження трудової дисципліни. Робочий день було збільшено до 12 годин, заборонялися страйки й профспілки,

Вигнання більшовицьких військ з України створило передумови для переходу Чорноморського флоту, що перебував під контролем більшовиків, під владу УНР. Цьому сприяло те, що більшість моряків на кораблях були українцями і активно діяла Українська чорноморська громада. 22 квітня 1918 р. на вимогу моряків-українців було видано прокламацію Центрального флоту про належність Чорноморського флоту УНР. Тоді ж було оприлюднено наказ адмірала М. Сабліна: «Усі кораблі, портове майно і укріплення, які розташовані на узбережжі, є власністю Української Народної Республіки. Тому скрізь де треба, наказую підняти український прапор». 29 квітня о 16 годині адмірал офіційно оголосив весь Чорноморський флот Флотом УНР та підняв український прапор. Проте вже в ніч із 30 квітня на 1 травня 1918 р. 600 кораблів і суден Чорноморського флоту (близько половини) залишили Севастополь, узявши курс на Новоросійськ. Більшовики намагалися не допустити, щоб флот потрапив до рук Німеччини. Більшість суден було затоплено в Новоросійську, частина повернулася у Севастополь. Частина кораблів під командуванням капітана 1-го рангу М. Остроградського залишилися в Севастополі з піднятими українськими прапорами. За кілька днів їх взяли під контроль німецькі війська. У вересні—листопаді 1918 р. ці кораблі були передані Українській Державі, із них і було створено український флот. У листопаді 1918 р. війська Антанти, що прибули до Криму, узяли на себе контроль над суднами.

■ Карикатура на гетьмана П. Скоропадського

? Чи згодні ви з точкою зору автора карикатури? Обґрунтуйте свою думку.

■ Гербова державна печатка Української Держави

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Коли було підписано Брестський мирний договір між УНР та Центральними державами? Якими були умови договору? 2. Обговоріть у групах: чому Центральні держави погодилися на укладення мирного договору з УНР, а не просто захопили територію України? 3. Коли УЦР повернулася до Києва? 4. За яких обставин відбувся гетьманський переворот? Якими були причини швидкого усунення УЦР від влади? 5. Що було покладено в основу внутрішньої політики гетьмана П. Скоропадського? 6. Чому не вдалося реалізувати земельну реформу? 7. Виділіть основні напрямки зовнішньої політики гетьмана. Дайте їм характеристику. 8. Які причини спонукали гетьмана видати «федеративну грамоту»? 9. Проведіть дискусію: чи справедливим буде твердження, що Українська Держава проводила пронимецьку політику?

ліквідувався робітничий контроль, поверталися колишні власники, фактично скорочувалася заробітна плата. Окрім цього, запроваджувалися нові норми виробітку, нові тарифи в оплаті праці, якими згодом користувалися всі наступні режими, що існували в Україні.

Зрештою суворими заходами ситуацію в промисловості вдалося стабілізувати.

Уряд проводив вдалу валютно-фінансову політику. Було створено національну банківську систему, а грошова одиниця — **карбованець** — виявилася досить стабільною (основним забезпеченням карбованців був цукор, який був стратегічним товаром у воєнний час, а також інші ресурси). Гетьман залишив своїм наступникам повну державну скарбницю. Сприятливою стала й торговельна політика із Центральними державами. У вересні був укладений новий торговельний договір. Переважно з Австрії до України постачали промислові товари (щоправда, третина їх так і не доїхала до України).

Політика гетьмана майже на рік відсунула крах економіки України.

П. Скоропадський, як людина військова, виношував плани щодо створення 300-тисячної армії мирного часу, оснащеної новітньою технікою. Проте вдалося реалізувати лише незначну частину. Загалом сили гетьмана на жовтень 1918 р. налічували близько 60 тис. осіб.

Крім армії, гетьман також намагався відновити козацький стан, який мав стати головним резервом армії, опорою режиму. Формування козацтва відбувалося на основі розпущеного Вільного козацтва. У стадії формування було вісім кошів козаків.

Більш успішною була національно-культурна політика гетьмана. Діловодство переводили на українську мову. Здійснювалася українізація загальноосвітніх шкіл (до осені 1918 р. в Україні вже налічувалося близько 150 українських гімназій); було прийнято закон про обов'язкове вивчення української мови й літератури, а також історії та географії України в усіх середніх школах; народний університет у Києві було реорганізовано в державний український університет, розпочав роботу український університет у Кам'янці-Подільському; було створено національну Академію наук; започатковано Національну бібліотеку; засновано Національний архів України, Національну галерею мистецтв, Український історичний музей, Український національний театр.

У зовнішньополітичній діяльності гетьман мав значні обмеження. Союзницькі відносини із Центральними державами стримували його відносини з країнами Антанти. Незважаючи на це, «де-факто» або «де-юре» Україну визнали 30 держав світу.

Восени 1918 р. зовнішньополітична орієнтація гетьмана різко змінилася. У результаті поразки Центральних держав він почав шукати підтримки в країн Антанти. Проте всі дипломатичні зусилля не мали успіху, країни Антанти відповідали, що не визнають самостійної України, а прагнуть бачити її у федерації з Росією.

У цей самий час більшовики почали готуватися до війни з Україною, про що офіційно заявив Л. Троцький. 13 листопада більшовицькі керівники оголосили про розрив Брестського договору. У цих умовах **14 листопада 1918 р.** П. Скоропадський відважився на відчайдушний крок — оприлюднив грамоту про федеративні зв'язки з небільшовицькою Росією в майбутньому. П. Скоропадський сподівався перехитрити як союзників, так і проросійські сили в Україні. Проте це не врятувало режим гетьмана, і **14 грудня 1918 р.** він був змушений зректися влади.

§ 20. Революції 1917—1919 рр. Утворення національних держав у Центрально-Східній Європі

МЕТА

- визначати причини революційних подій 1918—1919 рр. у Центрально-Східній Європі
- дізнатися про створення нових держав Центрально-Східної Європи
- визначити, який вплив на цей процес мали революційні події в Німеччині та Росії

ДАТИ

- 6 жовтня 1918 р.** — створення Держави СХС
- 1 грудня 1918 р.** — створення Королівства сербів, хорватів і словенців
- 1921 р.** — Видовданська конституція
- 1929 р.** — проголошення Королівства Югославія

У 1917—1923 рр. Європу охопив потужний революційний рух, який був спричинений:

- втомою народів Європи від безглуздої війни, що несла лише втрати, страждання й падіння життєвого рівня;
- загостренням усіх соціальних проблем, масовим невдоволенням;
- розчаруванням у структурах влади, що не змогли усунути загрозу війни й забезпечити справедливий демократичний устрій;
- ослабленням і, зрештою, розвалом Російської, Австро-Угорської, Османської та Німецької імперій;
- потужним національно-визвольним рухом пригноблених народів;
- післявоєнним спадом виробництва та структурною перебудовою економіки під впливом змін технологій;
- несправедливістю Версальсько-Вашингтонської системи післявоєнних договорів;
- спробою російських більшовиків розпалити полум'я світової революції.

Усі ці причини по-різному вплинули на країни Європи. В одних спалахнули революції, у других були здійснені серйозні реформи, у третіх встановилися диктаторські режими. Тобто світ не став знову таким, яким він був ще кілька років тому.

Революції охопили переважно країни Центрально-Східної Європи, Близького й Середнього Сходу. Це пояснюється тим, що саме в цих регіонах були країни, що зазнали поразки у війні, і тут вкрай загострилися соціальні й національні проблеми.

Під час революцій переважало прагнення створити демократичні республіки зі справедливим соціальним устроєм. Разом із тим у всіх країнах, крім Австрії, залишалися сильними тенденції, спрямовані на докорінний злам не лише тогочасного ладу, але й самого суспільства.

■ Утворення національних держав у Європі

Дата	Країна
Червень 1917 р.	Проголошення незалежності Литви
Вересень 1917 р.	Проголошення Росії республікою
Грудень 1917 р.	Утворення незалежної Фінляндії
Січень 1918 р.	Проголошення незалежності УНР
Лютий 1918 р.	Утворення незалежної Естонії
Березень 1918 р.	Проголошення Білоруської Народної Республіки
Жовтень 1918 р.	Утворення Чехословаччини
Листопад 1918 р.	Проголошення Німеччини республікою (із червня 1919 р. — Веймарська республіка)
Листопад 1918 р.	Проголошення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР)
Листопад 1918 р.	Відновлення Польської держави
Листопад 1918 р.	Проголошення Австрійської республіки
Листопад 1918 р.	Проголошення Угорської республіки
Листопад 1918 р.	Утворення незалежної Латвії
Грудень 1918 р.	Створення Королівства СХС (сербів, хорватів, словенців)

Національна держава — вища форма національного самовизначення народу; держава із чітко вираженими національними ознаками (національна мова, національна економіка, етнічна домінанта тощо).

Комінтерн (III Комуністичний Інтернаціонал) — міжнародна організація комуністичних партій, заснована в березні 1919 р. у Москві з ініціативи В. Леніна замість II Інтернаціоналу. У 1920—1930-х рр. став інструментом впливу СРСР на суспільно-політичне життя інших країн світу. Основною метою було поширення комуністичних ідей. Був розпущений у травні 1943 р. на вимогу західних союзників — США та Великої Британії.

- Пропагандистський плакат. Початок ХХ ст.

■ Неофіційний символ III Інтернаціоналу

Під впливом більшовицького перевороту в Росії почали висуватися вимоги здійснення соціалістичної революції, встановлення диктатури пролетаріату у формі влади рад. Однак ця тенденція не стала панівною.

Також важливим стало прагнення домогтися національного визволення та створити власну державу.

Таким чином, революції в 1917—1919 рр. у Європі можна охарактеризувати як національні (для Фінляндії, Естонії, Латвії, Литви, Білорусії, України, Польщі, Чехословаччини, Угорщини, південнослов'янських народів), соціальні й демократичні (крім вищезазначених держав, ще для Росії, Австрії, Німеччини, Болгарії).

Особливістю революцій у цих країнах стало те, що для них було характерним поєднання міждержавних конфліктів (російсько-українського, польсько-українського, радянсько-польського, румунсько-чесько-угорського тощо) та громадянських війн (у Росії, Угорщині тощо).

У революційному русі 1917—1923 рр. можна виділити два етапи. На першому (1917—1921 рр.) революції були викликані впливом Першої світової війни й боротьбою поневолених народів за національне визволення. На другому етапі (1921—1923 рр.) революційні події переважно відбувалися з ініціативи та за підтримки Комінтерну, який прагнув розпалити світову революцію.

Відновлення Польської держави

Польський народ, втративши незалежність унаслідок трьох поділів кінця XVIII ст., постійно боровся за відновлення своєї державності. У роки Першої світової війни виникли два політичні табори, які у своїй боротьбі покладали надії на одну з ворогуючих сторін. Сили, що гуртувалися навколо Партії народної демократії (ендеки), очолюваної **Романом Дмовським**, спиралися на підтримку Антанти. Інші на чолі з **Юзефом Пілсудським** виступали за співробітництво із Центральними державами.

Втративши в 1915 р. польські землі, російський цар Микола II 5 листопада 1916 р. пообіцяв, що «після перемоги» Царству Польському буде даровано автономію. У відповідь Австро-Угорщина й Німеччина заявили, що теж «після перемоги» створять Польську державу, та дозволили сформувати Тимчасову державну раду (ТДР), до якої і увійшов Ю. Пілсудський. Щоб перехопити ініціативу, цар заявив, що Польська держава буде створена з усіх польських земель, які перебувають під владою Німеччини, Австро-Угорщини та Росії. Цю позицію підтримали й країни Антанти.

Після повалення царизму в Росії Тимчасовий уряд у березні 1917 р. «визнав право Польщі на незалежність». На території Росії почалося формування Польського корпусу. У відповідь у вересні 1917 р. Німеччина й Австро-Угорщина заявили про утворення незалежного Королівства Польського на відвоєнованих у Росії польських землях. На чолі Королівства стала **Регентська рада**, яка мала діяти до обрання короля. Німецьке командування почало формувати польську армію, але Ю. Пілсудський відмовився включити польський легіон до її складу, за що й опинився у в'язниці.

Поразка Австро-Угорщини та Німеччини прискорила утворення Польської держави. У листопаді 1918 р. ліві партії в Любліні сформували уряд на чолі з Ігнацієм Дашинським. Він оголосив про утворення **Польської республіки**, але не зміг поширити свою владу на всі польські землі. Тим часом до Варшави повернувся звільнений

■ Регентська рада. 1918 р.

із в'язниці Ю. Пілсудський, якому Регентська рада передала владні повноваження. Він оголосив себе «тимчасовим вождем держави». Спочатку уряд Варшави поширював свою владу лише на територію, що входила до складу Росії (Королівство Польське), та Західну Галичину (Мала Польща), що належала Австро-Угорщині. Також Польща розпочала війну із ЗУНР за Східну Галичину. Наприкінці грудня 1918 р. внаслідок народного повстання з-під влади Німеччини було звільнено частину західних польських земель (Велика Польща).

У січні 1919 р. було проведено вибори до Установчого сейму, на яких більшість здобули ендеки. Ю. Пілсудський залишився «вождем держави». Установчий сейм прийняв низку соціально-економічних законів: було закріплено 8-годинний робочий день, розроблялася земельна реформа, що передбачала обмеження землеволодіння 180 га.

Паризька мирна конференція визначила західний кордон Польщі, а щодо східного кордону питання залишилося відкритим. Міністр закордонних справ Англії Дж. Керзон запропонував визначити його лінією розселення етнічних поляків, що й було затверджено Верховною радою Антанти в грудні 1919 р. («лінія Керзона»).

Проте невизначеність становища на землях колишньої Російської імперії дала можливість польському уряду претендувати на землі, які колись входили до складу Речі Посполитої. У результаті війни із ЗУНР (листопад 1918 — липень 1919 р.) та радянською Росією (квітень 1920 — березень 1921 р.) Польща закріплювала за собою територію Волині, Полісся, Холмщини, Галичини та інших земель Північно-Західної України, а також Західної Білорусії. У 1920 р. Польща захопила в Литви Віленську область. У жовтні 1921 р. до Польщі було передано третину Силезії (протягом 1919—1921 рр. поляки тричі піднімалися тут на збройну боротьбу). Проте Польща не змогла приєднати території Вармії та Мазури, де населення на плебісциті виступило проти приєднання.

Остаточні кордони держави склалися в 1923 р. Завдяки територіальним придбанням близько 35 % населення Польщі становили національні меншини, щодо яких здійснювалася політика колонізації. За своїм розвитком Польща була переважно аграрною країною.

Конституційне оформлення нової держави відбулося в 1921 р.

Утворення незалежних держав Латвії, Литви, Естонії та Фінляндії

У 1915 р. Литва й половина території Латвії були окуповані німецькими військами. Німеччина розглядала ці землі як об'єкт колонізації, ураховуючи те, що тут проживала значна кількість німецького населення. Щоб затримати просування німецьких військ, російське командування пішло на створення підрозділу латиських стрільців, який мужньо захищав Ригу.

Революція 1917 р. у Росії призвела до згуртування національних рухів у країнах Балтії (Латвія, Литва, Естонія). Спочатку лідери рухів виступали за автономію у складі Росії. Однак Тимчасовий уряд Росії категорично відмовив. Тоді лідер литовського національного руху **Антанас Сметона**, зважаючи на окупацію Литви Німеччиною, запропонував створити Литовську державу під її зверхністю. **16 лютого 1918 р.** було проголошено незалежність Литви. Країна ставала монархією, трон мав посісти німецький принц.

У Латвії демократичні сили прагнули створити демократичну державу, більшовики — встановити радянську владу. Спираючись на

■ Юзеф Пілсудський

Юзеф Пілсудський — перший керівник незалежної Польщі у ХХ ст. Народився в 1867 р. у давній литовсько-польській шляхетській родині в маєтку Зулув поблизу Вільно (Вільнюс). Навчався в Харківському університеті. Проти своєї волі був втягнутий у підготовку замаху на царя, за що був засланий до Сибіру. Заслання перетворило Ю. Пілсудського на революонера. Він став членом Польської соціалістичної партії (ПСП), її литовської секції. Як людина амбітна, Ю. Пілсудський швидко став лідером. Проте ідеї соціалізму цікавили його настільки, наскільки вони здатні були мобілізувати польське населення на боротьбу проти Росії. У роки Російської революції 1905—1907 рр. Ю. Пілсудський фактично очолював Бойовий відділ ПСП. Коли в 1906 р. керівництво ПСП відкинуло терор як метод боротьби, Ю. Пілсудський створив нову політичну організацію — ПСП-революційну фракцію. Напередодні Першої світової війни Ю. Пілсудський емігрував до Австро-Угорщини, де сформував 10-тисячний польський легіон для боротьби проти Росії. Перебуваючи на фронті, Ю. Пілсудський не забував і про політику. На захопленій у Росії території Польщі прихильники Ю. Пілсудського створювали організації, які мали поширювати вплив їхнього лідера. У результаті Ю. Пілсудський став найбільш впливовою особою в польському національно-визвольному русі.

■ Антанас Сметона

■ Карл Маннергейм

Карл Маннергейм (1867—1951) походив зі шведського дворянського роду. За традицією він здобув військову освіту, служив у гвардії російського імператора. Під час Першої світової війни генерал обіймав командні посади в російській кавалерії. Після виникнення незалежної Фінляндії він створив її збройні сили, які придушили виступ більшовиків. К. Маннергейм став першим президентом країни, заклавши основи її внутрішньої та зовнішньої політики.

латиських стрільців та антинімецькі настрої, більшовики **16—18 грудня 1917 р.** проголосили в Латвії радянську владу. Проте проіснувала вона кілька місяців. За Брестським миром Латвія й Естонія були повністю окуповані німецькими військами.

Схожі події розгорталися і в Естонії. За часів Тимчасового уряду Росії естонські землі були об'єднані в одну адміністративну одиницю й тут було дозволено створити естонські збройні формування. У жовтні 1917 р. більшовики на короткий час встановили в Естонії свою владу. Проте за день до вступу німецьких військ у її столицю Таллінн підпільний Комітет національного порятунку на чолі з К. Пятсом проголосив незалежність Естонії. Однак Німеччина її не визнала та включила землі Естонії і частини Латвії до створеного Балтійського герцогства.

Поразка Німеччини в Першій світовій війні започаткувала новий етап у боротьбі за незалежність країн Балтії. **16 листопада 1918 р.** Народна рада в Ризі проголосила створення **Латвійської республіки** на чолі з К. Ульманісом, яку підтримали країни Антанти. Проте латвійцям довелося ще рік боротися за незалежність. Противниками її були місцеве німецьке населення та більшовики. Німецькі частини були розгромлені за допомогою естонських військ у грудні 1919 р., а більшовиків витіснено в січні 1920 р. 11 серпня 1920 р. радянська Росія визнала незалежність Латвії.

Литовцям також доводилося відстоювати свою незалежність у боротьбі з радянською Росією та Польщею. Після скасування Брестського миру більша частина Литви була захоплена Червоною армією. На цих та білоруських землях була проголошена Білорусько-Литовська Соціалістична Радянська Республіка. Проте вже навесні 1919 р. більша частина Литви опинилася під управлінням уряду президента А. Сметони. У 1922 р. Установчі збори прийняли Конституцію Литовської Республіки. Нова республіка не об'єднувала всі литовські землі, у 1920 р. Віленська (Вільнюська) область була окупована польськими військами. Натомість Литва в 1923 р. окупувала Клайпедську область, яка, згідно з Версальським миром, перебувала під управлінням Ліги Націй.

Революція в Німеччині призвела до падіння німецького окупаційного режиму і в Естонії. 11 листопада 1918 р. у Таллінні було проголошено створення Тимчасового уряду на чолі з К. Пятсом. Проте більшовики, захопивши Нарву, проголосили Естонську Трудову Комуну. За підтримки Англії, добровольців зі Швеції, Фінляндії, Данії було створено естонську армію, яка завдала поразки більшовикам і до лютого 1919 р. звільнила всю територію Естонії. У країні були проведені вибори до Установчих зборів, які проголосили Естонську демократичну республіку та прийняли конституцію. У 1920 р. було укладено мирний договір із радянською Росією.

Фінляндія входила до складу Російської імперії, але мала митну автономію і власну валюту. Із 1899 р. імперський уряд розпочав політику русифікації Фінляндії, що сприяло виникненню національного руху. Революція 1917 р. створила умови для здобуття незалежності. У грудні 1917 р. було створено уряд Фінського королівства. У відповідь більшовики намагалися захопити владу. Не маючи збройних сил, фінський уряд звернувся по допомогу до Німеччини та Швеції. У квітні 1918 р. війська цих держав розгромили більшовиків. У грудні 1918 р. на чолі держави став **Карл Маннергейм**, якого призначили регентом. У травні 1919 р. Фінляндія була проголошена республікою.

Утворення Чехословаччини

В умовах розпаду Австро-Угорщини 6 січня 1918 р. збори чеських депутатів австрійського рейхстагу й земських сеймів прийняли декларацію, у якій, посилаючись на принцип національного самовизначення, зажадали утворення суверенної, демократичної та соціально справедливої держави «у межах історичних чеських земель і своєї словацької парості».

Влітку 1918 р. Чехословацький національний комітет у Парижі, очолюваний найавторитетнішим лідером чехів **Томашем Масариком**, визнали Франція, а згодом Велика Британія та США як «першооснову майбутнього чехословацького уряду». Зв'язок із цим комітетом установив **Національний комітет** у Празі, який об'єднав усі чеські політичні партії. Наприкінці вересня **Національний комітет** було створено і в Словаччині. Отже, з'явилися структури, які у сприятливий момент проголосили б утворення Чехословацької республіки.

Восени 1918 р. правлячі кола Австро-Угорщини, передчуваючи свою поразку, почали вивозити із чеських земель продовольчі товари, промислове обладнання, транспортні засоби. Це пограбування торкнулося інтересів усього населення. Національний комітет оголосив страйк протесту. Його учасники влаштували сутички з військами та поліцією, проголошуючи гасло «Хай живе Чехословацька республіка!». **28 жовтня 1918 р.**, коли стало очевидним, що монархія Габсбургів припиняє своє існування, Національний комітет оголосив про створення **Чехословацької республіки**. **30 жовтня** Словацька національна рада заявила про відділення Словаччини від Угорщини й визнала право словацького народу вирішувати

Провідну роль у боротьбі за незалежність Чехословаччини відіграв **Томаш Гарріг Масарик** (1850—1937). Т. Масарик писав у своїх спогадах, що у 1907 р. він остаточно переконався, що Австро-Угорщину реформувати неможливо, і висунув ідею боротьби за незалежність чехів і словаків. У цій боротьбі він закликав спиратися не на Росію, як робив майже весь попередній чеський рух, а на країни Заходу (Францію, Англію, США). Поступово його ідеї стали панівними серед чеської політичної еліти та населення. Також Т. Масарику належить ідея єдиної Європи, у якій урахуватимуть інтереси великих і малих націй, а кожен народ зберігатиме свою національну ідентичність, водночас залишаючись європейським.

Авторитет Т. Масарика був настільки високим, що 6 червня 1915 р. він від імені чеського й словацького народів оголосив війну Австро-Угорщині та її союзникам. Чеські солдати почали масово тікати з лав австро-угорської армії і приєднуватися до свого народу.

Своєю активною діяльністю в еміграції Т. Масарик зумів домогтися позитивного ставлення Франції, Англії та США до чеського й словацького національних рухів. Саме його ідеї про самовизначення поневолених народів Європи лягли в основу «14 пунктів» В. Вільсона. Т. Масарик також переконав провідні чеські політичні сили, що майбутня чеська держава має базуватися на демократичних засадах.

■ Латиські стрільці з національним прапором. 1917 р.

■ К. Пятс під час святкування 20-ї річниці створення Естонії. 1938 р.

ЗЕМЛІ, ЩО УВІЙШЛИ ДО СКЛАДУ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ

Чехія (Богемія)

Моравія

Словаччина

Судетська область

Закарпаття

Тешинська область

■ Прапор і герб Чехословаччини

■ Т. Масарик обходить стрій чехословацьких легіонерів. 1918 р.

свою долю на основі повної незалежності. Одночасно вона проголосила словацьку націю частиною єдиної чехословацької нації в культурному та мовному відношенні.

Перший уряд республіки сформувався на основі «всенародної коаліції» чеських і словацьких правих і націоналістичних партій та соціал-демократів. Він обіцяв провести «соціалізацію» промисловості, запровадити 8-годинний робочий день, визнати право на страйки. В умовах піднесення селянського руху Національні збори прийняли закон про аграрну реформу, що встановив максимум земельного володіння у 250 га, або 150 га ріллі.

Конституція, прийнята Національними зборами 20 лютого 1920 р., закріпила утворення ЧСР як демократичної республіки. У її основу було закладено принцип захисту приватної власності. Усі громадяни отримали рівні права. Вищим законодавчим органом ставали двопалатні Національні збори, вибори до яких здійснювалися на основі загального виборчого права. Національні збори обирали президента на сім років. Він мав широкі повноваження. Першим президентом обрали Т. Масарика.

Виходячи з тези про єдину «чехословацьку націю», конституція відкидала самобутність словаків. Рівноправність націй трактувалася лише як мовно-культурна. Отже, Чехословаччина стала унітарною державою, що в подальшому і стало причиною розгортання сепаратистських рухів. Так, із 13,5 млн населення чехи становили 7 млн, німці — 3 млн, словаки — 2 млн, угорці — 750 тис., українці (русини) — 450 тис., поляки — 100 тис. осіб.

У квітні 1920 р. у Чехословаччині відбулися перші парламентські вибори, на яких перемогли соціал-демократи й соціалісти. Кордони республіки було визначено післявоєнними (1919—1920 рр.) мирними договорами країн Антанти з Німеччиною, Австрією та Угорщиною. До складу нової держави за Сен-Жерменським договором було включено й Закарпатську Україну (на правах автономії). У Чехословаччині її називали Підкарпатською Руссю.

Утворення Королівства СХС (Югославії)

Восени 1918 р. південнослов'янські землі Австро-Угорщини були охоплені селянським рухом, а в армії та на фронті відбувалися революційні виступи. За такої ситуації 5—6 жовтня 1918 р. у Загребі (Хорватія) на нараді представників різних партій з усіх південнослов'янських земель Австро-Угорщини було утворено Народне віче словенців, хорватів і сербів. Воно проголосило своєю метою «об'єднання всіх словенців, хорватів і сербів у народну, вільну й незалежну державу». Повідомлялося про розрив усіх відносин із Габсбурзькою монархією й створення суверенної **Держави словенців, хорватів і сербів (Держави СХС)**. Народне віче стало верховним органом влади.

Нова держава була в скрутному становищі. Під гаслами розподілу поміщицької землі посилювався селянський рух, тривали воєнні дії. Італія прагнула захопити не тільки південнослов'янські землі на узбережжі Адриатичного моря, обіцяні їй державами Антанти, а й значно більшу територію. У цій ситуації реальну допомогу Державі СХС могла надати Сербія, яка направила свої війська на узбережжя Адриатики, що нейтралізувало дії італійських військ.

Сербія, у свою чергу, претендувала на об'єднання всіх південнослов'янських земель під владою династії Карагеоргієвичів (це було

**КОРОЛІВСТВО СЕРБІВ, ХОРВАТІВ
І СЛОВЕНЦІВ (1 грудня 1918 р.)**

Держава словенців,
хорватів і сербів
(6 жовтня)

Сербія

Чорногорія

проголошено ще в липні 1917 р. у Корфській декларації, яку підписали представники всіх південнослов'янських народів). Унаслідок переговорів між делегацією Народного віча та урядом Сербії **1 грудня 1918 р.** було підписано угоду про створення єдиної південнослов'янської держави — **Королівства сербів, хорватів і словенців (Королівства СХС)**. До його складу згодом увійшла Чорногорія.

Королівство СХС було парламентською монархією. 28 червня 1921 р., у день святого Вида (Видовдан) — день пам'яті битви на Косовому полі, **Установча скупщина** (парламент) прийняла конституцію. Королю надавалися значні права, у тому числі право разом зі скупщиною здійснювати законодавчу владу. Він був головнокомандувачем збройних сил, призначав прем'єр-міністра, міг увести в країні надзвичайний стан, зупинити дію конституції. Король був не підзвітним ні перед скупщиною, ні перед народом. Верховний законодавчий орган країни — **Народна скупщина** — складався з однієї палати та обирався на чотири роки. Усупереч поділу на національні області, що сформувався історично, держава була розділена на 33 жупанії (губернаторства). Їх очолював великий жупан, якого призначав король і який мав повноваження припиняти рішення виборних органів самоврядування. Отже, було закріплено унітарний устрій Королівства СХС. Домінуюче становище в країні здобула сербська еліта, якій належали майже всі адміністративні посади в країні. Таке становище стало причиною головної проблеми країни — національної. Королем Королівства СХС став **Александр Карагеоргієвич** (1921—1934 рр.). Із **1929 р.** Королівство СХС почало називатися **Югославія**.

Утворення Австрії

Розпад Австро-Угорщини, складовою якої була Австрія, призвів до безкровного повалення монархії та проголошення **12 листопада 1918 р.** Австрії республікою.

Спочатку домінуючою політичною силою в країні стала соціал-демократична партія, що підтвердили вибори до Установчих зборів. Новий режим ухвалив демократичні й соціальні закони, здійснив часткову націоналізацію промисловості.

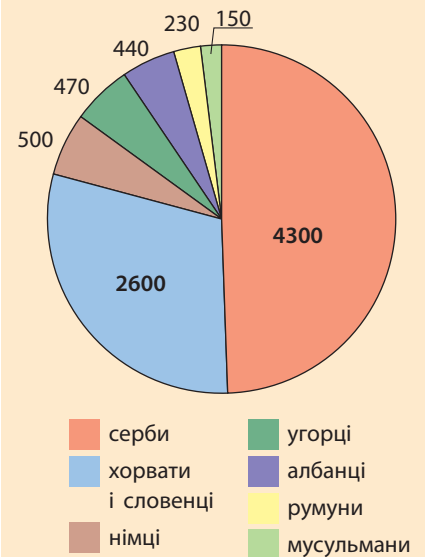
Сен-Жерменський договір перетворив Австрію на невелику країну, на яку ще були накладені обмеження та репараційні зобов'язання. Втрата традиційних економічних зв'язків підірвала економіку держави. Панувало безробіття. Особливо загострилися паливна і сировинна проблеми. У кращі часи промислові потужності Австрії були задіяні на 50 %. Країні довелося звертатися до США по фінансову і продовольчу допомогу, що дещо стабілізувало ситуацію.

У 1920 р. Установчі збори затвердили конституцію Австрії, згідно з якою вона ставала федерацією земель. На перших виборах перемогу здобула Християнсько-соціалістична партія, яка й сформувала уряд.

У 1921 р. ситуація в країні погіршилася. Уряд попросив підтримки у країн Антанти. 4 жовтня 1922 р. було підписано так звані Женевські протоколи, згідно з якими молода республіка отримувала фінансову допомогу, відтермінування виплати репарацій на 20 років, але мала скоротити державні витрати й віддати фінанси країни під контроль Ліги Націй.

У 1923 р. завдяки отриманим кредитам і проведеній у країні грошовій реформі становище вдалося стабілізувати, а Рурська

■ Етнічний склад Югославії в 1920-х рр., тис. осіб

■ Король Александр Карагеоргієвич

■ Карл Зейц — перший федеральний президент Австрії (1919—1920 рр.), лідер СДПА

■ М. Карої та отець Янош Хок проголошують республіку. 1918 р.

■ Б. Кун виступає на мітингу в Будапешті. 1919 р.

Міхай Карої дотримувався ліберальних поглядів. Він виступав за рівні права для всіх націй у складі Австро-Угорщини. У період Першої світової війни М. Карої створив опозиційну «партію незалежності», орієнтовану на Антанту. Він вимагав розриву з Німеччиною, укладення сепаратного миру й демократизації країни з метою недопущення перемоги «санкюлотів, або більшовиків», висував гасло незалежності Угорщини в її історичних кордонах. Під час Угорської революції 1918 р. М. Карої очолив перший уряд проголошеної Національною радою республіки. У січні—березні 1919 р. був президентом Угорської республіки. У березні 1919 р., коли держави Антанти ультимативно зажадали від Угорщини погодитися на значні територіальні поступки на користь сусідніх країн, М. Карої подав у відставку. Після проголошення Угорської Радянської Республіки він емігрував із країни. Перебуваючи за кордоном, М. Карої виступав проти режиму М. Горті, очолював «рух за демократичну Угорщину». У 1946 р. він повернувся на батьківщину й працював на дипломатичній роботі.

криза сприяла пожвавленню металургії та загалом економічного життя Австрії. Саме цього року відбулися вибори до парламенту й місцевих органів влади. Вони засвідчили домінування в політичному житті Християнсько-соціалістичної партії Австрії (ХСПА), Соціал-демократичної партії Австрії (СДПА) і Німецько-національної партії, яка виступала за об'єднання Австрії з Німеччиною.

Створення незалежної Угорської держави. Спроба встановлення радянської влади

31 жовтня 1918 р. в Угорщині відбулася «революція айстр» («революція осінньої троянди»), керована Угорською Національною радою на чолі з Міхаєм Карої. 13 листопада 1918 р. була проголошена Угорська Народна Республіка. Уряд М. Карої декларував запровадження свободи спілок і зборів, створення політичних організацій, загальне виборче право; заявив про надання автономії всім національним меншинам та розробку земельної реформи; запровадження 8-годинного робочого дня.

Однак діяльності уряду заважали деякі чинники. 24 листопада 1918 р. виникла Комуністична партія Угорщини (КПУ). Її основу становили угорські військовополонені, які повернулися з радянської Росії. Серед них було чимало учасників більшовицького перевороту та громадянської війни. Комуністи всіляко намагалися дискредитувати діяльність уряду М. Карої і прагнули встановити в Угорщині радянську владу.

Держави Антанти ігнорували спроби М. Карої здобути їхню підтримку, натомість вимагали від Угорщини розпустити армію і передати 2/3 території сусідам. Тоді М. Карої подав у відставку й запропонував соціал-демократам сформувати новий уряд. Ті, у свою чергу, звернулися до комуністів, лідери яких висловили бажання об'єднатися й створити єдину партію на основі програми комуністів та спертися на допомогу радянської Росії. Соціал-демократи погодилися. 21 березня 1919 р. в результаті об'єднання цих двох політичних сил утворилася Соціалістична партія Угорщини (СПУ). Того ж дня було проголошено Угорську Радянську Республіку (УРР). Для відсічі агресії почалося створення Угорської червоної армії (УЧА). Проте через спробу розгорнути соціалістичне будівництво за прикладом радянської Росії підтримку значної частини населення було втрачено. Для утримання влади комуністи почали застосовувати «червоний терор». Також владі комуністів сприяла антиугорська політика Антанти, яка продовжувала наполягати на передачі земель. Зрештою румунські й чеські війська перейшли в наступ. Незважаючи на героїчний опір УЧА, відстояти землі не вдалося. Вона була змушена відступати. Довелося погодитися на ультимативні вимоги Антанти.

Румунські війська, які вступили в Будапешт, роззбрóили УЧА. Комуністичні лідери втекли до радянської Росії, де взяли участь у «червоному терорі». Зокрема, Б. Кун керував масовим терором у Криму в 1920—1921 рр.

Тим часом західну частину Угорщини захопила «угорська національна армія» під командуванням адмірала Міклоша Горті. Він представляв уряд, який засідав у Сегеді. На цій території розпочалися переслідування прибічників радянської влади, було ліквідовано її перетворення й відновлено законодавство дореволюційного періоду.

14 листопада 1919 р. 50-тисячна армія урочисто увійшла до Будапешта. М. Горті тоді представляв єдину реальну загальнонаціональну силу в країні. Незабаром він сформував коаліційний уряд і провів вибори до парламенту — **Національних зборів**. 1 березня 1920 р. вони прийняли рішення про відновлення в країні монархії. Антанта й держави-спадкоємиці Австро-Угорщини (Румунія, Чехословаччина, Королівство СХС) заперечували відновлення влади Габсбургів в Угорщині. У цих умовах завдяки підтримці армії **регентом** країни парламент обрав М. Горті, який фактично встановив свою одноосібну владу.

У 1920 р. Угорщина підписала **Тріанонський мирний договір**, за яким вона зберігала лише 33 % своєї довоєнної території.

Листопадова революція в Німеччині. Утворення Веймарської республіки

Революція в Німеччині **1918—1919 рр.**, яка отримала назву **Листопадової**, розпочалася 3 листопада повстанням військових моряків у місті Кілі. Вони були обурені спробою командування кинути флот в останній бій, пожертвувати ним і домогтися вигідніших умов перемир'я. Повстання підтримали в усій країні. Влада вислизнула з рук уряду Макса Баденського, який, заявивши про зречення кайзера Вільгельма II, передав владу соціал-демократу **Фрідріху Еберту** для підготовки скликання Установчих зборів. Однак під тиском радикальних лідерів робітничого руху, які виступали за перетворення на зразок більшовиків Росії, Ф. Еберт негайно проголосив республіку. Від імені тимчасового уряду Ф. Еберта Німеччина підписала **Комп'єнське перемир'я**.

Ліворадикальні сили (група «Спартак») не бажали, щоб майбутнє країни визначали Установчі збори. Їхні дії спричиняли подальше посилення політичного насильства. На початку 1919 р. за допомогою армії, поліції, загонів добровольців-фронтовиків усі виступи лівих було придушено й проведено вибори до Установчих зборів. Вони розпочали роботу в місті Веймар. **Влітку 1919 р.** Установчі збори прийняли так звану **Веймарську конституцію**, якою заклали основи створення в Німеччині президентсько-парламентської республіки з федеральним територіальним устроєм.

Основним дестабілізуючим чинником для розвитку тогочасної Німеччини став Версальський мирний договір. Його умови виявилися справжньою катастрофою для режиму Веймарської республіки, що намагався створити нову Німеччину.

Фрідріх Еберт був одним із лідерів Соціал-демократичної партії Німеччини (СДПН), а з 1912 р. — депутатом рейхстагу. Із 1913 р. він очолював СДПН. Був противником насильницьких революційних дій. У період Листопадової революції 1918 р. Ф. Еберт був одним із керівників тимчасового революційного уряду — Ради народних уповноважених. Діяч постійно лавірував між революцією та контрреволюцією. Так, він уклав таємну угоду з генштабом німецької армії про допомогу в придушенні комуністичного руху (повстання «спартанців» у 1919 р. та комуністів у 1923 р.). У той самий час за допомогою армії були ліквідовані заколоти правих сил (Каппівський путч 1920 р., «Півний путч» 1923 р.). Після прийняття Веймарської конституції Ф. Еберт став першим президентом (1920—1925 рр.) Німецької республіки. Після розправ із комуністами він втратив підтримку лівих сил, а після підписання Версальського мирного договору — і правих.

Регент — у монархічних державах тимчасовий правитель, який виконує обов'язки глави держави замість монарха.

10 листопада 1918 р. у залізничному вагоні, прикрашеному коронами, у напрямку містечка Спа останній німецький імператор Вільгельм II із Берліна вирушив до нейтральних Нідерландів. На кордоні він передав свою шпагу голландському офіцеру-прикордоннику зі словами: «Перед вами приватна особа — Вільгельм Гогенцоллерн». Цим символічним актом завершилося правління династії Гогенцоллернів, яка з 1701 р. очолювала Пруське королівство, а в 1871—1918 рр. — Другий рейх.

■ Ф. Еберт вітає німецьких солдатів, що повернулися з фронту. 1919 р.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. У результаті розпаду яких імперій утворилися нові національні держави в Центрально-Східній Європі?
2. Які держави утворилися й відстояли свою незалежність на землях колишньої Російської імперії?
3. Що спільного було в процесі утворення держав Балтії? Які чинники сприяли здобуттю ними незалежності?
4. У створенні якої держави відіграв головну роль Т. Масарик?
5. Які з новоутворених держав зазнали більшовицької агресії?
6. У яких із них відбувалися громадянські війни?
7. У які роки відбулося конституційне оформлення новоутворених держав? Чому їм довелося вести збройну боротьбу за незалежність?
8. Завдяки чому новоутвореним державам вдалося відстояти свою незалежність?
9. Складіть хронологію формування нових незалежних держав.

МЕТА

- визначати причини падіння влади гетьмана П. Скоропадського та приходу Директорії УНР
- характеризувати політику Директорії УНР
- розповідати про Другу війну радянської Росії проти УНР

ДАТИ

Листопад 1918 р. — початок Другої війни радянської Росії проти УНР

14 листопада 1918 р. — створення Директорії

6 січня 1919 р. — проголошення створення УСРР

22 січня 1919 р. — проголошення Акта злуки

23—28 січня 1919 р. — робота Трудового конгресу

Директорія — 1) тимчасовий революційний орган, створений у ніч із 13 на 14 листопада 1918 р., керівний орган антигетьманського повстання; 2) верховний державний орган УНР. Фактично припинила існування в листопаді 1919 р.

Перші дні перебування Директорії в Києві показали, що до влади прийшла сила, набагато радикальніша за УЦР. У місті було проведено перевірку сейфів і конфісковано цінності. Звісно, значна частина конфіскованого не потрапила до державної скарбниці. До повстанської армії приєдналися авантюристи й звичайні грабіжники, які хотіли поживитися, скориставшись ситуацією. Він імені Директорії вони здійснювали відверті пограбування. Повна державна скарбниця, яку нова влада отримала у спадок від П. Скоропадського, була розкрадена в перші ж місяці.

§ 21. Директорія УНР. Друга війна радянської Росії проти УНР

Кризи гетьманського режиму активізували сили, які виступали за відновлення УНР. Вони гуртувалися навколо **Українського національного союзу (УНС)**, головою якого було обрано В. Винниченка. Поміркована частина членів УНС схилилася до легальної діяльності, порозуміння з гетьманською владою, опозиційна частина наполягала на повстанні. Спроба утворити коаліційний уряд виявилася невдалою. Проголошення гетьманом «федеративної грамоти» схилило думку на користь повстання. Для керівництва повстанням із метою відновлення УНР у ніч із **13 на 14 листопада 1918 р.** на засіданні УНС було створено тимчасовий орган — **Директорію**.

До складу Директорії увійшли представники українських соціал-демократів: В. Винниченко (голова Директорії), С. Петлюра, А. Макаренко; від українських есерів — Ф. Швець; від соціалістів-самостійників — П. Андрієвський. Директорія у своєму зверненні до українського народу закликала до повстання проти гетьмана. Крім того, вона уклала нейтралітет із Великою солдатською радою німецьких військ. Центром антигетьманського повстання стала Біла Церква, а головною ударною силою — січові стрільці. Вирішальною подією в боротьбі Директорії з П. Скоропадським став бій **18 листопада 1918 р.** біля станції **Мотовилівка**, де війська гетьмана зазнали поразки. Після цієї перемоги антигетьманські сили, що налічували понад 100 тис. осіб, оточили Київ. П. Скоропадський зрікся влади й виїхав до Німеччини. 14 грудня військові частини Директорії вступили до Києва. УНР було офіційно відновлено. Директорія досить швидко встановила свою владу на всій території України. Однак, захопивши владу, вона виявилася безпорадною у вирішенні ключових завдань, що стояли перед країною.

Спочатку Директорія прагнула надати своїй владі легітимного характеру. Із цією метою було скликано Трудовий конгрес — щось на зразок Установчих зборів або парламенту, але з обмеженнями для певних категорій виборців. Виборчі права надавали «трудовим» верствам суспільства. У результаті права голосу були позбавлені промисловці, поміщики, комерсанти, міська інтелігенція, частина духовенства та інші «нетрудові» верстви суспільства.

У роботі Трудового конгресу взяли участь 400 делегатів (із них 36 — делегати із Західноукраїнської області). Конгрес працював 23—28 січня 1919 р. і прийняв рішення про передачу влади Директорії.

Конгрес доручив Директорії та Раді народних міністрів працювати в напрямку вирішення таких завдань: 1) здійснення земельної реформи шляхом передачі землі трудящим селянам без викупу; 2) ліквідація безробіття серед «трудових» верств шляхом відновлення роботи промислових підприємств; 3) оборона незалежності республіки. Також Директорія скасовувала всі закони й постанови гетьманського уряду у сфері робітничої політики. Було відновлено 8-годинний робочий день, робітничий контроль на підприємствах, право на укладення колективних договорів, на створення коаліцій

і проведення страйків. У земельному питанні діяльність Директорії передбачала конфіскацію поміщицьких земель. Земельні ділянки площею до 15 десятин не конфісковували. Не підлягали конфіскації землі промислових підприємств, цукрових заводів, а також осіб з іноземним громадянством. Строки й порядок розподілу землі не було визначено.

Для національних меншин відновлювалася національно-персональна автономія.

Важливим здобутком Директорії стало проголошення **22 січня 1919 р. Акта злуки УНР і Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР)**, яка була створена в листопаді 1918 р. Проте реальне об'єднання двох держав відкладалося на майбутнє.

Головною турботою для Директорії стала війна з радянською Росією й необхідність створити боездатну регулярну армію.

Ще 11 листопада 1918 р. Раднарком РСФРР скасував умови Брестського миру. Щоб приховати агресію, він видав директиву про надання військової допомоги «трудящим України» силами більшовицьких загонів, які маскувалися під виглядом «українських повстанських дивізій», що були сформовані в нейтральній зоні між Україною та Росією. Тобто створювалося враження, наче йде війна між українцями. 28 листопада 1918 р. на території РСФРР було сформовано Тимчасовий робітничо-селянський уряд України (голова уряду — Г. П'ятаков, із 29 січня 1919 р. — Х. Раковський). Наступного дня він видав маніфест про відновлення радянської влади в Україні. 3 січня 1919 р. більшовицькі загони зайняли Харків, куди й переїхав Тимчасовий робітничо-селянський уряд. А **6 січня 1919 р.** тут було проголошено створення **Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР)**.

Щоб урятувати ситуацію, лідери УНР пропонували іноді протилежні рішення. В. Чехівський, М. Грушевський та інші вважали, що необхідно укласти союз із радянською Росією. Дипломатична місія, яка прибула до Москви, заявила, що Директорія погоджується на радянську форму влади в УНР за умов: пропорційного представництва в радах селян і робітників; укладення економічного союзу з РСФРР; проголошення нейтралітету України; оборони проти армій А. Денікіна, Антанти, Польщі; припинення наступу військ радянської Росії на Україну; визнання незалежності УНР. Проте радянська Росія навіть під час переговорів не припиняла вторгнення, але офіційно заявляла, що військ радянської Росії на території України немає. Тоді за наполяганням прихильників союзу України з Антантою (С. Петлюра, В. Винниченко) 16 січня 1919 р. було оголошено війну радянській Росії. Однак це не зупинило наступу. 5 лютого 1919 р. більшовики вступили в Київ.

Як і під час Першої війни з радянською Росією, захищати УНР було нікому. Створити боездатну армію зі збройних формувань, що виникли під час антигетьманського повстання, не вдалося. Ті частини, що існували, стрімко «більшовизувалися». На бік більшовиків перейшли Дніпровська дивізія на чолі з отаманом Зеленим (Д. Терпило), частини Задніпровської дивізії у складі отаманів М. Григор'єва, Ю. Тютюнника, С. Савицького. Про підтримку рад оголосили загони Н. Махна в Гуляйполі. У підпорядкуванні Директорії залишилися Запорізький корпус (отаман П. Болбочан), Корпус січових стрільців (командир Є. Коновалець) та деякі окремі частини загальною кількістю до 21 тис. осіб.

■ Директорія на Софійській площі (В. Винниченко, П. Андрієвський, Ф. Швець, С. Петлюра). 19 грудня 1918 р.

■ Парад військ Директорії в Києві. Січень 1919 р.

■ Голова Раднаркому УСРР у 1919—1923 рр. Х. Раковський

■ Симон Петлюра

■ Музей-вагон злуки УНР та ЗУНР (місто Фастів). Вагон С. Петлюри — єдиний у світі вагон-столиця на колесах, бо місто, куди він прибував, і ставало новою столицею УНР: Фастів, Житомир, Бердичів, Сарни, Кам'янець-Подільський. Остап Вишня згодом жартівливо писав: «У вагоні Директорія, під вагоном територія»

■ Червона армія вступає в Київ 5 лютого 1919 р.

Становище Директорії виявилось загрозливим. Вона переїхала до Вінниці й розпочала переговори з Антантою. Представники Антанти в ультимативній формі вимагали: реорганізувати Директорію та її уряд, вивівши з її складу представників соціалістичних партій; відмовитися від більшовицької соціально-економічної політики; реорганізувати Армію УНР і підпорядкувати її союзному командуванню. Фактично це означало ліквідацію суверенітету УНР. Розуміючи, що склалася безвихідна ситуація, В. Винниченко та В. Чехівський подали у відставку, С. Петлюра вийшов із соціал-демократичної партії. Був створений уряд на чолі із С. Остапенком, який прихильно ставився до союзу з Антантою. Проте ці кроки не дали бажаного результату. Допомоги з боку Антанти не надійшло. Директорія зазнала поразки і втратила контроль над більшою частиною України.

Директорія і уряд із Вінниці переїхали до Проскурова (Хмельницький), де в середині березня 1919 р. відбулося останнє засідання Директорії в повному складі. На початку квітня в Рівному Директорію було реорганізовано. Тепер у її складі були С. Петлюра, А. Макаренко, представники ЗУНР і два представники соціалістичних партій. Новий уряд очолив Б. Мартос.

Слабкість влади Директорії, як і більшовиків, стала причиною появи такого явища, як **отаманщина**. Загалом в Україні діяло декілька сотень отаманів. Отамани досить часто змінювали свою політичну орієнтацію, виходячи лише з власних інтересів.

Загалом історична наука дала отаманщині негативну оцінку як деструктивній силі, що шкодила українській визвольній боротьбі. Сваюля у війську часто зводила нанівець плани командування. Проте отаманщина була проблемою не лише для української влади, але й для більшовиків та Білої армії генерала А. Денікіна.

Більшовики, здійснивши вдруге загарбання України, прагнули нав'язати порядки, що існували в радянській Росії.

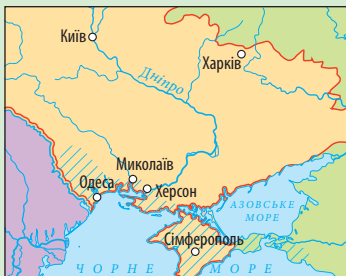
Формування органів влади розпочалося зі створення уряду — **Ради народних комісарів (Раднаркому) УСРР**. Очолив його авторитетний більшовик, професійний революціонер, болгарин за національністю **Християн Раковський**, якого прислали з Москви. Більшість членів уряду становили росіяни та євреї, українців серед вищих чиновників була незначна кількість.

На місцях влада належала революційним комітетам (ревкомам) та комітетам бідноти (комбідам). Для узаконення влади більшовики **10 березня 1919 р.** провели Третій з'їзд рад, який ухвалив **Конституцію УСРР**. Вона закріплювала диктатуру пролетаріату, скасовувала приватну власність і позбавляла «експлуаторські класи» виборчих прав. Вищим органом державної влади визнавався Всеукраїнський з'їзд рад, у період між з'їздами — Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК). Проте реальна влада належала Комуністичній партії (більшовиків) України (КП(б)У), яка була обласною організацією Російської комуністичної партії (більшовиків). Усі органи управління (Раднарком, Українська рада народного господарства) теж були відповідними філіями російських і діяли за російськими законами. Щоб приховати окупаційний характер влади, у травні-червні 1919 р. була створена видимість укладення військово-політичного союзу радянських республік, зокрема УСРР і РСФРР.

Інтервенція Антанти на півдні України (листопад 1918 — квітень 1919 р.)

16 листопада 1918 р. військові кораблі країн Антанти пройшли чорноморські протоки Босфор і Дарданелли й рушили в усі порти від Одеси до Новоросійська. На початок 1919 р. тут висадилися дві французькі дивізії, а також англійські, грецькі, румунські й польські частини загальною кількістю до 60 тис. осіб. Проте своє пряме завдання — взяти під контроль території, які залишали армії Центральних держав, — вони не виконали. Ці війська зайняли лише прибережну смугу на лінії Тирасполь—Бірзула—Вознесенськ—Миколаїв—Херсон, відмовившись просуватися у глиб території України. Проте вони підтримували в Україні білогвардійців, які виступали за відновлення «Великої і неподільної Росії». Однак період окупації Півдня України був нетривалим. Повстання моряків на французькому флоті, які потрапили під вплив більшовиків, поразка під Вознесенськом від військ Червоної армії, якими командував М. Григор'єв, змусили країни Антанти евакуювати свої війська (квітень 1919 р.). Проте морська блокада узбережжя флотом країн Антанти тривала. Здійснювалося перевезення білогвардійських військ.

Отаманщина (або махновщина) — 1) засилля різноманітних збройних формувань, переважно з представників селянства, в умовах відсутності реальної державної влади; 2) період в історії визвольних змагань (кінець 1918 — перша половина 1919 р.).

Сутність політичного курсу більшовиків полягала в прискореному встановленні контролю над Україною, насильницькому зламі існуючої соціально-економічної системи, що ґрунтувалася на товарно-грошових відносинах, і заміні її прямим товарообміном, здійснення якого покладали на державних чиновників. Тобто передбачалося негайно впровадити елементи комуністичного суспільства. В. Ленін це називав «кавалерійською атакою на капіталізм». Такі заходи згодом отримали назву політики «**воєнного комунізму**».

Найважливіші заходи політики «воєнного комунізму»:

- націоналізація великих і середніх підприємств, встановлення державного контролю над виробництвом; приватні підприємства мали дотримуватися визначених державою цін і розцінок;
- мілітаризація праці (загальна трудова повинність, трудова мобілізація, запровадження на виробництві законів воєнного часу);

Із висловлювань політичного й державного діяча УНР І. Мазепи

...Коли подальша організована українська боротьба ще тривалий час не припинялася, то найбільша заслуга в цьому належить Петлюрі. Він у цей критичний момент не втратив голови і не впав у відчай. Навпаки, із великим ентузіазмом і вірою в справу, що були найціннішою рисою його як національного провідника, він непохитно продовжував працювати для організації наступу проти більшовиків. Це, на мою думку, урятувало український фронт від остаточного розпаду. Без Петлюри, із його популярністю в решті українського війська, український фронт у цей час або зовсім занепадав би, або попав би в руки окремих, не об'єднаних між собою різних безвідповідальних отаманів, що з'являлися тоді сотками.

? Чи справедливою є така оцінка діяльності С. Петлюри?

■ Продзагін за роботою

До початку липня 1919 р. діяло 46 продзагонів загальною кількістю 1,5 тис. бійців. У 1919 р. на українське село наклали продрозкладку в 140 млн пудів, але до наступу військ А. Денікіна вдалося зібрати близько 7 млн пудів.

? Спираючись на малюнок, складіть розповідь про дії продзагонів в Україні.

■ Склад Директорії в другій половині 1919 р. Зліва направо: А. Марченко, Ф. Швець, С. Петлюра

Антисемітизм — одна із форм національної нетерпимості, яка виражається у ворожому ставленні до осіб єврейської національності й прагненні обмежити їхні права.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Із якою метою було створено Директорію? Хто був у її складі? 2. Під якими гаслами та завдяки чому Директорії вдалося прийти до влади? 3. Що таке Трудовий конгрес? 4. Обговоріть у групах: чому Директорія під час виборів до Трудового конгресу виборчим законом фактично виключила з виборчого процесу національно свідому й зможну частину населення? 5. Яку внутрішню політику проводила Директорія? Назвіть основні заходи. 6. Якої зовнішньополітичної орієнтації дотримувалася Директорія? Які відносини склалися між УНР та країнами Антанти? Поясніть, чому саме такі. 7. Чому спалахнула Друга війна з радянською Росією? 8. Якими були причини поразки Директорії? Спробуйте пояснити відомий у 1919 р. вислів: «У вагоні Директорія, під вагоном — територія». 9. Що таке отаманщина? 10. Коли було проголошено створення УСРР? Якими були заходи радянської влади в УСРР? 11. Які заходи політики «воєнного комунізму» були реалізовані в Україні в першій половині 1919 р. у галузі сільського господарства? 12. Чому В. Ленін назвав політику, яку здійснювали більшовики в 1918—1921 рр., «воєнним комунізмом»? 13. Коли було створено військово-політичний союз радянських республік?

- скасування товарно-грошових відносин, натуралізація оплати праці (карткова система розподілу продуктів, зрівняльний розподіл). Проте повністю це здійснити не вдалося, гроші (радянські знаки) залишилися в обігу, але сфера їх вживання була звужена;
- встановлення державної монополії на торгівлю — цукром, вугіллям, залізною і марганцевою рудою, продукцією металургії, металообробки, шкіряної промисловості;
- заборона приватної торгівлі, яку оголошували спекуляцією;
- запровадження системи насильного вилучення всіх надлишків (того, що не йшло на проживання й на засів) хлібних запасів на селі — **продрозкладки**. Фактично відбувалася реквізиція врожаю в селянства спеціальними **продзагонами**;
- здійснення спроби прямого переходу до комуністичного будівництва на селі в Україні. Почалася колективізація селянських господарств. До літа 1919 р. було створено близько 500 колективних господарств — переважно комун, де вся власність ставала спільною.

Політика більшовиків в Україні в 1919 р. справила гнітюче враження на населення України, спричинила невдоволення широких верств суспільства і зрештою призвела до масового народного повстання й чергового вигнання більшовиків з України.

Стихія революції, беззладдя, що панували на більшій частині території України, зробили масовим таке явище, як **єврейські погроми**. У 1917—1921 рр. було зафіксовано 1236 погромів у 524 населених пунктах, де, за різними оцінками, загинуло 30—60 тис. єврейського населення. Причтними до цієї трагедії були всі сили, що діяли в Україні. Проте згодом у суспільній свідомості укорінилася думка, що головними її винуватцями були українці, а керівником — С. Петлюра. Однак факти заперечують це.

Ті українські загони, що були причетні до погромів, лише номінально підпорядковувалися Директорії. Головний отаман виступав проти погромів. В одному зі своїх наказів він наголошував: «...Час уже зрозуміти, що мирне єврейське населення — їхні діти, їхні жінки, так само, як і ми, — було поневолено і позбавлено національної волі. Йому нікуди йти від нас; воно живе з нами з давніх-давен, поділяючи з нами нашу долю і недолю... Усіх же, хто підбурюватиме вас на погроми, рішуче наказую викинути геть із нашого війська і віддати під суд як зрадників вітчизни. Суд же нехай судить їх по їхнім вчинкам, не жалюючи для злочинців найсуворіших кар закону». І цей наказ застосовувався. Зокрема, було страчено отамана І. Семесенка за погром у Проскуріві в лютому 1919 р.

Незважаючи на те що більшовики категорично заперечували **антисемітизм** (27,8 % керівників партії мали єврейське походження), Червона армія також брала участь у погромах. У 1919 р. до цієї справи були причетні бійці Таращанського й Богунського полків, а в 1920 р. (тоді відбулося найбільше погроми) — бійці 1-ї Кінної армії під командуванням С. Будьонного.

■ Жертви єврейського погрому в Проскуріві. Лютий 1919 р.

§ 22. Західноукраїнська Народна Республіка

Поразка Австро-Угорщини в Першій світовій війні робила неможливим подальше її існування. Народи, що населяли імперію, прагнули незалежності. У цих умовах українські політичні діячі розпочали підготовку до створення власної держави, про що й було заявлено **18 жовтня 1918 р.** Цю дату вважають днем проголошення на західноукраїнських землях держави, що пізніше отримала назву **Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР).**

Домогтися мирного утворення ЗНР не вдалося через протистояння з польським населенням, яке вже бачило Галичину в складі своєї держави. У той час як Євген Петрушевич вів переговори з австрійським урядом у Відні, Військовий комітет на чолі з **Дмитром Вітовським** підняв у Львові збройне повстання, відоме як «**Листопадовий чин**», або «**Листопадовий зрив**». У ніч із 31 жовтня на 1 листопада 1918 р. українські військові з'єднання взяли під контроль Львів, а наступного дня й інші міста Галичини.

Обіцянка демократичних прав, земельної та інших реформ, 8-годинного робочого дня забезпечила новій владі широку підтримку населення.

5 листопада 1918 р. ЗУНР було проголошено демократичною республікою, соціальну основу якої становило робітництво. 9 листопада було призначено тимчасовий уряд — Генеральний Секретаріат на чолі з **К. Левицьким** (згодом його очолив Сидір Голубович). Факт проголошення республіки оприлюднили лише 13 листопада 1918 р., після зречення австрійського імператора престолу. Українські діячі не бажали мати клеймо руйнівників Австро-Угорщини.

22—26 листопада 1918 р. відбулися вибори депутатів Української національної ради, наділеної представницькими й законодавчими функціями. Більшість депутатів дотримувалася національно-ліберальних позицій, віддаючи перевагу будівництву державності перед радикальними соціально-економічними перетвореннями. Президентом ЗУНР став Є. Петрушевич. Рада прагнула забезпечити права національних меншин, яким віддали 30 % депутатських місць.

Польські діячі, що також стали на шлях відродження своєї держави, розпочали боротьбу проти ЗУНР. Спалахнула **польсько-українська війна (1918—1919 рр.).**

Перші сутички між поляками й українцями сталися у Львові одразу після взяття влади українськими діячами. 2 листопада полякам вдалося захопити склади зброї в районі головного вокзалу, що дало змогу озброїти добровольців (орлята) і мобілізованих.

Після трьох тижнів боїв за Львів українські війська, уряд та Українська національна рада 22 листопада були змушені залишити місто. У боях за Львів українські війська припустилися стратегічної помилки: польській армії вдалося захопити залізницю Львів—Перемішль й отримувати зброю і людей із центральних районів Польщі. Конфлікт набував зтяжкого характеру. У цей час весь Західний світ святкував закінчення Першої світової війни.

Розуміючи, що захистити молоду державу може лише регулярна армія, керівники ЗУНР прийняли рішення про негайне створення **Української галицької армії (УГА).** Основою її стали підрозділи

МЕТА

- розповідати про утворення ЗУНР
- характеризувати зміст її внутрішньої і зовнішньої політики
- пояснювати причини поразки ЗУНР у війні з Польщею

ДАТИ

- 18 жовтня 1918 р.** — проголошення створення ЗУНР
- 1 листопада 1918 р.** — «Листопадовий зрив»
- 13 листопада 1918 р.** — оприлюднення факту проголошення ЗУНР
- 1918—1919 рр.** — польсько-українська війна
- 1920—1923 рр.** — діяльність уряду ЗУНР в екзилі (вигнанні)

Дмитро Вітовський (1887—1919) — військовий і державний діяч, полковник УГА. У студентські роки брав активну участь у національно-визвольній боротьбі. Був одним з організаторів товариства «Січ». У роки Першої світової війни воював у складі УСС. Брав активну участь у створенні УГА. Як член української делегації був учасником Паризької мирної конференції. Загинув в авіакатастрофі.

- Прапор і герб ЗУНР

Зі спогадів учасника подій

Падіння Львова справило як на селянство, так і на інтелігенцію гнітюче враження. Немовби хто несподівано вдарив селянство по голові... І коли перед цим мало хто йшов до української армії, а багато з неї і дезертирували, то тепер йшли всі, кого тільки торкнувся перший наказ про мобілізацію.

? Чим, на вашу думку, була зумовлена така реакція українського населення Галичини на падіння Львова?

Євген Петрушевич (1863—1940) — політичний і державний діяч. Юрист за освітою, доктор права; мав адвокатську практику. У 1908—1918 рр. був послом австрійського парламенту (заступник голови); із 1910 р. — член галицького сейму. Очолюючи Українську парламентську репрезентацію у Відні, рішуче обстоював українські інтереси в сеймі та парламенті. У роки Першої світової війни був членом ГУР і ЗУР. У 1917 р. став речником прагнень галицьких українців отримати національне самовизначення. Для вирішення долі українських земель Австро-Угорщини 18 жовтня 1918 р. Є. Петрушевич скликав у Львові Українську Конституанту (загальні збори українських діячів Галичини й Буковини), що перетворилася на очолену ним Українську національну раду, яка 13 листопада 1918 р. проголосила створення ЗУНР. Є. Петрушевич був обраний її президентом.

січових стрільців та частини, що взяли участь у повстанні 1 листопада. Уже в січні 1919 р. після мобілізації кількісний склад УГА досяг 100 тис. осіб, маючи кінноту, артилерію, авіацію тощо. Єдиним слабким місцем УГА була нестача командирського складу, тому на службу наймали офіцерів колишніх австро-угорської, німецької та російської армій. Командувачем УГА став генерал М. Омелянович-Павленко, а начальником штабу — полковник Є. Мишковський (обидва колишні російські офіцери), який і реорганізував УГА в регулярну армію.

У грудні 1918 — січні 1919 р. УГА намагалася вибити польські війська зі Львова. Коли спроби взяти Львів не мали успіху, УГА спрямувала удар на Перемишль і майже на місяць припинила рух поїздів на Львів (Вовчухівська операція).

Тим часом уряд ЗУНР зумів налагодити життя в новоствореній державі. Найбільшою турботою було забезпечення населення та армії продуктами харчування й товарами широкого вжитку. У Галичині їх не вистачало. Тому Державний Секретаріат внутрішніх справ зосередив у своїх руках усі запаси продуктів харчування та предметів першої необхідності й налагодив їх розподіл.

Секретаріату залізниць, пошт і телеграфів удалося відновити рух поїздів (особливо транспортування нафти через Чехословацьку). Для підготовки нового персоналу для залізниці були відкриті спеціальні курси. Із січня 1919 р. відновила роботу пошта.

Із найбільшими труднощами зіткнулися Секретаріати фінансів і торгівлі та промислу. Не вистачало фахівців. З огляду на повне зубожіння населення прибутки державної скарбниці були мінімальними. Докладаючи значних зусиль, уряд знайшов кошти, щоб виплатити «добову» фронтовикам. 4 квітня 1919 р. було введено в обіг власну валюту — гривню (дорівнювала 1 австрійській кроні) і карбованець (дорівнював 2 австрійським кронам). Було підвищено заробітну плату кваліфікованому робітництву.

Секретаріат громадських робіт займався видобутком корисних копалин (нафта, вугілля, сіль), заготівлею лісу.

Секретаріат земельних справ реалізовував **земельний закон**, ухвалений 14 квітня 1919 р. Він передбачав конфіскацію всіх монастирських і церковних земель, ділянок, які власники не обробляли своїми силами, та площ, що перевищували максимум землеволодіння. У державну власність переходили ліси. Із цих земель утворювався земельний фонд, із якого мали надавати наділи безземельним та малоземельним громадянам. Наділення землею мало розпочатися після завершення бойових дій. Справу відшкодування власникам та орендарям конфіскованих земель закон відкладав на більш пізній час.

Тим часом у події втрутилася Антанта. У **лютому 1919 р.** до Галичини прибула місія, яку очолював французький генерал **Жубер Баргельмі**. Місія мала на меті припинити україно-польський конфлікт. Українським діячам пропонували передати Польщі Львів і території нафтових родовищ. Місія також привезла польському командуванню у Львів 14 тис. гвинтівок із набоями. За час перемир'я, встановленого для візиту місії, польські війська перегрупувалися й несподіваним ударом відкинули українську армію від Львова, тим самим перехопивши военну ініціативу.

Навесні 1919 р. у подіях на фронтах війни відбувся перелом, із Франції прибула 100-тисячна польська армія генерала **Юзефа Галлера**. Командували в армії французькі офіцери. Антанта планувала

Лідери ЗУНР виступили ініціаторами об'єднання українських держав для спільної боротьби за незалежність. Із цієї пропозицією 6 листопада вони звернулися до гетьмана П. Скоропадського. Ідею було сприйнято позитивно. Проте незабаром у результаті народного повстання владу гетьмана було повалено. Прихід до влади Директорії і відновлення УНР дали новий поштовх об'єднувачому процесу.

1 грудня 1918 р. у Фастові було укладено попередній договір про об'єднання. 3 січня 1919 р. у Станіславі Українська національна рада ЗУНР урочисто проголосила об'єднання ЗУНР та УНР в одну суверенну Народну республіку.

22 січня 1919 р. було оголошено Універсал про злуку, у якому зазначалося: «...Віднині воєдино зливаються століттями відірвані одна від одної частини єдиної України, Західноукраїнська Народна Республіка (Галичина, Буковина й Ужгородська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна. Здійснилися віковічні мрії, якими жили і за які вмирали кращі сини України.

Віднині є єдина незалежна УНР. Віднині український народ, увільнений могутнім поривом своїх власних сил, має змогу з'єднати всі спроби своїх синів для утворення нероздільної незалежної української держави на добро і щастя робочого люду».

В Універсалі також зазначалося, що Акт злуки має бути затверджений Установчими зборами представників усієї України. До того часу Західна область УНР залишалася окремим державним утворенням.

Рішення про злуку було затверджено на Трудовому конгресі України. Є. Петрушевича, голову Національної ради ЗУНР, було обрано до складу Директорії.

Проте справжнього об'єднання не відбулося. Наприкінці 1919 р. Є. Петрушевич його денонсував. Однак Акт злуки 22 січня 1919 р. має важливе історичне значення як факт об'єднання українських земель у єдиній соборній державі.

використати армію для боротьби з більшовиками. Однак польський уряд спрямував її проти України. Польські війська перейшли в загальний наступ і до літа зайняли майже всю Галичину. Румунія окупувала Покуття.

Уряд ЗУНР зробив останню спробу виправити складне становище. 9 червня 1919 р. президенту Є. Петрушевичу було надано диктаторські повноваження. Новим командувачем УГА було призначено генерала О. Грекова. Упорядкувавши армію, він розпочав наступальну операцію, яка закріпилася в історії під назвою «**Чортківська офензива**» (наступ). УГА змусила відступати по всьому фронту польську армію, що переважала її майже в чотири рази, відвоювала значну територію, захоплену Польщею навесні, й дійшла до Львова. Проте через нестачу зброї та спорядження наступ не вдалося розвинути. Польські війська організували контрнаступ, який відкинув УГА на попередні позиції.

У липні 1919 р. польські війська захопили всю Східну Галичину. УГА, відступивши за річку Збруч, перейшла на контрольовану військами УНР територію. Тим часом на Паризькій мирній конференції Польща отримала мандат на управління Галичиною на 25 років.

Молода українська держава шукала підтримки на міжнародній арені. ЗУНР відкрила посольства в Австрії, Угорщині, Німеччині; заснувала дипломатичні представництва в Чехословаччині, Канаді, Італії, США, Бразилії тощо. Делегація ЗУНР узяла участь у роботі Паризької мирної конференції, де намагалася відстоювати інтереси Української держави. Проте ці зусилля виявилися марними.

Основною причиною загибелі національної державності на західноукраїнських землях була військова невдача. Крім того, на це вплинули й відсутність міжнародної підтримки, міжнародна ізоляція ЗУНР, прихильне ставлення країн Антанти до Польщі. Значну роль відіграла і поразка УНР.

Із ноти держав Антанти (25 червня 1919 р.)

Для захисту осіб і майна населення Східної Галичини від загрози з боку більшовицьких банд Верховна рада союзницьких та об'єднаних сил дозволяє військам Польської республіки провести операцію на річці Збруч... Цей дозвіл жодним чином не впливає на рішення щодо устрою та політичного статусу Галичини, які Верховна рада прийматиме пізніше.

? 1. Чим була зумовлена така позиція держав Антанти? 2. Чому питання устрою Галичини відкладалося на майбутнє?

■ Проголошення Акта злуки.
22 січня 1919 р.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Коли і за яких обставин виникла ЗУНР? 2. Чому новоутвореній державі довелося одразу вести збройну боротьбу за своє існування? 3. Як розгорталися події україно-польської війни? Чому УГА зазнала в ній поразки? 4. Яким було ставлення Антанти до україно-польського протистояння? 5. Чому ЗУНР уникнула значних соціальних виступів населення? 6. Обговоріть у групах: якими були головні причини поразки ЗУНР.

§ 23. Боротьба за владу в Україні в другій половині 1919 — на початку 1920 р.

МЕТА

- характеризувати боротьбу за владу в Україні
- оцінювати вплив на ситуацію селянського повстанського руху
- визначати причини перемоги більшовиків

ДАТИ

Травень—серпень 1919 р. — антибільшовицьке повстання М. Григор'єва

Травень 1919 р. — початок наступу білогвардійських військ в Україні

Серпень 1919 р. — спільний похід УГА і Армії УНР на Київ. «Київська катастрофа»

Жовтень-листопад 1919 р. — війна Білої армії проти УНР

6 грудня 1919 — 6 травня 1920 р. — Перший зимовий похід Армії УНР

Грудень 1919 р. — встановлення більшовицької влади в Україні втретє

■ Українська карта-кариатура

? Із якими силами доводилося боротися українцям у 1919 р.? Знайдіть їх на малюнку.

■ Отамани Зелений (у центрі) (1) і М. Григор'єв (2)

Друга половина 1919 р. стала кульмінацією боротьби за владу в Україні. Другий прихід більшовиків із їхньою політикою «воєнного комунізму» призвів до масового селянського повстанського руху. Так, лише впродовж квітня — першої половини червня 1919 р. в Україні відбулося 328 збройних виступів проти більшовицької влади. Одним із перших велике повстання підняв отаман Зелений (Дмитро Терпило), який навіть тимчасово захоплював Київ. За прізвиськом отамана Зеленого селян-повстанців на противагу «червоним» і «білим» стали називати «зеленими». Символічною акцією отамана стало скасування в Переяславі рішень козацької ради 1654 р. про перехід Київської держави під «руку російського царя».

Наймасштабнішим став виступ отамана М. Григор'єва, який відмовився виконувати наказ іти на допомогу радянській Угорщині. 7 травня 1919 р. в Єлисаветграді (нині Кропивницький) М. Григор'єв підняв антибільшовицьке повстання та звернувся з універсалом «До українського народу», у якому закликав до боротьби проти продзагонів, що відбирали хліб у селян, та створення рад без більшовиків. М. Григор'єв вирішив швидко пройти Лівобережною Україною й оволодіти Харковом. Однак йому не вдалося об'єднати всі антибільшовицькі сили. Після низки поразок він був змушений відступити на Херсонщину, де об'єднався із загонами Н. Махна. Проте два отамани не могли діяти спільно. М. Григор'єва було звинувачено в єврейських погромах і зв'язках із денікінцями й застрелено. Проте селянський рух не вщухав і став головним чинником падіння більшовицької влади в Україні в цей час.

Скориставшись тим, що переважна частина більшовицьких військ у травні 1919 р. була зайнята боротьбою з повстанським рухом, Добровольча армія генерала А. Денікіна разом із Донською і Кубанською арміями перейшла в наступ. Подолавши опір Південного фронту Червоної армії (основу військ фронту становили загони Н. Махна), вони захопили Донбас, майже всю Лівобережну Україну та рухалися далі на Київ і Москву.

Влітку 1919 р. лідери УНР переосмислили мету своєї боротьби. Вони остаточно позбулися ідеї встановлення українського варіанта радянської влади та взяли курс на створення парламентської демократії. Новий склад уряду наприкінці серпня очолив Ісаак Мазепа. Проте зміна курсу не дозволила провідникам УНР знайти спільну мову із селянськими отаманами, які відстоювали ідею радянської влади без комуністів.

У цей час активізувалися українські Армії УНР і 30 УНР. За досягнутою домовленістю УГА та Армія УНР у серпні 1919 р. розпочали спільний похід під гаслом «На Львів через Київ!». Тобто спочатку передбачалося звільнити Наддніпрянщину від більшовиків, а потім разом Галичину від поляків. Наступ розгортався у двох напрямках: на Київ та Одесу. Кількість об'єднаної армії становила 80 тис. осіб, із яких 50 тис. були галичани. На Київ наступали галицькі війська, а на Одесу — частини Армії УНР. Спочатку наступ розвивався успішно. 30 серпня 1919 р. з'єднання Армії УНР та УГА під керівництвом генерала А. Кравса здобули Київ. Однак скористатися

наслідками перемоги українським військам не довелося. У цей день із лівого берега Дніпра до міста вступили російські білогвардійські частини під командуванням генерала М. Бредова.

Через непорозуміння між двома арміями спалахнула стрілянина. Оскільки «білі» мали перевагу, Київ залишився за ними. Українські війська змушені були відійти до Василькова. Ця подія увійшла в історію як «**Київська катастрофа**». Українство втратило символ незалежної держави.

Українські армії не змогли пробитися до Одеси. Було втрачено Житомир, його зайняли більшовики й загрозували з тилу. Наприкінці **вересня 1919 р.** А. Денікін прийняв рішення розпочати війну з Україною та оволодіти Правобережжям. Незважаючи на готовність українського керівництва до порозуміння з білогвардійцями задля спільної боротьби проти більшовиків, А. Денікін відмовлявся визнати право України на незалежність. Упродовж жовтня 1919 р. на українсько-білогвардійському фронті тривали запеклі бої. Боездатність української армії підірвали епідемія тифу (її кількісний склад скоротився на 70 %) і захоплення польськими військами припасів на Волині. Українські армії зазнали поразки. УГА, у складі якої залишалося лише 10 тис. боездатних бійців, пішла на співпрацю з денікінцями, які обіцяли звільнити від поляків Галичину.

У цих умовах армія Н. Махна, що разом з українськими арміями боролася з денікінцями, несподіваним ударом прорвала фронт і розпочала рейд тилами денікінців. Н. Махно фактично зруйнував тил А. Денікіна й позбавив його резервів. На звільненій території він проголосив **Південноукраїнську трудову федерацію**, що існувала в жовтні 1919 — січні 1920 р.

Тим часом залишки Армії УНР опинилися на невеликій території у «**трикутнику смерті**» (між «білими», «червоними» і польськими військами). У середині листопада 1919 р. на спільній нараді членів Директорії та уряду УНР було прийнято рішення передати владу С. Петлюрі, а в грудні — про перехід до партизанських форм боротьби. Командувачем армії було призначено генерала М. Омеляновича-Павленка. Голова Директорії і Головний отаман військ УНР С. Петлюра виїхав до Варшави, а 5-тисячний загін української армії 6 грудня 1919 р., залишивши частину хворих старшин і вояків у «**трикутнику смерті**», вирушив у партизанський рейд у денікінський тил. Згодом він дістав назву **Перший зимовий похід**. Тривав він до 6 травня 1920 р. У результаті походу Армія УНР пройшла з боями 2,5 тис. км тилами Білої та Червоної армій. Було збережено основну частину Армії УНР, яка продовжила боротьбу в союзі з Польщею.

Наприкінці літа 1919 р. денікінці зайняли майже всю Україну. Своєю політикою вони здійснювали під гаслом «Великої і неподільної Росії» і мали на меті відновлення імперських порядків. Український національний рух був проголошений зрадницьким і зазнавав переслідувань. Назву «Україна» було заборонено — замість неї вживали «Південь Росії» або «Малоросія». Проти своїх противників денікінці розпочали «білий терор».

Встановлені денікінцями порядки призвели до посилення народного невдоволення: відбувалися страйки й повстання робітництва та розгортався масовий селянський рух (особливо відзначився отаман Н. Махно), із яким денікінці не змогли впоратися. Зрештою в жовтні 1919 р. головні сили денікінців були розгромлені (кінні корпуси А. Шкуро й К. Мамонтова). Вони почали швидко

«**Трикутник смерті**» — назва, яку використовували сучасники щодо невеликої території на Поділлі, де наприкінці 1919 р. опинилися залишки українських армій.

Добровольча армія — російське військове формування, створене у 1918 р. під час громадянської війни в Росії на добровільній основі з офіцерів, юнкерів, студентів тощо. Із 1919 р. увійшла до складу збройних сил Півдня Росії. Поширеною в літературі є інша назва цих формувань — Біла армія, або Біла гвардія. У жовтні 1919 — березні 1920 р. вона була розбита.

■ Старшини Армії УНР під час Першого зимового походу. 1920 р.

■ Залізний хрест за участь у Першому зимовому поході. 1920 р.

■ Командування армії А. Денікіна в Києві. 1919 р.

Зі спогадів А. Денікіна

Самостійної України не визнаю... Петлюрівці можуть бути або нейтральними — тоді вони повинні негайно скласти зброю й розійтися по домівках, або — приєднатися до нас, визнавши наші гасла. Якщо петлюрівці не визнають цих умов, то їх належить вважати за таких же супротивників, як і більшовиків...

Із відозви А. Денікіна «До населення Малоросії»

Намагання відокремити від Росії малоросійську гілку російського народу не залишені й сьогодні... Колишні ставленики німців — Петлюра та його спільники — продовжують і сьогодні творити свою чорну справу створення «Української держави» всупереч відродженню єдиної Росії... самоуправління буде покладено в устрій областей Півдня Росії... вважаючи неприпустимим, забороняю переслідування малоросійської мови... кожен у суді може говорити малоросійською мовою...

? 1. Якою була позиція А. Денікіна стосовно України? 2. Чим, на вашу думку, вона була зумовлена і які наслідки це мало? 3. На які поступки українству був готовий піти А. Денікін?

Націонал-комунізм — узагальнена назва політичних течій і напрямків в Україні та поза її межами в першій третині ХХ ст., що поєднували ідеї комуністичної перебудови суспільства та створення суверенної Української держави.

■ Антибільшовицька агітаційна листівка «білих»

відступати на південь. 12 грудня 1919 р. Червона армія увійшла в Харків, а 16 грудня — у Київ. Більшовики втретє взяли під контроль більшу частину території України. На початку 1920 р. частини розгромленої Білої армії закріпилися в Криму. А. Денікін передав обов'язки головнокомандувача генералу П. Врангелю.

Після тривалої боротьби з українським національним рухом більшовики стали обачнішими. У грудні 1919 р., ще під час наступу радянських військ, на конференції РКП(б) було ухвалено резолюцію «Про радянську владу в Україні». Більшовики оголосили, що вони визнають самостійність УСРР. Це була досить демагогічна політична заява, оскільки насправді ставилося завдання за будь-яку ціну не допустити відокремлення України від радянської Росії. Обіцяно було лише реалізувати право на використання української мови. Для посилення впливу більшовиків в Україні на місця направляли агітаторів, яким більшовицький лідер Л. Троцький говорив: «Без українського вугілля, заліза, руди, хліба, солі, Чорного моря Росія існувати не може».

Особливо важливим для більшовиків було завоювати прихильність селянства, яке становило в Україні більшість населення. Тому безоглядне насадження колективних господарств (комун) було припинено. Поміщицькі, монастирські й удільні землі, конфісковані радянською владою, передавали селянам без викупу. Завдяки цьому 52 % селянських господарств стали середняцькими.

Щоб населення не сприймало більшовиків як окупантів, вони намагалися створити в суспільстві опору зі своїх прихильників. **Комуністична партія (більшовиків) України (КП(б)У)** була фактично обласною партійною організацією РКП(б). Вона була нечисленною (13 тис. членів) і складалася переважно з осіб неукраїнського походження.

На той час в Україні діяло кілька українських партій, які сповідували ідеї комунізму, але з національним забарвленням. Їх називали **націонал-комуністами**. Найбільш впливовою була партія боротьбистів (частина українських есерів), яка налічувала 16 тис. членів. Щоб нейтралізувати її вплив і збільшити кількість своїх членів, КП(б)У ініціювала об'єднання.

У березні 1920 р. партійна конференція УКП (боротьбистів) ухвалила рішення про саморозпуск та організований вступ до КП(б)У. Загалом до КП(б)У увійшло на індивідуальних засадах 4 тис. колишніх боротьбистів, а О. Шумський став членом ЦК КП(б)У. У червні до КП(б)У приєдналися й боротьбисти (колишні члени загальноросійської партії есерів).

Зі спогадів генерала М. Омеляновича-Павленка про Перший зимовий похід

Зупинившись у самому серці України (на Полтавщині — *ред.*), армія побачила тотожність своєї ідеології з ідеологією повстанців і бажанням селянської маси, що повстанців тих із себе видала. Також армія відчула, що маса дивиться на неї, як на свою оружну силу, — крім назви «петлюрівці», часто-густо можна було вже чути ще назви «українці», «наше військо», бо, зрештою, не було вже родини, яка б так чи інакше не була зв'язана з військом: той загинув у наших лавах від ворожої кулі, той, покалічений, перебував як інвалід вдома, немало було і таких вояків, доля яких була цілком невідома, тощо.

? 1. Як сприймало населення похід Армії УНР? 2. Що поєднувало Армію з повстанцями?

У 1920 р. в Україні залишилася лише одна націонал-комуністична партія — Українська комуністична партія. Вона була організована членами УСДРП (незалежної) і налічувала кілька сотень осіб. Партія не становила небезпеки для більшовиків і проіснувала до 1925 р. Вона навіть отримувала субсидії (грошову допомогу) від ЦК КП(б)У.

Проте «українізована» таким чином КП(б)У виявилася вкрай небезпечною для Москви через бажання бути самостійною комуністичною партією, а не обласною організацією РКП(б). Центральний комітет КП(б)У було розпущено. За участю відправлених із Росії понад тисячі партпрацівників було проведено перереєстрацію членів КП(б)У, після чого її склад зменшився на третину. Ця реорганізація розкрила справжню роль, яку більшовики відводили цій партії.

Державність УСРР і цього разу мала формальний характер. Військову й цивільну владу поєднував **Всеукраїнський революційний комітет (Всеукрревком)** — надзвичайний орган, створений 11 грудня 1919 р. російськими декретами. Було поновлено «червоний терор». Під час формування органів влади провідну роль відводили членам КП(б)У.

У середині лютого 1920 р. Всеукрревком передав владні повноваження Раднарком УСРР (очолив Х. Раковський) і ВУЦВК (очолив Г. Петровський). У березні-квітні відбулися вибори до рад. Більшовики отримали до 80 % депутатських мандатів. Однак ради мали незначну реальну владу. Усі найважливіші рішення приймали органи КП(б)У. Столицею УСРР став Харків.

Для розколу українського селянства та зміцнення влади більшовики в березні 1920 р. почали створювати в селах **комітети неможливих селян (комнезами)**, які перебирали на себе владу в селах, допомагали продзагонам у зборі продрозкладки (10—15 % забирали собі), ділили землю, худобу, інвентар, вилучали майно в заможного селянства.

Після повернення до влади більшовики відновили політику «воєнного комунізму». Передусім було проведено націоналізацію промисловості (понад 10 тис. підприємств). Тепер до рук держави переходили не лише великі, але й середні та навіть дрібні підприємства. Над одержавленими підприємствами стрімко розгалужувався величезний централізований управлінський апарат, який підпорядковувався Москві.

Промисловість, що переходила у власність держави, перебувала в кризовому стані: багато підприємств не працювало, бракувало робочої сили. Тому більшовики відновили загальну трудову повинність. Мобілізованих робітників закріплювали за певними підприємствами. Відбувалася милітаризація праці: на виробництві встановлювалися норми виробітку, вводилися військова дисципліна та трибунали. Створювали галузеві дисциплінарні суди та концентраційні табори для порушників трудової дисципліни й «дезертирів трудового фронту». У 1920 р. в УСРР функціонувало сім таких таборів.

У сільському господарстві в січні 1920 р. було відновлено продовольчу диктатуру й державну монополію на хліб. Повернулася **продрозкладка**, яка тепер, крім збіжжя, поширилася на м'ясо, яйця та окремі овочі. Розмір хлібної розкладки на 1920 р. становив 160 млн пудів. Проте реально було заготовлено лише 65 млн пудів. Продрозкладка поширювалася на всі селянські двори, які мали посівні площі понад три десятини. Установлювалася колективна відповідальність («**кругова порука**») сільських громад за здачу продовольства.

У другій половині 1920 р. стала очевидною небезпека величезного недосіву зернових. Він став безпосереднім результатом продрозкладки. Розуміючи, що селяни намагатимуться зменшити

Після поразки А. Денікіна частини УГА опинилися у складній ситуації. У лютому 1920 р. галичани перейшли на бік більшовиків і стали називатися Червона українська галицька армія (ЧУГА). При цьому УГА було реорганізовано, її з'єднання більшовики розкидали по різних дивізіях Червоної армії. Водночас вони не побоялися піти на репресії проти галицьких старшин, запроваджували виборність командирів, забороняли використання національної символіки. Усі ці заходи спричинили невдоволення серед галицьких вояків, які згодом повернули зброю проти більшовиків.

Комнезами (комітети неможливих селян) — селянські організації в Україні, створені більшовиками в 1920 р. для здійснення політики радянської влади в сільському господарстві. Були ліквідовані в 1930-ті рр. після завершення сучасної колективізації.

■ Пропагандистський плакат

? Чи відповідав дійсності пропагандистський плакат більшовиків?

■ Прапор полку гайдамаків Холодного Яру

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Чим був зумовлений масовий селянський повстанський рух у середині 1919 р.? 2. Яким було значення повстань отаманів Зеленого і М. Григор'єва? 3. Як відбувся наступ українських армій на Київ у серпні 1919 р. і чим він завершився? Що таке «Київська катастрофа»? 4. Як розгорталася боротьба на українських землях у вересні—грудні 1919 р.? 5. Чи було, на вашу думку, виправданим рішення С. Петлюри в грудні 1919 р. перейти до партизанських методів боротьби? Чому? 6. Назвіть дату Першого зимового походу. Хто його очолив? 7. Обговоріть у групах: якими були місце і роль Першого зимового походу Армії УНР в Українській революції 1917—1921 рр.? 8. Охарактеризуйте режим А. Денікіна в Україні. 9. Охарактеризуйте процес відновлення влади більшовиків та їхню політику в Україні. Що таке комнезами? 10. Хто такі націонал-комуністи? Як їх нейтралізувала радянська влада? Назвіть лідерів боротьбистів. 11. Проведіть дискусію: здобутки і прорахунки Директорії в другій половині 1919 р. 12. На думку сучасних українських істориків О. Рубльова та О. Рєєнта, «вже перші кроки радянської влади в Україні в 1920 р. засвідчили нестримне бажання ленінської партії впрягти її до загальноросійської колісниці під виглядом формально рівноправного державно-політичного утворення». Поясніть, як ви розумієте це твердження. 13. Що таке Холодноярська республіка? Чому вона стала прикладом волелюбності й непокори українського народу?

посіви, більшовики доповнили розкладку селянської продукції розкладкою засіву землі. Вважалося, що подвійна розкладка дасть можливість запобігти катастрофічному скороченню посівів. Це рішення було ухвалено у грудні 1920 р. У такий спосіб селяни фактично перетворювалися на державних кріпаків.

У липні 1920 р. з'явився декрет Раднаркому РСФРР «Про розрахункові операції», дія якого негайно поширилася на територію України. Проголошувалося, що всі установи, підприємства та організації, які потребують будь-яких виробів, матеріалів або продуктів, зобов'язані для їх отримання звертатися до відповідних розподільчих радянських установ. Купівля на вільному ринку заборонялася. У грудні розгорнулася підготовка до скасування грошового обігу. Був підготовлений проект заміни грошей **тромами** (трудовами одиницями). Напередодні запланованого скасування грошей (яке так і не відбулося) 4 грудня 1920 р. В. Ленін підписав «Декрет про безкоштовний відпуск продовольчих продуктів і предметів широкого вжитку».

У роки Української революції в Наддніпрянщині виникали різноманітні форми самоорганізації населення окремих регіонів. Їхня поява була пов'язана з активністю мас у період розгортання революційної стихії, невдоволенням владою або безвладдям. До них належали Республіка Гуляй-Поле, Баштанська республіка, Вісунська республіка, Медвинська республіка, Республіка Чорного Яру та Ямпільська республіка. Найбільш відомою стала **Холодноярська республіка**.

Основним осередком початку повстанського руху став православний Мотронинський монастир. Щоб захистити монастир від пограбування, місцевий вчитель Олекса Чучупак створив загін охорони з 22 осіб. Він став першою українською військовою організацією в Холодному Яру. Після загибелі О. Чучупака в бою з німецьким підрозділом односельці звернулися до його брата Василя з проханням стати їхнім отаманом. Незабаром загін самооборони монастиря перетворився на полк гайдамаків Холодного Яру. Начальником штабу полку став третій із братів Петро Чучупак. З лютого 1919 р. полк виступив на підтримку влади Директорії УНР. Він брав активну участь у бойових діях у своєму регіоні. Організаційно він підпорядковувався отаману Херсонщини і Катеринославщини А. Гулому-Гуленку. Під час окупації України денкінцями полк брав участь у вигнанні їх із Черкас.

Згодом сформувалася Холодноярська республіка, територія якої включала 25 сіл Чигиринщини. Її захищала 15-тисячна селянська повстанська армія, очолювана місцевими отаманами, що підпорядковувалися В. Чучупаку. У лютому 1920 р. повстанці допомагали Армії УНР під час Першого зимового походу. 12 квітня 1920 р. В. Чучупака було вбито. Наступним керівником холодноярців став Іван Деркач. Саме він управляв силами повстанців під час антибільшовицького повстання весни—осені 1920 р.

Одним з основних етапів боротьби більшовиків із холодноярцями стало проголошення амністії для тих повстанців, які добровільно складуть зброю. Багато отаманів погодилися припинити боротьбу й перейти на бік радянської влади. Однак після цього більшовики розпочали репресії проти повстанців. Сім'ї повстанців і тих, хто був звинувачений у допомозі їм, виселяли; конфіскували їхнє майно, інвентар і запаси продовольства. Усе працездатне населення відправляли в трудові армії, а непрацездатне переселяли до інших місцевостей. Остаточно Холодноярська республіка припинила своє існування в 1922 р., коли залишки повстанських отаманів потрапили в засідку й були ув'язнені. Холодноярських отаманів і деяких повстанців утримували в Лук'янівській в'язниці міста Києва. 9 лютого 1923 р. о 8.30 ранку вони підняли повстання. Майже чотири години у в'язниці посеред Києва тривав бій. Після придушення повстання тих, хто залишився, більшовики розстріляли.

Із діяльністю холодноярців пов'язана поява гасла «Слава Україні!». Відповіддю в них було «Україні слава!». Деякі дослідники вважають, що це гасло вперше з'явилося в наказі С. Петлюри 1917 р.

§ 24. Радянсько-польська війна і Україна. Завершення боротьби за владу в Україні

75

МЕТА

- з'ясувати сутність і наслідки Варшавської угоди С. Петлюри та Ю. Пілсудського
- характеризувати події радянсько-польської війни й місце в них України
- розповісти про завершення боротьби за владу в Україні
- розповісти про завершення бойових дій на території України
- вказувати на слабкі й сильні сторони селянського руху
- визначати причини поразки боротьби за збереження державності України

ДАТИ

- Квітень 1920 р.** — укладення Варшавської угоди між С. Петлюрою та Ю. Пілсудським
- 18 березня 1921 р.** — підписання Ризького миру
- Листопад 1920 р.** — розгром Білої армії генерала П. Врангеля в Криму
- Вересень 1921 р.** — розгром махновського руху
- Жовтень-листопад 1921 р.** — Другий зимовий похід

- Зліва направо: Польський генерал А. Лістовський, головний отаман Армії УНР С. Петлюра, військовий міністр В. Сальський, командир 6-ї Січової дивізії М. Безручко. Квітень 1920 р.

Після розгрому військ А. Денікіна війна з радянською Росією, на думку польського керівництва, була неминучою. Уряд розумів, що більшовики після перемоги над внутрішніми ворогами неодмінно повернуться до реалізації ідеї світової революції, а Польща стоїть на їхньому шляху. Польща, у свою чергу, претендувала на значні території колишньої Російської імперії, прагнучи відновити Річ Посполиту в її кордонах 1772 р. До цієї федеративної держави мали увійти Литва, Білорусія і Україна. На початку 1920 р. польське керівництво вирішило, що склалася сприятлива ситуація для силового розв'язання проблеми на його користь.

Наступу польських військ передувало підписання представниками УНР і Польщі **21—24 квітня 1920 р.** у Варшаві загальної, торговельно-економічної і військової конвенцій (угод), які пізніше назвали **Варшавською угодою**.

На думку більшості істориків, ця угода та участь УНР у радянсько-польській війні на боці Польщі були актом відчаю. Намагаючись продовжити боротьбу за відновлення УНР, С. Петлюра відмовився від ідеї соборності України. Угода була засуджена багатьма тогочасними українськими політичними діячами. Особливо гнітюче враження справив цей договір у Галичині.

Маючи перевагу у військовій силі, 25 квітня 1920 р. польські війська розпочали наступ. Разом із поляками виступили й частини Армії УНР (близько 30 тис. осіб). До них приєдналося українське військо генерала М. Омеляновича-Павленка, яке повернулося із Першого зимового походу. С. Петлюра сподівався на антибільшовицьке повстання селян.

Бригади УГА підняли повстання проти більшовиків, відкривши цими діями свою ділянку фронту для польського наступу. Поляки натомість відправили галичан до таборів полонених.

Ефект несподіванки, перевага в живій силі й техніці дали змогу польським військам уже 6 травня здобути Київ.

Однак поляки на українських землях поводитися як окупанти. Вони вивозили до Польщі промислове обладнання, товари та сировину, а головне — почали відновлювати поміщицьке землеродіння. Населення, спостерігаючи за пограбуванням, репресіями, погромами, не пішло за С. Петлюрою, і очікуваного антибільшовицького повстання в Україні не відбулося.

Успіхи польського командування виявилися короткочасними. Поступово співвідношення сил змінювалося на користь Червоної армії. Більшовики у своїй пропаганді використали гасла російських націоналістів, закликали всіх до оборони Росії проти іноземних загарбників. На ці заклики відгукнулося багато колишніх російських офіцерів, які зміцнили склад Червоної армії.

5 червня 1920 р. Червона армія прорвала фронт противника, а 12 червня увійшла до Києва. Наприкінці червня армії Ю. Пілсудського залишили Мінськ, бої перемістилися на територію Польщі. Наступ розвивався у двох напрямках — на Варшаву і Львів.

Польща звернулася до країн Антанти по допомогу. Британський міністр іноземних справ лорд Дж. Керзон надіслав Росії ноту, у якій вимагав зупинити наступ на лінію, що була визначена

■ Польські війська вступають до Києва. Червень 1920 р.

Основні положення Варшавської угоди

1. Польський уряд визнавав існування УНР у межах, які мали бути означені договорами із суміжними країнами.
2. Кордон між Польщею і УНР встановлювався по лінії, яка була вже зайнята польськими військами.
3. До Польщі відійшли Холмщина, Підляшшя, Посаяння, Лемківщина, Західна Волинь, частина Полісся по річках Збруч і Горинь, уся Галичина.
4. Польща відмовлялася від подальших територіальних претензій.
5. Польща зобов'язувалася озброювати війська УНР.
  - 1) Уряд УНР заявив про відсутність претензій на західноукраїнські землі;
  - 2) збройні сили С. Петлюри підпорядковувалися польському командуванню;
  - 3) українські залізниці підпорядковувалися польському управлінню;
  - 4) УНР погоджувалася на спільну валюту;
  - 5) український уряд мав утримувати польські війська на території України.

? Які положення угоди викликають у вас несприйняття? Поясніть, чому.

декларацією країн Антанти від 8 грудня 1919 р. як східна межа розселення поляків («лінія Керзона»). Радянська Росія відповіла відмовою. Червона армія розгорнула наступ на Варшаву.

Більшовицькі війська підступили до Варшави і Львова. На території польських земель було створено Польський ревком на чолі з Ф. Дзержинським, на території Східної Галичини — Галицький ревком на чолі з В. Затонським, який проголосив утворення Галицької Соціалістичної Радянської Республіки (ГСРР). Ревкоми видавали декрети про націоналізацію промисловості, банків, конфіскацію поміщицької землі тощо.

Неабияку мужність і стійкість під ударами Червоної армії проявили частини Армії УНР (командувач полковник Марко Безручко), які боронили центр польського фронту в районі Замостя.

Загроза втрати державності згуртувала навколо уряду Польщі найширші верстви суспільства, яке стало на захист батьківщини. Франція і США надали суттєву допомогу Польщі зброєю та спорядженням. Усе це зумовило те, що в битві під Варшавою сталося «диво». Радянські війська не змогли подолати опір польських військ і на своїх багнетах понести революцію в Європу. Скориставшись вдалим моментом, польські війська перешли в контрнаступ і відкинули Червону армію на початкові позиції. Обидві сторони були знекровлені. Після таємних переговорів **12 жовтня 1920 р.** між Польщею і радянською Росією було укладено перемир'я і прелімінарний (попередній) мир.

Радянський уряд використав перемир'я з Польщею для розгрому Армії УНР (35 тис. осіб), яка утримувала невелику територію між польськими і радянськими військами. 10 листопада 1920 р. радянська кіннота здійснила глибокий прорив через український фронт біля Могильова й примусила українську армію після тяжких боїв відступити за річку Збруч. Українська армія була інтернована в польських таборах.

Згодом за підсумками радянсько-польської війни між Польщею, з одного боку, та РСФРР та УСРР, із другого, **18 березня 1921 р.** було підписано **Ризький мирний договір**. За умовами миру Польща здійснила значні територіальні придбання. Разом із західнобілоруськими землями до неї відійшли такі українські землі: Холмщина, Підляшшя, Західна Волинь та Західне Полісся. Також УСРР відмовлялася від своїх претензій на Східну Галичину. Ризький мир радянська сторона розглядала як перемир'я, а кордони, встановлені ним, — як тимчасові. Узагалі більшовики розглядали кордони не як природну межу території країни, а як лінії поширення радянського ладу, які в разі подальших революційних подій буде перенесено далі. Як наслідок, існували постійне напруження на кордоні, періодичні локальні сутички й загроза відкритого збройного конфлікту, обмін погрозливими дипломатичними нотами тощо.

У той час як на Польському фронті йшли важкі бої, кримське угруповання білогвардійців, очолюване генералом П. Врангелем, яке назвало себе російською армією, спробувало скористатися ситуацією. Переформувавши війська, відкинувши ідею «Великої і неподільної Росії» та здійснивши радикальну аграрну реформу (земля закріплювалася у приватну власність за викуп у розмірі 20 % від середнього врожаю, який сплачувався впродовж 25 років), П. Врангель став небезпечним противником більшовиків. До кінця червня 1920 р. війська П. Врангеля захопили Північну Таврію, південну частину Катеринославщини, створили загрозу Донбасу. Проте всі спроби здійснити десанти на Таманському півострові й підняти

■ Напис на польському плакаті: «До зброї! Такий вигляд має польське село, зайняте більшовиками»

■ Напис на польському плакаті: «До зброї! Рятуймо батьківщину! Пам'ятаймо добре нашу минулу долю!»

? Проаналізуйте зміст радянських і польських плакатів. Які аргументи для мобілізації населення намагалися використати кожна зі сторін?

донське і кубанське козацтво на антибільшовицьке повстання були невдалими. Селяни й козаки ще пам'ятали режим А. Денікіна.

7 серпня Червона армія перейшла в контрнаступ. У районі Кавкази вона переправилася через Дніпро й захопила плацдарм, який становив загрозу для тилу і флангу військ П. Врангеля. Усі спроби ліквідувати цей плацдарм не мали успіху. Не допомогли й надіслані Англією танки. Також невдало завершилися рейд білогвардійців на Правобережжя і прорив у Донбас.

Радянське командування, занепокоєне наступом «білих», у серпні прийняло рішення про створення Південного фронту, який очолив М. Фрунзе. Однак сил для розгрому П. Врангеля було недостатньо. Із метою залучити додаткові сили у вересні 1920 р. між урядом УСРР і махновцями була укладена угода про спільні дії проти П. Врангеля. Н. Махно висунув політичні вимоги: надати автономію Гуляйпільському району, дозволити пропаганду анархістських ідей, звільнити з в'язниць анархістів і махновців, надати допомогу зброєю. Радянське керівництво УСРР після узгодження з Москвою прийняло ці вимоги. У результаті Червона армія отримала добре озброєного, мобільного союзника (основну бойову силу махновців становили декілька сотень кулеметних тачанок).

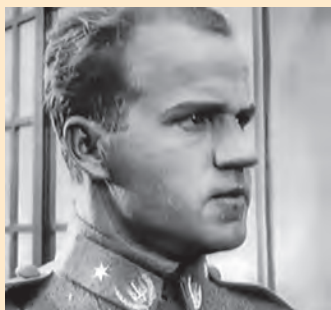
28 жовтня 1920 р. Червона армія розпочала рішучий наступ, який завершився повним розгромом військ П. Врангеля в Північній Таврії. Білогвардійці втратили 50 % живої сили і 40 % зброї. Політбюро ЦК РКП(б) прийняло рішення за будь-яких умов до зими завершити розгром П. Врангеля. Командування Червоної армії вирішило наступати через Сиваш в обхід укріплень, а частину війська кинуло на штурм перекопських укріплень (Турецький вал). Протягом 8—11 листопада 1920 р. оборонні позиції «білих» було взято. 13 листопада частини Червоної армії вступили в Сімферополь, а 17 листопада весь Крим був у їхніх руках.

Залишки Білої армії та біженці (близько 150 тис. осіб) емігрували на кораблях до Туреччини та Болгарії. Майже 300 тис. цивільних і військових, що залишилися, стали об'єктом для розправи з боку радянської влади. У результаті «червоного терору» було знищено, за різними оцінками, від 40 до 150 тис. осіб.

Після розгрому П. Врангеля радянське командування вирішило розправитись із махновцями. 26 листопада 1920 р. М. Фрунзе видав наказ, у якому вимагав «вважати Махна і його загопи ворогами

■ Н. Махно та основна зброя його армії — тачанка — легка бричка з кулеметом

■ Юрій Тютюнник

Юрій Тютюнник (1891—1930) — український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Учасник Першої світової війни. У 1917—1918 рр. був членом УЦР. Ю. Тютюнник став одним з організаторів селянського повстання проти австро-німецьких окупантів і гетьмана П. Скоропадського. Разом з отаманом М. Григор'євим він брав участь у звільненні Херсона та Одеси від військ Антанти. У 1918—1919 рр. очолював штаб військ Директорії. У 1920 р. під час радянсько-польської війни командував дивізією Армії УНР. Разом із С. Петлюрою після поразки Армії УНР емігрував до Польщі. У 1920—1921 рр. очолював партизансько-повстанський штаб петлюрівців. У 1923 р. в результаті чекістської операції Ю. Тютюнника було вивезено в УСРР. У 1930 р. його було розстріляно.

радянської влади». У районі Євпаторії загони Н. Махна були оточені. Після жорстокого бою частинам махновців пощастило вирватися з Криму, але несподівано вони зіткнулися зі значними частинами червоноармійців і зазнали поразки. Тільки небагатьом махновцям вдалося прорватися. Згодом вони з'єдналися із залишками повстанців на чолі з Н. Махном, які вирвалися з оточення в Гуляйполі. На боротьбу з повстанцями було кинуте більше половини військ Південного фронту. Репресії проти повсталих і населення, яке їх підтримувало, посилювали повстанський рух. До березня 1921 р. під командуванням Н. Махна було вже 15 тис. осіб.

Кульмінацією селянського антибільшовицького руху стало літо 1921 р. Н. Махно здійснював рейди до Харкова, Полтави, на Правобережжя. Для придушення повстання на території України було зосереджено майже 1 млн червоноармійців. Зрештою повстанський рух у результаті репресій і голоду, що охопив південь України, припинився. Поранений Н. Махно разом із невеликою групою прибічників у вересні 1921 р. перейшов радянсько-румунський кордон, потім перебрався до Польщі, а згодом до Франції.

Селянський повстанський рух породжував у лідерів українського руху сподівання на можливість ще однієї спроби звільнити Україну від влади більшовиків. У 1921 р. командування військ УНР, що були інтерновані в Польщі та Румунії, розробило план допомоги повстанському руху. Для його здійснення в таборах для інтернованих було створено **Повстанську армію**. У її складі були групи: *Волинська* (близько 800 бійців під командуванням генерала Ю. Тютюнника), *Бессарабська* (300 бійців, якими командував генерал А. Гулий-Гуленко) і *Подільська* (400 бійців під командуванням підполковника М. Палія, згодом — полковника С. Чорного). Загальне командування здійснював **Юрій Тютюнник**. Командування Червоної армії знало про ці плани завдяки розвідці й готувало для повстанців пастку, у якій одним ударом передбачалося знищити боездатні антибільшовицькі сили. На Правобережжі було зосереджено 500 тис. червоноармійців.

За різних обставин реалізація походу повстанців затягнулася аж до осені, коли вже більшість повстанських загонів в Україні були розгромлені, а селянство переймалося проблемою виживання в умовах голоду, що уразив Україну. Ця обставина вже наперед визначила невдачу походу. Проте повстанці рушили в **Другий зимовий похід**, який завершився трагедією. Щонайменше 359 бійців — учасників походу під час одного з боїв біля міста **Базар** потрапили в полон. Їм пропонували зректися своїх переконань в обмін на життя, проте вони відмовилися. Тоді їх було розстріляно. Другий зимовий похід став останньою спробою збройним шляхом здобути незалежність України під час боротьби за державність у 1918—1921 рр.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Якими були причини радянсько-польської війни?
2. Що спонукало С. Петлюру погодитися на укладення Варшавської угоди?
3. Якими були причини невдач наступу П. Врангеля?
4. Чому не відбулося антибільшовицьке повстання, на яке сподівався С. Петлюра?
5. Завдяки чому Червоній армії вдалося відносно швидко розгромити білогвардійців у Криму?
6. Які українські землі увійшли до складу Польщі за умовами Ризького миру?
7. Чому махновський рух зазнав поразки?
8. Коли завершилися бойові дії регулярних військ в Україні?
9. Які події увійшли в історію України під назвою «Другий зимовий похід»?
10. Існує думка, що якби П. Врангель командував Білою армією в 1919 р., то в нього були б шанси перемогти в боротьбі з більшовиками. Чи згодні ви із цим? Обґрунтуйте свою відповідь.
11. Проведіть дискусію: чому україно-польський союз не сприяв визволенню України від більшовиків?
12. Обговоріть у групах і визначте причини поразки боротьби українського народу за свою державність.

**ОБЛАШТУВАННЯ
ПОВОЄННОГО СВІТУ:
МІЖ ДЕМОКРАТІЄЮ
Й АВТОРИТАРИЗМОМ**

МЕТА

- порівнювати наміри головних держав-переможниць у війні на конференції
- характеризувати головні положення Версальського договору з Німеччиною

ДАТИ

18 січня 1919 — **21 січня**

1920 р. (із перервами) —

Паризька мирна конференція

28 червня 1919 р. — підписання Версальського мирного договору

- «Рада чотирьох» (зліва направо): В. Орландо (Італія), Д. Ллойд Джордж (Велика Британія), Ж. Клемансо (Франція), В. Вільсон (США)

Репарації — повне або часткове відшкодування державою завданих нею збитків іншій державі у грошовій або іншій формі. Виплату репарацій передбачено в мирному договорі після закінчення війни.

- Члени делегацій спостерігають за підписанням договору у Дзеркальній залі Версаля. 28 червня 1919 р.

§ 25. Паризька мирна конференція. Версальський мирний договір

Для розробки й підписання мирних договорів із переможеними країнами держави-переможниці у війні зібрали в **Парижі міжнародну конференцію**. У її роботі взяли участь декілька тисяч делегатів від 27 держав і британських домініонів. Переможені держави вперше в історії дипломатії не були присутні на переговорах. На конференцію не запросили також представників Росії, де точилася громадянська війна. Визначальну роль у виробленні рішень конференції відігравали **«Рада чотирьох»**, у складі якої були голови урядів Великої Британії (Д. Ллойд Джордж), Франції (Ж. Клемансо), США (В. Вільсон) та Італії (В. Орландо), і **«Рада десяти»** — голови урядів і міністри закордонних справ цих держав та Японії.

Обговорення проектів мирних договорів, що формально були розроблені на основі «14 пунктів» В. Вільсона, виявило значні розбіжності між учасниками конференції. Ж. Клемансо був налаштований посилити вплив **Франції** в Європі, позбавити Німеччину можливостей для реваншу в майбутньому та реалізувати популярне серед французького населення гасло **«Німці за все заплатять!»**. Для цього він наполягав на поверненні Ельзасу і Лотарингії, отриманні Саарського вугільного басейну й відсуненні кордону з Німеччиною до Рейну. Для компенсації втрат Ж. Клемансо прагнув отримати від Німеччини величезні **репарації** і частину колоній в Африці.

Вимоги Франції викликали заперечення у Великій Британії та США, що виступали за рівновагу між державами-суперницями на континенті й заперечували надмірне ослаблення Німеччини.

Велика Британія до початку конференції вже отримала все, заради чого вела війну. Німеччина перестала бути її суперником на морях і конкурентом на світових ринках. Британські домініони захопили німецькі колонії, а сама Велика Британія контролювала значну частину спадщини Османської імперії на Близькому Сході. Британський уряд прагнув лише утримати й закріпити досягнуте. У визначенні кордонів післявоєнної Європи, на думку Д. Ллойд Джорджа, необхідно було дотримуватися принципів національної належності й права народів на самовизначення. Крім цього, підтримувалося повернення Франції Ельзасу та Лотарингії. Для забезпечення миру Велика Британія, як і США, вважала за необхідне здійснити скорочення озброєнь та створити міжнародну організацію — **Лігу Націй**. Також британський уряд виступав проти запропонованої свободи судноплавства й, за підтримки Франції і Японії, наполягав на згортанні американських програм будівництва військово-морського флоту, щоб зберегти свою перевагу на морі.

За роки війни Велика Британія, як і Франція, перетворилася з кредитора на боржника. Обидві держави спробували переконати американський уряд, що їхні борги США (майже 10 млрд доларів) необхідно погасити за рахунок репарацій із Німеччини. Однак ця спроба провалилася. **США**, які внаслідок війни суттєво зміцнили економічну могутність, прагнули зробити свою країну гарантом миру в Європі та лідером усього післявоєнного світу.

Італія розраховувала отримати обіцяні їй за участь у війні на боці Антанти території, а саме: Південний Тироль, східне узбережжя Адріатичного моря й частину Малої Азії. Однак незначний внесок Італії у війну не спонукав «велику трійку» підтримати її вимоги. **Румунія** наполягала на передачі їй Трансильванії, Буковини й Банату з австро-угорської спадщини, обіцяних їй у 1916 р. До того ж вона окупувала Бессарабію, яка раніше належала Російській імперії. Лише за активну участь у придушенні революції в Угорщині вимоги румунського уряду задовольнили.

Японія претендувала на німецькі колонії в Тихому океані й півострів Шаньдун у Китаї, який до війни орендувала Німеччина. Усі ці території японські війська в роки війни захопили. Вимоги Японії підтримувала Велика Британія, вважаючи, що це допоможе їй ослабити зростання впливу США.

Держави, що постали після розпаду імперій, прагнули забезпечити міжнародне визнання, розширення й гарантування своїх кордонів.

Зрештою країни-переможниці узгодили текст мирного договору (понад 400 статей) і запросили представників Німеччини до Парижа. **28 червня 1919 р.** було підписано **Версальський договір**.

За його умовами **Німеччину** було визнано винною у розв'язуванні війни і відповідальною за її результати разом із союзниками. Німеччина втрачала 1/7 своєї території та 1/12 населення. Вона повертала Франції Ельзас і Лотарингію, Бельгії — округи Ейпен, Мальмеді та Морне (після проведення там плебісциту про згоду на це місцевого населення), Данії — Шлезвіг (також після плебісциту). Німеччина визнавала незалежність Польщі й Чехословаччини. Польща отримувала окремі райони Померанії, Познані, більшість Західної і частину Східної Пруссії та частину Верхньої Силезії. Місто Данциг (Гданськ) із прилеглою до нього територією перетворювалося на «вільне місто» під керівництвом Ліги Націй, але включалося в митні кордони Польщі. Німеччина зобов'язувалася поважати нейтралітет Бельгії, визнавала повну незалежність Люксембургу й Австрії. Під управління Ліги Націй переходила Мемельська область (згодом її захопила Литва). Території на лівому й правому берегах Рейну вглиб на 50 км підлягали **демільтаризації** (роззброєнню). Саарський вугільний басейн переходив у власність Франції, а сама область на 15 років залишалася під управлінням Ліги Націй із подальшим проведенням плебісциту про її державну належність.

Німеччина позбавлялася всіх колоній, які були розділені між Францією, Японією, Бельгією, Португалією, Великою Британією та її домініонами.

Договір передбачав роззброєння Німеччини. Її армія зменшувалася до 100 тис. осіб. Скасовувалася загальна військова повинність. Значно скорочувався військово-морський флот. Німеччині було заборонено мати підводні човни, військову авіацію, танки, важку артилерію тощо.

Німеччина мала сплатити репарації для відшкодування «всіх втрат» союзників. Аванс становив 20 млрд марок, а загальну суму передбачали визначити згодом. Гарантією виконання Німеччиною договору мала стати окупація союзниками території на захід від Рейну терміном від 5 до 15 років.

Договір із Німеччиною, разом із тими, що були укладені з її союзниками у війні, — Австрією, Болгарією, Угорщиною і Туреччиною, — утворили **Версальську систему мирних договорів**.

Зі спогадів Д. Ллойд Джорджа

Клемансо спостерігав за кожним його (Вільсона) рухом, як старий сторожовий пес слідкує за незнайомцем, який щойно потрапив на подвір'я та викликає серйозні сумніви щодо своїх справжніх намірів... Ідеаліст Вільсон потішав Клемансо доти, доки цей ідеаліст не почав вимагати, щоб його мрії було втілено в договорі, що його він, Клемансо, мусив підписати... Він ловив кожне слово, побоюючись, що Вільсон якою-небудь фразою схилить конференцію прийняти пропозицію, яка, на думку Франції, послабила б договір.

- ?
1. Які факти про відносини між Ж. Клемансо і В. Вільсоном під час переговорів наводить автор?
  2. Як риси характеру та особисті стосунки між лідерами держав впливали на перебіг переговорів?

- Карикатура на Версальський договір. 1919 р.
«Тигр» (Д. Ллойд Джордж):
«Я чую, як плаче дитя».
Німеччина зображена у вигляді хлопчика, що плаче в куточку

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Охарактеризуйте позиції держав-переможниць у війні на Паризькій конференції.
2. Які обмеження було накладено на Німеччину умовами Версальського договору?
3. Як у Версальському договорі було реалізовано вислів Ж. Клемансо «у Європі 20 млн зайвих німців», який натякав на те, що населення Німеччини кількісно перевищує населення Франції?
4. Маршал Ф. Фош назвав Версальський договір лише перемир'ям на 20 років. Як ви вважаєте, чому?

МЕТА

- ознайомитися з умовами мирних договорів із союзниками Німеччини
- визначати їх спільні риси
- пояснювати, чому з Туреччиною були укладені два договори

ДАТИ

10 вересня 1919 р. — підписання Сен-Жерменського договору з Австрією

27 листопада 1919 р. — підписання Нейського договору з Болгарією

4 червня 1920 р. — підписання Тріанонського договору з Угорщиною

10 серпня 1920 р. — підписання Севрського договору з Туреччиною

23 липня 1923 р. — підписання Лозаннського мирного договору з Туреччиною

- Делегації прибувають на підписання Сен-Жерменського мирного договору. Вересень 1919 р.

§ 26. Мирні договори із союзниками Німеччини

Після підписання договору з Німеччиною були укладені договори з її союзниками. **10 вересня 1919 р.** у палаці Сен-Жермен-ан-Ле поблизу Парижа було підписано мирний договір з Австрією, який фактично узаконив розпад Австро-Угорської імперії й заснування на її уламках нових незалежних держав — Австрії, Угорщини, Чехословаччини, Королівства сербів, хорватів і словенців. Це спричинило зміну державної належності західноукраїнських земель: Польща отримала Галичину, Румунія — Буковину, Чехословаччина — Закарпаття. На Австрію накладалися військові обмеження. Кількісний склад її армії обмежувався 30 тис. осіб, скасовувалася загальна військова повинність, заборонялося мати військово-морський флот, військову авіацію, танки й важку артилерію тощо. Австрія мала сплачувати репарації, хоча їхня сума не визначалася. У рахунок репарацій вона передавала весь свій торговельний і рибальський флот переможцям. Окремою статтею, як і у Версальському договорі, заборонялося об'єднання Австрії з Німеччиною.

27 листопада 1919 р. у Паризькому передмісті Нейї-Сюр-Сен було підписано мирний договір із Болгарією. Нейїський договір передбачав територіальні поступки Болгарії на користь Греції, Румунії і Королівства СХС. Унаслідок поступок Греції Болгарія фактично втратила вихід до Егейського моря. Кількісний склад болгарської армії обмежувався 20 тис. осіб, скасовувалася загальна військова повинність. Сума репарацій визначалася у 2,25 млрд франків золотом, її необхідно було сплатити протягом 37 років.

4 червня 1920 р. у Великому Тріанонському палаці держави-переможниці підписали договір з Угорщиною. Він також підводив ризику під існуванням Австро-Угорщини й визнавав раніше встановлені кордони сусідніх держав. Затримка з підписанням договору з Угорщиною була зумовлена боротьбою Антанти з проголошеною Угорською Радянською Республікою (УРР) (квітень—серпень 1919 р.), яка не погоджувалася з передачею Румунії і Чехословаччині значних територій. Після поразки УРР представники нової влади Угорщини змушені були погодитися на підписання миру.

За Тріанонським договором Угорщина мала передати ряд територій Румунії, Чехословаччині, Австрії і Королівству СХС. Вона втрачала вихід до Адріатичного моря. За умовами договору територія

- Підписання Тріанонського договору. Червень 1920 р.

- Турецька делегація в Севрі. Серпень 1920 р.

■ У Сен-Жермені. Карикатура 1919 р.

? В Австрії умови договору були інтерпретовані як акт знищення. Чи згодні ви з таким трактуванням договору? Аргументуйте свою відповідь.

■ Пам'ятний знак Тріанонському договору в місті Бекешчаба (Угорщина)

? Поясніть символіку зображеного пам'ятного знака.

Угорщини зменшилася в три рази, а кількість населення — у 2,5 рази порівняно з 1914 р. Кількісний склад армії визначався у 35 тис. осіб, скасовувалася загальна військова повинність. Військово-морський флот, у тому числі кораблі Дунайської флотилії, передавався союзникам. Їй заборонялося мати на озброєнні авіацію, танки, важкі гармати тощо. Угорщина в односторонньому порядку надавала державам-переможцям режим найбільшого сприяння на транзит, увезення та вивезення товарів. Сума репарацій складала 200 млн крон золотом.

10 серпня 1920 р. у французькому місті **Севр** переможці підписали мирний договір із Туреччиною, який узаконив розпад і розподіл Османської імперії. Він був фактично нав'язаний уряду країни в умовах окупації військами Антанти ряду її стратегічно важливих регіонів — Стамбула, зони чорноморських проток і Смірни (Ізміра), а також наступу грецької армії проти турецьких військ.

За Севрським договором Туреччина позбавлялася всіх колоніальних володінь — Сирії, Лівану, Палестини, Месопотамії (Іраку), Аравійського півострова, Єгипту тощо. Вона визнавала анексію острова Кіпр Англією й незалежність Вірменії. Мармурове море і протока Босфор залишалися відкритими для всіх суден у мирний і воєнний час. Велика Британія отримала мандати на управління Палестиною, Трансйорданією та Іраком, Франція — Сирією та Ліваном. Ряд її територій передавали Греції та Італії. Кількість турецької армії обмежувалася 50 тис. осіб. На території Туреччини встановлювався «режим капітуляції», що фактично позбавляло її незалежності. Однак перемога національної революції 1920—1923 рр. перешкодила повній реалізації умов Севрського договору.

Для врегулювання відносин із Туреччиною на більш компромісній основі у Лозанні 20 листопада 1922 р. відкрилася мирна конференція, що тривала з перервами до 23 липня 1923 р. У переговорах із Туреччиною брали участь делегації Великої Британії, Франції, Італії, Японії, Греції, Румунії, Королівства СХС, Болгарії і радянських республік (Росії, України, Грузії).

23 липня 1923 р. було підписано **Лозанський мирний договір**, який визначав нові кордони Туреччини. Їй поверталися території, передані раніше Греції та Вірменії. Скасовувалися всі обмеження щодо кількості турецької армії, видів озброєнь. Країна звільнялася від виплати репарацій. Під час конференції було укладено конвенцію про режим чорноморських проток, що передбачала у випадку нейтралітету Туреччини вільний прохід через Босфор і Дарданелли військових суден будь-яких країн як у мирний, так і у воєнний час. Учасники конференції визнали незалежність Туреччини й скасували «режим капітуляції» щодо неї.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Із якими союзниками Німеччини були укладені мирні договори? 2. Які спільні риси договорів можна виділити? 3. Чим, на вашу думку, керувалися європейські політики, здійснюючи розчленування Туреччини? 4. Чому з Туреччиною довелося укласти ще один договір? 5. Яка держава — союзниця Німеччини мала найбільші територіальні втрати? 6. Чи можна стверджувати, що умови договорів із союзниками Німеччини були більш жорсткими, ніж із самою Німеччиною? Свою думку обґрунтуйте.

МЕТА

- визначати суть «українського питання», що постало під час роботи Паризької мирної конференції, і те, як воно було розв'язано
- пояснювати, чому українству не вдалося відстояти свої права на конференції

ДАТИ

1919—1920 рр. — діяльність українських делегацій на Паризькій мирній конференції

25 червня 1919 р. — визнання права Польщі на окупацію Східної Галичини

8 грудня 1919 р. — визначення «лінії Керзона»

«Українське питання» — неврегульованість міжнародним співтовариством права українців на самовизначення.

«Санітарний кордон» — у геополітиці вживають як термін, що означає систему держав, об'єднаних для створення бар'єру між державами, взаємодія яких є загрозою для інших.

«Лінія Керзона» — умовна назва східного кордону Польщі, визнаного Антантою 8 грудня 1919 р. після завершення Першої світової війни та розпаду Російської імперії. Назва походить від імені автора пропозиції британського дипломата Дж. Керзона.

- Д. Ллойд Джордж (Велика Британія), Ж. Клемансо (Франція), В. Вільсон (США). 1919 р.

§ 27. «Українське питання» на Паризькій мирній конференції

Народи, які до 1914 р. не мали власної державності, поклали великі надії на справедливе вирішення національного питання державами-учасницями Паризької мирної конференції. Особливо вони сподівалися на проголошені принципи прав націй на самовизначення і проведення кордонів згідно з етнічною межею розселення народів.

У Париж разом з іншими прибула українська делегація, яка була спільною від УНР та ЗО УНР (до січня 1919 р. ЗУНР). Делегацію очолив Григорій Сидоренко, а заступником був Василь Панейко (свого часу він був міністром закордонних справ ЗУНР). Протягом року її склад доповнювався і змінювався. У серпні замість Г. Сидоренка делегацію очолив граф Михайло Тишкевич, який до цього працював послом України у Ватикані. Українська делегація, відповідно до отриманих інструкцій, наполягала на визнанні незалежності УНР, виведенні з українських земель іноземних військ (Польщі, Румунії та Антанти), наданні Україні допомоги державами-переможницями в боротьбі проти більшовицької Росії і Добровольчої армії генерала А. Денікіна. Навесні 1919 р. до Парижа прибула окрема делегація від Державного Секретаріату ЗО УНР, яка поставила питання про припинення агресії Польщі проти ЗО УНР. Також на конференцію прибула делегація від Кубані, яка орієнтувалася на «білу» Росію. Були представники і кримськотатарського народу.

Окремо «українське питання» на конференції не розглядалося. Воно виникало під час розгляду польського та російського питань. Справа Східної Галичини була єдиною проблемою, щодо якої Паризька мирна конференція офіційно зверталася до дипломатів УНР. Делегацію УНР було допущено як спостерігача на засідання тих робочих органів, де розглядали цю проблему.

У ставленні до «українського питання» позиції делегацій держав-переможниць суттєво відрізнялися. При цьому на них значно впливала антиукраїнська кампанія польської делегації й міністрів колишнього Тимчасового уряду Росії, що зображували делегатів України як колишніх німецько-австрійських союзників або пробільшовицьки налаштованих політиків. Спочатку США підтримували УНР. Навіть було дозволено закуповувати у кредит зброю і спорядження (було придбано на 11 млн доларів). Проте згодом ситуація змінилася.

Американська делегація виступала за надання українству лише автономії у складі новоутворених держав. У складі американської делегації були громадяни США українського походження, тому їм був зрозумілий зміст «українського питання». Саме українське населення (русини), що проживало в США, відіграло ключову роль у передачі Закарпаття на правах автономії до складу Чехословаччини.

Жорстку позицію щодо України займали французькі представники. Ж. Клемансо, заперечуючи можливість визнання української державності, планував створити в післявоєнній Європі «санітарний кордон» із держав, що мали стати союзниками

Франції проти Німеччини і перешкодою для поширення більшовизму. Тому він підтримував намагання польської, чехословацької і румунської делегацій включити якомога більше українських земель до складу своїх держав. Усі позитивні контакти представників П. Скоропадського, Директорії УНР із Францією взимку 1918—1919 рр. були втрачені після швидкої поразки Директорії від більшовиків. До того ж Франція робила головну ставку на «білий рух» у Росії, який виступав за «Велику і неподільну Росію». До того ж французька делегація активно допомагала Польщі у війні з українцями. У поїзді французької місії Ж. Бертелемі було привезено зброю, що допомогло Польщі утримати Львів під час українського наступу в лютому 1919 р. Саме польська армія Ю. Галлера, сформована у Франції, відіграла ключову роль у захопленні Галичини.

Британська делегація займала більш виважену позицію. Д. Ллойд Джордж категорично заперечував анексію західноукраїнських земель Польщею. У дискусіях щодо майбутніх кордонів Польщі з Ж. Клемансо він запропонував дотримуватися принципу «непольські території Польщі не віддавати». Щодо її прагнення отримати Галичину Д. Ллойд Джордж вважав, що «Польща не повинна поглинати населення, яке не є і не бажає бути польським».

8 грудня 1919 р. з ініціативи британської делегації було прийнято «Декларацію Верховної ради союзних і об'єднаних держав із приводу східного кордону Польщі», за якою її кордон на сході визначався за етнічним принципом («лінія Керзона»). Відповідно до нього Польщі залишилися землі, заселені переважно поляками, за винятком частини українських територій — Лемківщини, Посяння, Підляшшя і Холмщини.

Проте поразка ЗО УНР у боротьбі з Польщею стала визначальною у рішенні конференції. 25 червня 1919 р. за Польщею було визнано право окупувати Галичину та запровадити там свою адміністрацію, «щоб захистити цивільне населення від небезпеки більшовицьких банд». Однак Рада послів Антанти не погоджувалася на включення Галичини до складу Польщі. Умовою дозволу на окупацію Галичини було забезпечення автономії краю, політичної, релігійної та особистої свободи населення. Проте умова країн Антанти залишилася тільки на папері, вона ніколи не була виконана польським урядом.

Долю Закарпаття й Буковини визначили договори з державами-союзницями Німеччини. Чехословаччині передали Закарпатську Україну, а Буковину отримала Румунія.

Член Директорії, міністр земельних справ у першому її уряді

М. Шаповал про позицію Антанти щодо України (вересень 1919 р.)

За цей час Антанта не хоче говорити з українцями, Галичину віддала полякам, а Буковину і частину «Руської Країни» (Закарпаття) та Бессарабію — румунам, другу частину «Руської Країни» — чехам, поляки ще самі зайняли половину Волині і заявляють претензії на Поділля, простягають руки по Житомир і навіть Київ, захопили більшу частину Білорусі і йдуть на Литву і Латвію. З українцями Антанта поводить як, як із ворогами, і трактує їх гірше Туреччини і Болгарії.

? Чим було зумовлене таке ставлення до України? Чи могло воно бути іншим?

■ Григорій Сидоренко (ліворуч) і граф Михайло Тишкевич (праворуч) — керівники української делегації на Паризькій мирній конференції

■ «Лінія Керзона»

■ Міністр закордонних справ Великої Британії в 1919—1924 рр. Джордж Керзон

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. На Паризькій мирній конференції Україна виступала суб'єктом чи об'єктом міжнародних відносин? 2. Які чинники впливали на рішення Паризької конференції щодо українських земель? 3. Чи справедливим є твердження, що поразка армії тягне за собою і поразку на дипломатичному фронті? 4. Чому відбувся розкол в українській делегації? 5. Які рішення щодо українських земель були ухвалені на конференції? 6. Підготуйте презентацію про «українське питання» на Паризькій мирній конференції.

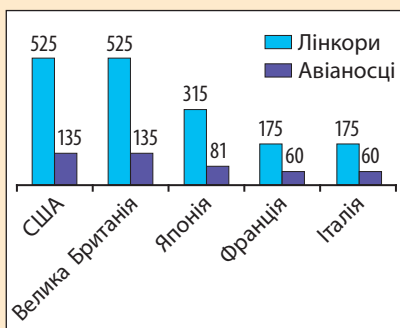
МЕТА

- характеризувати мету Вашингтонської конференції та її рішення
- давати характеристику Версальсько-Вашингтонській системі міжнародних відносин, визначити її позитивні сторони і недоліки

ДАТИ

12 листопада 1921 — 6 лютого 1922 р. — Вашингтонська конференція

1920—1921 рр. — утворення Малої Антанти (Чехословаччина, Румунія, Югославія)

■ Квоти тоннажу суден за Договором п'яти держав, тис. т

? Чому було встановлено саме таке співвідношення флотів провідних морських держав світу?

■ Утилізація лінкорів згідно з Договором п'яти держав. США, 1923 р.

§ 28. Вашингтонська конференція. Версальсько-Вашингтонська система міжнародних відносин

Азіатсько-Тихоокеанський регіон був центром серйозних міждержавних суперечностей, де зіткнулись інтереси США, Великої Британії, Японії та інших держав. Основними були такі: контроль над Китаєм, недоторканність колоніальних володінь, баланс морських озброєнь. Так, під час Першої світової війни Японія, яка не брала активної участі у війні, скориставшись тим, що європейські держави і США були зайняті на Європейському театрі бойових дій, посилила свої позиції на Далекому Сході, у Тихому океані, а особливо в Китаї. Зросла й морська могутність Японії, яка спиралася на англо-японську угоду 1902 р.

Однак це суперечило прагненням США, які виступили проти поділу Китаю на зони впливу і вимагали проведення стосовно нього політики «відкритих дверей» і «рівних можливостей». Також Сполучені Штати непокоїло зростання морської могутності Японії.

Велика Британія, у свою чергу, наполягала на збереженні принципу поділу Китаю і намагалася утримати свою морську першість. Франція та Нідерланди виступали за збереження своїх колоніальних володінь у регіоні.

Для вирішення цих питань було скликано **Вашингтонську конференцію** (12 листопада 1921 — 6 лютого 1922 р.). У роботі конференції взяли участь США, Велика Британія, Японія, Франція, Італія, Бельгія, Нідерланди, Португалія, Китай.

На конференції було підписано три угоди. **Договір чотирьох держав** (США, Англія, Японія, Франція) гарантував збереження його учасникам володінь у басейні Тихого океану. Сторони давали взаємні гарантії недоторканності колоній терміном на десять років. Згідно з угодою було ліквідовано англо-японський договір 1902 р. **Договір п'яти держав** (Англія, США, Японія, Франція, Італія) про обмеження морських озброєнь установлював пропорції військово-морських флотів цих держав у співвідношенні 5 : 5 : 3 : 1,75 : 1,75. Учасники договору зобов'язувалися не будувати лінкорів тоннажністю понад 35 тис. т. Установлювалися обмеження тоннажу і для крейсерів. Заборонялося створювати нові військово-морські бази (крім США, Великої Британії) в Тихоокеанському регіоні. Це був перший в історії договір про обмеження гонки озброєнь. 6 лютого 1922 р. було підписано **Договір дев'яти держав**, який проголошував принцип суверенітету і територіальної цілісності Китаю. Японія відмовилася від свого монопольного становища в Китаї та повергла йому колишні німецькі володіння. Великі держави брали на себе зобов'язання не прагнути поділу Китаю на сфери впливу і дотримуватися принципів «відкритих дверей» та «рівних можливостей».

Рішення Паризької та Вашингтонської конференцій заклали основу **Версальсько-Вашингтонської системи післявоєнних міжнародних відносин**. Її створення дало можливість розрядити післявоєнну напруженість і сприяло відносній стабільності в міжнародних відносинах у 1920-ті рр.

Ці рішення містили низку положень, які засвідчували розуміння державами необхідності змін у системі міжнародних відносин, а саме: визнання права народів на самовизначення, відмову від

війни як засобу вирішення конфліктів тощо. Важливою подією стало створення Ліги Націй. Було визнано незалежність ряду європейських держав.

Однак, незважаючи на ці досягнення, сама система виявилася нетривкою, і її розпад призвів до нової світової війни.

Слабкість системи була обумовлена тим, що її творці поставили занадто багато держав і народів у таке становище, за якого вони не могли не боротися проти неї. Весь тягар післявоєнних змін країни Антанти поклали на переможені народи, хоча вони вже повалили режими, які брали участь у розв'язанні війни. Умови миру здавалися ще більш несправедливими для цих народів, тому що їхні країни не капітулювали перед державами Антанти. Війна закінчилася, коли жоден солдат Антанти так і не ступив на територію Німеччини.

Репарації, що були зазначені в договорах, аж ніяк не відповідали можливостям переможених країн.

Через ці обставини хвиля шовінізму й націоналізму, піднята Першою світовою війною, не вщухала. Тепер її підтримувало почуття національного приниження. Не сприяло послабленню націоналізму й рішення щодо кордонів. Проголосивши принцип самовизначення народів як основу для національно-державного розмежування, переможці неодноразово порушували його самі. За такого переділу кордонів у багатьох державах виникли райони з компактним проживанням національних меншин, які потрапили туди в більшості випадків не з власної волі (німці — у Чехословаччині, Франції, Бельгії та Польщі; угорці — у Чехословаччині, Югославії та Румунії; українці — у Польщі, Румунії, Чехословаччині тощо). Сподіватися на підтримку Версальсько-Вашингтонської системи цим народам навряд чи доводилося.

Поза Версальсько-Вашингтонською системою залишилася Росія. Для держав Антанти Росія була насамперед зрадницею, яка уклала сепаратний мир із ворогом (Брестський мир 3 березня 1918 р.). До того ж до більшовизму у країнах Антанти ставилися ворожо, що призвело до інтервенції в Росії (1918—1922 рр.), а після її провалу — до ізоляції Росії на міжнародній арені.

Ще одним недоліком Версальсько-Вашингтонської системи були її гарантії збереження. Нові політичні лідери, які прийшли до влади в США, Англії, а згодом і Франції, прагнули відмежуватися від закладеної їхніми попередниками несправедливості.

Першим сигналом того, що система є вразливою, стало рішення Конгресу США не ратифікувати Версальський договір (у 1921 р. США уклали окрему угоду з Німеччиною, яка містила всі основні положення Версальського договору, крім Статуту Ліги Націй). Одночасно Конгрес США анулював франко-американський договір про взаємодопомогу. Англія, за прикладом США, також анулювала англо-французький договір. За таких умов Франція, щоб зберегти своє домінування над Німеччиною, пішла на створення союзу східноєвропейських держав, які були зацікавлені у збереженні Версальської системи. До того ж ці держави утворювали «санітарний кордон» навколо СРСР як перешкоду для проникнення комунізму в Європу. Так, у 1921 р. Франція уклала політичний пакт і військово-конвенцію з Польщею. У 1920—1921 рр. за підтримки Франції Чехословаччина, Румунія, Югославія утворили **Малу Антанту**. Таким чином, Франція, Польща і Мала Антанта утворили союз, який на деякий час став гарантом збереження Версальської системи.

■ Карикатури на Версальську систему

? До яких недоліків системи привертають увагу карикатуристи?

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Із якою метою було скликано Вашингтонську конференцію? 2. Розкрийте зміст договору, який уперше обмежував гонку озброєнь. 3. Як було вирішено на конференції проблему Китаю? 4. У чому полягало позитивне значення Версальсько-Вашингтонської системи? 5. Використовуючи карту атласу, спробуйте визначити недоліки договорів, які були укладені на Вашингтонській конференції. Ці договори віддавали перевагу якійсь країні чи були компромісними? 6. Яка велика держава залишилася поза Версальсько-Вашингтонською системою і чому? 7. Чи могла Версальсько-Вашингтонська система стати основою для тривалого миру? Відповідь аргументуйте.

§ 29. Ліга Націй

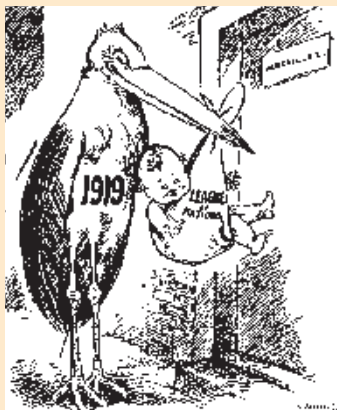
МЕТА

- скласти уявлення про діяльність Ліги Націй
- визначати її позитивні сторони й недоліки в діяльності

ДАТИ

1920—1946 рр. — діяльність Ліги Націй

Ліга Націй — перша міжнародна міждержавна організація, створена з метою розвитку співробітництва, досягнення безпеки і миру між народами на Паризькій конференції 1919—1920 рр.

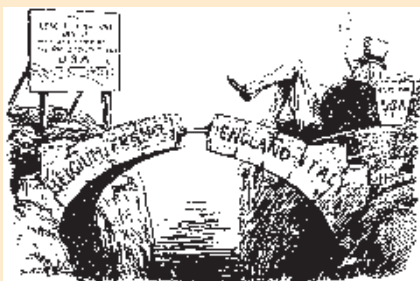

- Карикатура на появу Ліги Націй. На дверях напис «Версаль»

? Спробуйте пояснити символізм карикатури.

- «Цей міст Ліги Націй спроектовано президентом США». Американська карикатура

? Що намагався показати автор карикатури?

Президент США В. Вільсон відповідно до своїх «14 пунктів» одразу після початку роботи Паризької конференції став наполягати на розробці Статуту Ліги Націй, який мав стати складовою всіх мирних договорів. Велика Британія, Франція, Італія і Японія виступили проти, оскільки боялися, що це зашкодить їм реалізувати свої територіальні та фінансові претензії до переможених країн. Д. Ллойд Джордж за підтримки французької, італійської, японської та деяких інших делегацій запропонував спочатку вирішити долю німецьких колоній і територій, що раніше належали Османській імперії. В. Вільсон категорично заперечив негайний перерозподіл колоній, заявивши: «Світ скаже, що великі держави спочатку поділили беззахисні частини світу, а потім створили союз народів». Це викликало роздратування його опонентів. Однак В. Вільсон, який очолював комісію з розробки Статуту Ліги Націй, через декілька днів подав його на затвердження учасникам конференції.

14 лютого 1919 р. Паризька конференція затвердила **Статут Ліги Націй**. Її засновниками стали держави-переможниці у війні та новостворені країни Польща, Чехословаччина і Хіджаз (1916 р., сучасне Королівство Саудівська Аравія). Головними органами Ліги Націй були щорічна **Генеральна Асамблея** (збори) і **Рада Ліги Націй**, а місцем перебування її керівних органів — місто **Женева**. Рада мала складатися з п'яти постійних членів (США, Велика Британія, Франція, Італія, Японія) і п'яти непостійних членів. Однак американський Сенат не ратифікував Версальський мирний договір із Німеччиною і включений до нього Статут Ліги Націй. Тому США як ініціатор створення цієї організації не увійшли до неї. Текст Статуту Ліги Націй був складовою всіх договорів із переможеними країнами. Проте самі вони, а також радянська Росія не увійшли до цієї міжнародної організації.

За допомогою Ліги Націй країни-переможниці здійснили перерозподіл колоній. Було запроваджено так звану **мандатну систему**. За нею окремим державам надавалося право на управління територіями, які були колоніями держав, що зазнали поразки у війні. Так, колишні німецькі колонії в Тихому океані, Південно-Західній і Південно-Східній Африці фактично стали власністю країн — власників мандатів — Японії, Австралії, Нової Зеландії і Південноафриканського союзу. Велика Британія і Франція, отримавши мандати на колишні території Османської імперії (Сирія, Ірак, Палестина тощо), мали право самостійно визначити, коли вони стануть здатними до самоврядування, і надати їм у зв'язку із цим незалежність.

Статут Ліги Націй набув чинності **10 січня 1920 р.** Уже **16 січня 1920 р.** у Парижі відбулося перше засідання Ради Ліги Націй, а 15 листопада в **Женеві** (стала постійним місцем перебування штаб-квартири організації) відбулася перша сесія її Асамблеї.

На Лігу Націй покладали великі сподівання у справі становлення нової системи міжнародних відносин. Проте вже з перших днів

своїєї роботи вона почала стрімко втрачати свій авторитет і, відповідно, вплив на хід міжнародних відносин. Головною причиною такого становища стало те, що механізми запобігання і приборкання агресії виявилися малоефективними. Для ухвалення рішення про санкції або направлення військ потрібна була одностайність, якої неможливо було досягти.

Першим серйозним конфліктом стала польсько-литовська територіальна суперечка навколо Віленського краю (Вільнюс). Рада Ліги Націй доброзичливо вислухала від президента Польщі І. Подеревського запевнення в миролюбності, а вже за кілька днів була поставлена перед фактом польської окупації краю. Ліга Націй закликала вивести з краю польські війська і провести плебісцит під контролем міжнародного поліцейського контингенту. Проте ухвалена резолюція не була реалізована. Польща анексувала захоплені землі, а Ліга Націй засудила Литву за непоступливість. Також Ліга Націй нічого не змогла заподіяти, коли Італія в 1923 р. захопила грецький острів Корфу.

Проте були й успіхи. Так, наприклад, це стосується польсько-німецького конфлікту через Силезію, шведсько-фінського конфлікту щодо Аландських островів. У 1925 р. президент Ліги Націй зупинив «телеграмою» війну між Болгарією та Грецією. Однак у цих конфліктах сторони були схильні до порозуміння й готові прийняти посередництво Ліги Націй. Таким чином, у ролі миротворця Ліга Націй виявилася малоефективною, хоча за час свого існування вона змогла врегулювати близько 40 гострих політичних конфліктів.

Важливим напрямком діяльності Ліги Націй став процес роззброєння. Проте на нього чекав цілковитий провал. У 1920-ті рр. в Лізі Націй було призупинено членство Аргентини та Іспанії, а в 1926 р. Бразилія першою вийшла з організації. Ще менш ефективною виявилася діяльність організації у 1930-ті рр.

Однак економічні місії Ліги Націй допомогли Австрії та Угорщині подолати тяжкі післявоєнні економічні проблеми. Вона також сприяла реорганізації банківської системи в Естонії та Румунії, забезпечила валютні реформи в Китаї. Ліга Націй провела масштабну акцію з повернення військовополонених із Росії. У той самий час організація відмовила в допомозі радянській Росії під час голоду 1921—1923 рр. Узагалі до СРСР Ліга Націй мала упереджене ставлення (втім, таке ставлення було взаємним).

Під егідою Ліги Націй було створено спеціалізовані організації із міжнародного співробітництва: із засобів зв'язку та транспорту, із питань охорони здоров'я, продовольства, запобігання поширенню наркотиків тощо. Був сформований комітет інтелектуального співробітництва. Навіть вдалося організувати діалог між німецькими і французькими науковцями щодо суперечливих питань історії двох народів із метою усунення з підручників шовіністичних стереотипів.

Більшість позитивних моментів у діяльності Ліги Націй були значною мірою досягнуті не завдяки роботі її офіційних органів, а завдяки видатним діячам, що з ними співпрацювали (полярний дослідник із Норвегії Ф. Нансен, філософ А. Бергсон, дослідниця в галузі фізики І. Кюрі, письменник-фантаст Г. Веллс та інші).

Вступ до Статуту Ліги Націй (діяв із 10 січня 1920 р.)

Високі Договірні Сторони, беручи до уваги, що для розвитку співпраці між народами і для гарантії їхнього миру й безпеки важливо прийняти деякі зобов'язання: не вдаватися до війни, підтримувати в повній гласності міжнародні відносини, засновані на справедливості й честі, суворо дотримуватися настанов міжнародного права, визнаних відтепер дійсним правилом поведінки урядів, встановити панування справедливості й сумлінно дотримуватися всіх зобов'язань, що накладають ці договори у взаємних відносинах організованих народів, які приймають цей Статут, який засновує Лігу Націй.

? Чи стали реальністю ідеї, які були закладені в Статуті Ліги Націй?

■ Карикатура зі львівського журналу «Зиз». 1924—1933 рр.

Н. Чемберлен: «Дуже мені мило привітати вас, достойні гості, у сім'ї культурних народів». Українець (із-за дверей): «Добре, що я не потрапив до такого чесного товариства, а то заїли б із кістками».

? Як карикатура відображає ставлення українців до Ліги Націй? Чим було зумовлене таке ставлення?

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Коли розпочала роботу Ліга Націй?
2. Які принципи були закладені в її діяльності?
3. Що таке мандатна система?
4. Що послаблювало вплив організації на міжнародні відносини?
5. Чим було зумовлено падіння авторитету організації?

МЕТА

- розповідати про розподіл українських земель на початку 1920-х рр.
- характеризувати процес утворення СРСР і місце в ньому УСРР

ДАТИ

1919—1923 рр. — розподіл українських земель між СРСР, Польщею, Чехословаччиною та Румунією

30 грудня 1922 р. — проголошення декларації про утворення СРСР

Асиміляція (від латин. *assimilatio* — уподібнення) — процес злиття одного народу з іншим із втратою одним із них своєї мови, культури, релігії, звичаїв, національної самосвідомості. Може бути як природною, так і насильницькою.

У.С.Р.Р.

УСРР була єдиною республікою, крім РСФРР, яка користувалася правом на самостійну зовнішньополітичну діяльність. У 1922 р. посольства (повноважні представництва) УСРР діяли у Великій Британії, Австрії, Італії, Німеччині, Польщі, Чехословаччині та Росії. Станом на 1 травня 1923 р. Раднаркомом УСРР було укладено 45 міждержавних угод, сім договорів із міжнародними організаціями та підписано чотири резолюції загальноєвропейської конференції в Генуї.

- Герб і прапор СРСР. У міру збільшення союзних республік збільшувалася й кількість написів на червоній стрічці, що обмотує колоски пшениці

§ 30. Закріплення розподілу українських земель. Створення СРСР

Після поразки України в боротьбі за власну державність українські землі знову були розділені між сусідами. Доля частини території була вирішена на Паризькій мирній конференції. Так, за умовами Сен-Жерменського договору Закарпаття було включено до складу Чехословаччини на умовах надання автономії. Проте, отримавши ці землі, влада ЧСР проігнорувала свої зобов'язання. Не допомагали і скарги українських діячів до Ліги Націй. За Сен-Жерменським договором також було визнано приєднання Північної Буковини до Румунії. Суперечливою залишалася доля Східної Галичини і Волині, які в 1919—1921 рр. були захоплені Польщею, а також Бессарабії, яка в 1918 р. була захоплена Румунією.

У Польщі, де проживало найбільше українського населення (майже 6 млн осіб), «українське питання» стояло найгостріше. Спочатку польське керівництво намагалося в очах світової громадськості довести свої права на українській землі, а також те, що Польща нібито забезпечує всі права національних меншин. Польська конституція 1921 р. гарантувала права українства на рідну мову на побутовому рівні та в навчанні в початкових школах.

Крім цього, закон від 26 березня 1922 р. надав самоврядування Східній Галичині (Львівське, Станіславське, Тернопільське воєводства). Проте щойно Рада послів Англії, Франції, Італії та Японії визнала Східну Галичину частиною Польщі (14 березня 1923 р.), усі ці права залишилися на папері.

Крім Східної Галичини, за Ризьким мирним договором 1921 р. із радянськими республіками Польща закріпила за собою Західну Волинь, Полісся, Холмщину, Підляшшя. Щодо цих земель у Польщі не було жодних, навіть формальних зобов'язань.

Щодо Бессарабії 28 жовтня 1920 р. на конференції послів Англії, Франції, Італії та Румунії було підписано Бессарабський протокол. Пізніше до нього приєдналась і Японія. Згідно з протоколом затверджувався суверенітет Румунії над цими територіями. Проте уряди УСРР і РСФРР заявили про невизнання цього акта.

За офіційною статистикою, у 1920 р. на території Румунії проживало майже 790 тис. українців (або 4,7 % усього населення). Основними місцями їх розселення були Північна Буковина, Хотинський, Аккерманський та Ізмаїльський повіти Бессарабії, а також Мараморощина (південна частина Закарпаття). Румунія із самого початку взяла курс на повну асиміляцію українців (як й інших народів), позбавивши їх можливості національного розвитку.

Можна визначити такі риси політики Польщі, Румунії, ЧСР:

- насильницька асиміляція;
- стримування економічного розвитку, його колоніальний характер;
- репресії проти діячів національно-визвольного руху;
- національний гніт; відмова від міжнародних зобов'язань щодо надання автономних прав українству.

Форми, у яких здійснювалася ця політика, різнилися: від м'якої в ЧСР до жорсткої в Румунії.

Неврегульованість відносин між республіками викликала внутрішні конфлікти в партії більшовиків та суперечки між державними установами. У серпні 1922 р. Політбюро ЦК РКП(б) утворило спеціальну комісію для визначення шляхів удосконалення відносин між радянськими республіками. Контроль над цією комісією взяв на себе Й. Сталін.

Комісія підготувала проект рішення, що передбачав вхід радянських національних республік до складу РСФРР на правах автономій. В. Ленін проект категорично заперечив, указавши, що він лише посилює прагнення «незалежності». Він запропонував нове державне об'єднання створити як **Союз Радянських Соціалістичних Республік (СРСР)**, союз зовні рівноправний, навіть із правом вільного виходу з нього. Однак партія при цьому не змінювала своєї структури й функцій, що визначило майбутній унітарний характер держави. Цей план підтримали українські комуністи.

30 грудня 1922 р. у Москві відбувся I з'їзд рад СРСР, що затвердив декларацію про утворення СРСР. Засновниками нової держави були РСФРР, БСРР та УСРР.

Однак проект Союзного договору не був ухвалений. Союзний договір мав бути міжнародним договором, але його ніколи ніхто не затверджував і не підписував. Замість нього в Конституції СРСР 1924 р. з'явився розділ «Договір про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», текст якого суттєво відрізнявся від проекту, що обговорювався.

Так, 26 статей первинного документа перетворилися на 72 статті. Республіки втратили право вирішувати питання про зміну кордонів між собою, встановлювати дипломатичні відносини, укладати договори з іншими державами, брати внутрішні позики тощо.

Створення СРСР ще більше звузило права радянських республік. Хоча відповідно до Конституції СРСР за кожною союзною республікою зберігалось право вільного виходу із Союзу, фактично це право було суто декларативним, реального механізму його здійснення не передбачалося.

Основним механізмом, що закріплював перебування радянських республік у складі багатонаціонального Союзу, була диктатура Комуністичної партії.

Одночасно зі звуженням у складі СРСР суверенних прав УСРР утворення союзної держави закріпило деякі здобутки українського народу. Так, було визнано територіальну цілісність України, надано деякі права національним меншинам, що компактно проживали на території республік, закріплено існування власного адміністративного апарату. Україна стала чітко окресленим національним і територіальним утворенням, що відображало її національну самобутність.

Таким чином, більша частина українських земель (452 тис. км², населення 25,5 млн осіб) опинилась у складі СРСР. У 1919—1922 рр. вони існували у формі УСРР, яка мала формальний статус незалежної республіки. Проте фактично внаслідок панування в ній Комуністичної партії вона була частиною єдиної радянської держави. Спочатку СРСР існував у формі військово-політичного союзу, а з 1921 р. — як «договірна федерація».

Наприкінці грудня 1920 р. Голова Раднаркому УСРР Х. Раковський підписав у Москві з Головою Раднаркому РСФРР В. Леніном «Союзний робітничо-селянський договір між РСФРР та УСРР». У його вступній частині йшлося про незалежність і суверенність обох держав, а також необхідність згуртування сил для спільної оборони та господарського розвитку. Для цього уряди обох держав об'єднували сім наркоматів: військових і морських справ, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, шляхів, пошти і телеграфу, Вищу раду народного господарства. Цей договір створював реальні можливості для розмежування функцій республіканських органів влади й Москви.

■ Адміністративний устрій УСРР у 1937 р.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Яким було міжнародне становище УСРР? 2. Із якими державами УСРР у 1920—1923 рр. мала дипломатичні відносини? 3. Які зміни в державному статусі України відбувалися в 1919—1923 рр.? 4. За картою атласу назвіть держави, які розділили українські землі станом на 1921 р. 5. Якими договорами, рішеннями були закріплені лінії розподілу українських земель? Чому питання розподілу українських земель так і не було остаточно врегульовано? 6. Охарактеризуйте основні особливості процесу створення СРСР. Чим сталінський проект автономізації відрізнявся від проекту представників радянських республік та В. Леніна? 7. Підготуйте презентацію «Україна і створення СРСР».

МЕТА

- визначати основні підходи до створення системи безпеки в 1920-ті рр.
- пояснювати, чим були зумовлені спроби залучити Німеччину та СРСР до світового співтовариства

ДАТИ

- 16 квітня 1922 р.** — договір між радянською Росією і Німеччиною в Рапалло
- 1923 р.** — «рурський конфлікт»
- 1924 р.** — «план Дауеса»
- 1925 р.** — Локарнська конференція
- 1928 р.** — Пакт Бріана—Келлога
- 1929 р.** — «план Юнга»

У 1920-х рр. було зроблено значний крок у розвитку міжнародного права. Уперше широко обговорювалася проблема роззброєння. Щоправда, вона зазнала невдачі, оскільки Версальсько-Вашингтонська система встановила нерівність в озброєнні, і всі переговори фактично велися з метою закріплення такого становища. Проте все ж у 1925 р. було підписано Женевську конвенцію про заборону використання хімічної зброї, варварських систем зброї (розривні кулі «дум-дум», кулі зі зміщеним центром тяжіння тощо) та про права військовополонених. Єдиною європейською державою, що не підписала ці конвенції, був Радянський Союз.

- Радянська карикатура на дипломатичне визнання СРСР багатьма країнами світу

§31. Спроби перегляду повоєнних договорів у 1920-х рр. Становлення нової системи колективної безпеки

У 1920-х рр. було здійснено низку заходів для виправлення недоліків Версальської системи. Найслабшою ланкою була відсутність у ній Росії. На початку 1920-х рр. стало зрозумілим, що більшовики утвердилися при владі, проте їхні плани світової революції є нездійсненними. У 1922 р. делегацію Росії запросили на Генуезьку конференцію з питань пошуку засобів «економічного відродження Центральної та Східної Європи», де, крім інших питань, було зроблено спробу виробити спільні умови для **нормалізації відносин із радянською Росією** та іншими радянськими республіками. Проте ідеологічні суперечності, проблеми виплати боргів сторони подолати не змогли. Країни Антанти виставили рахунок у розмірі 18 млрд карбованців. У відповідь радянська Росія висунула вимогу сплатити їй 39 млрд карбованців за збитки від інтервенції країн Антанти. До того ж радянська делегація, визнаючи царські борги, категорично відмовлялася сплачувати борги Тимчасового уряду Росії. У цей самий час **16 квітня 1922 р.** радянська Росія і Німеччина у містечку **Рапалло** уклали договір про відновлення дипломатичних відносин і відмову від будь-яких претензій. Значну роль у підготовці цього договору відіграв Х. Раковський. Договір започаткував тривале і плідне співробітництво між Росією та Німеччиною в економічній, політичній і військовій сферах. За цим договором Росія скасовувала борг Німеччини — 10 млрд карбованців. Договір вивів Росію та Німеччину з міжнародної ізоляції і створив докорінно нову ситуацію в Європі. Дві «ображені» держави уклали між собою антиверсальський договір, фактично поставивши під загрозу створену країнами-переможницями повоєнну систему безпеки. Версальську систему рятувало лише те, що Німеччина була ослаблена умовами миру, а Росія — революцією і тривалими бойовими діями, що точилися на її території. Щоб нейтралізувати негативний вплив цього акту, інші країни Заходу з 1924 р. одна за одною офіційно визнали СРСР (виняток становили США, які визнали СРСР лише в 1933 р.). У той самий час вони вели активне економічне співробітництво, посідаючи друге, а згодом перше місце в зовнішній торгівлі СРСР.

Проте відносини між Заходом і СРСР були нерівноправними. Сторони не довіряли одна одній. Радянський Союз намагався усунути від вирішення європейських і світових справ, ізолювати його, створити з країн-сусідів «санітарний кордон». СРСР, у свою чергу, не полишав спроб будь-якими засобами розпалити світову революцію.

Тоді ж було прискорено вирішення комплексу проблем, пов'язаних із виконанням умов Версальського договору і поверненням Німеччини у світове співтовариство як повноправного члена. Проте для цього слід було розв'язати питання репарацій та історичного примирення Франції та Німеччини.

Виплатити встановлений у 1921 р. обсяг репарацій у розмірі 123 млрд марок Німеччині було не під силу. Щоб домогтися від Німеччини повної сплати, Франція разом із Бельгією в **1923 р.** окупувала **Рурську область**, де була зосереджена важка промисловість Німеччини. Однак більшість країн не підтримала дії Франції. Виникла міжнародна криза. Для розв'язання складної ситуації в 1924 р. на Лондонській конференції було ухвалено план,

розроблений комісією експертів під керівництвом американського банкіра **Чарльза Дауеса**. План передбачав вивести франко-бельгійські війська з Руру. Німеччина зобов'язувалася в найближчі чотири роки сплачувати по 1—1,75 млрд марок на рік, а в наступні роки — по 2 млрд. За шість років дії цього плану Німеччина сплатила 7,5 млрд марок. План передбачав надання Німеччині англійських та американських кредитів. Як гарантію реалізації плану було встановлено союзницький контроль над залізницями і Державним банком Німеччини. «План Дауеса» сприяв відновленню економіки країни, але ставив її в залежність від економіки США.

У 1929 р. було прийнято новий план американського підприємця і банкіра **Оуена Юнга**, за яким обсяги репарацій зменшувалися до 113,9 млрд марок, а щорічні платежі встановлювали в розмірі 2,5 млрд марок. Виплати були розтягнені на 55 років. Німеччина завершила виплати у 2010 р. Згідно з планом усі види контролю над господарством та фінансами Німеччини скасовувалися. Для розподілу отриманих репарацій був створений Банк міжнародних розрахунків.

Невдача Франції в «рурському конфлікті» змістила акценти в її зовнішній політиці. На перший план вийшла ідея історичного примирення з новою Німеччиною в контексті утвердження в Європі рівноправних і мирних відносин. Головними провідниками цих ідей стали міністри закордонних справ Франції та Німеччини **Арістід Бріан** та **Густав Штреземан**.

У жовтні 1925 р. відбулася **Локарнська конференція**, яка встановила нову систему колективної безпеки. Франції довелося відмовитися від традиційної системи військових союзів, зокрема від Малої Антанти. Основою нової системи став Рейнський гарантійний пакт, за яким Франція, Німеччина та Бельгія зобов'язувалися поважати існуючі кордони і не нападати одна на одну. Це було перше визнання Німеччини як рівноправного партнера. Суперечливі питання передбачалося вирішувати відповідно до арбітражної угоди, укладеної між країнами.

Франція підписала також договір із Польщею та Чехословаччиною, у якому містилося зобов'язання, що Франція надасть цим країнам допомогу в разі агресії Німеччини. Проте дії Франції потрапляли у залежність від рішення Ліги Націй. До того ж жоден документ не гарантував, що східні кордони Німеччини залишаться незмінними. Із Польщею та Чехословаччиною уклали лише арбітражну угоду. У 1926 р. Німеччину було прийнято до Ліги Націй; ставши постійним членом Ради, вона отримала статус великої держави, а Велика Британія стала арбітром міжнародних відносин.

З ініціативи міністра закордонних справ Франції **А. Бріана** і державного секретаря США **Д. Келлога** **27 серпня 1928 р.** 15 держав підписали в Парижі **Пакт Бріана—Келлога**. Вони засуджували використання війни для вирішення міжнародних суперечок і відмовлялися від неї як від інструмента державної політики в їхніх відносинах. Згодом до цього пакту приєдналися майже всі європейські держави, у тому числі СРСР.

Проте в міжнародних відносинах зберігалася напруженість. У Східній Європі кожна країна мала територіальні претензії до сусіда. Радянський Союз і лідери комуністичних партій не полишали сподівань на світову революцію. Зростала напруженість у колоніальних та напівколоніальних володіннях, де розгорталася національно-визвольна боротьба.

■ Г. Штреземан, Н. Чемберлен, А. Бріан (зліва направо) під час конференції в Локарно. 1925 р.

У вересні 1929 р. А. Бріан виступив на засіданні Ліги Націй із новою політичною ініціативою. Він запропонував створити Єдину Європу («пан-Європу»), тобто об'єднати провідні європейські держави, встановивши між ними «дещо на зразок федеративних зв'язків». Наступного року А. Бріан запропонував конкретний план створення «Європейського федеративного союзу», згідно з яким європейські країни (крім Туреччини і СРСР) мали поступово ліквідувати митні кордони з метою створення «спільного ринку» і закріпити гарантії миру, прийняті в Локарно. Проект «батька Європи» (таке прізвисько згодом отримав А. Бріан) був розкритикований Англією, Італією, США та іншими державами. Навіть Німеччина, на підтримку якої розраховував А. Бріан, зажадала попереднього політичного врегулювання в Європі, тобто ліквідації Версальської системи. Таким чином, ідея Єдиної Європи не знайшла на той час підтримки.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Чому Генуезька конференція завершилася провалом? 2. Якими були наслідки угоди в Рапалло між радянською Росією та Німеччиною? 3. Як розвивалися відносини між СРСР і країнами Заходу в 1920-ті рр.? 4. Як вирішувалися проблеми репарацій? 5. На яких засадах формувалася система колективної безпеки в 1920-ті рр.? 6. Охарактеризуйте Рейнський гарантійний пакт. Якими були його сильні та слабкі сторони? 7. Чому переговори про роззброєння виявилися безперспективними? 8. Якими були основні ідеї Пакту Бріана—Келлога?

МЕТА

- розповідати про вплив Першої світової війни на США
- пояснювати причини перемоги республіканців на президентських виборах у 1920 р. та зміст їхньої політики
- характеризувати епоху «проспериті»

У 1920 р. частка Сполучених Штатів становила близько половини світового видобутку кам'яного вугілля, 3/5 виробництва чавуну і сталі, 2/3 видобутої в усьому світі нафти, 85 % випуску автомобілів.

Гангстер (англ. бандит) — учасник бандитського угруповання. Термін вживають переважно щодо організованої злочинності в США.

- Арешт Аль Капоне в 1931 р. за ухилення від сплати податків. Із 1925 р. він очолював злочинне угруповання в Чикаго, контролював незаконний продаж горілчаних виробів, ігровий бізнес та проституцію

- Чарльз Ліндберг у 1927 р. здійснив перший безпосадовий переліт через Атлантичний океан, ставши національним героєм. Сторінка газети

§ 32. Епоха «проспериті» в США

Перша світова війна не торкнулася Американського континенту, і країна не зазнала масових руйнувань і людських жертв. Американська армія брала участь у бойових діях лише влітку-восени 1918 р. Людські втрати США, порівняно з іншими країнами, були значно меншими: близько 120 тис. загиблих та близько 230 тис. поранених.

Війна коштувала США 33,6 млрд доларів. Більшість витрат становили капіталовкладення в американську промисловість. Це дало змогу створити нові робочі місця, знизити безробіття. Промислове зростання, що почалося на цій основі, дало можливість США закріпити за собою статус економічно наймогутнішої країни світу.

Сполучені Штати значно збільшили експорт капіталу. На початку 1920-х рр. його обсяг досяг 11 млрд доларів. Крім того, за роки війни більш ніж удвічі збільшилася сума американських приватних інвестицій за кордоном. США перетворилися з боржника на найбільшого кредитора світу.

Зростання частки США в міжнародних економічних відносинах створило умови для більш активної участі країни в подіях світової політики. Проте рішення Паризької мирної конференції перекреслили сподівання президента В. Вільсона перетворити США на світового лідера. Головні об'єкти післявоєнного поділу світу були передані під управління Англії, Франції та Японії. Сполучені Штати не отримали жодної з мандатних територій. У діяльності Ліги Націй провідне місце посіли Англія та Франція.

Усе це разом із повоєнною економічною кризою забезпечило перемогу республіканців на президентських виборах у 1920 р.

Обраний президентом В. Гардінг обіцяв «повернення до усталеного життя», до «нормальності». У США на тривалий час було заблоковано проведення соціальних реформ, а в зовнішній політиці запанував ізоляціонізм.

Серйозною проблемою стала корупція державного апарату, що набула всеохоплюючого характеру. Дії окремих представників адміністрації почали компрометувати самого президента. І лише несподівана смерть В. Гардінга в серпні 1923 р. врятувала його від суду й ганьби викриття.

Єдиною важливою реформою, здійсненою республіканцями, було надання виборчих прав жінкам (1920 р.).

Найяскравішим проявом консервативних тенденцій у внутрішньому житті стала поправка до Конституції, що набирала чинності в січні 1920 р. Так, у країні вводили «сухий закон», що забороняв виготовлення й продаж горілчаних виробів на всій території США. Як наслідок у країні виникли банди організованих злочинців (гангстери), що взяли під контроль весь нелегальний бізнес горілчаних напоїв, наркотиків, проституцію. Поширилася корупція серед правоохоронних органів. Масовим стало таке явище, як рекет. Війни між бандами гангстерів, що змагалися за контроль над нелегальним бізнесом, охопили великі міста США. Одним із найвідоміших тодішніх «королів» злочинного світу був Аль Капоне.

Знову почав процвітати Ку-Клукс-Клан, який на Півдні США контролював цілі райони. Поширення набула расова сегрегація. У деяких південних штатах під заборону потрапило викладання тих знань, що мали розбіжності з Біблією. Так, шкільного вчителя Джона Скопса було засуджено за викладання теорії Ч. Дарвіна.

Усе це відбувалося на тлі стрімкого економічного зростання США, яке отримало назву «проспериті» (процвітання). У цей період США стали першою країною світу, де мільйони громадян їздили на автомобілях, слухали радіо і насолоджувалися мистецтвом кіно.

Економічне піднесення 1920-х рр. мало ряд особливостей. Суднобудування, виробництво залізничного обладнання, текстильна й вугільна галузі занепадали. Виробничі потужності в машинобудуванні та металургії не були повністю завантажені. Сільське господарство переживало затяжну кризу. У країні було 2—3 млн безробітних. Щороку зростав обсяг продажу товарів у кредит за рахунок майбутніх доходів населення. Це свідчило про звуження внутрішнього ринку та загострення проблем збуту. Хоча тоді було поширене гасло «Реклама плюс кредит — процвітання назавжди!».

Це пояснювалося нерівномірністю розподілу національного багатства. Заробітна плата ледь-ледь збільшилася, тоді як прибутки великих підприємців виросли втричі. Багаті стали ще багатшими. Вони купували дорогі автомобілі, будинки, яхти, але їх було мало і вони не могли замінити масового споживача в умовах бурхливого розвитку виробництва на основі конвеєрних технологій.

Недосконалою була й фінансова система. У 1920-ті рр. на найбільшій у світі Нью-Йоркській фондовій біржі відбувся справжній бум, спричинений небувалим підвищенням курсу акцій. Це залучило на ринок цінних паперів значні фінансові ресурси. Усі прагнули купити акції лише для того, щоб потім їх вигідно продати. Коли ж цей спекулятивний бум досяг вищої точки, почалося обвальне падіння цін на акції, а згодом і криза.

■ Нью-Йорк у 1910 р. (1) та 1920-х рр. (2)

? Порівняйте вигляд однієї з вулиць Нью-Йорка в 1910 р. та 1920-ті рр. У чому полягає принципова різниця? Чим були зумовлені зміни, які ви помітили?

1

2

■ Плакат 1920-х рр.

? Розгляньте плакат і спробуйте пояснити його зміст.

У 1920-ті рр. в політичному житті відбулися важливі зміни, які засвідчили, що існуючі партії не відповідають прагненням народу. На виборах 1924 р. до боротьби приєдналася нова сила — Прогресивний блок, який підтримував сенатора-республіканця від штату Вісконсін Р. Лафоллета. Він балотувався як незалежний кандидат у президенти. Р. Лафоллета підтримували Американська федерація праці (АФТ), соціалістична партія та кілька громадських організацій. Рух на його підтримку був найбільшим в історії США масовим народним політичним виступом, що вийшов за межі двопартійної системи. Р. Лафоллет набрав на виборах 4,8 млн голосів.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Якими були наслідки Першої світової війни для США? 2. Чому на президентських виборах 1920 р. у США переміг кандидат від Республіканської партії? 3. Яку політику проводили президенти В. Гардінг і К. Кулідж? 4. Чи відповідав духу часу вислів президента К. Куліджа: «Справа Америки — бізнес!»? 5. Які наслідки для США мав «сухий закон»? 6. Проведіть дискусію: чому в США після Першої світової війни вдалося здійснити «повернення» до довоєнної політики, а в країнах Європи — ні?

МЕТА

- розповідати про наслідки Першої світової війни для Великої Британії та Франції
- характеризувати зміст реформ Д. Ллойд Джорджа
- визначати місце страйку 1926 р. в історії Великої Британії
- давати оцінку політиці уряду «Національного блоку» у Франції

ДАТИ

- 1918 р.** — надання виборчих прав жінкам Англії
- 1919 р.** — перемога «Національного блоку» на виборах у Франції
- 1921 р.** — надання статусу домініону Ірландії
- 1924 р.** — перший лейбористський уряд у Великій Британії. Перемога «Картелю лівих» на виборах у Франції
- 1926 р.** — загальнонаціональний страйк в Англії. Прихід до влади у Франції блоку партій «Національне єднання»

■ Д. Ллойд Джордж із дружиною

Економіст Дж. Кейнс про політичну ситуацію в Англії

...Ліберали, втративши здатність завойовувати політичну владу, постачали Консервативну партію «найкращими умами й характерами», а лейбористів — ідеями.

? Яку роль почали відігравати ліберали в політичному житті Англії після Першої світової війни?

§ 33. Велика Британія та Франція у 1920-ті рр.

Велика Британія

Під час Першої світової війни Велика Британія зазнала значних людських втрат (743 тис. загиблих і 1,7 млн поранених) та матеріальних збитків. Національне багатство країни скоротилося на третину. Промислове виробництво впало на 20 %, країна з кредитора перетворилася на боржника. Військові видатки покривали за рахунок скорочення інвестицій в економіку колоній, внутрішніх і зовнішніх позик, а також збільшення податків. За роки війни податки зросли в шість разів. Життєвий рівень населення знизився.

Несприятливі наслідки війни породжували розкол в англійському суспільстві. Одна частина населення прагнула повернення старих часів, вважаючи, що відхід від традиційних англійських цінностей спричинив негаразди в країні. Інші вважали, що після війни в Англії мають утвердитися більш справедливі принципи суспільного устрою. Виразниками настроїв першої частини населення були консерватори, другої — лейбористи. Ліберали, які в попередні роки були провідною силою в партійно-політичній системі, розкололися між консерваторами і лейбористами.

У 1918 р. Лейбористська партія зробила свій перший рішучий крок до влади й витіснення лібералів із політичного життя. Цьому сприяло те, що партія проголошувала прагнення встановлення «суспільної власності на засоби виробництва і найкращої системи народного управління і контролю в кожній галузі промисловості та кожному виді послуг». Найближчими завданнями було визначено розширення соціального законодавства й подальшу демократизацію політичного устрою. Партія будувалася на основі як індивідуального, так і колективного членства. Членами партії автоматично ставали члени профспілок. Це давало їй значну підтримку у виборчому процесі, особливо після проведеної в 1918 р. чергової реформи виборчого права, що ліквідувала майновий ценз і надала право голосу жінкам, яким виповнилося 30 років. На виборах 1918 р. партія лейбористів завоювала 60 місць у палаті громад із 707. Коаліція з консерваторів та лібералів отримала 484 місця і сформувала уряд. Його очолив лідер реформістського напрямку Ліберальної партії Девід Ллойд Джордж.

Уряд поставив собі за мету швидко ліквідувати закони воєнного часу й відновити «нормальне» становище в країні. Так, було ліквідовано систему державного регулювання й контролю, згорнуто військове виробництво. З армії було демобілізовано 4 млн осіб. Проте такі заходи призвели до падіння виробництва і, відповідно, до труднощів у працевлаштуванні. Зростання безробіття спричинило розгортання широкого страйкового руху. У 1919 р. страйкувало понад 2,5 млн осіб. Під їхнім тиском уряд підвищив заробітну плату та скоротив робочий тиждень до 40 годин.

Крім того, уряд прийняв програму допомоги безробітним та будівництва дешевого житла для малозабезпечених. У 1918 р. було введено восьмирічну освіту, а в 1921 р. — дев'ятирічну обов'язкову безоплатну освіту. Проте реформи не сприяли розвитку виробництва, яке на 1921 р. становило лише 2/3 довоєнного рівня. У 1922—1923 рр. в економіці Англії розпочався застій.

У зовнішній політиці Д. Ллойд Джордж намагався відновити провідну роль Англії у світі. Можна стверджувати, що частково йому це вдалося. Англія досягла максимального розширення своїх колоніальних володінь. Проте вже незабаром країні довелося поступитися деякими здобутками. На Вашингтонській конференції вона була змушена відмовитися від своєї морської першості, визнати незалежність Афганістану та Ірану, а згодом Єгипту, фактично визнати перемогу більшовиків у Росії, погодитися на розширення прав домініонів.

У 1921 р. уряд Д. Ллойд Джорджа здійснив рішучий крок, надавши Ірландії статус домініону. Проте шість графств у Північній Ірландії з переважно протестантським населенням залишалися у складі Великої Британії. Після цього офіційною назвою Великої Британії стало **Сполучене королівство Великої Британії та Північної Ірландії**.

Уряд Д. Ллойд Джорджа відіграв роль буфера, який зумів придушити радикальні настрої у країні й стабілізувати становище імперії, але не покращив економічну ситуацію.

На виборах 1922 р. перемогли консерватори, на друге місце вийшли лейбористи. Прем'єр-міністром став **Ендрю Бонар Лоу**. Його уряд проіснував менше року, і на виборах 1923 р. консерватори зменшили своє представництво в парламенті, а друге місце посіли лейбористи. Оскільки консерватори і ліберали відмовилися разом утворити уряд, було вирішено передати це право лідеру лейбористів **Джеймсу Рамсею Макдональду**. Він сформував перший в історії країни лейбористський уряд.

Не маючи більшості в парламенті, лейбористи не могли багато змінити, проте домоглися скорочення податків на предмети першої необхідності, збільшення розмірів допомоги безробітним і пенсій за віком, а також державних субсидій на житлове будівництво. Виборців розчарувало те, що лейбористи не виконали обіцянок націоналізувати шахти й залізниці, запровадити податок на капітал.

Побоюючись втратити прихильність виборців, лейбористи ініціювали в жовтні 1924 р. нові вибори, але на них переконливу перемогу здобули консерватори. У 1924—1929 рр. уряд очолював **Стенлі Болдвін**.

В економічній сфері уряд С. Болдвіна намагався повернути Великій Британії роль фінансового центру світу (фунт стерлінга був зміцнений запровадженням його золотого стандарту) і стимулювати промислове виробництво (англійські підприємці отримали право вільно брати участь у конкуренції на світовому ринку). Для підтримки підприємницької діяльності уряд скоротив податок на надприбутки й прибутковий податок. Британських фінансистів

Запровадження золотого стандарту хоча й погіршило експортні можливості традиційних галузей економіки Англії (металургійна, суднобудівна, гірнична тощо), але позитивно вплинуло на нові види промисловості, засновані на новітніх технологіях (автомобільна, авіаційна, електротехнічна, хімічна). Завдяки значному науковому потенціалу в Англії розробляли й запроваджували велику кількість нових технологій. Зміни у структурі економіки призвели й до змін географії промислових центрів країни. Так, якщо раніше основні промислові центри були розміщені на півночі, то тепер вони почали зміщуватися на сільськогосподарський південь. Розвиток нових галузей виробництва спричинив зростання споживання електроенергії. Протягом 1920—1939 рр. кількість споживачів збільшилася з 730 тис. до 9 млн осіб. Розвиток електроенергетики сприяв піднесенню в суміжних галузях. Швидко нарощувалося виробництво штучних тканин і гуми.

Ще напередодні Першої світової війни під тиском національного руху Англія обіцяла Ірландії право самоврядування. Щоб примусити Англію виконати свою обіцянку, у 1916 р. в Дубліні спалахнуло повстання («великодне повстання»), яке було придушене. Після виборів 1918 р. депутати англійського парламенту від Ірландії, більшість із яких були членами партії Шинн фейн («Ми самі»), що очолювала боротьбу за незалежність, у січні 1919 р. зібралися в Дубліні й проголосили Ірландію республікою. Лідер партії Шинн фейн Імон де Валера став її президентом. У відповідь Англія застосувала силу. Війна тривала три роки. Зрештою між сторонами було укладено компромісну угоду про поділ Ірландії.

Угода спровокувала в Ірландії громадянську війну між прихильниками й противниками компромісу. У 1923 р. війна завершилася безрезультатно.

■ Бої в Дубліні. 1921 р.

3 Акта про трудові конфлікти й професійні спілки (1927 р.)

1. Цим оголошується,

- що будь-який страйк є незаконним, якщо його метою не є врегулювання трудового конфлікту...; якщо він задуманий і розрахований на те, щоб безпосередньо або через створення труднощів для суспільства застосувати примус стосовно уряду;
- що будь-який локаут є незаконним...;
- якщо будь-яка особа закликає, підбурює, спонукає інших осіб узяти участь у страйку або локауті, який цим Актом оголошений незаконним, то таку особу піддають дисциплінарним судом штрафу... або ув'язненню...;
- протизаконно вимагати від будь-якого члена профспілки робити внески в політичний фонд профспілки...

? 1. Які обмеження щодо здійснення самоорганізації робітничого руху накладав Акт? 2. Із якою метою його було прийнято?

■ Армійські частини рухаються на придушення страйку 1926 р.

■ Більшовик із ножем у зубах. Передвиборчий плакат «Національного блоку»

У 1920-ті рр. у Великій Британії звичними ставали такі побутові речі, як електрочайники, електронагрівачі, електропраски, пральні машини, пилососи, радіо тощо. Легкові автомобілі теж перестали бути предметом розкоші. У 1935 р. ціна автомобіля становила третину річного заробітку викладача. Споживачами цих товарів стали значні прошарки англійського суспільства, особливо високооплачувані робітники нових галузей промисловості, що перетворилися на робітничу еліту.

Зростання доходів і, відповідно, споживання сприяло покращенню життя тих, хто мав роботу, незважаючи на періодичні економічні кризи. Один із робітників писав: «Харчування стало більш різноманітним. Свіжі фрукти можна купити цілий рік. Молоко постачають регулярно... кількість п'яниць зменшилася... У 1880-х рр. часто зустрічалися босі жінки і діти. Сьогодні їх уже не видно. Хустки зникли, їх замінили капелюхи... Дівчата, що раніше чепурилися лише на свята, тепер завжди кокетливо одягнені, турбуються про зачіски й нігті... Проте витрати на пиво, сигарети та інші дрібниці зросли...»

і промисловців така політика влаштовувала, на відміну від робітництва. Поступове напруження в суспільстві призвело влітку 1925 р. до протистояння між власниками шахт і шахтарями. **4 травня 1926 р.** було оголошено загальний страйк. Кількість його учасників досягла **40 %** населення країни. Уряд запровадив надзвичайний стан і спрямував на придушення страйку армію. Виступ вдалося припинити лише в грудні 1926 р.

Хоча страйк 1926 р. зазнав поразки, він став єдиним серйозним соціальним конфліктом у країнах Заходу цього періоду. Парламент, щоб у майбутньому уникнути таких конфліктів, законом 1927 р. заборонив загальні страйки й пікетування.

Досягти поставлених цілей повною мірою уряд консерваторів не зміг. Темпи зростання економіки були мінімальними, безробіття серед працездатного населення становило **10 %**. За таких умов консерватори програли парламентські вибори 1929 р., на яких першість здобули лейбористи.

Франція

11 листопада 1918 р. у Парижі 101 гарматний постріл сповістив про те, що Перша світова війна завершилася. Вона дорого коштувала країні: 1,315 млн осіб загинили, 2,8 млн пораненими, із яких 600 тис. залишилися каліками. Десять найбільш розвинених північно-східних департаментів були спустошені бойовими діями. До цього додалася висока смертність серед мирного населення від невідомого раніше вірусу грипу («іспанка»), що охопив Європу в 1918—1919 рр. Він забрав життя понад **11 %** працездатного населення. Країна втратила половину торговельного флоту, було зруйновано понад 10 тис. підприємств, 1,5 тис. мостів і 265 тис. житлових будинків. Витрати на війну становили 200 млрд франків. Борг союзникам досяг 60 млрд франків, із яких 2/3 становив борг США. У результаті революцій у Росії, Туреччині та Австро-Угорщині було втрачено 40 % закордонних інвестицій. Загальна сума збитків від війни досягла 134 млрд франків, що становило чверть національного багатства Франції.

Заклики французького уряду примусити Німеччину відшкодувати збитки ускладнили ситуацію. Рішення Паризької конференції певною мірою компенсували ці втрати.

У 1919 р. відбулися перші післявоєнні парламентські вибори. Перемогу на них здобула правоцентристська коаліція «**Національний блок**», гаслом якої було «єднання, праця, солідарність між класами, економічний лібералізм, умиротворення релігійних суперечок».

Головною проблемою для уряду «Національного блоку» стала післявоєнна економічна криза, яка спричинила падіння виробництва на 55 %. Спроби уряду скоротити соціальні витрати й запровадити режим жорсткої економії призводили до страйкового руху і протестів. Основу політики подолання кризи становили ліквідація системи державного регулювання, що склалася в умовах війни, надання значних пільг фінансовим групам і монополістичним об'єднанням.

«Національний блок» підпорядкував зовнішню політику потребам внутрішньої. На Генуезькій конференції Франція рішуче вимагала від радянської Росії повернення позичок, наданих російському уряду до війни. У 1923 р. несплата Німеччиною репараційних платежів спричинила окупацію французькими військами Рурського вугільного басейну. Проте це не змінило становище у Франції.

Безрезультатність «рурського конфлікту» й нездатність покращити ситуацію в країні спричинили падіння популярності «Національного блоку» та його розпад. Радикали вийшли з нього й разом із соціалістами утворили нову коаліцію «**Картель лівих**», який очолив відомий лідер радикалів **Едуард Еррію**. На парламентських виборах 1924 р. «Картель лівих» переміг. Він оголосив про зміну внутрішньої і зовнішньої політики Франції. У внутрішній політиці було розпочато широку демократизацію, що полягала в появі закону про політичну амністію, заборону діяльності католицьких чернечих конгрегацій (братств), лібералізацію діяльності політичних партій. Проте вирішити економічні проблеми уряд не зміг.

У зовнішній політиці Франція відмовилася від жорсткого курсу щодо Німеччини й приєдналася до «плану Дауеса». Було встановлено дипломатичні відносини із СРСР. Уособленням нового курсу Франції в зовнішній політиці стала боротьба в Лізі Націй за відмову від війни як засобу політики.

У квітні 1925 р. уряд Е. Еррію через провал в економічній політиці подав у відставку. Новий уряд, хоча формально й представляв «Картель лівих», поступово згортав його політичний курс. Замість відмови від війни як політичного засобу він розпочав колоніальні війни в Марокко та Сирії, що спричинило розпад «Картелю лівих».

У 1926 р. до влади повернулися правоцентристські сили з коаліцією «**Національне єднання**». Уряд очолив **Раймон Пуанкаре**. У внутрішній політиці його першочерговим завданням стало фінансове оздоровлення. Непопулярними заходами (збільшення податків на дрібних власників, скорочення державних службовців, девальвація франка) він подолав інфляцію і стабілізував фінансову систему. Завдяки Р. Пуанкаре, якого назвали «рятувальником франка», у країні припинилося зростання цін і вартості життя. Вагомими соціальними перетвореннями уряду стало запровадження в 1926 р. вперше у Франції допомоги з безробіття, а через два роки — пенсії для низькооплачуваних працівників, допомоги в разі інвалідності й хвороби за рахунок підприємців. Крім того, уряд узявся за реалізацію програми будівництва дешевого житла. У Франції розпочалося стрімке економічне зростання, яке тривало до 1930 р. і становило 40 % від довоєнного рівня.

Перемога у війні мала величезне моральне значення для суспільства. 14 липня 1919 р. відбувся перший післявоєнний військовий парад, а через рік день укладання Комп'єнського перемир'я оголосили святковим. Тоді на Єлісейських полях під Тріумфальною аркою запалили Вічний вогонь над могилою Невідомого солдата, а уряд урочисто оголосив, що бере ветеранів війни під свою опіку.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Якими були наслідки Першої світової війни для Англії?
2. Які партії утворили перший повоєнний уряд Англії? Хто його очолював?
3. Коли Англія надала статус домініону Ірландії? Що підштовхнуло її на цей крок?
4. Чому ліберали у 1920-ті рр. поступово втратили вплив на політичне життя Англії?
5. Англійський історик вважає, що реформи Д. Ллойд Джорджа завершили в історії Англії «період екстремізму, коли Британська імперія потерпала від насилля: суфражистки, тред-юніони, ірландці — всі вдавалися до насилля як засобу домогтися своїх вимог». Якими, на вашу думку, були підсумки цього періоду?
6. Чому страйк англійських шахтарів 1926 р. зазнав поразки?
7. Якими були наслідки Першої світової війни для Франції?
8. Завдяки чому «Національний блок» переміг на перших повоєнних виборах у Франції? Чому «Національному блоку» у Франції не вдалося реалізувати свою передвиборчу програму?
9. Чому уряд Дж. Р. Макдональда у Великій Британії та «Картель лівих» у Франції не змогли на тривалий час утримати владу?
10. Завдяки чому уряду Р. Пуанкаре вдалося вивести Францію з кризового стану та забезпечити економічне зростання?
11. Порівняйте розвиток Англії та Франції в перші повоєнні роки.
12. Чому в 1920-ті рр. США переживали економічне процвітання, а Англія — ні?
13. Підготуйте презентацію про повсякденне життя в Англії та Франції у 1920-ті рр.

МЕТА

- розповідати про франко-бельгійську окупацію Руру й наслідки цих подій для розвитку Німеччини
- характеризувати розвиток Веймарської республіки, визначивши причини її падіння

ДАТИ

1919—1933 рр. — Веймарська республіка

1923 р. — заколот нацистів у Баварії («Півний путч»)

1923—1925 рр. — окупація Руру Францією та Бельгією

■ Німеччина на початку 1920-х рр.

? На яку проблему Веймарської республіки вказує ілюстрація?

■ Роззброєння Німеччини. Робітники розбирають танк. 1920-ті рр.

Нацизм (націонал-соціалізм) — назва фашизму в гітлерівській Німеччині.

Фашизм — соціально-політичні рухи, ідеологія й державні режими тоталітарного типу. У вузькому розумінні фашизм — феномен політичного життя Італії 1920—1930-х рр. Основою ідеології фашизму стали крайній шовінізм і націоналізм, який переходив в ідею расової винятковості, мілітаризм і вождизм.

§ 34. Веймарська республіка в Німеччині

Становище Німеччини після Листопадової революції залишалося дуже складним. Країна перебувала у стані глибокої кризи. Підписання урядом важких для Німеччини умов Версальського мирного договору викликало невдоволення в німецького населення. Поширювалися заяви про недовіру існуючому уряду й заклики до здійснення «політики катастроф», тобто саботажу Версальського договору. Проурядові сили наполягали на лояльному виконанні умов договору, вбачаючи в цьому єдиний можливий шлях поступового повернення Німеччині впливу в Європі та світі. Особливо важко населення сприймало умови Версальського миру.

Проявами нестабільності ситуації ставали соціальні протести, страйки, спроби захопити владу тощо. У лютому 1919 р. понад 200 тис. робітників страйкували в Рейнсько-Вестфальській області, а на початку березня загальний страйк охопив Берлін. У ряді міст ліві проголошували місцеві радянські республіки. 13 квітня було проголошено Баварську радянську республіку, що проіснувала три тижні. Як й інші утворення такого типу, вона була розгромлена військами. У ніч із **12 на 13 березня 1920 р.** праві сили вчинили заколот («Каппівський путч») у Берліні, захопивши владу на три дні. Монархіст Вольфганг Капп оголосив себе канцлером і заявив про розпуск парламенту. Однак загальнонімецький страйк, у якому взяли участь 12 млн осіб, примусив заколотників відступити.

У 1923 р. страйки робітників охопили Тюрингію і Саксонію. 23—25 жовтня в Гамбурзі відбулося організоване Комінтерном повстання, яке очолив майбутній лідер КПН Е. Тельман. **8 листопада 1923 р.** у Баварії відбувся заколот («Півний путч»), яким керувала створена в 1919 р. **Націонал-соціалістична робітничка партія Німеччини (НСДАП)** (до 1920 р. мала назву Робітничка партія Німеччини). Лідером нацистів досить швидко став **Адольф Гітлер**. Путч, не здобувши серйозної підтримки, провалився, а А. Гітлер опинився у в'язниці. Суд над заколотниками зробив його популярним у Німеччині. Те, що він казав про пониження країни й необхідність відновлення її величчя, збігалося з думками й бажаннями більшості німецьких громадян. Перебуваючи у в'язниці, А. Гітлер написав книгу «**Майн кампф**» («**Моя боротьба**»), де поєднав автобіографію з викладом програмових положень **нацизму**.

Значний вплив на внутрішньополітичну ситуацію у Веймарській республіці мала економічна криза, що набула катастрофічних масштабів через необхідність сплачувати репарації державам Антанти. Для зруйнованої війною економіки Німеччини вони були величезні за розмірами. У листопаді 1922 р. уряд сформували прибічники «політики катастроф». Узятий ними курс на саботаж репараційних виплат у січні 1923 р. призвів до франко-бельгійської окупації Руру — промислового центру Німеччини, що забезпечував 70 % видобутку вугілля й 50 % виплавки сталі.

«Рурський конфлікт» поставив економіку Німеччини на межу повного краху. Розпочалися розвал виробництва, масове безробіття, голод і гіперінфляція. Якщо в середині 1922 р. долар дорівнював

Під час окупації Руру Франція й Бельгія створили на цій території так звану Рейнську республіку, уряд якої погоджувався сплачувати всі репарації. Проте цю «державу», крім Франції та Бельгії, ніхто не визнав. Створення маріонеткової держави дало поштовх до розгортання в Рурі партизанської боротьби проти окупантів. За 2,5 року окупації в регіоні загинуло кілька десятків французьких і бельгійських солдатів та 137 німців — членів підпільних партизанських груп. Після ухвалення «плану Дауеса» і виведення окупаційних військ припинила існувати й Рейнська республіка.

■ Німецькі карикатури на тему окупації Руру

? Розгляньте ілюстрації та прокоментуйте їх.

10 маркам, то через рік — 1 млн марок. Півтори сотні друкарських фабрик не встигали друкувати гроші, а в банках домальовували нові нулі на банкнотах. Для отримання заробітної плати працівники брали кошики. Видавали її двічі на день, отримані вранці гроші до вечора знецінювалися. Ціни в магазинах змінювали щогодини. Реальна заробітна плата в цей період, порівняно з довоєнною, зменшилася на 40 %, а кількість безробітних досягла 6 млн осіб. Однак у виграші від гіперінфляції залишилися держава, що позбулася довоєнних боргів, і підприємці (взяті ними кредити стали фактично безвідсотковими).

Загальний страйк у серпні 1923 р. примусив уряд піти у відставку. Новий кабінет міністрів очолив Г. Штресеман. Отримавши від парламенту надзвичайні повноваження і заручившись підтримкою армії, він урятував країну від хаосу. Покращенню економічної ситуації Німеччини сприяв також «план Дауеса». Вступ у 1926 р. Німеччини до Ліги Націй повернув країні політичне рівноправ'я на міжнародній арені.

«Золоті роки» Веймарської республіки закінчилися в 1929 р., коли у світі спалахнула економічна криза. Німеччину вона зачепила більше, ніж інші країни Європи. Країну охопило масове безробіття. У 1933 р. майже 30 % населення не мало офіційної роботи, а більшість працюючих жили на рівні прожиткового мінімуму. Усе це супроводжували тривала урядова криза й конфлікти між парламентом, урядом і рейхспрезидентом.

Віра в демократію й республіку стрімко падала. На виборах у вересні 1930 р. націонал-соціалісти набрали 18,3 % голосів, у 1932 р. їхній успіх був ще більшим. У результаті політичних інтриг і компромісів 30 січня 1933 р. президент П. фон Гінденбург призначив лідера нацистів А. Гітлера рейхсканцлером, а 1 лютого розпустив парламент. Відтоді вважається, що Веймарська республіка припинила існування й розпочався нацистський період в історії Німеччини — **Третій рейх**.

Майбутній німецький диктатор **Адольф Гітлер** (1889—1945) народився в Австрії. На початку Першої світової війни він добровольцем вступив до баварської армії, оскільки в австро-угорській та німецькій арміях за станом здоров'я служити не міг. За хоробрість його було двічі нагороджено орденом «Залізний хрест». Після демобілізації за завданням бюро з розслідування підривної діяльності А. Гітлер увійшов до Німецької робітничої партії, що дотримувалася ультра націоналістичних поглядів. Через деякий час він очолив цю партію, що змінила назву на НСДАП. У 1921 р. А. Гітлер став вождем (фюрером) нацистів. Він проголошував, що Німеччині слід переозброїтися, досягти економічної самодостатності, придушити комуністів і профспілковий рух, а також знищити в країні єврейську меншину.

■ Робітники з кошиками для білизни йдуть по заробітну плату. 1922 р.

? Що спричинило таку ситуацію в Німеччині?

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Коли в Німеччині було встановлено режим Веймарської республіки?
2. Чому в період 1919—1925 рр. розвиток Веймарської республіки супроводжувався майже безперервними політичними та економічними кризами?
3. Якими були причини й наслідки гіперінфляції для Німеччини? 4. У чому проявлялася криза Веймарської республіки? Визначте причини її падіння.

МЕТА

- характеризувати становище держав Центрально-Східної Європи в 1920-ті рр.
- визначати особливості внутрішнього життя Польщі, Чехословаччини та Румунії
- називати основні проблеми регіону

ДАТИ

- 1920 р.** — створення Малої Антанти
- 1924 р.** — реформи В. Грабського в Польщі
- 1926 р.** — державний переворот. Встановлення режиму «санації» в Польщі
- 1926—1928 рр.** — династична криза в Румунії

- Мала Антанта (назви держав підкреслені)

- ? 1. Проти кого була спрямована Мала Антанта? 2. Які держави мали військові обмеження за умовами мирних договорів?

- Польський злотий. 1924 р.

§ 35. Економічне й політичне становище держав Центрально-Східної Європи у 1920-х рр.

Після Першої світової війни регіон Центрально-Східної Європи зазнав значних змін. Після розпаду імперій тут постала низка держав, які відстояли свою незалежність та отримали міжнародне визнання. А на ті національні держави, що існували з кінця XIX ст., чекали серйозні внутрішні перетворення.

Упродовж 1920-х рр. їхній внутрішньополітичний розвиток, стан економіки, становище на міжнародній арені мали низку суттєвих відмінностей. Так, в одних державах існували монархічні форми правління (Югославія, Румунія, Угорщина, Болгарія, Сербія), в інших були встановлені республіки (Австрія, Польща, Чехословаччина, країни Балтії). Одні держави пережили спроби встановлення комуністичних режимів, інші зуміли уникнути цих подій. Австрія й Чехословаччина були економічно розвиненими, у решті розвивалося сільське господарство. Проте в Польщі, Югославії та Угорщині існували окремі промислові центри. Австрія, Угорщина, Болгарія мали обмеження, які були накладені на них за умовами повоєнних мирних договорів. Натомість Польща, Чехословаччина, Румунія та Югославія були гарантами Версальської системи, членами Малої Антанти або мали союзницькі відносини із Францією.

Проте існувало чимало спільних рис у розвитку країн регіону:

- усі держави потребували модернізації. Рівень життя більшої частини населення був низьким (крім Австрії та Чехословаччини);
- промисловість і сільське господарство країн, що були складовими загиблих імперій, мали серйозні проблеми з ринками збуту, потерпали від розриву економічних зв'язків і не відповідали потребам внутрішнього ринку. Промисловість навіть у найкращі часи ніколи не працювала на повну потужність. Для подальшого розвитку були потрібні іноземні інвестиції. У сільському господарстві першочерговим було завдання завершити аграрні реформи, щоб зняти напруженість у суспільстві. До того ж сільськогосподарські виробники, переважно дрібні, не витримували конкурентної боротьби за експортом сільськогосподарської продукції зі США, країн Латинської Америки, колоніальних володінь європейських держав, СРСР;
- нерівномірність розвитку регіонів країн, відмінності в менталітеті народів, що були об'єднані в одній державі. Особливо ці проблеми проявлялися в Польщі, Румунії та Югославії;
- наявність значних національних меншин, які вели національно-визвольну боротьбу;
- міждержавні конфлікти, спричинені територіальними суперечками.

У внутрішньополітичному розвитку країн Центрально-Східної Європи в 1920-ті рр. можна виділити два етапи.

Перший етап тривав до середини 1920-х рр. (у деяких країнах трохи довше). Він вирізнявся домінуванням ліберальних і соціал-демократичних партій, які намагалися врахувати прагнення широких мас населення зміцнити демократичні інститути влади.

На другому етапі (друга половина 1920-х рр.) почали наростати антидемократичні тенденції, які призвели до встановлення авторитарних режимів. Такі зміни були зумовлені низкою чинників, ключовим із яких стала неспроможність прихильників демократичного шляху розвитку стабілізувати становище в країнах, вирішити національні, економічні та соціальні проблеми.

Чималий вплив на внутрішнє життя мало те, що держави, які межували із СРСР, утворювали «санітарний кордон» проти проникнення комунізму в Європу. Відповідно ліві сили в цих державах ототожнювалися з агентами Комінтерну й зазнавали переслідувань.

Польща

Друга Річ Посполита в 1920-ті рр. характеризувалася нестабільністю як в економічному, так і в політичному житті.

У 1921 р. було прийнято конституцію Польської республіки, у якій проголошувалися демократичні права громадян. Польща стала парламентською республікою. Повноваження президента, обраного парламентом на сім років, були обмеженими. Закріплювалося привілейоване становище католицької церкви.

У листопаді 1922 р. відбулися перші парламентські вибори, на яких жодна партія не набрала більшості голосів. Така ситуація спричиняла гостру політичну боротьбу.

Відсутність єдиного внутрішнього ринку, повоєнна розруха, економічна блокада з боку Німеччини, неврегульованість торговельних відносин із сусідами, неповернення кредитів призвели до стрімкої інфляції та знецінення польської марки (запроваджена в 1920 р.). Різко знизився життєвий рівень населення, зросло безробіття, у промислових центрах прокотилася хвиля економічних страйків. Крім того, комуністи, підбурювані Комінтерном, спробували підняти в Кракові повстання (1923 р.), яке було придушене (загинуло декілька десятків осіб). На парламентських виборах жодна політична партія не набирає перекопливої більшості. Усі ці обставини свідчили про слабкість парламентської республіки, яка була встановлена конституцією 1921 р.

Нестійкість коаліцій призводила до політичних криз і частих змін урядів. Невирішеною залишалася проблема національних меншин. Активна колонізаторська політика, яку проводили ендеки, спричинила опір із боку національних меншин, особливо українства. Ця боротьба посилилася після визнання країнами Антанти належності Східної Галичини Польщі (1923 р.).

На тлі цих негараздів позапартійний прем'єр-міністр **Владислав Грабський** першочерговим завданням вважав стабілізацію фінансової сфери. Уряд звернувся до багатих громадян із проханням поділитися своїми доходами для збалансування бюджету. У квітні 1924 р. було започатковано грошову реформу: запроваджено польський злотий, створено Польський банк — незалежну фінансову установу, акції якого були продані на вільному ринку. Уряд також розпочав аграрну реформу, за якою **парцеляції** (розподілу) підлягали маєтки площею понад 180 га (на «східних кресах» — 300 га). Парцеляція мала бути здійснена особисто землевласником упродовж двох років, і тоді він отримував від держави повну грошову компенсацію. Натомість селяни отримували від держави дешеві

■ Міклош Горті

У 1920—1944 рр. в Угорщині існував режим адмірала М. Горті. Риси режиму:

- Консерватизм
- Обмеження демократичних прав і свобод
- Збереження представницьких, демократичних інститутів влади
- Легальне існування опозиції, обмеження діяльності лівих сил
- Панування традиційної еліти (земельної аристократії)
- Необмежена влада
- Відсутність масової партії — опори правлячого режиму
- Монархічна, націоналістична демагогія

■ Акт на право власності на землю в Польщі. 1922 р.

■ Юзеф Пілсудський

■ Бої у Варшаві. Травень 1926 р.

■ Морський порт у Гдині.
1930-ті рр.

Режим «санациї» — авторитарний режим на чолі з Ю. Пілсудським, встановлений в умовах кризи парламентської системи й польської державності. Він базувався на лавіруванні між різними політичними силами, що позбавляло опозицію змоги чітко організуватися. Влада відверто зневажала сенат і сейм, видаючи тимчасові успіхи в економіці за свої заслуги.

кредити для розвитку господарства. Розпочалося будівництво залізниць, що мало зв'язати економічні центри держави з новим портом — Гдиня, який будували на Балтійському узбережжі поряд із Гданськом. Ці заходи швидко дали позитивний результат, але не усунули причин кризи Другої Речі Посполитої.

12 травня 1926 р. військові під командуванням Ю. Пілсудського, який вирішив повернутися до політичного життя, почали наступ на Варшаву. У вуличних боях урядові війська зазнали поразки.

Переворот значною мірою підтримало населення, яке сподівалося на покращення життя. Ю. Пілсудський, що мав авторитет національного героя, установив одноосібну владу. Його прихід до влади збігся з економічною стабілізацією в країні, що дало можливість закріпитися встановленому режиму, який отримав назву «санация» (оздоровлення). Утричі збільшився експорт вугілля, пошквалилися машинобудівні галузі промисловості, зросли транспортні перевезення. В економіку Польщі було залучено англійські, американські та німецькі інвестиції. Знизилася безробіття, зміцнів курс злотого. Селяни збирали добрі врожаї.

Чехословаччина

Чехословаччина успадкувала 4/5 промислового потенціалу імперії Габсбургів і в 1920—1930-х рр. стала високорозвиненою європейською державою. Вона увійшла до десятки найбільш промислово розвинених країн світу. Економічну й політичну стабільність країни забезпечував значний прошарок середнього класу — 13 % працездатного населення вело підприємницьку діяльність. Порівняно швидкими темпами тут розвивалися провідні галузі виробництва, особливо важкої промисловості. Проте слід зауважити, що промисловість ЧСР ніколи не працювала на повну потужність через вужкість внутрішнього ринку та залежність від експорту.

У важкій промисловості провідним підприємством було акціонерне товариство «Шкода», що випускало машини, літаки, верстати, обладнання, зброю тощо. Внуттєвий концерн Томаша Баті забезпечував до 80 % виробництва взуття в країні. Значна частка його продукції йшла на експорт. Майже на всіх континентах працювали філіали цього концерну. Швидкі темпи розвитку економіки приваблювали іноземний капітал, частка якого становила 20 % усіх інвестицій в економіку. Проте словацькі й закарпатські землі були розвинені набагато гірше, ніж чеські та моравські. Тут переважав аграрний сектор економіки. Життєвий рівень цих земель був значно нижчим, що породжувало невдоволення та соціальну напруженість.

У політичному розвитку Чехословаччина була найдемократичнішою державою Європи. Тут діяло близько 20 основних партій.

Т. Масарик мав тісні зв'язки з Україною. Він із розумінням ставився до українських визвольних змагань і підтримував українську еміграцію. У роки між двома світовими війнами в Празі виникли та активно діяли Український вільний університет, Високий український педагогічний інститут ім. М. Драгоманова, українські мистецька студія, гімназія, історико-філологічне товариство, наукова асоціація, Музей визвольної боротьби України; у Подєбрадах — Українська господарська академія.

Найбільшою підтримкою користувалися центристські й лівоцентристські партії, які утворювали урядові коаліції. Стабілізуючу роль у політичному житті відігравали неформальні зустрічі президента країни Т. Масарика з лідерами провідних партій, під час яких усували найсерйозніші розбіжності.

На міжнародній арені Чехословаччина орієнтувалася на Францію, а в 1920—1921 рр. разом із Румунією та Королівством СХС створила Малу Антанту. Незмінним керівником зовнішньої політики ЧСР у 1918—1935 рр. був Е. Бенеш.

Румунія

Після Першої світової війни перед румунським суспільством відкрилися позитивні перспективи. Тепер усе залежало від того, чи зуміє правляча еліта скористатися нагодою модернізувати країну. Під тиском виступів населення прагнення робітників про 8-годинний робочий день і введення мінімальної заробітної плати були задоволені, а в 1920—1921 рр. прийнято закон про аграрну реформу, за яким максимум землеволодіння встановлювався в розмірі 100 га для Бессарабії та 200—500 га для інших районів країни. Надлишки землі передавали селянам за викуп (20 % від її вартості).

У зовнішній політиці Румунія підтримувала існування Версальсько-Вашингтонської системи, була членом Малої Антанти.

На початку 1920-х рр. становище в країні поступово стабілізувалося. Цьому сприяли позики Англії та Франції румунському уряду. Ці країни також вкладали значні інвестиції в розвиток промисловості Румунії, особливо нафтодобувної (контролювали 49 %). До 1927 р. було завершено аграрну реформу, у результаті якої селяни отримали 3 млн га. У 1930 р. в країні налічувалося 15 % землевласників, земельні володіння яких становили понад 100 га.

Протягом 1922—1928 рр. владу в країні утримувала Національно-ліберальна партія (у 1922—1926 рр. прем'єр-міністром був **Йон Братіану**, а в 1927—1928 рр. — **Вінтиле Братіану**). Значним її здобутком було прийняття конституції 1923 р., яка закріпила всі демократичні свободи. Проте вони не були реалізовані.

У 1924 р. у Південній Бессарабії спалахнуло **Татарбунарське повстання** під проводом комуністів. Його метою було встановлення радянської влади та від'єднання Бессарабії. Проте воно мало локальний характер і зазнало поразки. Під час повстання загинуло 3 тис. осіб. За підтримку територіальних вимог СРСР до Румунії комуністичну партію було заборонено.

Основними політичними противниками лібералів були партії націоналістів і цараністів (селянська партія). У 1927 р. після смерті короля Фердинанда I королем став його 6-річний онук Михай, а Регентську раду при ньому очолив В. Братіану. Син Фердинанда принц Кароль був позбавлений трону через родинні негаразди. Період **1926—1928 рр.** охопила **династична криза**.

Націоналісти й цараністи об'єдналися в єдину партію та розпочали рішучу боротьбу з лібералами, здобувши перемогу на виборах 1928 р. Націонал-цараністська партія прийшла до влади в несприятливий момент: країну уразила економічна криза, яка охопила всі галузі виробництва, крім нафтодобувної.

■ Йон Братіану

■ Король Фердинанд I

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Які країни Центрально-Східної Європи мали обмеження, встановлені мирними договорами після Першої світової війни?
2. Які країни утворили Малу Антанту?
3. Для яких держав Центрально-Східної Європи ключовою була національна проблема?
4. Які реформи провів уряд В. Грабського в Польщі?
5. Що призвело до державного перевороту в Польщі в 1926 р.?
6. Завдяки чому Чехословаччина в 1920-ті рр. зберегла політичну та економічну стабільність?
7. Чому Румунію називали міні-імперією?
8. У чому полягає сутність аграрних реформ у державах регіону?
9. Як впливало на розвиток країн регіону сусідство з Радянським Союзом?
10. Якими були основні риси режиму «санакції» в Польщі?
11. Підготуйте презентації про діяльність Ю. Підсудського, Т. Масарика, братів Й. та В. Братіану.

§ 36. Становище українства у державах Центрально-Східної Європи в 1920-х рр.

МЕТА

- характеризувати політику Польщі, Чехословаччини та Румунії щодо українства
- розповідати про політику урядів щодо українських земель у 1920-ті рр.
- давати оцінку такому явищу, як «осадництво»

ДАТИ

- 1920 р.** — створення Української військової організації (УВО)
- 1923 р.** — створення Комуністичної партії Західної України (КПЗУ)
- 1925 р.** — створення Українського народно-демократичного об'єднання (УНДО)
- 1927 р.** — створення Української національної партії (УНП)
- 1929 р.** — створення Організації українських націоналістів (ОУН)

Після поразки боротьби за збереження державної незалежності частина українських земель опинилася у складі Польщі, Румунії та Чехословаччини. До Польщі потрапили землі Східної Галичини, Західної Волині, Полісся, Холмщини, Підляшшя, на яких, за переписом 1931 р., проживало 5,6 млн українського населення. У складі Румунії українці (790 тис. осіб) були зосереджені в Північній Буковині, Хотинському, Аккерманському та Ізмаїльському повітах Бессарабії, а також Мараморощині (південна частина Закарпаття). На території Підкарпатської Русі (Закарпаття), що увійшла до складу Чехословаччини, проживало понад 450 тис. українців. У містах на цих землях переважало неукраїнське населення (євреї, поляки, угорці, румуни, німці). Найбільшим містом був Львів, де із 200 тис. жителів українці на 1918 р. становили лише 27 тис. осіб.

Кожна держава, до складу якої входили українські землі, мала визначитися у своєму ставленні щодо української меншини.

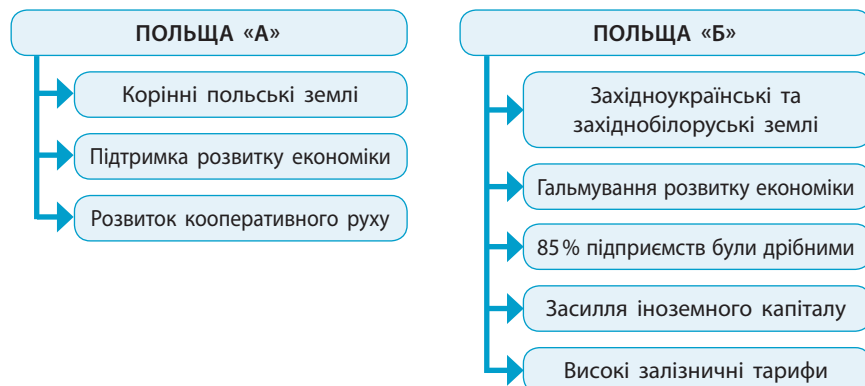
Загалом можна назвати такі риси політики Польщі, Румунії, ЧСР: насильницька асиміляція; національний гніт; стримування економічного розвитку, його колоніальний характер; репресії щодо діячів національно-визвольного руху; відмова від міжнародних зобов'язань щодо надання автономних прав українцям.

Форми, у яких здійснювали цю політику, різнилися: від м'якої у ЧСР до жорсткої в Румунії.

У **Польщі**, де українців проживало найбільше, «українське питання» було досить болючим. Польський уряд, маючи стратегічну мету — повна полонізація загарбаних українських земель, — залежно від внутрішніх та зовнішніх обставин коригував свій курс.

У 1919—1923 рр. польське керівництво намагалося довести світовій громадськості свої права на українській землі й створити видимість, що воно нібито забезпечує права національних меншин. Польська конституція 1921 р. гарантувала українцям право на рідну мову на побутовому рівні та під час навчання в початковій школі. Крім того, закон від 26 березня 1922 р. надав самоврядування Східній Галичині (трьом воеводствам — Львівському, Станіславському, Тернопільському). Проте щойно Рада послів Англії, Франції, Італії та Японії визнала Східну Галичину частиною Польщі (14 березня 1923 р.), усі

■ Економічний розвиток українських земель

Польща «А» — територія етнічно польських земель у Другій Речі Посполитій.

Польща «Б» — території Другої Речі Посполитої, заселені етнічними меншинами; західноукраїнські та західнобілоруські землі.

ці права залишилися на папері. У свою чергу, українське населення намагалося відстояти свої права, вдаючись до акцій протесту, збройних виступів, бойкоту перепису 1921 р. і виборів 1922 р. до сейму.

У 1923—1926 рр. правлячі кола Польщі наполегливо проводили політику асиміляції національних меншин. Для цього землі Польщі було поділено на дві господарські території: **Польща «А»**, до якої входили корінні польські землі, і **Польща «Б»** («східні креси»), у складі якої опинилися західноукраїнські, західнобілоруські і литовські землі. Щодо Польщі «Б» застосовувалася політика штучного стримування соціально-економічного розвитку, зокрема проведення аграрної реформи. Згідно з таємним циркуляром, українському селянству дозволялося під час парцеляції передати не більш ніж 5 % поміщицьких земель.

31 липня 1924 р. було прийнято закон, згідно з яким польську мову проголошували державною. Почалося закриття українських шкіл. Польський уряд намагався викоринити поняття «Україна», «українець». На українські землі переселяли польських колоністів («осадників»), яким виділяли кращі землі. Протягом 1921—1929 рр. було переселено 77 тис. поляків, до 1939 р. — понад 200 тис. поляків. Наприкінці 1930-х рр. тут налічувалося 47 тис. «осадницьких» господарств, які володіли понад 500 тис. га землі. В умовах хронічного малоземелля (81,1 % — селянських господарств Східної Галичини) це значно погіршувало становище українського селянства й створювало атмосферу ворожнечі між українцями й поляками. Це також було ще однією причиною еміграції за океан майже 200 тис. українців.

Після встановлення режиму «санації» на чолі з Ю. Пілсудським відбулися деякі поступки й компроміси у відносинах із національними меншинами, зокрема українцями. Сутність нового курсу полягала в державній асиміляції національних меншин (зробити їх патріотами польської держави, складовою польської політичної нації) і відмові від національної асиміляції. Важливим елементом нової моделі національної політики стала спроба перетворити Волинь на «колицку польсько-українського порозуміння». Її провідником став воевода Волині, колишній заступник міністра внутрішніх справ в уряді С. Петлюри **Генрик Юзевський**. Було збільшено державні інвестиції на Волині, почалося масове створення двомовних (утраквістичних) шкіл, дозволено певну українізацію православної церкви.

Метою цієї політики було розколоти українців: галичан і волинян (у Польщі було збережено колишній кордон між Австро-Угорщиною та Російською імперією — Сокальський кордон), прихильників і противників порозуміння з Польщею. Вона мала створити позитивний образ Польщі як держави, що терпимо ставиться до національних меншин, і стати привабливою для українства на тлі жорсткої антиукраїнської політики в СРСР у 1930-ті рр. (Голодомор 1932—1933 рр., масові репресії).

Політичний режим Польщі допускав діяльність українських політичних партій, які захищали їхні інтереси. Так, у Польщі на 1925 р. існувало 12 українських політичних партій. Найбільшою і найвпливовішою було засноване в 1925 р. **Українське народно-демократичне об'єднання (УНДО)**, яке продовжило традиції УНДП. Власне, це була ліберальна партія інтелектуальної еліти краю. Лідерами об'єднання стали Д. Левицький, В. Мудрий, С. Баран, О. Луцький. УНДО виступала за конституційну демократію і незалежність України. Головним практичним завданням вона вважала захист економічних, політичних, національно-культурних прав українства.

31 липня 1924 р. сейм Польщі ухвалив закон «Про деякі постанови в організації шкільництва», який замість національної запровадив так звану «утраквістичну» (двомовну) школу, де викладання поступово переходило на польську мову. Під впливом цього закону розгорнувся справжній наступ на українські школи. У 1925 р. припинив діяльність Український таємний університет. За статистикою, у 1924 р. у Східній Галичині існувала 2151 українська школа, а вже в 1930 р. їх залишилося лише 716, у 1937 р. — 352. На Волині з 443 шкіл залишилося лише вісім. Українці зазнавали дискримінації і в здобутті вищої освіти. Так, їх не допускали до Львівського університету, де могли навчатися лише ті українці, що відслужили в польській армії та присягали на вірність Польщі. Польська влада ліквідувала українські кафедри, а обіцянка заснувати за державні кошти український університет так і залишилася невиконаною. У той самий час разом із законом про освіту польський сейм прийняв закони «Про мову урядування державної і місцевої адміністрації» та «Про мову урядування судів, прокурорських органів та нотаріату», згідно з якими українську мову по суті було усунуто з усіх державних і самоуправних установ Західної України.

- Значок спілки «осадників» (1). Марш «осадників» у Рівному (2). 1920-ті рр.

■ Президент Польщі І. Мосціцький та воєвода Г. Юзевський. Волинь, червень 1929 р.

**Із книги «Таємна війна. Г. Юзевський і польсько-со-
вєцька гра навколо Украї-
ни» професора Єльського
університету Т. Снайдера**

Він був інтелігентним у тому класичному сенсі того слова, який уже зникає. Він був малярем, сценографом, митцем. Навіть коли мислив політично, то також у категоріях естетики... Юзевський мав три життя: він був політиком як воєвода волинський. Потім у підпіллі протягом більш як 13 років діяв і проти німців, і проти советів. І мав третє життя як живописець — уже в комуністичній Польщі.

■ На сільській дорозі. Г. Юзевський. 1924 р. Український селянин мусить схилитися перед польським землевласником. Карикатура

Соціалістичний напрямок українського руху був представлений **Українською соціал-радикальною партією (УСРП)**, що утворилася після об'єднання в 1926 р. найстарішої в Західній Україні Русько-української радикальної партії з Українською партією соціалістів-революціонерів, що діяла на Волині. Її підтримували селянство, сільська інтелігенція. Радикали прагнули поєднати принцип демократичного соціалізму з ідеєю незалежності України. Їхніми лідерами були Л. Бачинський та І. Макух. Ще однією соціалістичною партією була **Українська соціал-демократична партія (УСДП)**. У своїй діяльності вона спиралася на нечисленне українське робітництво. У 1924 р. УСДП була примусово розпущена польською владою за звинуваченням у поширенні ідей комунізму. У 1929 р. УСДП відновила свою діяльність. Лідером партії був М. Ганкевич. Решта українських партій були нечисленними і маловпливовими (Українська католицька партія, Волинське українське об'єднання, москвофіли тощо). Майже всі українські партії виступали за об'єднання українських земель у єдину державу.

Ще однією впливовою політичною силою була **Комуністична партія Східної Галичини**, яка в 1923 р. перетворилася на **Комуністичну партію Західної України (КПЗУ)**. Вона діяла підпільно й мала тісні відносини з радянськими спецслужбами. КПЗУ прагнула поєднати національні ідеї з ідеями комунізму, підтримувала ідейну течію націонал-комунізму. У своїй діяльності КПЗУ спиралася переважно на найбідніші прошарки суспільства. Партію очолювали Й. Клірик та Р. Кузьма. Політика українізації та непу, що здійснювалася в УСРР, сприяла зростанню впливу КПЗУ і взагалі прорадянських настроїв у Західній Україні.

Українські партії намагалися використати всі легальні можливості впливу на формування державної внутрішньої політики. Вони боролися за місця в польському парламенті: якщо в листопаді 1927 р. представництво українців у сеймі мало 25 послів і шість senatorів, то в липні 1930 р. — 46 послів та 11 senatorів.

Поряд із легальними українськими партіями й підпільною діяльністю комуністів зростала ще одна сила, яка згодом стала провідником українського руху в 1930—1950-ті рр., — **націоналістичний рух**.

Євген Коновалець (1891—1938) — у студентські роки активіст українського руху в Галичині. Під час Першої світової війни був мобілізований до армії Австро-Угорщини. Під час бою на горі Маківка потрапив до російського полону. Під час Української революції став організатором Галицько-Буковинського Куреня січових стрільців, який незабаром перетворився на одну з найбоєздатніших частин Армії УНР. У листопаді 1918 р. січові стрільці під командуванням Є. Коновальця підтримали Директорію УНР у повстанні проти влади гетьмана П. Скоропадського і в бою під Мотовилівкою 1918 р. розбили гетьманські частини. У 1918—1919 рр. Є. Коновалець командував дивізією, корпусом і групою січових стрільців під час бойових операцій проти більшовицьких і денікінських військ. Отримав звання полковника Армії УНР. Поразка боротьби за державність спонукала Є. Коновальця шукати нові методи боротьби за незалежність України. Він став одним з організаторів і керівників УВО (із 1920 р.), ОУН (1929 р.). 23 травня 1938 р. загинув у Роттердамі (Нідерланди) у результаті спецоперації, проведеної співробітником НКВС П. Судоплатовим.

Стрийський «Маслосоюз» — економічний феномен, створений руками й розумом українців. Він є яскравим взірцем самоорганізованості українців, який був втілений в життя завдяки гаслу «Свій до свого по своє». Продукцію «Маслосоюзу» постачали майже в усі країни Європи, а його масло стало для європейців бажаним продуктом, еталоном смаку та якості. Чотирилітник — одна з найвідоміших тодішніх українських торговельних марок. Становлення кооперативного молочарства (зрештою, як і багато чого іншого) пов'язане з Євгеном Олесницьким. Керуючись своїм гаслом, він часто повторював: «...З бідними політики робити не можна». «Маслосоюз» бере свій початок у 1904 р. Проте його активний розвиток було перервано Першою світовою війною. Відродився він у 1925 р. завдяки Андрію Палію, Ользі Бачинській та Андрію Мудрику. Дуже швидко «Маслосоюз» набув виразних форм величезної корпорації. Наприкінці 1930-х рр. він охоплював 500 тис. українських господарств — це майже 100 % від їхньої загальної кількості. Решта (300 тис.) були переважно польськими, єврейськими або німецькими. Діяв своєрідний український протекціонізм — закупівельна ціна для українських господарств була вищою, тому селянин охоче йшов на співпрацю з рідним йому «Маслосоюзом», який об'єднував 137 регіональних молочарень, що охоплювали 3320 сіл. У структурах «Маслосоюзу» панували жорстка дисципліна й суворий контроль за якістю продукції.

Дмитро Донцов (1883—1973) — політичний діяч, публіцист, ідеолог українського націоналізму. Зі студентських років приєднався до революційної боротьби. Із 1905 р. член РУП (УСДРП). Під час Першої світової війни — перший голова СВУ (1914 р.). У 1917 р. здобув ступінь доктора права. У березні 1918 р. виїхав до Києва, де очолював Українське телеграфне агентство, був членом української делегації на переговорах із РСФФР. Один із керівників Української хліборобсько-демократичної партії. У 1919—1921 рр. перебував у Швейцарії. Був засновником ідеології інтегрального націоналізму. Під час Другої світової війни жив у Берліні, Львові, Празі, у 1945 р. — у Парижі, у 1946 р. переїхав до Великої Британії. Із 1947 р. був в еміграції в Канаді. У своїх працях, найбільш ґрунтовними з яких є «Націоналізм» (1926 р.), «Росія чи Європа» (1955 р.), «Клич доби» (1968 р.), виклав провідні засади українського націоналізму.

Організаційні витоки руху були пов'язані з діяльністю **Української військової організації (УВО)**, що була створена в Празі в 1920 р. групою старшин УСС і УГА на чолі з полковником **Євгеном Коновальцем**. Метою діяльності УВО була Українська самостійна соборна держава, створення якої мало здійснитися загальнонаціональним повстанням народу. Основним методом боротьби вважався терор проти представників влади, установ, урядовців тощо. Терористичні акти (**атентати**) мали й пропагандистську мету: привернути увагу світової громадськості до несправедливості, яка після Першої світової війни була вчинена щодо українства. Ідеологічною основою руху став інтегральний націоналізм **Дмитра Донцова**. Діяльність УВО та Д. Донцова сприяла консолідації націоналістичних сил. У 1929 р. у Відні виникла **Організація українських націоналістів (ОУН)**.

Важливим елементом протидії польській політиці став український кооперативний рух. Кооперативи, діючи під гаслом «Свій до свого по своє», стали формою самоврядування та економічного самозахисту українського населення. Кожне село, місто створювало свій кооператив — крамницю, касу, молочарню. Станом на 1925 р. вони були об'єднані у спеціальні організації — «**Центросоюз**», «**Маслосоюз**», «**Центробанк**» та «**Народна торгівля**». Центральною установою, яка керувала кооперативами, був **Ревізійний союз кооперативів**. Кількість українських кооперативів у Східній Галичині зроста з 580 у 1921 р. до майже 4 тис. у 1939 р. (об'єднували 700 тис. осіб).

Кооперативи сприяли впровадженню нових засобів господарювання та техніки серед українського селянства, поклали край лихварській заборгованості сіл Галичини. Вони успішно конкурували з польськими господарськими організаціями. Завдяки діяльності кооперативів економічний стан українського села почав покращуватися, сформувався цілий прошарок заможного українського селянства. Крім того, через створення кооперативів вдалося економічно протистояти польському «осадництву».

Кооперативні організації разом із мережею українських шкіл, «Просвіт», спортивних організацій, політичних партій утворювали інфраструктуру українського національного життя в Західній Україні.

■ Румунські війська в Бессарабії. Початок 1920-х рр.

■ Володимир Залозецький — лідер українського руху в Румунії

■ Прапор Підкарпатської Русі

У 1922 р. представники різних політичних сил краю звернулися до Ліги Націй зі скаргою, що уряд ЧСР не виконує взяті на себе зобов'язання. Розглянувши цей меморандум, Ліга Націй оголосила уряду ЧСР сувору догану. У відповідь на це 14 липня 1927 р. було прийнято Закон про організацію політичного управління (Закон про адміністративну реформу), який перекреслив усі раніше надані Закарпаттю автономні права.

■ Будинок товариства «Просвіта» в Ужгороді

За офіційною статистикою, у 1920 р. на території Румунії проживало майже 790 тис. українців (або 4,7 % усього населення). Приєднавши українські землі, Румунія розпочала політику повної асиміляції українців (як і інших народів), позбавивши їх можливості національного розвитку.

Натомість економічна політика була більш гнучкою. Новоприєдані землі були більш розвиненими, ніж Старе королівство (Регат), тому перші кроки румунського уряду були схожі на пограбування цих областей. Із них вивозили обладнання заводів і фабрик, цінні речі. Так, до центральних районів Румунії вивезли устаткування Аккерманських трамвайних майстерень та прядильної фабрики, Ізмаїльського та Ренійського портів, окремих підприємств Буковини. Були фактично розірвані економічні зв'язки, підприємства новоприєднаних земель втратили традиційні ринки збуту. Третину працездатного населення становили безробітні особи.

Закріпивши ці землі за собою, румунський уряд приділяв увагу їхньому економічному розвитку. Буковина завдяки вищому культурному розвитку, наявності кваліфікованих кадрів і значних запасів природних ресурсів стала привабливим регіоном для інвестицій. Це сприяло розвитку харчової, легкої, деревообробної та хімічної промисловості. Проте цього не можна сказати про Бессарабію.

Як і промислова, аграрна політика уряду будувалася відповідно до конкретних соціально-економічних регіонів. У Бессарабії закон про аграрну реформу набув чинності з 1920 р., у Буковині — із 1921 р.

У Бессарабії уряд Румунії не наважився одразу після анексії покінути з наслідками аграрних перетворень, що відбулися під впливом революційних подій у Російській імперії. Замість цього він встановив високі орендні та викупні платежі. Це спричинило хвилю розорень. Лише в Аккерманському повіті 48 % селян швидко втратили свої наділи переважно на користь колишніх власників.

У Буковині в поміщиків було відібрано за викуп третину площ земельного фонду. Середній розмір ділянки, яку отримували за викуп українські селяни, не перевищував 1 га. Натомість колоністам (переважно румунським солдатам — ветеранам Першої світової війни) виділяли щонайменше 0,5 га під садибу, 1 га пасовищ і 4,5 га ріллі. Незважаючи на це, питома вага колоністів була незначною. Частина поселенців продавала отриману землю українським селянам і поверталася на попереднє місце проживання.

До 1927 р. Буковина втратила автономію, яку мала, перебуваючи під владою Австрії. Закон про шкільництво трактував українців як «*румунів за походженням, що забули рідну мову*». У Чернівецькому університеті було закрито українські кафедри. Українську пресу було заборонено.

У Румунії були найменш сприятливі умови для діяльності українських політичних партій. Лише в 1927 р. утворилася партія, що відстоювала національні інтереси українців, — **Українська національна партія (УНП)**. Це була партія ліберального спрямування, що діяла виключно легальними методами та прагнула знайти порозуміння з владою. Лідером партії був **Володимир Залозецький**. На території Буковини в 1918—1926 рр. діяла Комуністична партія Буковини, яка увійшла до складу Комуністичної партії Румунії. Її лідерами були С. Канюк, В. Гаврилок, Ф. Стасюк та інші. Ця партія боролася за воз'єднання з радянською Україною.

Значний вплив на долю українських земель у Румунії мала політика СРСР. Радянська Росія категорично заперечувала належність цих

земель Румунії, особливо Бессарабії. У першій половині 1920-х рр. навіть були спроби організувати тут збройне повстання. Радянські спецслужби «активної розвідки» закидали на територію Бессарабії та Буковини озброєні загони, переправляли зброю для бессарабських комуністів. Кульмінацією боротьби стало **Татарбунарське повстання 1924 р.** Після 1926 р. СРСР припинив будь-які спроби порозумітися з Румунією.

За рішенням Паризької мирної конференції Закарпаття опинилось у складі **Чехословаччини**. Воно було виділено в окрему адміністративно-територіальну одиницю Підкарпатська Русь, при цьому майже 100 тис. українців залишилися поза її межами у Словаччині. На початку 1920-х рр. чеський уряд намагався створити вигляд нібито сумлінного виконання своїх міжнародних зобов'язань щодо надання Підкарпатській Русі автономних прав, зазначених у Сен-Жерменському договорі (1919 р.). Уряд ЧСР свої зволікання з наданням автономії пояснював невідповідністю населення краю до самостійного життя через низький рівень освіти й відсутність у достатній кількості кваліфікованих управлінських кадрів.

Загалом демократичний устрій Чехословаччини позитивно вплинув на життя населення краю. Було переважно ліквідовано неграмотність населення, виник середній стан, основним джерелом поповнення якого стало місцеве населення. Збільшилася кількість робітництва. Завдяки аграрній реформі селянство отримало землю. Зникла замкненість соціальних верств. Населення здобуло широкі виборчі права. Поступово відроджувалася православна церква.

Особливо помітними були зрушення в культурно-національному розвитку. Уже в 1919 р. чеський уряд розпочав організацію народної середньої та фахової освіти. Значний внесок у цю справу зробив міністр освіти ЧСР І. Дерер. Усі національні меншини краю мали свої школи. До роботи в українських школах краю влада ЧСР залучила емігрантів із Росії, які здебільшого не знали української мови. Крім цих шкіл, існували й гімназії. У 1931 р. їх налічувалося вісім (чотири — з українською мовою навчання), а в 1938 р. — 11 (п'ять відповідно). На окрему увагу заслуговують Державна торговельна академія в Мукачевому, дворічні торговельні школи в Ужгороді та Севлюші, сільськогосподарська школа й дві деревообробні. Крім цього, в Ужгороді й Пряшеві існували греко-католицькі богословські семінарії.

Навчання в народних школах було для всіх дітей до 14 років обов'язковим і безкоштовним; у фахових школах — майже безкоштовним. Середні школи були платними, але учнів, які добре навчалися, звільняли від оплати. Багато учнів отримували державну стипендію. Вищого навчального закладу в Закарпатті не існувало, але місцеві жителі могли вільно навчатися у вищих навчальних закладах ЧСР та інших країн.

Проте гостро стояло мовне питання. Вищий адміністративний суд ЧСР **28 червня 1925 р.** визнав українську мову «чужою» для населення Закарпаття. Це призвело до розгортання дискусії, якою мовою викладати в школах краю. Її наслідком стало закріплення поділу населення на два протилежні табори: український (народовський) та русинський. Остаточо дискусія була вирішена в 1938 р. із наданням краю автономії. Проте демократичний устрій ЧСР сприяв вихованню в населення краю політичної культури. Порівняно з іншими регіонами України Закарпаття перебувало в найсприятливіших умовах.

Русинство — політична течія, що виступала за виділення слов'янського населення Закарпаття в окрему націю. Назва течії походить від самоназви українського населення до XIX ст., що збереглася в Закарпатті, — русини.

■ Учасники Татарбунарського повстання. 1924 р.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Які українські землі були у складі Польщі в 1920-ті рр.?
2. Назвіть провідні українські політичні партії, що діяли на території Польщі.
3. Коли було створено ОУН? Хто був ідеологом інтегрального націоналізму?
4. Якою була мета правлячих кіл Другої Речі Посполитої в політиці щодо українства?
5. Які події вплинули на позицію українських партій Західної України щодо УРСР?
6. Обговоріть у групах: чому український рух був представлений кількома різними партіями, а не однією загальнонаціональною?
7. Який термін характеризує політику Румунії щодо українства?
8. Коли відбулося Татарбунарське повстання?
9. Якою була мета СРСР щодо Румунії?
10. Румунська влада сподівалася консолідувати багатонаціональне суспільство силовими засобами румунізації. Чи вважаєте ви дієвими такі методи?
11. Порівняйте політику правлячих кіл Польщі та Румунії щодо українства. Зробіть висновки.
12. На українських землях у складі Польщі та Румунії були прихильники співпраці з правлячими режимами та прихильники безкомпромісної боротьби за національне визволення. Яка із цих течій була більш перспективною?
13. Яку офіційну назву мало Закарпаття у складі Чехословаччини? Яким був статус цієї території? Які реформи здійснив уряд ЧСР у краї у 1920-ті рр.?

МЕТА

- скласти уявлення про українську політичну еміграцію міжвоєнної доби
- визначити напрямки боротьби за відновлення незалежності України
- прослідкувати вплив міжнародних відносин на діяльність української політичної еміграції

ДАТИ

1920—1924 рр. — існування таборів інтернованих воїнів українських армій

1926 р. — убивство С. Петлюри в Парижі

Репатріація — повернення на батьківщину військовополонених, переміщених осіб, біженців, емігрантів.

- Група інтернованих українських воїнів у таборі біля міста Вадовіце (Польща). 1922 р.

- Українські політичні діячі в еміграції у Польщі. 1920-ті рр.

§ 37. Українська політична еміграція міжвоєнної доби

Поразка боротьби за державну незалежність України породила значну українську політичну діаспору, яка стала частиною другої хвилі української еміграції. Вона представлена діячами часів Української Центральної Ради, гетьманату П. Скоропадського, Директорії УНР, Західноукраїнської Народної Республіки тощо.

Значна кількість українських політичних емігрантів осіла в Польщі, Чехословаччині, Австрії, Італії, Німеччині, Франції, США, Канаді. Першим значним центром еміграції став Відень, згодом першість перейняла Прага. Також важливими осередками були Париж і Берлін.

Формування центрів еміграції відбувалося в декілька етапів. На території Польщі зосередились урядові установи УНР (на чолі із С. Петлюрою). У 1920 р. в Польщі існував ще один український табір — у Тухолі, де розмістили полонених Української галицької армії (УГА). Крім таборів для інтернованих воїнів, українські емігранти (насамперед науковці, викладачі та молодь студентського віку) осіли у Варшаві, Кракові та Познані. Деякі табори для інтернованих проіснували в Польщі до 1924 р., але через відсутність нормальних умов життя багато полонених українців тікали звідти й прямували до ЧСР, яка в той час, відповідно до урядової політики, широко розкрила двері для українських емігрантів.

Частина політичних біженців із Наддніпрянщини зосередилась на території Румунії у трьох таборах для інтернованих, що діяли у Фагараші й Брашові. У Бухаресті утворився також осередок українських студентів. Проте їх перебування в Румунії було нетривалим, більшість із них переїхала до Чехословаччини й Франції.

Спочатку лідери еміграції плекали надії за рахунок зовнішньої підтримки відновити українську державність. Вони намагались зберегти організовані загони інтернованих частин українських армій. Проте після поразки Другого зимового походу ці сподівання виявились марними. Країни Заходу не бажали здійснювати нову інтервенцію проти радянських республік. Поступово всі збройні формування і державні органи, що опинилися в еміграції, були розпущені або існували завдяки грошовій підтримці урядів і розвідок окремих держав, а також приватних осіб. Найбільшу активність проявляли діячі, що були пов'язані з урядом УНР в екзилі (в еміграції, у вигнанні), який до 1926 р. очолював С. Петлюра. Уряд мав дипломатичні представництва у країнах Європи (Польща, Румунія, Чехословаччина, Німеччина, Швейцарія, Туреччина, Франція). Найдовше проіснувало представництво УНР у Парижі.

Чимало зусиль для розколу української еміграції доклали дипломатія і розвідувальні органи СРСР. Українська політична еміграція розглядалася як один із головних ворогів. Так, радянській дипломатії та спецслужбам вдалося усунути з прикордонних держав значні сили української політичної еміграції, внести розкол серед провідних діячів (частина їх перейшла на радянофільські позиції), домогтися **репатріації** на територію УСРР великої кількості

Уряд УНР в екзилі, або **Державний центр Української Народної Республіки (ДЦ УНР)** проіснував до 1992 р. Його діяльність стала символом продовження боротьби українського народу за свою національну незалежність. Представники центру всюди і за будь-яких обставин відстоювали інтереси українського народу, проводили активну політичну й дипломатичну роботу, спрямовану на упорядкування внутрішнього життя українців на чужині, виховували національну свідомість співвітчизників, координували національну, політичну, наукову, освітню та культурну діяльність українських осередків у світі. Діяльність центру була постійною акцією боротьби української еміграції, яка звертала увагу цивілізованого світу на підневільний стан українського народу в СРСР і підтримувала в співгромадян віру в перемогу й рішучість у боротьбі. У різні часи керівниками (президентами) ДЦ УНР були С. Петлюра, А. Лівичкий (двічі), С. Витвицький, І. Багрянний, М. Плав'юк. Під час роботи десятої Надзвичайної сесії УНРади правонаступницею ДЦ УНР в екзилі було визнано державу Україна й ухвалено рішення про передачу повноважень та атрибутів державної влади новообраному Президенту України.

■ Президент ДЦ УНР Микола Плав'юк передає Президенту України Леоніду Кравчуку державні символи УНР. 1992 р.

бійців Армії УНР, науковців (серед них М. Грушевський та інші), діячів українського руху в Галичині. У 1926 р. у Парижі було вбито С. Петлюру.

У 1930-ті рр. у середовищі політичної еміграції відбувалися значні зміни. Голодомор 1932—1933 рр. в УСРР та політичні репресії остаточно розвіяли радянофільські настрої діаспори еміграції. Керівна роль у ній належала силі, яка сповідувала жорсткі антикомуністичні, націоналістичні погляди. Найбільшу активність у цьому напрямку проявляла ОУН, прагнучи очолити український національний рух. Проте на процеси в середовищі української еміграції впливали чинники, пов'язані зі зростанням популярності ідей нацизму та піднесенням Німеччини. Частина лідерів української еміграції вбачала в Третьюму рейху ту силу, на яку можна спертися в боротьбі за відновлення державності.

Зрештою станом на кінець 1930-х рр. сформувалися три основні групи української еміграції, які мали різні політичні орієнтири. Перша — це організація, які гуртувалися навколо ідеї відновлення Української Народної Республіки. Вони орієнтувалися на підтримку Франції, Англії, Польщі та США й сповідували демократичні цінності. Проте їхній вплив у 1930-ті рр. на еміграцію був досить обмеженим.

Друга — це прихильники П. Скоропадського, які мали деякі зв'язки у вищих ешелонах влади Німеччини. Однак їхній вплив на еміграцію був незначний, хоча вони й намагалися створити мережі своїх організацій в середовищі української діаспори США та Канади.

Третя — це мережа організацій, які перебували під впливом ОУН. Саме вони в той час користувалися найбільшою підтримкою.

Українська політична еміграція 1920—1930-х рр. стала тим містком, який зв'язав покоління борців за незалежність України у 1917—1921 та 1940—1950-х рр.

■ Похорон С. Петлюри в Парижі. 1926 р.

С. Петлюра поліг від семи куль у Парижі, просто на вулиці, 25 травня 1926 р. Права преса тих років і свідки на суді багато писали й говорили про ймовірну спецоперацію московської розвідки. Проте і суд, і громадськість погодилися з версією вбивці Самуїла Шварцбарда: начебто він діяв сам і прагнув помститися за єврейські погроми. Його захищав адвокат Анрі Торрес, член Компартії і консул більшовицької Росії у Франції. У результаті С. Шварцбарда виправдали. У 1945 р. про те, що він був агентом більшовицьких спецслужб, заявив директор ЦРУ Аллен Даллес, а в 1990-х рр. про це стало відомо з архівних матеріалів, коли знайшли лист від 11 серпня 1930 р., у якому Лаврентій Берія відзначає роль Державного політичного управління (ДПУ) при НКВС у підготовці замаху на С. Петлюру.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Чим можна пояснити значні радянофільські настрої серед української еміграції у 1920-ті рр.? 2. Які течії сформувалися в українській політичній еміграції міжвоєнної доби? 3. Підготуйте презентацію за однією із тем: «Українські митці Західної України 1920—1930-х рр.», «Убивство С. Петлюри», «Центри української еміграції у міжвоєнний період».

МЕТА

- визначати причини запровадження непу
- характеризувати зміст непу
- вказувати на місце непу в становленні радянського тоталітарного режиму

ДАТИ

Березень 1921 р. — запровадження непу (в УСРР запроваджено в 1922 р.)

1929 р. — встановлення одноособної влади Й. Сталіна

Особливості непу в Україні

Запровадження непу пізніше, ніж у Росії

Запровадження непу ускладнювалося голодом 1921—1923 рр.

У керівництві КП(б)У було багато противників непу

■ Заходи запровадження непу

Ухвалення рішення про заміну продрозкладки продподатком (березень 1921 р.)

Дозвіл приватної торгівлі (травень 1921 р.)

Початок денационалізації

Децентралізація управління. Ліквідація главків і створення галузевих трестів (літо-осінь 1921 р.)	Допуск іноземного капіталу. Надання концесії (осінь 1921 р.)
---	--

Створення правової бази нових умов господарювання (упродовж 1922 р.)

Проведення грошової реформи. Запровадження золотого червонця (1922—1924 рр.)

Остаточне утвердження непу відбулося в 1923—1924 рр.

§ 38. Нова економічна політика більшовиків і її вплив в Україні

Здобувши перемогу в збройній боротьбі за владу, більшовики несподівано опинилися перед загрозою чергової втрати влади. Народ піднімався на повстання проти подальшого проведення політики «воєнного комунізму». Особливо масовими були повстання в Тамбовській губернії («антоновщина») Західного Сибіру Росії, в Україні, у Середній Азії («басмачі»). Крім того, між членами партії більшовиків спалахнула дискусія про подальший розвиток системи влади, а формально — навколо питання про роль профспілок у суспільстві. За цих умов лідер більшовиків В. Ленін наполіг на докорінній зміні курсу в економічному житті й припиненні будь-якої внутрішньопартійної боротьби. Тим самим він відмовився від ідеї негайної побудови комунізму й виступив за відновлення товарно-грошових відносин за одночасного зміцнення та концентрації влади.

Приводом до такого повороту стало повстання моряків Балтійського флоту в **Кронштадті (березень 1921 р.)**. Придушивши його, більшовики відповідно до рішень X з'їзду РКП(б) розпочали впроваджувати **нову економічну політику (неп)**. Основні заходи були здійснені в 1921—1924 рр. В Україні засади непу почали реалізувати лише з 1922 р. Вони дали позитивний ефект. На 1925 р. переважно було відновлено сільськогосподарське і промислове виробництво на рівні 1913 р. Середньорічні темпи приросту сукупного доходу в 1921—1928 рр. загалом у всіх радянських республіках становили 18 %. До 1928 р. сукупний дохід на одну особу зріс на 10 % порівняно з 1913 р. Це було свідченням зростання добробуту.

Запровадження непу спричинило розшарування суспільства за доходами й появу економічно активного прошарку суспільства — **непманів** (так називали у 1920-ті рр. приватних підприємців). Розвиток роздрібної торгівлі й системи кооперативів сприяв подоланню дефіциту споживчих і продовольчих товарів. Швидко розвивалася сфера послуг. Проте більшість підприємств перебували в державній власності. Вони давали близько 80—90 % валової продукції. Як говорили більшовики: вони контролювали «командні висоти» в економіці (державі належала вся важка промисловість, зовнішня торгівля була державною монополією тощо).

У той самий час у роки непу виникло безробіття. Це було зумовлено скасуванням трудової повинності й мобілізації та відновленням вільного найму на роботу. Майже в десять разів було скорочено кількісний склад Червоної армії. Спостерігався вплив населення з міста в село. Протягом 1923—1926 рр. відбувся демографічний вибух: кількість населення СРСР зросла з 134 до 147 млн осіб. Промислові підприємства не могли забезпечити роботою наявні трудові ресурси, кількість яких зростала. Наприкінці 1920-х рр. більшовицьке керівництво використало безробіття як привід для відмови від політики непу.

Ще одним негативним явищем часів непу стали періодичні кризи хлібозаготівлі, які були зумовлені «ножицями цін» — завищенням ціни на промислову продукцію і заниженням — на сільськогосподарську. Так, лише в 1923 р. ціна на промислову продукцію зросла у два рази, а на сільськогосподарську зменшилася у три рази. У 1926 р.

обсяг товарного зерна на внутрішньому ринку був у два рази менший, ніж у 1913 р., повністю припинився експорт зерна (у 1904—1914 рр. він становив близько 11 млн т на рік). Щороку загострювалося питання щодо забезпечення зерном великих міст. У 1923, 1925, 1926—1927 рр. кризи хлібозаготівлі вирішувалися економічними методами — збільшенням закупівельних цін. Проте кризу 1928—1929 рр. влада вже розв'язувала військово-комуністичними методами.

Разом із лібералізацією економічного життя відбувалося зміцнення більшовицького режиму. У першу чергу було придушено збройний опір селянства. Для боротьби з політичними противниками Надзвичайна комісія була перетворена на постійний орган влади — **Державне політичне управління (ДПУ)** у складі Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС) (лютий 1922 р.), яке стало інструментом політичних репресій. Проводилися відкриті судові процеси над представниками партій, які були союзниками більшовиків, та інтелігенцією. Відомих на весь світ представників колишньої інтелігенції, інтелектуальної еліти, які могли б критикувати дії влади, просто вислали з Росії, посадивши на пароплав («філософський пароплав»). Натомість щодо української інтелігенції такий захід не застосовувався. Також було узаконено цензуру (червень 1922 р.).

Рішучі заходи стосувалися й партії більшовиків. Було запроваджено заборону на створення фракцій у партії. Таким чином, будь-які дискусії в партії виключали, а рішення її лідерів не піддавали сумніву. Крім того, було проведено чистку партії та обмежено доступ до її рядів (1921—1922 рр.). XI з'їзд РКП(б) проголосив партію більшовиків «єдиною легальною партією в країні» (квітень 1922 р.). В УСРР, де ще зберігалася багатопартійність, цей процес затягнувся до 1925 р. Після смерті в 1924 р. В. Леніна в партії розпочалася боротьба за владу, у якій перемогу здобув **Йосип Сталін**. У 1929 р. він став одноосібним правителем країни, сформувався його культ особи.

У 1921—1922 рр. загострився конфлікт із православною церквою, яка не сприймала нової влади. Щоб ослабити вплив Російської православної церкви (РПЦ), більшовики погодилися на створення Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), яка проіснувала до 1930 р. Skorиставшись голодом 1921—1923 рр., що охопив Поволжя й південь України, більшовики вчинили масове пограбування церковного майна. У 1922 р. було заарештовано патріарха РПЦ Тихона.

Голод 1921—1923 рр. більшовики використали як засіб здійснення терору. Цю практику масово застосовували і на початку 1930-х рр.

Не забували більшовики і про зміцнення вертикалі влади. Створення СРСР дало нові важелі контролю над союзними республіками. Фактично було відновлено Російську імперію під новою назвою. Щоб приховати це й укорінити владу в національних республіках, із 1923 р. почалася реалізація політики коренізації, в УСРР її здійснювали у формі українізації.

В економіці за видимої лібералізації партійне керівництво зберігало повний державний контроль над ключовими галузями промисловості (металургія, машинобудування, добувна промисловість тощо) і зовнішньою торгівлею.

Таким чином, два паралельні процеси (економічна лібералізація й посилення тоталітарних тенденцій) дали змогу більшовикам зміцнити владу, розширити свою соціальну базу в суспільстві, створивши передумови для остаточного встановлення тоталітарного режиму.

Зі звіту Об'єднаного державного політичного управління (ОДПУ) за 1924 р.

Відомості щодо ряду губерній свідчать про значну частку участі приватного капіталу в торгівлі. У середньому вона становить понад 50 %, підвищуючись у районах сільських і знижуючись у міських і промислових... Приватний капітал виявляє значну стійкість. Особливо звертає на себе увагу... тенденція до об'єднання приватних торговців із метою конкуренції з державною кооперативною торгівлею.

? Чим можна пояснити стійкість приватної торгівлі в конкурентній боротьбі?

■ Карикатури часів непу

? Чому влада створювала негативний образ непмана?

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Що спонукало більшовиків до запровадження непу? Які заходи передбачала ця політика? 2. Які особливості мало впровадження непу в УСРР? 3. Яких результатів було досягнуто в економічному розвитку? 4. Доведіть, що неп сприяв становленню тоталітарного режиму.

МЕТА

- визначати причини й масштаби масового голоду 1921—1923 рр. в Україні та його особливості

ДАТИ

1921—1923 рр. — масовий голод в Україні

- У ідальні Американської організації допомоги (АРА). Плакат АРА

Зі звіту Х. Раковського на VI Всеукраїнському з'їзді рад (1921 р.)

...у справі «замирення» села було зроблено більше, ніж за весь попередній період. Чекісти подали відповідну довідку: за перші десять місяців року було виведено з боротьби 444 отамани, серед них убито в боях 189, розстріляно 9, заарештовано 84, добровільно з'явилися з каяттям і було амністовано 162. Більша частина тих, хто з'явився з каяттям, припадала на другу половину року.

- ? Як голод вплинув на придушення повстанського руху?

§ 39. Масовий голод 1921—1923 рр. в Україні

У 1921 р. південні губернії УСРР, Поволжя, Північний Кавказ, що були основними регіонами виробництва хліба, охопила посуха. Більшість урожаю загинула, що призвело до голоду. Перерозподіл зібраного міг виправити становище на півдні й цим запобігти голоду в Україні. Однак радянський уряд вимагав від українського керівництва за будь-яку ціну забезпечити безперерйне постачання хліба промисловим центрам Росії, Москві, Петрограду, голодуючим Поволжя. У травні 1921 р. В. Ленін телеграфував до керівників УСРР: «*Питання життя і смерті для нас — зібрати в Україні 200—300 млн пудів*». Проте такі плани були нереальними: у 1921 р. валовий збір зерна в Україні становив лише 200 млн пудів (третина від збору врожаю 1916 р.). Навіть за допомогою збройної сили з українських селян змогли зібрати й надіслати до Росії лише 522 тис. пудів хліба.

Тим часом становище в південних губерніях УСРР стрімко погіршувалося. У грудні 1921 р. тут розпочалася масова смертність від голоду. Проте ЦК КП(б)У, за наполяганнями Москви, забороняв поширювати інформацію про голод та ігнорував звернення закордонних організацій про надання допомоги. Лише в середині січня 1922 р. було дозволено висвітлювати тему голоду в пресі, а в червні — вивозити хліб із республіки.

Голова Раднаркому УСРР Х. Раковський негайно звернувся до **Американської організації допомоги (АРА)** — неурядової організації, створеної в США для допомоги європейським країнам, що постраждали в Першій світовій війні. Вона використовувала величезні продовольчі запаси, які були нагромаджені американською армією в Європі під час Першої світової війни. У Росії ця організація вже діяла із серпня 1921 р.

УСРР змогла також скористатися допомогою місії Ф. Нансена, «Джойнт» та інших організацій. Проте отримання допомоги від «буржуїв» не надихало радянських керівників. Щоб урівноважити закордонну допомогу, Комінтерн створив організацію Міжнародна робітничка допомога (Міжробдоп). Допомогу від цих та інших організацій Україна отримала протягом березня 1922 — червня 1923 р. АРА надала голодуючим 180,9 млн пайків, місія Нансена — 12,2 млн, Міжробдоп — 383 тис. Допомога інших добродічних організацій була значно меншою. Іноземна допомога Україні становила лише 8 % від тієї, що надійшла до радянських республік. Проте вона дала змогу зменшити смертність від голоду. Загалом кількість померлих від голоду в 1921—1923 рр. в Україні дорівнювала 2—3,5 млн осіб.

Восени 1922 р. московське керівництво, ігноруючи потреби населення країни, здійснило першу за радянських часів спробу торгівлі хлібом на світовому ринку. Для того щоб експорт зерна не здавався надто аморальним за умов отримання закордонної допомоги, було оголошено, що врожай 1922 р. припинив голод. З УСРР у цей час було вивезено 13,5 млн пудів зерна. Проте через експорт та постачання хліба на потреби російських міст голод на півдні України протримався аж до середини 1923 р.

- Україна в 1920-х рр. Штрихуванням позначені регіони УСРР, найбільш уражені голодом 1921—1923 рр.

- Голодуючі діти в Україні. 1923 р.

Голод 1921—1923 рр. мав значний вплив на антибільшовицький повстанський рух в Україні. Саме з другої половини 1921 р. кількість виступів стрімко зменшилася. Голодуюче селянство не мало можливостей для активної протидії владі. При цьому каральні загони здійснювали конфіскацію знайдених у них запасів продовольства. Унаслідок дій влади щодо українського селянства повстання вдалося придушити. Таким чином, у 1921—1923 рр. було вперше здійснено терор голодом як засіб придушення опозиційних сил.

Також більшовики використали голод як привід для пограбування церковних цінностей. За визнанням ЦК КП(б)У, «кампанія вилучення церковних цінностей під гаслом боротьби з голодом виявилася блискавичним методом боротьби із церквою». Економічна руйнація церкви супроводжувалася антирелігійною агітацією та спровокувала репресії проти духовенства. Таким чином, під час голоду 1921—1923 рр. радянська влада випробувала елементи політики щодо селянства, які згодом були застосовані під час Голодомору 1932—1933 рр.:

- інформаційна блокада (замовчування голоду);
- конфіскація хліба в уже голодуючій сільській місцевості, щоб за умови відсутності посухи створити ситуацію абсолютного голоду;
- пограбування населення, яке було готове віддати будь-що за шматок хліба.

21 січня 1922 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення «дати директиву губкомам п'яти голодуючих губерній (Донецької, Катеринославської, Запорізької, Миколаївської та Одеської) провести агітацію за збір золота та срібла із церков для закупівлі зерна для голодуючих». 23 січня для впровадження цієї постанови запропоновано: «а) не перешкоджати селянам для задоволення місцевих насінневих і продовольчих потреб збирати золото і срібло; б) запропонувати уповноваженому НКЗТ виробити і дати на місця відповідні інструкції; в) дати директиву губкомісіям широко оповістити в пресі про випадки збору золота й срібла із церков, що відбувалися в Мелітопольському повіті».

Наприкінці липня 1922 р. кампанія визнали завершеною. Держава отримала 3 пуди золота, понад 3105 пудів срібла, 858 діамантів (загальна вага 1469 каратів) тощо. Зібрані коштовне каміння та метали становили понад 834 тис. карбованців золотом (10 % фондів церковних цінностей, вилучених у РСФРР і УСРР). Проте жодна копійка із цих багатств не була витрачена на допомогу голодуючим.

? Якими методами і з якою метою було здійснено пограбування церков?

Лист голови ВУЦВК Г. Петровського члену Допголу при ВЦВК О. Винокурову (16 травня 1922 р.)

Згідно з Вашою статтею про голод, у Росії — перелам у кращій бік. В Україні — навпаки. Херсонські жахи продажу людського м'яса поширюються. У робітничих районах вимирають робітники великої індустрії — у Херсоні, Миколаєві, Маріуполі, Нікополі, Таганрозі. На 1 квітня голодуючих — 3 млн. Допомога в більшості випадків — 1/8 фунту (1 фунт дорівнює 0,41 кг — авт.), хліба видається лише 15 %. Прошу цілковитої згоди залишити всі добровільні збори в Україні й забороняти вивезення наркомпродівських вантажів у Москву, залишивши ресурси компроду України.

? 1. Яким було прохання автора листа? 2. Які факти про ситуацію на півдні України наведено в документі?

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Якими були причини голоду 1921—1923 рр. в Україні?
2. Чим голод в Україні відрізнявся від голоду в Росії?
3. Як більшовики скористалися голодом для зміцнення своєї влади?
4. Яка міжнародна організація надала найбільшу допомогу голодуючим?
5. Обговоріть у групах: чи закономірним був голод?
6. Підготуйте презентацію про голод в Україні в 1921—1923 рр.

МЕТА

- визначати суть радянської національної політики
- характеризувати політику українізації та її наслідки
- пояснювати, як і з якою метою були створені Кримська АСРР і Молдавська АСРР
- розповідати про релігійне життя в 1920-ті рр.

ДАТИ

1923 р. — запровадження політики коренізації

Українізація — форма здійснення більшовицької політики коренізації в УСРР у 1923—1938 рр.

■ Обкладинка видання 1931 р.

Національний склад керівництва УСРР на початку 1920-х рр. був переважно неукраїнським. Питома вага українців в органах влади не перевищувала 35 %, особливо мало їх було в керівних структурах державного апарату. Так, у колегіях наркоматів (міністерств) налічувалося 47 % росіян, 26 % євреїв і тільки 12 % українців. За даними 1923 р., лише 797 із 11 826 відповідальних працівників партійно-державного апарату республіки заявили, що володіють українською мовою. Серед членів Комуністичної партії наприкінці 1920 р. налічувалося тільки 20 % українців. Один із лідерів російських більшовиків Микола Бухарін на XII з'їзді РКП(б) у квітні 1923 р. відверто назвав склад комуністичної організації України «російсько-єврейським».

Після загарбання України першочерговою для більшовиків залишалася проблема здобуття прихильності населення. Без урахування національної специфіки більшовикам було неможливо надалі просувати свої ідеї комуністичного будівництва.

У 1923 р. XII з'їзд РКП(б) затвердив офіційним курсом партії в національному питанні політику **коренізації**. Вона мала здійснюватися тимчасово і була спрямована на утвердження радянської влади, комуністичної ідеології в національних республіках і районах країни силами підготовлених національних кадрів у доступних для місцевого населення формах. В УСРР коренізація здійснювалася у формі **українізації**. Складовими коренізації, за рішеннями XII з'їзду РКП(б), були такі:

- підготовка, виховання та висування керівних кадрів **титульної (корінної) національності**;
- урахування національних чинників під час формування партійно-державного апарату;
- організація мережі навчальних і культурно-виховних закладів, преси, книговидавничої справи мовами корінних національностей;
- вивчення національної історії, відродження та розвиток національних традицій і культури.

В УСРР засобом здійснення коренізації радянсько-комуністичної влади серед населення стало передусім освоєння й поширення на державному рівні української мови. Представники компартійно-радянського апарату всіх рівнів мали використовувати її в установах та засобах масової інформації. У квітні 1925 р. ЦК КП(б)У ухвалив резолюцію про українізацію, у якій було зазначено, що справа *«зміцнення диктатури пролетаріату на Україні вимагає напруження комуністичних сил усієї партії для опанування української мови»*. Зокрема, визнавалося за необхідне перевести на українську мову діловодство ЦК і його відділів. 30 квітня ВУЦВК і Раднарко УСРР ухвалили спільну постанову про заходи щодо термінового

Титульною нацією називали ту частину населення, національність якої визначала назву держави. Проте більшовики надали цьому поняттю дещо іншого змісту. Так, титульними націями було оголошено всі етноси, які становили більшість населення в межах кожної адміністративно-територіальної одиниці. Відповідно до адміністративно-територіального поділу СРСР встановилася ієрархія титульних націй. На чолі ієрархії опинилися росіяни. Їх неофіційно розглядали як титульну націю загальносоюзного масштабу. Вони користувалися перевагами титульної нації на всій території СРСР.

Титульними націями другого порядку вважали тих, хто дав своє ім'я союзним республікам (українці, білоруси, грузини, вірмени тощо), третього порядку — автономним республікам (зокрема кримські татари), четвертого порядку — національним округам, п'ятого порядку — національним районам. Представників титульних націй, які проживали за межами своїх адміністративно-територіальних одиниць, або людей тих національностей, які не мали таких одиниць у СРСР, вважали національними меншинами. Така концепція породила міфи про «братські народи СРСР», про «старшого брата — російський народ». Це перетворювало Радянський Союз із федерації рівноправних республік на країну імперського типу з найвищим ступенем централізації влади.

здійснення повної українізації радянського апарату. Проте українізація здійснювалася в певних, дозволених центром межах.

Зацікавленість влади в розгортанні українізації сприяла певним досягненням у її здійсненні. У 1930 р. частка шкіл з українською мовою навчання становила 85 %, на українську мову було переведено 75 % діловодства державних установ, українською мовою видавалося 90 % газет і більше половини книжок і журналів. Кількість українців серед службовців державного апарату зросла з 35 до 54 %. Українізація сприяла залученню до радянського культурного будівництва української інтелігенції. З еміграції повернулися деякі відомі діячі, зокрема М. Грушевський.

Відбувався бурхливий розвиток української культури: видавали понад 20 літературно-художніх альманахів, 55 журналів, виникли численні літературно-художні об'єднання, працювало 45 професійних театрів. Література й мистецтво досягли значних успіхів завдяки таким діячам, як М. Хвильовий, М. Зеров, Г. Косинка, М. Рильський, В. Яловий, В. Сосюра, Лесь Курбас, О. Довженко, Г. Верьовка та інші.

Здійснення політики коренізації в УСРР проявлялось у наданні прав національним меншинам. У 1921 р. у складі РСФРР була створена **Кримська АСРР**, а в 1924 р. — **Молдавська АСРР**. Утворилися також 13 національних районів і близько 100 містечкових національних рад, колгоспів. Виникли сотні шкіл із польською, єврейською, німецькою, болгарською, татарською та іншими мовами навчання.

Частина керівництва й населення почали сприймати українізацію як творення української нації і власної держави. Поступово політика українізації виходила за дозволені центром межі. Вона охопила все суспільно-культурне життя республіки. Зростає прошарок української інтелігенції. Зміцнювалася національна свідомість. Прибічники національного комунізму вважали, що не можна нав'язувати всім народам російський шлях до комунізму, що кожен народ, і український також, має йти до комунізму своїм шляхом, пристосовуючи його до специфічних національних умов. Основними ідеологами українського національного комунізму були письменник М. Хвильовий, нарком освіти О. Шумський і М. Скрипник, економіст М. Волобуєв.

М. Хвильовий звертався до українських письменників із закликом проявити національну свідомість, не копіювати культурні надбання інших народів, зокрема російського. Палкий заклик до українців йти власним шляхом він висловив у гаслі «Геть від Москви! Дайош Європу!». О. Шумський і М. Скрипник доводили необхідність прискорення темпів українізації, наполягали на відкликанні з України генерального секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича, який, на їхню думку, гальмував процес українізації. М. Волобуєв переконував, що економіка України має становити єдиний народногосподарський комплекс, який може інтегруватися у світову економіку без посередництва Росії.

Такий розвиток подій не відповідав планам більшовиків. Із початку 1930-х рр. відбулося різке звуження сфер реалізації політики українізації. Під час Голодомору було видано постанову ЦК ВКП(б) «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області» від **14 грудня 1932 р.**, за якою кампанія українізації була припинена всюди за межами України. «Хвильовизм», «шумськізм» і «волобуєвщина» були оголошені проявом «буржуазного націоналізму», небезпечним «націоналістичним ухилом». Не витримавши тиску, у 1933 р. наклали на себе руки М. Хвильовий та М. Скрипник.

- Карикатура емігрантської преси на М. Грушевського:

«Проф. Грушевський: Ох, їхати, так їхати. І так запізнився...»

- ? Прокоментуйте наведену карикатуру.

- Інструкції щодо здійснення українізації в 1920—1930-х рр.

Зі звернення Г. Котовського та інших партійних діячів до ЦК РКП(б)

Створена Молдавська республіка відігравала б роль політичного пропагандистського чинника за прикладом Білорусії і Карелії... а також була об'єктом, що привертала би увагу й симпатії бессарабського населення, і дала б ще більший привід претендувати на приєднання до неї Задністров'я (Бессарабії).

- ? 1. Якою була мета створення МАСРР? 2. Наведіть факти, які підтверджують пропагандистський характер Молдавської автономії.

Історик С. Кульчицький про Кримську АСРР

Ленінський Раднарком спочатку створював автономії обох типів (територіальні і національні), але із часом залишилися тільки національні. Кримська АСРР стала унікальним автономним утворенням, яке й надалі зберігало територіальний характер. Разом із тим, заграваючи з кемалістською Туреччиною, Кремль висував на провідні посади в цій республіці здебільшого людей кримськотатарського походження. Склалося оманливе враження про те, що Кримська автономія була, як і всі, національною, тобто кримськотатарською.

- ?
1. Яка автономія була створена в Криму, на думку вченого?
  2. Чому на провідні посади призначали представників кримськотатарського народу?

■ Василь Липківський

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Які позитивні й негативні наслідки мало проголошення більшовиками українців титульним народом в УСРР? Складіть схему ієрархії титульних народів у РСРР, УСРР. 2. Коли було проголошено курс на коренізацію? Що він передбачав? 3. Проведіть дискусію за питанням: чи досягла коренізація (українізація) своєї мети? 4. Які явища були притаманні релігійному життю України в 1920-ті рр.? Із якою метою влада дала дозвіл на створення УАПЦ? 5. Обговоріть у групах: чи забезпечували більшовицька національна політика й українізація національне звільнення українців?

Проте влада не поспішала відмовлятися від показової українізації. У 1934 р. республіканські органи влади з Харкова було переведено до національної столиці українського народу — Києва. У 1936 р. в системі Академії наук УСРР були створені підкреслено українознавчі інститути: історії України, історії українського фольклору, української літератури.

Незважаючи на наполегливість у здійсненні українізації, у партійному керівництві було чимало її противників. **19 квітня 1927 р.** постановою ЦК КП(б)У було оголошено «визнати особливе значення російської мови». Починаючи з 1930 р. у партійних колах посилювалося активне протистояння українізації, а в 1932—1933 рр. вона була фактично припинена. Радянська влада повернулася до русифікаторської політики, активних учасників українізації було репресовано. У рішеннях XII з'їзду КП(б)У 1934 р. йшлося: *«Перед партією стоїть завдання: добити контрреволюційні націоналістичні елементи, викрити до кінця націоналістичний ухил Скрипника, розгорнути подальше проведення більшовицької українізації та роботу з виховання партійних мас, а також широких мас робітників і колгоспників України в дусі пролетарського інтернаціоналізму».*

Формально політика коренізації в Україні була згорнута в 1938 р. Саме цим роком датовано постанову Раднаркому УРСР про обов'язкове викладання російської мови в усіх неросійських школах, яка сприяла русифікації. Також вийшла постанова Політбюро ЦК КП(б)У «Про реорганізацію національних районів та сільрад УРСР у звичайні райони та сільради», що зумовила ліквідацію національних адміністративно-територіальних утворень на території республіки. ЦК КП(б)У ухвалив постанову «Про реорганізацію національних шкіл на Україні», у якій створення навчальних закладів національних меншин кваліфікувалося як «насадження особливих національних шкіл — осередків буржуазно-націоналістичного впливу на дітей». У червні 1938 р. XIV з'їзд КП(б)У прямо пов'язав українізаторську політику з намаганнями «троцькістів», «бухарінців» і «буржуазних націоналістів» відірвати український народ від «братньої дружби з великим російським народом» та наказав остаточно ліквідувати «наслідки ворожого шкідництва».

Компартійно-радянське керівництво неодноразово заявляло, що релігія і комуністична ідеологія несумісні. Православна церква в Україні була єдиною значною легальною організацією, діяльність якої не вписувалася в межі ідеології більшовиків. У 1920-ті рр. посилювався тиск на православну церкву. Більшовики скористалися голодом 1921—1923 рр. як приводом для посилення репресій проти духовенства і пограбування церков. Крім цього, було вирішено внести розкол у церковну організацію. Більшовицьке керівництво не заперечило прагнення українства відновити власну православну церкву. 14 жовтня 1921 р. після тривалої боротьби було остаточно створено Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ) на чолі з митрополитом **Василем Липківським**. У 1924 р. УАПЦ мала 30 єпископів, 1,5 тис. священників і понад 1 тис. парафій. Проте більшість віруючих православних українців залишалася у складі РПЦ. Зрозумівши, що створення УАПЦ не послабило вплив церкви на суспільство, влада майже відразу розпочала кампанію проти неї. Митрополита неодноразово заарештовували. На межі 1920—1930-х рр. ставлення до релігії та церкви з боку влади стало нетерпимим. Тисячі церков були зачинені, священники репресовані. У 1930 р. УАПЦ розпустили, митрополита В. Липківського й більшість священнослужителів звинуватили в пропаганді українського націоналізму. Одночасно влада продовжувала знищувати храми і насаджувати атеїстичний світогляд.

**ТОТАЛІТАРНІ
РЕЖИМИ
ЯК ВИКЛИК
ЛЮДСТВУ**

МЕТА

- визначати причини кризи 1929—1933 рр.
- розповідати про прояви «великої депресії»
- вказувати на наслідки кризи

ДАТИ

1929—1933 рр. — «велика депресія»

- Паніка на Нью-Йоркській фондовій біржі (Волл-стріт) 29 жовтня 1929 р. («чорний вівторок»)

- Вкладники намагаються забрати свої заощадження з банку (США). У 1929 р. у дні великої кризи збанкрутіли 10 тис. банків, розоривши 10 млн своїх вкладників і всі підприємства, фірми, які вели свої грошові справи через них

§ 41. Світова економічна криза (1929—1933 рр.)

Криза розпочалася з паніки на Нью-Йоркській біржі **24 жовтня 1929 р.** За один день («чорний вівторок») ціни на акції впали на мільйони доларів. Стався крах ринку цінних паперів. Проте це був лише зовнішній прояв кризи в економіці. За крахом фондового ринку обвалився весь фінансовий ринок і настав спад виробництва. У провідних країнах падіння сягало **38 %**.

Раніше такі кризи досить швидко минали: малоприбуткові виробництва зникали, а ті, що зуміли вистояти, отримували можливості для швидкого стрибка вперед — і економіка виходила на новий технологічний рівень. У **1929—1933 рр.** чекали, що так станеться й цього разу, але надії на те, що все налагодиться «саме собою», не виправдалися. Навіть після того, як падіння виробництва припинилося, нове піднесення не настало: світову економіку охопила затяжна депресія, що тривала до **кінця 1930-х рр.**

Особливо важко доводилося фермерам: на відміну від великих промислових фірм, вони не могли домовитися про скорочення виробництва й тим зупинити падіння цін. Натомість мільйони фермерських сімей намагалися підтримати свої доходи, викидаючи на ринок усе більше продуктів і тим самим остаточно обрушуючи ціни на них. Для боротьби з таким катастрофічним падінням цін у багатьох країнах уряд просто знищував «зайву» продукцію — палили зерно, забивали й закопували худобу. На тлі загального недоїдання це було жахливим варварством.

Ця криза завершила історичну еволюцію типу господарювання, що існував наприкінці XIX — на початку XX ст.

Однією з головних причин економічної кризи, яка є неминучою й необхідною умовою економічного циклу, вважають невідповідність між виробництвом (пропозицією) і попитом, тобто обсяг вироблених товарів на ринку був більшим, ніж попит на них. Це криза відносного перевиробництва й перенакопичення капіталу. Щоб звільнитися від запасів товару, виробники під час кризи знижують ціну, скорочують виробництво, звільняють робітників, припиняють капіталовкладення. Коли виробництво товарів і попит на них вирівнюються, розпочинається вихід із кризи в новий економічний цикл. Такою була типова ситуація другої половини XIX — початку XX ст.

Однак економічна криза 1929—1933 рр. була особливою. Циклічна криза перевиробництва збіглася зі структурною кризою — нижчим щаблем так званої «довгої хвилі» капіталізму. Під «довгими хвилями» мають на увазі періодичні коливання економічної активності тривалістю 40—60 років. Такі коливання фіксуються з кінця XVIII ст., і на 1929—1933 рр., як вважають економісти, припала четверта хвиля в найнижчій фазі. У ці періоди з інтервалом у 50 років відбувається зміна технічної та технологічної бази економіки й розширення її на всі галузі господарства. Нова техніка й технології, створені в 1920—1930-ті рр., могли забезпечити масове виробництво, але цей процес оновлення не міг вийти на рівень піднесення без забезпечення умов масового споживання. Масове виробництво потребувало масового покупця. Інша гостра

- Наслідки «великої депресії»: «гувервілі» на околицях американських міст. Так називали селища з халуп, у яких мешкали позбавлені житла безробітні та члени їхніх родин

проблема, виявлена кризою, — її надзвичайно затяжний характер. Це свідчило про те, що традиційний ринковий механізм виходу з кризи мав бути доповнений механізмами державного регулювання.

Криза породила також небачене безробіття (у 1932 р. у 32 країнах було зареєстровано 26,4 млн безробітних), загрозу голоду для багатьох сотень тисяч людей. Через загострення соціальних проблем у країнах виникла загроза стихійних виступів, повстань.

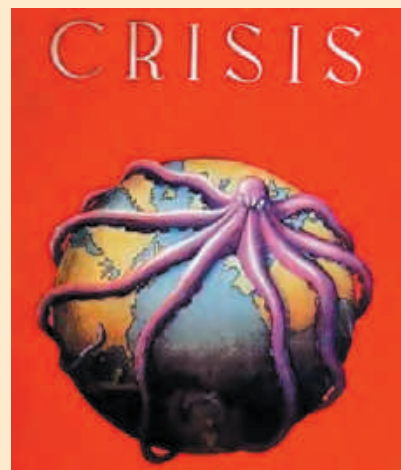
Криза 1930-х рр., на відміну від попередніх, охопила одразу всі країни світу. Найбільшого удару зазнали ті з них, що були сировинними придатками індустріально розвинених країн. Зрештою це був потужний поштовх для пошуку шляхів забезпечення економічної незалежності цих країн.

Єдиною країною, що уникла таких наслідків кризи, як безробіття, падіння промислового виробництва, був СРСР. У цей час тут розгорталися форсована індустріалізація й насильницька колективізація. Проте криза не оминула СРСР. Головні експортні товари країни (сільськогосподарська продукція, ліс, сировина) значно впали в ціні. Прагнення радянського керівництва максимально збільшити експорт хліба в умовах падіння цін для отримання валюти, на яку закупували верстати й обладнання, стало однією з передумов Голодомору.

Криза виявилася глибокою й тривалою, що було обумовлено багатьма чинниками. Світова війна та дії держав-переможниць після її закінчення завдали потужного удару господарству. Традиційні господарські зв'язки були порушені. Світова економіка була первантажена борговими зобов'язаннями. Війна сприяла небаченому зростанню економіки США, що перетворило країну на світового кредитора. Американські позики дозволили Німеччині сплачувати репарації, які згодом поверталися до США у вигляді платежів Англії та Франції за військовими зобов'язаннями. Уся світова економіка стала залежною від добробуту США.

У кожній країні прояви кризи мали свої особливості.

Криза вплинула й на міжнародні відносини. Країни Заходу замість того, щоб шукати спільні шляхи виходу з кризи, лише перекладали труднощі одне на одного. Митні й торговельні війни загострили відносини між провідними країнами та паралізували їхню здатність підтримувати світовий порядок. Першою відкритий виклик Версальсько-Вашингтонській системі кинула Японія, порушивши домовленості щодо Китаю та захопивши Маньчжурію.

- Плакат США 1930-х рр.

? На яку ознаку кризи вказує плакат?

- Плакат СРСР 1930-х рр.

? Чи все так безхмарно було в СРСР?

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Яка подія стала початком кризи?
2. Чому криза набула світового масштабу?
3. Якими були прояви кризи?
4. Президент США Г. Гувер у 1928 р. заявив: «Я не боюся за майбутнє нашої країни. Воно осяяне для нас світлими надіями». Чому не виправдалися ці сподівання?
5. Обговоріть у групах: чому криза не стала поштовхом до революції в США?
6. Чому після завершення кризи світ не повернувся до того стану, який був напередодні?

МЕТА

- характеризувати вплив економічної кризи 1930-х рр. на розвиток Великої Британії та Франції
- розповідати про шляхи виходу з кризи
- давати оцінку діяльності Народного фронту

ДАТИ

- 1931 р.** — створення «національного» уряду. Вестмінстерський статут. Оформлення Британської Співдружності
- 1934 р.** — спроба заколоту праворадикальних сил національно-консервативного характеру у Франції
- 1936 р.** — династична криза у Великій Британії
- 1936—1938 рр.** — Народний фронт у Франції

Тоталітаризм — політичний режим, який прагне повного (тотального) контролю держави над усіма сторонами життя суспільства.

У міжвоєнний період суттєвих змін зазнав **консерватизм**. Раніше він орієнтувався на аристократію, великих підприємців і фінансистів, що прагнули впливати на державну владу, тепер — на селянство, дрібних і середніх підприємців, що були стурбовані невизначеністю, яку готувало їм майбутнє. Нові консерватори, не заперечуючи розвитку, вважали, що традиції минулого слід зберегти в сьогоденні й майбутньому. Суспільно-історичний процес може бути успішним лише за умови поєднання творення нового й збереження спадковості від минулого.

У міжвоєнний період консерватори в країнах Заходу прийняли чимало важливих ідей і принципів, які раніше вони відкидали, — вільних ринкових відносин, виборності органів влади, парламентаризму, конституціоналізму, політичної та ідеологічної багатоманітності тощо.

§ 42. Велика Британія і Франція в 1930-ті рр.

«Велика депресія» була значним потрясінням для держав світу. Шукаючи шляхи подолання кризи, правлячі кола багатьох країн Заходу усвідомили, наскільки важливим є посилення ролі держави в процесах регулювання економіки. США, Велика Британія, Франція, Канада й скандинавські країни в результаті реформ зробили державне регулювання постійним елементом соціально-економічної сфери суспільства й заклали підвалини «держави добробуту». Цього вдалося досягти без ліквідації демократичних інститутів влади й обмеження прав людини.

Іншу модель подолання кризи представляли Італія та Німеччина, де було встановлено тоталітарні режими. У радянській державі, де більшовики затвердили тоталітарний режим та оголосили про будівництво комуністичного суспільства, процеси розвивалися інакше. СРСР став єдиною державою, яка, відокремившись від світової економіки, уникла проявів кризи (масове безробіття, падіння виробництва, криза банківської системи тощо), які були характерні для держав із ринковою економікою.

У той час як у США впроваджували політику «нового курсу», а в Німеччині, Італії та СРСР реалізовували заходи щодо встановлення тоталітарних режимів, Велика Британія, Франція та скандинавські країни намагалися знайти власний шлях виходу з кризи. Натомість обраний ними напрям розвитку відповідав загальній тенденції, що передбачала посилення державного регулювання.

«Велика депресія» охопила **Велику Британію** на початку 1930 р. Порівняно з іншими державами промислове виробництво в країні скоротилося незначною мірою, оскільки британська економіка не зазнала «процвітання» у 1920-х рр. Найбільше постраждали традиційні галузі промисловості. Експорт зменшився вдвічі. У розпал кризи чверть працездатного населення не мала роботи.

Криза припала на період другого приходу до влади лейбористів. Оскільки головною їхньою опорою були профспілки, уряд мав вирішувати проблему зайнятості та безробіття. Було створено навіть нове міністерство для боротьби з безробіттям. Воно опікувалося переселенням робітників у сільську місцевість, домініони, організувало громадські роботи. Була розширена система страхування в разі безробіття. Проте в міру посилення кризи можливості уряду щодо здійснення соціальних реформ звужувалися.

Подальші антикризові заходи (було знижено заробітну плату, зменшено допомогу з безробіття, не було відновлено 7-годинний робочий день на шахтах, зберігалися антипрофспілкові закони тощо) підірвали довіру виборців. У країні розпочалася нова хвиля страйків, демонстрацій, «голодних походів» безробітних.

Через відсутність єдиної точки зору на вихід із кризи в уряді стався розкол, який закінчився відставкою кабінету.

У 1931 р. **Джеймс Рамсей Макдональд** сформував коаліційний «національний» уряд із лейбористів, консерваторів і лібералів, який загалом проводив неоконсервативну політику (щоправда, за це Дж. Р. Макдональд був виключений із Лейбористської партії).

Щоб піднести авторитет своїх реформ, уряд почав заощадження із себе: Дж. Р. Макдональд зменшив свою заробітну плату прем'єр-міністра на 20 %. Королівська родина на 10 % скоротила кошти, які держава виділяла на її утримання. Політику «затягування пасків» схвалювали не всі. Проте вибори 1931 р. засвідчили, що більшість населення підтримує коаліцію, яка здобула 497 мандатів проти 46 у лейбористів. Після цього уряд активізував антикризові заходи.

У 1931 р. було ліквідовано золотий стандарт фунта стерлінгів та утворено стерлінгову зону, що об'єднувала країни, які використовували англійську валюту для взаєморозрахунків. А в 1932 р. Велика Британія відмовилася від вільної торгівлі й запровадила протекціоністські закони. Це сприяло підвищенню конкурентоспроможності англійських товарів, зупинило падіння виробництва й насунання фінансової кризи.

Ще одним вагомим кроком стало врегулювання відносин із домініонами. У 1931 р. англійський парламент ухвалив Вестмінстерський статут. Він уточнював функції парламентів домініонів. Домініони отримали право анулювати закони, прийняті в Лондоні. Статут було прийнято всіма членами Співдружності (ПАС та Ірландією — з деякими застереженнями). Також із домініонами були підписані двосторонні угоди про встановлення режиму «імперської переваги». Одночасно Велика Британія брала на себе зобов'язання надати для реалізації виробів домініонів більш сприятливі умови. Так формувався єдиний ринок метрополії з домініонами, який був захищений від зовнішніх конкурентів.

Щоб дещо знизити соціальну напруженість та організувати адресну систему допомоги нужденним, було прийнято акт про страхування в разі безробіття та закон про райони, що потерпали від лиха.

Загострення соціальних проблем призвело до зростання впливу комуністів і праворадикальних сил національно-консервативного характеру. Проте вони не мали у Великій Британії достатньої соціальної бази. До того ж британське суспільство, виховане на парламентських традиціях, не сприймало їхніх методів боротьби. Щоб остаточно згасити запал радикальних елементів, у 1934 р. було прийнято закон про підбурювання до бунту, а в 1937 р. — акт про громадський порядок.

Після чергових парламентських виборів 1935 р. Дж. Р. Макдональд поступився посадою прем'єр-міністра на користь лідера консерваторів **Стенлі Болдвіна**. Новому уряду довелося вирішувати, крім економічних проблем, ще й династичну кризу, що виникла в 1936 р. Того самого року помер король Георг V, який зумів за час свого правління зміцнити роль династії в житті Великої Британії. Наступником престолу став Едуард VIII. Він хотів узяти шлюб з американкою Волліс Сімпсон, яка до того вже була двічі одружена та не мала знатного походження. За традицією, англійський монарх є водночас і главою англіканської церкви. Одруження із цією жінкою завдало б серйозного удару по престижу монархії, традиціях держави й суспільства. У відповідь на бажання короля уряд і королівська родина рішуче заявили: «Або трон, або Сімпсон». Едуард обрав родинне щастя. Він зрікся престолу на користь молодшого брата Альберта, який став королем під ім'ям **Георга VI**.

Із кінця XIX ст. провідні європейські економісти визнавали позитивним державне регулювання економіки. Їхні дослідження стали основою нового напрямку політичної та економічної філософії — **неолібералізму**. Вони виступали за зростання регулюючої ролі держави в економіці для створення можливостей щодо реалізації основних ліберальних прав і свобод. Саме вони висунули замість уявлення про «державу — нічного охоронця» нове гасло — про «державу добробуту».

Провідне місце в цій неоліберальній концепції держави посідало наголошення на необхідності здійснення програм соціальної допомоги різним категоріям громадян, державного сприяння розвитку освіти, медицини й житлового будівництва. Держава також мала вирішити конфлікти між працівниками й підприємцями. Усе це, на думку неолібералів, мало забезпечити стабільність країн західної демократії та уникнути революцій.

У найбільш завершеній формі принципи неолібералізму в економіці були сформульовані британським економістом і соціологом **Джоном Кейнсом** (1883—1946). Сутність **кейнсіанства** полягала у визнанні необхідності доповнення традиційних ліберальних засад принципом визнання необхідності державного регулювання економічної і соціальної сфер.

Саме держава, на його думку, мала забезпечити своїм громадянам необхідний рівень добробуту. Дж. Кейнс стверджував, що стан економіки країни залежить від рівня купівельної спроможності населення, і тому держава має бути зацікавленою у збільшенні заробітної плати та прибутків населення. Важливим, на думку економіста, було державне регулювання діяльності корпорацій, трестів та природних монополій.

■ Король Георг VI із дружиною та двома доньками. 1937 р.

■ Черга безробітних за безкоштовним обідом. Франція, 1930-ті рр.

■ Фрагмент «лінії Мажіно». Сучасний вигляд. У 1929—1934 рр. у Франції на кордоні з Німеччиною було зведено систему укріплень, яка отримала назву «лінія Мажіно». Її будівництво дало змогу дещо зменшити негативні наслідки кризи 1930-х рр.

Вважаючи, що свою місію в політиці він виконав — урятував англійську монархію, С. Болдвін подав у відставку. У 1937 р. прем'єр-міністром став **Невілл Чемберлен**. Він мав пересічні здібності, а цю посаду отримав завдяки аристократичному походженню та родинним зв'язкам. Консерватори проводили внутрішню політику, спрямовану на збереження існуючих порядків, а в зовнішній дотримувалися політики «умиротворення».

Економічна криза у **Франції** почалася пізніше, ніж в інших країнах, — наприкінці 1930 р. Проте вона швидко розвивалася й виявилася глибокою. Так, у 1932 р. обсяг промислового виробництва був меншим, ніж у 1913 р. Найбільше постраждали легка промисловість і сільське господарство. Зросли інфляція та державний дефіцит. Збільшилося безробіття. Фаза депресії тривала до 1937 р. Однак потім розпочалася нова криза, яку не подолали й до початку Другої світової війни. Таким чином, у Франції економічна криза переросла в національну катастрофу.

Економічні проблеми загострили політичну боротьбу. Протягом 1931—1932 рр. змінилося сім урядів.

Загострення економічних проблем, нездатність традиційних політичних партій вивести країну з кризи призвели до зростання популярності організацій праворадикальних сил національно-консервативного характеру, які були одержимі ідеями сильної влади та сильної Франції. Проте цей рух не був єдиним; він також виступав не за повну ліквідацію демократичних інститутів, а лише за їх обмеження для «ворогів нації» — комуністів і соціалістів. Організації праворадикальних сил були не звичайними партіями, а воєнізованими організаціями — лігами. Найбільшою була ліга «**Вогняні хрести**», яка об'єднувала колишніх фронтовиків. Ліга звинувачувала уряди в зраді й зайвій поблажливості щодо Німеччини.

Інша організація — «**Аксійон франсез**» («Французька дія») — мала шовіністичну й монархічну спрямованість та об'єднувала 60 тис. осіб.

Прихід нацистів до влади в Німеччині підштовхнув французькі праворадикальні сили до активних дій. Приводом до їхнього виступу стала справа шахраря С. Стависького. Він прийняв під заставу коштовності в іспанського аристократа, який утік до Франції після революції 1931 р. в Іспанії. Згодом він замінив у коштовностях діаманти на підробні й продав їх, а коли це було викрито, заповодив собі смерть. У процесі розслідування з'ясувалося, що шахрайство протягом тривалого часу здійснювалося під прикриттям вищих урядовців.

6 лютого 1934 р. воєнізовані загони пішли на штурм парламенту. Вони громили магазини, нищили автомобілі тощо. Поліція відкрила вогонь. Загинуло 17 осіб, 2 тис. було поранено.

Через спробу заколоту соціалісти і комуністи пішли на зближення в боротьбі проти спільного противника. Почалися масові демонстрації лівих сил. Влітку 1934 р. вони утворили **Народний фронт**. У 1935 р. до них приєдналася частина радикалів. 14 липня 1935 р. було проведено спільну демонстрацію. Її очолили Леон Блюм (соціаліст), Моріс Торез (комуніст), Едуард Даладьє (радикал). У 1936 р. ці партії розробили спільну програму і сформували уряд. Очолив його соціаліст **Леон Блюм**. Комуністи не увійшли до складу уряду, але обіцяли підтримку в парламенті.

Влітку 1936 р. парламент Франції прийняв 133 закони, які загалом реалізували програму Народного фронту. Так, було заборонено воєнізовані ліги, прийнято закони про 40-годинний робочий тиждень і двотижневу оплачувану відпустку, підвищено пенсії, надано допомогу з безробіття. Для покращення становища селянства уряд почав закуповувати продукцію за завищеними цінами. Було запроваджено контроль держави над Французьким банком і залізницями.

Після виконання програми Народного фронту постало питання про подальші напрямки розвитку Франції. Із приводу цього розгорнулися активні суперечки.

Комуністи й частина соціалістів вимагали повного викоринення нацизму, навіть з обмеженням конституційної законності. Радикали й особисто Л. Блюм вважали за неможливе порушувати конституцію.

Комуністи вимагали різкого збільшення податків на підприємницьку діяльність, установлення жорсткого контролю над підприємствами й фінансами. Л. Блюм не погоджувався, прагнучи спочатку закріпити попередні досягнення. У лютому 1937 р. він оголосив про перерву в реформах.

Зростання державних витрат призвело до спаду виробництва. Щоб активізувати його й стимулювати експорт, уряд вдався до девальвації франка. Це робило французькі товари дешевшими на зовнішньому ринку, а отже, і більш конкурентоспроможними. Комуністи виступили проти, стверджуючи, що це призведе до зростання цін усередині країни. До цих розбіжностей між комуністами й соціалістами додалися суперечності в питаннях зовнішньої політики. Економічне становище Франції тим часом погіршилося. Підприємці, занепокоєні можливістю введення високих податків, переказували свої капітали за кордон, що одразу призвело до падіння виробництва. Виникла інфляція.

Економічні негаразди дуже розчарували населення. Це ще більше ускладнило відносини між партіями Народного фронту. У червні 1937 р. Л. Блюм подав у відставку.

Народний фронт був насамперед засобом боротьби проти праворадикальних сил національно-консервативного характеру. Цю загрозу у Франції йому вдалося усунути, однак не саме явище.

■ Захоплення робітниками заводу. 1936 р.

■ Страйк робітників у Франції. 1936 р.

■ Лідери Народного фронту на мітингу 14 липня 1935 р.

■ Оплачувані відпустки дали змогу простим громадянам насолоджуватися відпочинком. Франція, 1930-ті рр.

■ Агітаційний плакат правих сил. Лідери Народного фронту — агенти Москви

? Що давало підстави для заявлених тверджень?

■ Е. Даладьє із членами уряду.
1930-ті рр.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. У чому полягали особливості економічної кризи 1930-х рр. у Великій Британії? Оцініть ефективність заходів уряду в подоланні кризи. 2. Представники яких партій увійшли до складу «національного» уряду? 3. Чим була викликана династична криза у Великій Британії? Яким чином вона була розв'язана? 4. Які зміни сталися у відносинах між метрополією та домініонами? Коли було утворено Британську Співдружність і з якою метою? 5. Чи можна британське суспільство 1930-х рр. вважати демократичним? Обґрунтуйте свою відповідь. 6. Як економічна криза у Франції позначилася на її економічному й політичному розвитку? 7. З'ясуйте причини утворення Народного фронту. Які партії його утворили? 8. Охарактеризуйте реформи, проведені урядом Народного фронту. 9. Якими були особливості діяльності праворадикальних сил національно-консервативного характеру у Франції? 10. Якими були причини розпаду Народного фронту? Дайте оцінку діяльності комуністів в уряді Народного фронту. 11. Чим було зумовлено відхід уряду Е. Даладьє від реформ Народного фронту? 12. У чому ви вбачаєте демократизм французького суспільства? 13. Проведіть дискусію: яка модель виходу з кризи реалізовувалася у Великій Британії та Франції (неоконсервативна, неоліберальна, соціал-демократична, тоталітарна)? 14. Обговоріть у групах: чому економічна криза у Франції переросла в національну катастрофу?

Водночас Народний фронт був спробою знайти вихід із кризи. На відміну від інших держав, у Франції до реалізації цих заходів долучилися комуністи. Проте участь комуністів у Народному фронті створила небезпеку його перетворення із засобу захисту демократії на засіб ліквідації демократії заради «диктатури пролетаріату».

У квітні 1938 р. посаду прем'єр-міністра обійняв лідер радикальних сил Едуард Даладьє. Його уряд одразу скасував низку соціальних програм. У зовнішній політиці він повністю наслідував Англію. Підписання Мюнхенської угоди призвело до остаточного розпаду Народного фронту. У жовтні 1938 р. з нього офіційно виійшли радикали.

Після розколу Народного фронту внутрішня політика Е. Даладьє, як і раніше, мала правий ухил: робочий тиждень було збільшено до 48 годин, зросли податки з усіх верств суспільства, розпочався наступ на профспілки, які своїми діями, на думку уряду, підривали обороноздатність країни. Такі дії уряду поставили в опозицію до нього й соціалістів. Це ще більше загострило кризу в країні.

Перед загрозою війни в липні 1939 р. уряд відклав парламентські вибори та почав проводити термінові заходи зі зміцнення обороноздатності країни. Окупація Чехословаччини Німеччиною показала всю згубність політики «умиротворення», адже Франція втратила відданого союзника на сході. Довелося терміново шукати нових союзників: було остаточно оформлено союз із Великою Британією, підписано франко-польський таємний військовий протокол, у Москві розпочалися англо-франко-радянські переговори військових місій. Загроза національній безпеці загострювала внутрішнє становище країни. Зрив англо-франко-радянських переговорів й укладення радянсько-німецького пакту стали причиною розгортання антирадянської кампанії та гоніння на Французьку комуністичну партію (ФКП), яка схвалила цей пакт. Комуністичні газети було закрито, а депутатів ФКП вивели зі складу парламентських комісій.

Із виступу президента США Ф. Рузвельта на закритій прес-конференції 25 вересня 1936 р.

Уявіть на мить, що брат Гувер залишився б президентом до квітня 1936 р., продовжуючи свою політику попередніх чотирьох років, і не зробив би жодного кроку в бік соціального забезпечення чи допомоги фермерам або ліквідації дитячої праці та скорочення робочого дня і введення пенсій за віком. Якби це сталося у квітні теперішнього [1936] року, становище в нашій країні нагадувало б те, яке застав Блюм, прийшовши до влади. Французи впродовж 25 або 30 років нічого не зробили в галузі соціального законодавства. Л. Блюм узявся за його здійснення, бо отримав загальний страйк уже в перший тиждень перебування при владі. Він [загальний страйк] вимагав 40-годинного робочого тижня... [Блюм] провів закон, який скорочував робочий день. Вони [страйкарі] зажадали один оплачуваний вихідний на тиждень, потім вони зажадали негайно створити комісію з підготовки плану для забезпечення літніх людей. Блюм зробив усе це, але чи не було це запізною?

? 1. Яку оцінку реформам Народного фронту дав Ф. Рузвельт? 2. У чому він вбачає причину поразки реформ Народного фронту? 3. Порівняйте реформи Народного фронту й «новий курс».

§ 43. «Новий курс» Ф. Рузвельта

У 1932 р. новим президентом США було обрано демократа **Франкліна Делано Рузвельта**. Його політика, пов'язана з початком глибоких реформ американського суспільства для подолання кризи 1929—1933 рр., увійшла в історію під назвою «**новий курс**».

Свою діяльність Ф. Рузвельт розпочав зі здійснення програми порятунку банківської системи країни. Одні банки отримали допомогу, інші були ліквідовані. Після цього було проведено перший етап банківської реформи — запроваджено страхування дрібних і середніх депозитів до 5 тис. доларів.

У 1934 р. було проведено девальвацію долара й створено комісію з торгівлі акціями, яка контролювала діяльність фондової біржі з метою припинення спекуляцій.

Центральне місце серед заходів, здійснених у перші 100 днів президентства Ф. Рузвельта, посіли закони про поліпшення становища в сільському господарстві (AAA) та промисловості (NRA). Згідно з першим законом, у сільському господарстві було створено механізм, спрямований на скорочення виробництва основних видів сільськогосподарської продукції. За це фермери отримували компенсацію з особливого фонду, утвореного за рахунок нового спеціального податку. Другий закон запроваджував державне регулювання умов промислового виробництва, трудових відносин, допомоги безробітним тощо.

Перші заходи «нового курсу» сприяли певній стабілізації економіки. Насправді вони означали втручання держави в приватне підприємництво шляхом встановлення рівних і зрозумілих для всіх умов. Між підприємцями мав діяти «кодекс чесної конкуренції», що визначав обсяги виробництва, розподіл ринків, рівень оплати праці тощо.

Також були здійснені соціальні заходи. Запроваджувалися державна система надання допомоги вдовам, сиротам та особам з інвалідністю, страхування безробітних і пенсійне забезпечення. У 1935 р. було прийнято національний акт про трудові відносини (закон Вагнера), який закріпив право робітників на організацію профспілок, проведення страйків і запровадив систему державного регулювання трудових відносин.

Поряд з Американською федерацією праці, що була основним профспілковим об'єднанням, виник Конгрес виробничих профспілок.

Реформи відбувалися і в системі оподаткування. Було збільшено ставки податків на надприбутки, спадщину й дарчі. Федеральна резервна система після встановлення державного контролю перетворилася на своєрідний центральний банк США, що й завершило банківську реформу. Було розширено систему громадських робіт, якою опікувалася спеціальна Адміністрація громадських робіт (WPA). За роки її існування роботою було забезпечено 8,5 млн осіб.

На виборах 1936 р. переконлива перемога Ф. Рузвельта засвідчила суспільну підтримку «нового курсу». В основу були покладені принципи неолібералізму.

У 1937 р. Ф. Рузвельт намагався реформувати Верховний суд, що став головною опорою опозиції «новому курсу», однак зазнав поразки. Це завдало значного удару по авторитету президента. Того ж року Верховний суд визнав закон Вагнера і закон про соціальне забезпечення такими, що відповідають Конституції США.

МЕТА

- характеризувати «новий курс» Ф. Рузвельта
- визначати основні заходи й наслідки реформ
- давати оцінку президентства Ф. Рузвельта

ДАТИ

1933—1939 рр. — реалізація «нового курсу» Ф. Рузвельта

- Символ «нового курсу». Пропагандистський плакат. 1930-ті рр.

- Будівництво греблі гідроелектростанції в Теннессі. 1930-ті рр.

- Громадські роботи. США, 1930-ті рр.

■ Ф. Рузвельт під час радіозвернення до американського народу. 1938 р.

■ Президент США Ф. Рузвельт серед фермерів. 1930-ті рр.

Із радіозвернення до американського народу Ф. Рузвельта (1938 р.)

Демократія зникла в інших великих націй... тому, що вони втомилися від безробіття й невпевненості в завтрашньому дні, постійного голоду їхніх дітей і опинилися безпорадними в умовах безвладдя й невідповідності уряду... Ці народи відмовилися від свободи заради шматка хліба. Однак ми впевнені в тому, що демократичні інститути можна ще врятувати і примусити працювати.

? Поясніть, як ви розумієте думку політика. Доведіть, що Ф. Рузвельт своїми діями врятував ідеали демократії в США.

Після тривалих роздумів у 1938 р. Ф. Рузвельт запропонував Конгресу нові реформи, зокрема закон про справедливі умови праці, що надавав федеральному уряду право встановлювати мінімальну погодинну ставку заробітної плати і максимальну тривалість робочого тижня. Закон остаточно заборонив дитячу працю. Замість оголошеного Верховним судом у 1936 р. неконституційним закону про регулювання сільського господарства було прийнято інший. Метою державного регулювання сільського господарства тепер стала боротьба за збереження родючості ґрунту. Для цього фермерам виплачували премії за скорочення посівних площ або за введення сівозмін, які зберігають землю. Одночасно здійснювався контроль за рівнем виробництва фермерської продукції. На зростання безробіття адміністрація відповіла розширенням громадських робіт.

У 1939 р. Ф. Рузвельт відмовився від нових реформ. Його адміністрація прагнула закріпити вже здійснені реформи «нового курсу» аж до вступу США в Другу світову війну в 1941 р.

Адміністрація Ф. Рузвельта, діючи часто методом проб і помилок, до кінця 1930-х рр. так і не досягла суттєвого економічного зростання й скорочення безробіття. Проте основні важелі такого регулювання ринкової економіки держава отримала саме в ці роки. Головна мета президента — збереження суспільної злагоди, а отже, і демократії — була досягнута.

До кінця 1930-х рр. навіть політичні супротивники Ф. Рузвельта визнали, що сильна президентська влада — це ще не диктатура, державне втручання в економіку — ще не комунізм; бідні не завжди самі винні у своїй бідності, і право не померти з голоду держава так само має гарантувати людині, як і право приватної власності. У ці роки було зроблено вирішальний крок до держави «процвітанья». Функції держави надзвичайно розширилися. Через десять років цей «новий лібералізм» отримав на Заході загальне визнання.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Які реформи були проведені Ф. Рузвельтом для виведення економіки США з кризи? 2. Якими засобами «лікував» країну в період «нового курсу» Ф. Рузвельт? 3. Охарактеризуйте етапи реформ. 4. Якими були наслідки реформ «нового курсу»? 5. За додатковими джерелами складіть історичний портрет Ф. Рузвельта. 6. Дайте оцінку діяльності Ф. Рузвельта.

Зовнішній політиці Ф. Рузвельт приділяв набагато менше уваги, але й тут відбувалися певні зрушення. У 1933 р. США визнали СРСР і встановили з ним дипломатичні відносини. Змінили США і своє ставлення до держав Латинської Америки, намагаючись стати «добрим сусідом». Під тиском прибічників ізоляціонізму Конгрес у 1935—1937 рр. прийняв три закони про нейтралітет, за якими було заборонено продаж зброї сторонам протистояння, незважаючи на те, хто агресор, а хто жертва нападу. У 1937 р. Ф. Рузвельт виступив із так званою «карантинною промовою», де закликав улаштувати «карантин для хворих», якими він вважав агресивні диктаторські режими, що виникли в Європі. На початку наступного року він відкрито назвав ці держави — Німеччина, Італія та Японія. Навесні 1939 р. їхня агресія проти малих країн була визначена як тотальна загроза безпеці США. Тоді ж Ф. Рузвельт надіслав А. Гітлеру та Б. Муссоліні пропозицію надати гарантії безпеки 31 державі Європи та Азії на десять років. Однак відповіді він не отримав.

§ 44. Фашистський режим в Італії. Б. Муссоліні

Італія була середньорозвинутою аграрно-індустріальною країною Європи. У Першій світовій війні вона втратила понад 600 тис. осіб загиблими, 1 млн пораненими і ще 700 тис. осіб отримали інвалідність. Загальні збитки від війни становили третину національного багатства країни.

Демобілізовані з армії солдати не змогли знайти роботу й поповнили ряди безробітних, яких в Італії налічувалося понад 2 млн осіб. Зовнішній борг країни за роки війни зріс у 4,5 разу, а віддавати його було нічим. Мобілізація сільського населення в роки війни призвела до скорочення обсягу виробництва сільськогосподарської продукції і перетворення країни з експортера на імпортера продовольства.

Італія приєдналася до Антанти, сподіваючись, що за це будуть задоволені її територіальні претензії після війни. Однак держави Антанти оцінили її внесок у війну як дуже низький і не дотримали своїх обіцянок. Отримавши лише західну частину Істрії з портом Трієст, Південний Тироль, Пулу й Горіцію, Італія стала «переможеною серед переможців». Це викликало в італійському суспільстві розчарування у «вкраденій перемозі» та зневіру в ідеали.

У 1919—1920 рр. країну охопила глибока криза, що увійшла в історію як «червоне дворіччя». Учасниками страйкового руху стали понад 2 млн осіб. Вони вимагали 8-годинного робочого дня, збільшення заробітної плати, укладення колективних договорів з адміністрацією. У деяких містах через високі ціни на продукти страйкарі захоплювали продовольчі магазини і за допомогою профспілок розподіляли конфісковані продукти за низькими цінами. Робітники для захисту від поліції створювали загони Червоної гвардії, а для виконання функцій місцевої влади — фабрично-заводські ради. У Флоренції, Генуї, Болоньї та Мілані робітники захопили муніципалітети. Серед страйкарів переважали прибічники радикальних поглядів, що й обумовлювало їхні симпатії до перетворень у радянській Росії. Цей рух охоплював здебільшого північні промислово розвинені регіони. Державна влада тут майже не діяла.

Робітничий рух спричинив розгубленість уряду, який обіцяв збільшити заробітну плату трудящим. Проте після повернення заводів і фабрик під контроль власників останні відмовилися це робити. Зазнавши поразки, страйкарі втратили довіру до уряду, профспілок і лівих партій, що закликали їх припинити боротьбу. Вони не мали сили, якій могли довіряти в час, коли в Італії виник фашизм.

Одночасно південні регіони Італії охопив селянський рух, учасники якого почали відбирати землі у власників. Це примусило уряд піти на поступки й дозволити в деяких випадках передавати селянам захоплені ними землі.

Протестні настрої поширилися серед ветеранів і військових, обурених зрадою союзників, що обманули країну. Вони радо сприймали гасла фашистів про відновлення національної величі й захоплення територій для включення їх до складу «Великої Італії».

Ситуація в Італії відображала кризу тогочасної державності у формі конституційної монархії. Фактично держава була не здатна подолати труднощі післявоєнного часу.

МЕТА

- визначити особливості становища Італії після Першої світової війни
- охарактеризувати процес здобуття влади італійськими фашистами
- аналізувати фашизм в Італії в 1922—1939 рр.

ДАТИ

1919—1920 рр. — «червоне дворіччя»

1922 р. — прихід фашистських сил до влади в Італії

1929 р. — утворення держави Ватикан

1935—1936 рр. — італо-ефіопська війна

9 травня 1936 р. — проголошення Італії імперією

1939 р. — «Сталевий пакт» між Італією та Німеччиною

«Революція не відбулася, але не тому що ми зуміли їй протистояти, а тому що Конфедерація праці її не побажала», — так писала після подій вересня 1920 р. впливова італійська газета «Корр'єре делла Сера».

■ Робітники на захопленому заводі ФІАТ. 1919 р.

■ Г. д'Аннунціо в'їжджає у Фіуме. 1919 р.

■ Б. Муссоліні під час «походу на Рим». 1922 р.

Значну роль фашисти приділяли ідеології. 9 травня 1936 р. Італію було проголошено імперією. Дуче поставив завдання «підняти на імперський рівень усе національне життя країни». Почалося масове військово-патріотичне виховання дітей із чотирьох років. Для виховання молоді у фашистському дусі створювали молодіжні організації, що мали прищеплювати культ сили й волі. Насаджували культ особи Б. Муссоліні. Скрізь встановлювали його пам'ятники, розвішували портрети й гасло «Дуче завжди правий!». Навіть бокс, який подобався диктатору, оголосили «винятково фашистським засобом самовираження».

■ Фашистська мода. 1930-ті рр.

Італійський фашизм виник у 1919 р. Спираючись на ідеї реваншизму, антикомунізму й соціальної демагогії, він об'єднав усіх, хто був не задоволений ситуацією в країні. За своєю ідеологією вони представляли праворадикальні сили національно-консервативного характеру. Італійські фашисти виступали за першість інтересів нації і держави перед інтересами людини. Розглядаючи робітничий рух як свого противника, вони закликали відновити порядок у країні й зберегти «велику націю». Фашисти відверто розпалювали реваншистські настрої в суспільстві. Так, **восени 1919 р.** їхній загін, очолюваний Г. д'Аннунціо, захопив порт **Фіуме**, який Антанта обіцяла передати Італії, але не зробила цього. Завдяки цьому фашистів у суспільстві почали сприймати як самовідданих патріотів.

У 1919—1920 рр. фашисти не становили небезпеки. На виборах 1919 р. вони не здобули жодного місця в парламенті. Однак погіршення ситуації і нездатність влади змінити її поступово збільшували кількість їхніх прибічників.

У листопаді 1921 р. на з'їзді своїх союзів у Римі фашисти створили Національну фашистську партію, яку очолив **Беніто Муссоліні** (він прийняв титул **дуче** — вождь). Було проголошено курс на здобуття влади.

Після цього Італія стала ареною насильства. Нахабно й безкарно фашисти громили робітничі організації, зривали мітинги, влаштували бійки й терор політичних противників. Спроби соціалістів зупинити їх були невдалими. На виборах 1921 р. вони вже здобули 35 місць у парламенті. Втоmlена безвладдям країна прагнула «сильної руки».

27 жовтня 1922 р. Б. Муссоліні віддав наказ про «похід на Рим». Через три дні 25 тис. «чорносорочечників» дуче колонами вступили в Рим і влаштували там справжній погром. Король Віктор Еммануїл прийняв Б. Муссоліні й запропонував йому посаду голови уряду. Так Італія стала країною, де владу захопили фашисти.

Уряд, який очолив Б. Муссоліні, був коаліційним. Однак дуче навіть не припускав думки, що хтось матиме іншу позицію, ніж він.

У 1924 р. відбулися парламентські вибори. Напередодні за наполяганням фашистів було прийнято новий виборчий закон, за яким партія, що набирала 50 % плюс один голос, отримувала 2/3 місць у парламенті. Вибори відбувалися в умовах терору й провокацій. Оголошену перемогу на них фашистів піддав сумніву депутат-соціаліст Дж. Маттеоті, за це він був убитий. Опозиційні сили утворили «Авентинський блок», вимагаючи відставки Б. Муссоліні й розпуску парламенту, але дуче його розігнав і розпочав погроми опозиції.

У 1925 р. він заявив, що піднімається друга хвиля боротьби за владу, і висунув гасло «Усю владу фашистам!». Після усунення з парламенту опозиції Б. Муссоліні в 1926 р. провів через парламент низку надзвичайних законів. Відповідно до них голову уряду призначав король, а не парламент, до того ж уряд звільнявся від відповідальності перед останнім. Уряд отримав право видавати замість законів декрети. Місцеві органи влади було замінено префектами, яких призначав дуче. Старі профспілки та всі політичні партії, крім фашистської, заборонялися. Було відновлено смертну кару над ворогами держави, створено трибунал і таємну поліцію, запроваджено заслання за політичні погляди без суду й слідства.

У країні встановилися терор та однопартійна система. Лише за один день було заарештовано 12 тис. комуністів.

У 1927 р. було прийнято «Хартію праці», яка проголосила страйки кримінальним злочином і започаткувала **корпоративну систему** в економіці держави, що мала забезпечити «спільні національні інтереси». У 1934 р. у країні існувало 22 корпорації, що об'єднували промисловців, трудящих через нові контрольовані владою профспілки й посадовців фашистської партії. Уряд було замінено на Велику фашистську раду, а парламент — на Палату фашій і корпорацій. Дуче проголосив, що *«фашистська держава може бути лише корпоративною, інакше вона не буде фашистською»*. Взаємовідносини особи й держави в тогочасній Італії Б. Муссоліні стисло висловив у гаслі: «Усе в державі, усе для держави й нічого поза державою».

Корпоративна система стала специфічною формою запровадження державного регулювання економіки в поєднанні з владою в країні в руках фашистів. Пряме втручання **корпоративної держави** в економіку дало змогу мобілізувати ресурси, подолати кризові явища, модернізувати економіку й досягти економічної незалежності Італії.

У 1938 р. в Італії з'явилися расові закони. Чисту арійську італійську расу оголошували панівною над іншими. Однак таких жажливих дій для їх реалізації, як німецькі нацисти, італійські фашисти не чинили.

Зовнішньополітичний курс фашистів у 1920-х рр. був досить обережним. Спроба захопити острів Корфу зазнала невдачі, але в 1924 р. італійські війська нарешті заволоділи портом Фіуме. Італія встановила дипломатичні відносини із СРСР. Через два роки було досягнуто домовленості з Великою Британією про перерозподіл сфер впливу в Ефіопії на користь Італії.

У 1930-х рр. дуче перейшов до відверто агресивної зовнішньої політики боротьби за «національне розширення». Фашисти заявляли, що прагнуть відродити Римську імперію і перетворити Середземне море на *«mare nostrum»* («наше море», як казали давні римляни). Реалізувати ці плани вони збиралися шляхом загарбницьких війн. Свою «цивілізаторську місію» в Африці вони розпочали з Ефіопії, яку окупували в 1935—1936 рр. Однак агресія проти Ефіопії унаочнила слабкість Італії, що й підштовхнуло її до зближення з ідеологічно близькою Німеччиною. Спільно вони втрутилися у громадянську війну 1936—1939 рр. в Іспанії, підписали Антикомінтернівський пакт у 1937 р. та взяли участь у Мюнхенській конференції 1938 р. Союз фашистської Італії і нацистської Німеччини закріпив укладений у **1939 р. «Сталевий пакт»**. У квітні 1939 р. Італія окупувала Албанію, яку також вважала сферою своїх інтересів.

В Італії почалася шалена підготовка до війни: армія збільшувалася кількісно, нарощувався випуск озброєнь. Створена із надзвичайними зусиллями армія виявилася недостатньо озброєною новими видами зброї та слабо підготовленою до ведення сучасної війни. Імперські прагнення вкрай виснажили економіку Італії. Стало зрозумілим, що фашистська модернізація країни провалилася. Становище не покращувалося. Остаточний крах італійського фашизму відтермінували союз із Німеччиною, яка надавала значну економічну допомогу, і наближення Другої світової війни.

Реаліями життя тогочасної Італії стали «битви» за хліб, дороги, осушення земель тощо. У цей час усі італійці мобілізувалися й разом із дуче працювали на полях, будівництві доріг, проводили меліорацію долини річки По, споруджували греблі. У цей період розпочалася масова перебудова Рима. Ключовою фігурою всіх цих «битв» був Б. Муссоліні, якого проголошували «першим трактористом», «пілотом» тощо.

Корпоративна держава — одна з державних форм авторитарного режиму (наприклад у фашистській Італії). Осередки італійських фашистів називали бойовими союзами. Вони мали спеціальну напіввійськову форму — чорні сорочки. Серед фашистів було поширене привітання за давньоримським зразком — змахом витягнутої руки. А їхня організаційна структура передбачала поділ на когорти і легіони.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Якими були наслідки Першої світової війни для економічного й соціально-політичного розвитку Італії?
2. Укажіть території, приєднані до Італії після Першої світової війни.
3. Якими були причини виникнення фашизму в Італії? Хто став на чолі фашистського руху в Італії?
4. Що змінилося в Італії під владою фашистів у 1922—1939 рр.?
5. З'ясуйте етапи фашизації Італії. Проаналізуйте структуру управління державою, що була створена фашистами.
6. Яку зовнішню політику проводили фашисти?
7. Обговоріть у групах: якими були особливості фашизму в Італії?
8. Складіть історичний портрет Б. Муссоліні.

МЕТА

- характеризувати процес становлення нацистського тоталітарного режиму
- визначати, яку роль у цьому процесі відіграло насильство
- пояснювати, що сприяло утвердженню нацистів при владі
- розповідати про прояви антисемітизму в діях нацистів

ДАТИ

- 1933 р.** — прихід нацистів до влади
- 30 червня 1934 р.** — ніч «довгих ножів»
- 1935 р.** — ухвалення «Нюрнберзьких законів»
- 1936 р.** — ухвалення чотирирічного плану підготовки до війни
- 9—10 листопада 1938 р.** — єврейський погром («кришталева ніч»)

■ А. Гітлер та П. фон Гінденбург.
21 березня 1933 р.

■ Нацистський марш на честь призначення А. Гітлера рейхсканцлером. 1933 р.

§ 45. Німеччина за нацистської диктатури 1933—1939 рр.

Доступившись у легальний спосіб до влади, нацисти послідовно ліквідували політичну демократію в Німеччині. Використавши як привід підпал рейхстагу (1933 р.), який самі ж і організували, вони вдалися до терору проти своїх політичних противників — соціал-демократів і комуністів. Проти останніх був влаштований відкритий судовий процес. За наполяганням А. Гітлера президент П. фон Гінденбург видав указ «Про охорону народу і держави», згідно з яким були ліквідовані права громадян і надані необмежені повноваження каральним органам. Щоб отримати більшість у рейхстазі, нацисти провели нові вибори. Проте отримані 43,9 % голосів не задовольнили їх (комуністи й соціал-демократи здобули 30,6 %). Після цього вони відмовилися від подальших спроб прикривати свій режим виконанням конституції.

Важливим етапом зміцнення влади А. Гітлера було знищення ним своїх політичних противників у партії. Лідер штурмовиків (СА) Ернст Рем виступав за продовження «націонал-соціалістичної революції», тобто за переділ власності в Німеччині, що могло позбавити А. Гітлера підтримки з боку представників великого капіталу. Щоб остаточно вирішити цю проблему, А. Гітлер за допомогою охоронних загонів (СС) у ніч на **30 червня 1934 р.** фізично знищив керівників СА. Ця подія увійшла в історію під назвою «ніч довгих ножів». Після смерті президента П. фон Гінденбурга в 1934 р. А. Гітлер, крім повноважень голови уряду, перебрав на себе обов'язки президента й головнокомандувача. За адміністративною реформою нацисти ліквідували земельні парламенти й органи місцевого самоврядування та передали владу чиновникам, яких призначали.

До початку 1934 р. були заборонені незалежні профспілки та всі політичні партії, крім НСДАП. Було створено таємну державну поліцію (**гестапо**), яка здійснювала контррозвідувальну діяльність, політичне переслідування й кадрове забезпечення концентраційних таборів для противників режиму.

На кошти держави було розпочато будівництво загальнонаціональної мережі швидкісних автострад, що одразу різко скоротило кількість безробітних і пожвавило будівельну індустрію. Згодом основну увагу було приділено прискореному розвитку військової промисловості. У 1933—1938 рр. військові витрати збільшилися з 620 млн до 15,5 млрд рейхсмарок. Із метою стимулювання економічного зростання вводилися податкові пільги. З одночасним зростанням витрат і зниженням податків виник дефіцит бюджету, що покривався шляхом випуску паперових грошей. Щоб не допустити їхнього знецінення та зростання цін, уряд запровадив контроль над цінами й заробітною платою та почав поступовий перехід до карткової системи розподілу.

Особливістю економіки нацистської Німеччини було пряме адміністративне регулювання господарства державою. Для цього всіх підприємців було об'єднано в галузеві картелі та підпорядковано імперському міністру господарства. Це збільшило масштаби державного регулювання економіки. У 1936 р. було прийнято

чотирирічний план розвитку військової промисловості. Уповноваженим із реалізації цього плану призначили Г. Геринга. Створене ним відомство взяло під контроль усю економіку країни. Держава стала власником багатьох підприємств, конфіскованих в основному в євреїв під час «аріізації» промисловості.

Профспілки було ліквідовано, а замість них створено Німецький робітничий фронт, який контролювали нацисти. Керівників підприємств оголосили «фюрерами трудових колективів», а контроль над трудовими відносинами передали «опікунам праці», яких призначала держава. У сільському господарстві за законом «Про спадкові двори» було створено стан бауерів — землевласників арійського походження. Бауерам заборонялося ділити, продавати й закладати свою власність. Кожну німецьку 18-річну дівчину зобов'язали впродовж року безоплатно відпрацювати в родині бауерів.

Під жорсткий державний контроль у нацистській Німеччині було взято й зовнішню торгівлю. Метою її регулювання було прагнення зменшити залежність країни від імпорту. Відповідно вживали заходи щодо розвитку тих галузей промисловості, які замінювали імпорт. Усі ці заходи були продиктовані загальною військовою підготовкою нацистів і розраховані на нейтралізацію можливої на випадок війни блокади Німеччини.

До початку Другої світової війни економіка Німеччини докорінно змінилася. За умови збереження приватної власності було суттєво обмежено свободу підприємництва. Ринок товарів і послуг, ринок праці було замінено державним регулюванням. Майже припинила існування ринкова економіка. Ці заходи прискорили вихід Німеччини з кризи. У 1935 р. країна досягла докризового рівня виробництва, а у 1939 р. — значно перевищила його. До 1936 р. безробіття було майже повністю ліквідовано. Проте у виході з кризи не було нічого дивного, оскільки з 1933 р. в усіх країнах Заходу розпочався період економічного поживлення. Слід зауважити, що більш високі темпи відновлення в Німеччині були значною мірою зумовлені мілітаризацією її економіки. Ціною цих успіхів стали повна ліквідація прав і свобод громадян, створена в країні атмосфера примусового однодумства, поширення шовіністичних настроїв і загальної підозрливості.

У суспільно-політичному житті Третього рейху запанувало насильство. До початку 1935 р. було вбито 4,2 тис. противників нацизму, 515 тис. осіб було ув'язнено. Сотні тисяч німців емігрували.

Офіційною політикою Німеччини, де на початок 1933 р. проживало близько 500 тис. осіб єврейської національності, став **антисемітизм**. У 1935 р. було прийнято «Нюрнберзькі закони», що позбавили євреїв німецького громадянства й заборонили їм обіймати державні посади. У **«кришталеву ніч» із 9 на 10 листопада 1938 р.** нацисти провели масштабний єврейський погром, під час якого було пограбовано тисячі єврейських крамниць. Із 1939 р. євреїв почали виселяти до **гетто**. Їм не дозволяли з'являтися у громадських місцях і не допускали до багатьох видів діяльності. Вони були зобов'язані нашивати на одяг жовту шестикутну зірку. У подальшому нацисти перейшли до «остаточного вирішення єврейського питання», тобто фізичного знищення єврейського народу. Крім нього, расовій дискримінації з 1935 р. було піддано представників ромської громади, яких у Німеччині проживало близько 20 тис. осіб.

■ А. Гітлер відкриває швидкісну автостраду Франкфурт-на-Майні—Дармштадт. 1935 р.

■ Перші в'язні нацистських концетраційних таборів. 1935 р.

■ Розбиті вітрини крамниць після «кришталеві ночі». Листопад 1938 р.

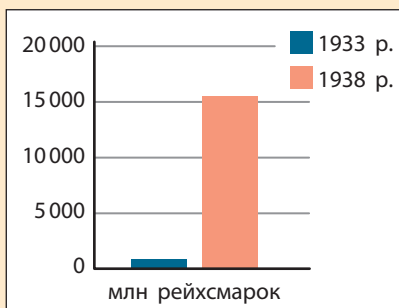

■ Спалення нацистами книг. 1930-ті рр.

■ Публічне приниження євреїв. 1930-ті рр.

■ Військові витрати Німеччини

Гетто — спеціальна частина міста, яку виділяли для примусового поселення певної расової, національної або релігійної групи населення.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Коли нацисти прийшли до влади в Німеччині? 2. Якими методами вони боролися зі своїми політичними противниками? 3. Що змінилося в розвитку Німеччини за нацистської диктатури? 4. Обговоріть у групах: антисемітизм — це була мета нацистської політики чи засіб зміцнення влади? 5. Проведіть дискусію за проблемним питанням: чи встановилася б у Німеччині нацистська диктатура, якби не було А. Гітлера? 6. Підготуйте презентацію про нацистський режим у Німеччині. 7. Якою є роль пропаганди в становленні нацистської диктатури?

Для впливу на масову свідомість населення вперше у світі було створено Міністерство інформації і пропаганди. Його очолив **Йозеф Геббельс**. Мету своєї діяльності він визначив так: «Дайте мені засоби масової інформації, і я перетворю народ на стадо худоби». Нацисти розробили чимало методів впливу на суспільну свідомість через радіо, пресу, кіно, масові заходи тощо, які використовують і сьогодні в недемократичних державах. Для ідеологічної обробки молоді було створено організацію «**Гітлер-югенд**», членство в якій було обов'язковим. До неї належало 8 млн осіб.

Із 1937—1938 рр. Німеччина розгорнула всебічну підготовку до війни. Відповідно до зовнішньополітичних уявлень А. Гітлера головним завданням Німеччини в міжнародних справах були боротьба за об'єднання всього німецького населення **Третього рейху** й перегляд територіальних обмежень Версальського договору.

У 1935 р. Німеччина, за результатами плебісциту (опитування населення), приєднала до Третього рейху Саарську область. У 1938 р. було здійснено **аншлюс** (приєднання) Австрії й розчленування за умовами Мюнхенської угоди Чехословаччини. Остання була змушена передати Третьому рейху населену переважно німцями Судетську область.

Задача з німецького підручника математики для середніх шкіл (1939 р.)

«Юнкерс» вилетів із вантажем 12 дюжин бомб, кожна масою 10 кг. Літак тримає курс на Варшаву, центр світового єврейства. Він бомбардує це місто. У разі вильоту з повним бомбовим навантаженням і повними бензобаками, що містять 1500 кг пального, літак важить 8 т. Після повернення літака з його хрестового походу він усе ще має 230 кг пального. Яку вагу має літак?

? 1. Якою є ваша думка щодо задачі? 2. Із чим пов'язана її поява в шкільному підручнику для німецьких дітей? 3. Яку роль відігравала пропаганда в становленні та утвердженні тоталітарних режимів? 4. Які ідеологічні постанови були закладені в задачі?

§ 46. Громадянська війна в Іспанії

МЕТА

- характеризувати розвиток Іспанії в першій половині ХХ ст.
- визначати причини бурхливих подій: диктатура, революція, громадянська війна
- давати оцінку подіям громадянської війни 1936—1939 рр.

ДАТИ

- 1923—1930 рр.** — військово-королівська диктатура М. Прімо де Рівери
- 12 квітня 1931 р.** — перемога республіканців на муніципальних виборах
- 1936 р.** — прихід до влади Народного фронту
- Липень 1936 — березень 1939 р.** — громадянська війна в Іспанії
- 1939—1975 рр.** — диктатура генерала Ф. Франко в Іспанії

На початку ХХ ст. від колишньої могутньої іспанської монархії не лишилося й сліду. Країна не виходила з кризи. Під час Першої світової війни Іспанія посідала нейтральну позицію. Війна сприяла короточасному зростанню попиту на іспанські товари і, відповідно, економічному піднесенню.

Закінчення війни спричинило економічну кризу, загострилися проблеми іспанського суспільства. Влітку 1921 р. розпочалася політична криза, яка була спричинена поразкою іспанських військ у Марокко від повсталих племен (Республіка Ріф). Правлячі партії й король втратили довіру населення. У цих умовах правлячі кола не перешкодили проведенню державного перевороту, який **13 вересня 1923 р.** здійснив генерал **Мігель Прімо де Рівера**. Він утворив військову директорію (хунту), яка змінила уряд, розпустив кортеси (парламент), увів надзвичайний стан, призупинив дію конституції. Владу на місцях було передано військовим губернаторам. Своєю метою диктатура оголосила «оновлення» Іспанії. Проте оновлення вилилося у фашизацію суспільства за зразком Італії. Проводилася насильницька іспанізація каталонців і басків. У зовнішній політиці було взято курс на створення «Великої Іспанії». Стабілізація економічного становища на певний час зміцнила військово-королівський режим. У 1925 р. М. Прімо де Рівера замінив військове правління на цивільне, але сутність режиму від цього не змінилася. Позитивним здобутком режиму стало забезпечення відносного соціального миру й стабільного становища робітництва, що було досягнуто завдяки співробітництву з профспілками. Світова економічна криза 1929—1933 рр. підірвала опору диктатури. Від неї відвернулася навіть армія, і 28 січня 1930 р. М. Прімо де Рівера подав у відставку.

У країні розгорнувся масовий рух за встановлення республіки. **12 квітня 1931 р.** в Іспанії відбулися муніципальні вибори, на яких перемогли прихильники республіки. 14 квітня король Альфонс XIII утік із країни, і того ж дня Іспанію було проголошено республікою. Це була мирна демократична революція. Владу взяв на себе тимчасовий уряд на чолі з **Нісето Алькалья Самора-і-Торресом**. Перед новим урядом постали старі проблеми: проведення аграрної реформи в країні, де поміщикам належало 67 % земель; вирішення національного питання; ліквідація безробіття, що сягнуло 40 % працездатного населення. На порядку денному були такі питання: урегулювання відносин із католицькою церквою, захист національної іспанської промисловості, проведення реформи армії, вищий офіцерський склад якої становили вихідці із землевласників, а ще низка соціальних проблем. Тимчасовий уряд провів вибори до кортесів і прийняв низку законів, спрямованих на вирішення цих проблем. Президентом став Н. А. Самора-і-Торрес. Було прийнято нову демократичну конституцію. Церкву було відокремлено від держави. Ліквідували чернечі релігійні ордени. Каталонія здобула автономію. Було оголошено про проведення аграрної реформи (вкуп державою в поміщиків землі й розподіл її серед селянства). Однак нерішучість уряду в проведенні реформ, а також наступ на

■ Іспанські війська ведуть бій із ріфами (Іспанське Марокко). 1921 р.

■ М. Прімо де Рівера виступає на мітингу. Жовтень, 1933 р.

Військовий діяч І. Нестеренко про стратегію Ф. Франко

В еволюції стратегії Франко можна вирізнити три етапи. Перший — коли операції планувалися як колоніальні каральні експедиції. Другий — коли після провалу цих операцій почалася позиційна війна на підступах до Мадрида. І нарешті третій, коли перейшли до маневрової війни, що завершилася навесні 1938 р. проривом у напрямі Вінареса. У Каталонській битві 1938—1939 рр. франкісти здобули перемогу, маючи значну кількість військової техніки.

? 1. Укажіть хронологічні межі кожного періоду, визначеного військовим діячем. 2. Чим можна пояснити таку еволюцію стратегії Ф. Франко у громадянській війні?

■ Приберемо Іспанію! Франкістський агітаційний плакат

? Яку мету боротьби декларували франкісти?

У громадянській війні в Іспанії брали участь українці, причому з обох сторін. Республіканців підтримало близько 1 тис. осіб із Західної України, а на боці франкістів воювали колишні військові УНР.

права католицької церкви, яка мала традиційно сильний вплив на селян, привели до того, що на виборах 1933 р. перемогли партії правого блоку. Вони згорнули всі реформи. Баскам було відмовлено в наданні автономії.

Наприкінці 1933 р. син колишнього диктатора **Хосе-Антоніо Прімо де Рівера** створив партію **Іспанська фаланга** (іспанські фашисти). Вона виступала за ліквідацію республіки, встановлення унітарної держави із сильною владою, за розширення прав католицької церкви.

У 1934 р. розпочалися масові виступи населення проти політики уряду. Каталонія проголосила свою незалежність, в Астурії спалахнуло збройне повстання. Через відсутність єдності лівих сил усі ці виступи було придушено.

Не змирившись із поразкою, ліві сили в **січні 1936 р.** утворили **Народний фронт**, який виступив із широкою програмою реформ. Було передбачено амністію всім політв'язням, відновлення демократичних прав і свобод, надання автономії Каталонії, підвищення заробітної плати, зниження податків, проведення аграрної реформи. На виборах у лютому 1936 р. програму було підтримано. До влади в Іспанії прийшов Народний фронт.

Спираючись на армію, праві сили почали готувати заколот. На чолі змовників стояли Х.-А. Прімо де Рівера, генерал Х. Санхурхо, який безпосередньо готував заколот, і генерал **Франсіско Франко**.

Заколот почався **17 липня 1936 р.** в Іспанському Марокко за сигналом «17-го о 17-й». Наступного дня він поширився на інші райони Іспанії. На бік заколотників перейшло 80 % складу іспанської армії (із 20 тис. офіцерів республіку підтримували лише 500 осіб), але авіація і флот залишилися вірними республіці. У країні почалася громадянська війна. У заколотників одразу виникли проблеми: Х.-А. Прімо де Ріверу було заарештовано й страчено, Х. Санхурхо загинув в авіаційній катастрофі, Ф. Франко з марокканськими військами було заблоковано республіканським флотом у Марокко. На допомогу франкістам прибули Італія та Німеччина, які на літаках перекинули марокканську армію в Іспанію та надали заколотникам зброю.

Ф. Франко у вересні 1936 р. очолив заколотників і проголосив мету: створити «тоталітарну державу, соціальний мир і загальне процвітання».

Республіканський уряд мав негайно організувати опір франкістам. Складність ситуації полягала в тому, що промисловість Іспанії не виробляла багатьох видів військової техніки і спорядження. Не вистачало підготовлених військових кадрів. На звернення до урядів Англії, Франції та США з проханням продати зброю республіканці отримали відмову. Уряди західних країн ураховували свій досвід у Росії, де збройна інтервенція та підтримка антибільшовицьких сил мали зворотний результат.

Між 27 країнами було підписано угоду про невтручання в іспанські справи. Проте Італія та Німеччина не збиралися цього виконувати й активно постачали зброю франкістам. У жовтні 1936 р. СРСР заявив, що не буде дотримуватися угоди, надішле військових радників республіканцям і постачатиме їм зброю. На захист республіки до Іспанії прибули, за різними оцінками, від 35 до 42 тис. осіб, які прагнули боротися проти фашизму. Із них було утворено інтернаціональні бригади.

У вересні 1936 р. було сформовано новий республіканський уряд на чолі з **Ларго Кабальєро**, який провів низку реформ. На контрольованій ним території було ліквідовано поміщицьке землеволодіння, землю передано селянам, націоналізовано велику промисловість. Інші підприємства перейшли в управління профспілок. Каталонці та баски отримали автономію. Проте політичний режим поступово еволюціонував у бік відходу від демократії, захист якої був головною метою війни. Це частково обумовлювалося воєнним часом; головною причиною стало зростання впливу комуністів, які спиралися на підтримку СРСР. Іспанські комуністи, які діяли за прикладом комуністів у СРСР, розпочали боротьбу проти троцькістів, які мали значний вплив у Каталонії, та анархістів. У країні встановився терор каральних органів.

Отже, іспанська демократія припинила своє існування раніше, ніж загинула Іспанська республіка.

У 1936—1937 рр. основні бойові дії точилися навколо Мадрида, але всі наступи франкістів було відбито. Не допомогла їм і «п'ята колона» (таємні прихильники заколотників) у самій столиці.

Після невдалої спроби франкістів захопити Мадрид Німеччина та Італія почали відкриту інтервенцію, увівши в країну свої війська (німецький легіон «Кондор», італійський експедиційний корпус, португальські війська тощо, загалом близько 220 тис. осіб). Спроба італійського корпусу завдати удару з північного заходу по військах республіканців, які обороняли Мадрид, виявилася невдалою. Під містечком Гвадалахара в березні 1937 р. він був розгромлений.

Після цієї поразки франкісти зосередили основні зусилля в Каталонії, намагаючись скористатися конфліктом між троцькістами й комуністами. 3—6 травня 1937 р. троцькісти, підтримані Л. Кабальєро, здійснили в Барселоні збройний виступ, протестуючи проти політики комуністів. У квітні 1938 р. армія франкістів відрізала Каталонію від решти території республіки. Спроба армії республіканців розірвати блокаду наступом у липні 1938 р. успіху не мала. На початку 1939 р. Каталонію було захоплено. Територія, контрольована республіканцями, виявилася ізольованою від Франції.

27 лютого 1939 р. Англія і Франція розірвали дипломатичні відносини з республіканським урядом і визнали уряд Ф. Франко. СРСР майже припинив постачання зброї, ще в 1938 р. з Іспанії було виведено інтернаціональні бригади. Опинившись у міжнародній ізоляції, **6 березня 1939 р.** командував оборони Мадрида полковник С. Касачо здійснив переворот, повалив республіканський уряд і розпочав переговори з Ф. Франко. Спробу комуністів підняти повстання було придушено. На територію, контрольовану республіканцями, вступили франкістські війська. В Іспанії було встановлено диктатуру генерала Ф. Франко (**березень 1939 — листопад 1975 р.**).

Франкісти вдалися до репресій проти своїх противників. Протягом 1939—1944 рр. надзвичайні трибунали винесли смертні вироки 200 тис. осіб, 270 тис. були ув'язнені, 300 тис. змушені були залишити батьківщину.

Іспанія лежала в руїнах. Унаслідок війни загинуло 1 млн осіб, 500 тис. осіб залишили країну.

За 58 км від Мадрида за наказом генерала Ф. Франко в 1940 р. було створено меморіальний комплекс «Долина полеглих», де з обох боків від величезного хреста поховано залишки 33 872 жертв двох сторін протистояння часів громадянської війни. Висота хреста становить 150 м, до нього веде тисяча символічних сходинок — саме стільки днів тривала громадянська війна. У меморіалі розміщена також могила диктатора, відповідно до його заповіту.

■ Картина П. Пікассо «Герніка» 1937 р. присвячена подіям, коли німецькі бомбардувальники знищили місто басків. Це був перший випадок, коли авіацію почали застосовувати для терору проти мирного населення

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Як Перша світова війна вплинула на розвиток Іспанії?
2. Дайте характеристику диктатурі М. Прімо де Рівери.
3. Коли і як було повалено монархію в Іспанії?
4. Охарактеризуйте політику уряду Н. А. Самора-і-Торреса.
5. Що зумовило створення Народного фронту? Дайте оцінку його програмі.
6. З'ясуйте причини громадянської війни в Іспанії.
7. Як розвивалися події на фронтах громадянської війни?
8. Яку позицію посідали великі держави щодо громадянської війни?
9. Обговоріть у групах: якими були причини поразки республіканців у громадянській війні?

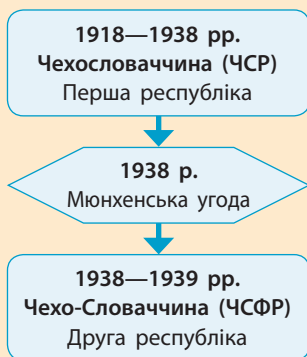
§ 47. Еволюція політичних режимів у Центрально-Східній Європі в 1930-ті рр.

МЕТА

- характеризувати розвиток країн Центрально-Східної Європи в 1930-ті рр.
- визначати причини посилення авторитарних тенденцій
- розповідати про визначні події зазначеного періоду

ДАТИ

15 березня 1939 р. — ліквідація Чехословаччини

■ Чехословаччина в 1920—1930-ті рр.

Із заяви міністра закордонних справ Чехословаччини К. Крофта послам Англії, Франції та Італії (вересень 1938 р.)

Для нас це катастрофа... Я не знаю, чи отримають ваші країни вигоди від прийнятого в Мюнхені рішення. В одному ми впевнені: ми, звичайно, не останні, після нас постраждають інші.

? 1. Аргументуйте позицію міністра закордонних справ Чехословаччини. 2. Які наслідки мала Мюнхенська угода для Чехословаччини? 3. Хто був наступною жертвою агресорів?

Економічна криза 1930-х рр. загострила проблеми в державах Центрально-Східної Європи. Спроби розв'язати їх призвели до зростання авторитарних тенденцій у політичному житті, встановлення авторитарних режимів або припинення існування держав. Найгострішою проблемою була національна, яка створювала як внутрішньодержавні, так і міждержавні конфлікти. Також вагомий вплив на розвиток регіону мало його розташування між двома державами, що прагнули його підкорити, — Німеччиною та СРСР.

Чехословаччина

Економічна криза 1930-х рр. завдала серйозного удару по ЧСР. Вузькість внутрішнього ринку, залежність від експорту призвели до значного й тривалого спаду виробництва. У 1933 р. падіння становило 44 %. Безробітних налічувалося близько 1 млн осіб. Щоб вгамувати кризу, уряд отримав надзвичайні повноваження. Під державний контроль потрапило 25 концернів, до яких входило 75 % підприємств, було встановлено державну монополію на торгівлю хлібом. Зрештою ситуація стабілізувалася, і з 1936 р. почалося зростання. Проте криза загострила національні суперечності в країні. Райони, де проживала німецька меншина, найбільше постраждали від кризи. Цим вирішив скористатися А. Гітлер. У Чехії було створено **Судето-німецьку партію (СНП)** на чолі з учителем фізкультури К. Генлейном, яка домагалася автономії Судетської області. На Німеччину орієнтувалася також Словацька національна партія А. Глінки, що вимагала автономії Словаччини.

На територіях Карпатської України та Словаччини угорські національні партії виступали за приєднання цих земель до Угорщини. Поряд із ними діяли політичні партії, які прагнули автономії для Карпатської України.

Наростання напруженості в країні, яка посилювалася ззовні, примусило владу Чехословаччини до згортання окремих елементів демократичного устрою держави. У 1937 р. було оголошено про заборону політичних мітингів. У відповідь представники СНП вийшли з парламенту.

У березні 1938 р. А. Гітлер заявив, що не бажає миритись із гнобленням німців у Чехословаччині, і розгорнув гібридну війну проти країни. На території Судетської області влаштовували провокації, які мали довести світовій громадськості, наскільки пригнобленим є становище німців у ЧСР, що прагнуть приєднатися до Німеччини.

Велика Британія від самого початку заявила, що відмовляється надати гарантії Чехословаччині, та закликала її лідерів піти на поступки. Така позиція Великої Британії підштовхнула А. Гітлера до дій. Після аншлюсу Австрії в березні 1938 р. Німеччина почала стягувати війська до кордонів Чехословаччини.

Уряд ЧСР оголосив часткову мобілізацію. А. Гітлер відступив. Проте конфлікт не було ліквідовано. СНП вчинила заколот, а з території Німеччини здійснювали напади загони найманців. Для розв'язання кризи прем'єр-міністр Великої Британії Н. Чемберлен двічі зустрічався

з А. Гітлером. Вони домовилися, що справу буде вирішено на міжнародній конференції. Зустріч керівників урядів Англії, Франції, Німеччини та Італії відбулася в Мюнхені 29—30 вересня 1938 р. Представників Чехословаччини навіть не запросили. На зустрічі фактично прийняли вимоги Німеччини, подані Чехословаччині як ультиматум. Головною з них була передача Німеччині Судетської області.

Чехословаччина змушена була поступитися тиску. Виконання договору між СРСР і Чехословаччиною, укладеного в 1935 р., залежало від дій Франції, яка, підписавши Мюнхенську угоду, фактично зрадила Чехословаччину. У жовтні німецькі війська окупували Судетську область. ЧСР змушена була віддати Польщі Тешинську Силезію. У листопаді 1938 р. за рішенням I Віденського арбітражу Угорщині було передано частину Словаччини й Карпатської України.

Чехословаччина втратила третину своєї території з населенням 5 млн осіб, а ще прикордонні укріплення і 40 % промисловості. ЧСР було перетворено на федеративну республіку чехів, словаків та українців (русинів). Вона опинилася в залежності від Німеччини.

14 березня 1939 р. Словаччина стала незалежною. Уряд очолив Й. Тісо. 15 березня було проголошено незалежність Карпатської України на чолі з А. Волошиним, але вона одразу зазнала агресії з боку Угорщини й була окупована.

15 березня президент ЧСР Е. Гаха підписав акт про ліквідацію республіки, і на територію країни вступили німецькі війська. Чехію та Моравію було оголошено протекторатом Німеччини.

Польща

Серед країн Центрально-Східної Європи падіння виробництва в Польщі під час кризи було одним із наймастбніших — 41 %, безробіття становило 43 % працездатного населення. Для подолання наслідків кризи було збільшено державні інвестиції, які наприкінці 1930-х рр. становили понад 60 %. Планувалося створити потужний промисловий потенціал. У 1936 р. було розроблено шестирічний план. За два роки його реалізації промислове виробництво вдалося збільшити на 28 %. Новим стимулом розвитку польської промисловості стало приєднання Тешинської області, що забезпечило зростання вуглевидобутку на 52,2 %, виробництва чавуну — на 67 %, сталі — на 38 %. Водночас слабким місцем залишалося сільське господарство, стрімко скорочувався експорт.

Успіхи в економіці не сприяли розв'язанню інших проблем. Режим «санації» поступово перетворювався на жорсткий авторитарний режим. У 1930 р. Ю. Пілсудський влаштував показову акцію розправи над українським населенням, що отримала назву «паціфікація», а в 1931 р. — над опозицією. Кульмінацією влади Ю. Пілсудського стало ухвалення конституції 1935 р., яка забезпечувала непідконтрольність його влади та її зверхність над усіма гілками державної влади. Проте через кілька місяців Ю. Пілсудський помер. Фактично влада опинилася в руках головнокомандувача військ маршала Е. Ридз-Смігли, а президент І. Мосціцький, наділений значними конституційними повноваженнями, намагався опанувати ситуацію. Військові на чолі з Е. Ридз-Смігли в умовах насування війни взяли курс на згортання демократичних інститутів і придушення національних рухів. Національна катастрофа 1939 р. перервала всі ці процеси.

■ Німецьке населення Судетської області святкує приєднання до Третього рейху. 1938 р.

■ Польський танк долає чехословацькі прикордонні укріплення. Тешинська область, 1938 р.

24 серпня 1930 р. Ю. Пілсудський відправив у відставку прем'єр-міністра й сам очолив уряд. 29 серпня 1930 р. президент підписав декрет про розпуск парламенту та призначив на листопад нові вибори. На другий день було припинено дію права депутатської недоторканності. Міністр внутрішніх справ видав розпорядження про арешт представників опозиції. Списки особисто перевіряв Ю. Пілсудський. У ніч на 10 вересня 1930 р. без судової санкції було заарештовано 21 найактивнішого діяча парламентської опозиції (із них 20 — колишні послы сейму).

Берестейський процес (26 жовтня 1931 — 13 січня 1932 р.) — показовий судовий процес над лідерами парламентської опозиції в Польщі — Центроліву, ув'язненими в Берестейській фортеці.

■ Король Кароль II

У зовнішній політиці Румунія дотримувалася союзу з Англією та Францією. Проте після Мюнхенської угоди вона почала схилитися до співробітництва з Німеччиною, зрозумівши, що саме вона є домінуючою силою в Європі. Крім того, Німеччина була головним торговельним партнером Румунії.

Із виступу К. Кодряну, одного з лідерів «Залізної гвардії» (кінець 1937 р.)

...Я проти великих демократичних засад, проти Малої та Балканської Антант, не маю довіри до Ліги Націй. Я за зовнішню політику Румунії разом із Римом та Берліном, разом із націонал-революційними державами. Проти більшовизму... Через 48 годин після перемоги легіонерського руху Румунія укладе союз із Римом та Берліном.

? 1. Які зовнішньополітичні цілі проголошували лідери «Залізної гвардії»? 2. Що сприяло зростанню впливу й приходу до влади в Румунії ультраправих сил на чолі з Й. Антонеску? Яку зовнішню політику вони проводили?

■ «Залізна гвардія» на марші. 1930-ті рр.

Угорщина

Криза сільського господарства, що охопила країни Східної Європи наприкінці 1920-х рр., світова економічна криза 1929—1933 рр. завдали сильного удару економіці Угорщини, особливо сільському господарству. Проте ситуація не була катастрофічною. У 1931 р. відбулася зміна уряду, який очолив Д. Гембеш. У період його правління (1931—1935 рр.) було значно урізано демократичні права, а саме: скорочено кількість виборців; розширено права верхньої палати парламенту; обмежено діяльність опозиційних політичних партій. Активізували діяльність ультраправих сил, зокрема партія угорських фашистів на чолі з Ф. Салаші «Схрещені стріли». У зовнішній політиці було взято орієнтир на зближення з Німеччиною. Відроджувалися гасла відновлення «історичної Угорщини» та реваншу.

У 1936 р. прем'єр-міністром став граф Пал Телекі, політика якого була спрямована на зближення з Німеччиною. У 1938—1939 рр. Угорщина взяла участь у розділі ЧСР і приєдналася до Антикомінтернівського пакту. 6 квітня 1941 р. Угорщина вступила в Другу світову війну, здійснивши разом з іншими державами-агресорами напад на Югославію. Граф П. Телекі на знак протесту проти розділу Югославії (1941 р.) наклав на себе руки. На його місце було призначено Ласло Бардоші. Протягом 1938—1941 рр. до Угорщини було приєднано значні території: частину Словаччини (Верхню Угорщину), Закарпатську Україну, Трансильванію та частину Югославії (Воеводина, Банат).

Румунія

У 1927 р. помер король Фердинанд I, який зробив своїм спадкоємцем малолітнього онука Міхая. Позбавлений влади Кароль не бажав миритися із ситуацією. Завдяки приходу до влади цараністів (Селянська партія), які пообіцяли повернути йому престол, він у 1930 р. проголосив себе королем Каролем II. Ці події збіглися з економічною кризою, яка охопила всі галузі виробництва, крім нафтодобувної. 600 тис. осіб були безробітними. На початок 1934 р. національний дохід країни складав 49,4 % порівняно з 1929 р. За період 1929—1933 рр. змінилося десять урядів.

У роки кризи ще більшою стала популярність правоекстремістських організацій, таких як «Залізна гвардія», що використовували націоналістичні гасла, поєднані із соціальною демагогією. У своїй діяльності вони наслідували італійських фашистів.

10 лютого 1938 р. Кароль II здійснив переворот. Було прийнято нову конституцію, за якою король отримав усю повноту влади, а парламент перетворився на дорадчий орган. Конституція також закріплювала привілеї для румунського населення. Ліквідували багатопартійність, створили єдину офіційну партію «Фронт національного відродження» (Партія нації). Узявши за зразок Італію, Кароль II здійснив корпоратизацію промисловості. Головною опорою короля в його політиці були армія та «Залізна гвардія». Однак між генералітетом і лідерами «Залізної гвардії» існувала ворожнеча. У листопаді 1938 р. Кароль II розправився з лідерами «Залізної гвардії» і зосередив у своїх руках усю повноту влади. Таким чином, будь-яка опозиція в країні була придушена.

У країні щороку наростає спротив королівській диктатурі. Вирішальними стали зовнішньополітичні поразки Румунії. У червні

1940 р. до СРСР відійшли Бессарабія та Північна Буковина. Згідно з II Віденським арбітражем (серпень 1940 р.) Румунія також втрачала Трансильванію на користь Угорщини, а згодом і Добруджу на користь Болгарії. Це остаточно підірвало віру населення в короля, відбулися масові виступи. За цих умов Кароль II надав право сформувати уряд генералу **Йону Антонеску**. **6 вересня 1940 р.** під тиском Й. Антонеску Кароль II був змушений зректися трону на користь Міхая. Останній же був майже відсунутий від влади. У Румунії встановилася диктатура Й. Антонеску. Розпочалися антисемітська кампанія, румунізація власності й бізнесу, вводився поліцейський режим. Державу було проголошено легіонерською, а Й. Антонеску став **кондукетором** — вождем держави. У країну було введено німецькі війська, які розмістилися в районах нафтових промислів. Між країнами був укладений нерівноправний торговельний договір. Німеччина встановила контроль над румунською промисловістю. Румунія стала одним з основних постачальників продуктів харчування, сировини й нафти для Німеччини. **6 квітня 1941 р.** Румунія вступила в Другу світову війну на боці Німеччини.

Югославія

У 1920-ті рр. в країні було проведено аграрну реформу, яка на деякий час послабила гостроту земельного питання. Почала розвиватися промисловість, але країна залишалася аграрною.

Найбільш гострим питанням для Югославії стала національна великосербська політика, яку проводили король та уряд. Вона привела до розгортання сепаратистських рухів хорватів, словенців, а також мусульман, які вимагали зрівняння в правах представників усіх народів та віросповідань і надання автономії. На чолі сепаратистського руху стояла **Хорватська республіканська селянська партія (ХРСП)** із лідером **Степаном Радичем**. Надання Хорватії прав обмеженого самоврядування лише на деякий час послабило суперечності. У 1927—1928 рр. національний конфлікт досяг найбільшої гостроти. **20 червня 1928 р.** під час бурхливої дискусії у скупщині лідера опозиції С. Радича та інших парламентаріїв від опозиції було вбито.

6 січня 1929 р. король Александр оприлюднив маніфест, згідно з яким у країні було ліквідовано парламентську монархію, скасовано Видовданську конституцію, розпущено Народну скупщину і всі партії та організації. Король перебрав на себе всю повноту влади. У **жовтні 1929 р.** держава отримала назву **Королівство Югославія**.

Одночасно було проведено адміністративну реформу, за якою країна поділялася на дев'ять банів та один столичний округ. Кордони адміністративних одиниць були проведені так, щоб у банях переважало сербське населення. Бани підпорядковувалися тільки королю.

У 1930 р. Югославію охопила економічна криза. Промислове виробництво скоротилося на 50 %, а ціни на сільськогосподарську продукцію впали вдвічі. У 1934 р. національний дохід, порівняно з 1929 р., становив 46,5 %. Крім того, у суспільстві загострилися національні, соціальні та інші суперечності. Боротьба за права хорватів, мусульман, словенців набула інтернаціонального характеру. Хорватські усташі (націоналісти) на чолі з Анте Павеличем, яких підтримувала Італія, а згодом і Німеччина, почали вдаватися до терористичних актів. Уряд, намагаючись послабити кризу, встановив контроль за цінами на сільськогосподарську продукцію. Проте

У липні 1940 р. Й. Антонеску надіслав листа до Кароля II, у якому висловлював незгоду з поступкою СРСР Молдавії. У відповідь він був заарештований і засланий до віддаленого монастиря. Втрачаючи владу, король згадав про Й. Антонеску. Під час зустрічі 3 вересня 1940 р. Кароль II сказав йому: «Ти єдиний справжній патріот. Я звертаюся до тебе, тому що завжди вважав тебе останнім резервом. Ти не можеш відмовитися. Настав твій час. У цей важкий момент довіряю тобі уряд і країну».

Йон Антонеску (1882—1946) — румунський державний і військовий діяч. Походив із родини військових. Брав участь у Першій світовій війні, здобув бойові нагороди, хоча особливо не відзначився. У 1920—1930-ті рр. посідав військові й дипломатичні посади. Після встановлення **королівської диктатури** був відсторонений від служби. Й. Антонеску захоплювався ідеями А. Гітлера, вбачав головним союзником Румунії Німеччину, а не Англію і Францію.

■ Карикатура на королівську диктатуру в Югославії

Із маніфесту короля до сербо-хорвато-словенського народу 6 січня 1929 р.

Мої сподівання та сподівання народу, що розвиток нашого внутрішнього політичного життя принесе порядок країні та зміцнить її, не виправдалися. Парламентський лад і всі політичні погляди дедалі більше виявляють свої негативні якості, від яких народ і держава зазнають самих лише збитків. Замість того, щоб розвивати та зміцнювати дух національної й державної єдності, парламентаризм у тому вигляді, яким він є зараз, починає спричиняти духовну дезорганізацію й національний розбрат. Мій священний обов'язок берегти всіма засобами національну єдність держави... Унаслідок цього я вирішив і постановив, що Конституція... втратила свою чинність. Усі закони країни залишаються чинними доти, доки вони не будуть скасовані моїм указом.... Скупщина... розпускається.

? 1. Що спонукало короля Александра видати цей маніфест? 2. Якими були головні ідеї маніфесту?

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Як економічна криза 1930-х рр. вплинула на розвиток держав регіону? 2. Обговоріть у групах: якою була головна проблема регіону? 3. Які держави припинили існування наприкінці 1930-х — на початку 1940-х рр.? 4. У яких країнах були встановлені королівські диктатури? 5. Чому для подолання наслідків кризи в регіоні не проводили реформи на зразок «нового курсу», а перевагу взяли авторитарні тенденції? 6. Визначте, чому наприкінці 1930-х рр. більшість країн регіону переорієнтували свою зовнішню політику на Німеччину. 7. Чому система союзів (Мала Антанта, Балканська Антанта), що існувала в регіоні, не забезпечила захисту від зовнішньої агресії? 8. Які держави виникли внаслідок агресії Німеччини в регіоні? 9. Чому методи гібридної війни виявлялися дієвими в агресії проти Чехословаччини? 10. Які країни регіону зазнали агресії СРСР у 1939—1940 рр.?

обійтися без іноземних кредитів було неможливо. У 1931 р. Франція надала Югославії значний кредит за умови послаблення королівської диктатури.

Не бажаючи виглядати в очах світової громадськості диктатором, король погодився на конституцію, яка відновила деякі демократичні права і свободи. У жовтні 1934 р. в Марселі усташі, діючи згідно з розробленим у Німеччині планом «Тевтонський меч», убили короля Александра й міністра закордонних справ Франції Л. Барту. Знищивши двох найбільших прихильників політики колективної безпеки, Німеччина досягла своєї мети чужими руками.

У зовнішній політиці Югославія дотримувалася союзу із Францією, входила до Малої Антанти й Балканської Антанти (Югославія, Греція, Румунія, Туреччина).

Після смерті Александра королем Югославії став його 11-річний син **Петар II**, а регентом при ньому — принц Павел.

У 1935 р. уряд очолив **Мілан Стоядинович**. Розуміючи, що для приборкання хорватських сепаратистів треба позбавити їх зовнішньої підтримки, він уклав конкордат із Ватиканом, за яким католицька церква (хорвати, переважно католики) отримувала ряд привілеїв. Проте це призвело до конфлікту між урядом і православною церквою.

У 1937 р. М. Стоядинович уклав договір із Болгарією та Італією. За його умовами Італія припиняла підтримку усташів, Югославія визнавала окупацію Ефіопії та аншлюс Австрії, а після розчленування Чехословаччини заявила про припинення існування Малої Антанти. Проте вирішити хорватське питання уряд не зумів. Тоді король надав право формувати уряд Д. Цветковичу (лютий 1939 р.). **26 серпня 1939 р.** новий керівник уряду підписав угоду з лідером хорватського руху В. Мачеком про створення Хорватської самостійної адміністративної одиниці. Також Югославія приєдналася до Троїстого пакту між Німеччиною, Італією та Японією.

Пронімецька політика мала багато противників. 27 березня 1941 р. стався переворот під гаслом «Краще війна, ніж пакт (союз) із Німеччиною». Було усунуто регента принца Павела та уряд Д. Цветковича, а Петара II короновано. У країні було створено уряд національної єдності на чолі з Д. Симовичем. Це був проанглійський і прорадянський державний військовий переворот, підтриманий демократичною опозицією. Заколотники уклали союзницький договір із СРСР. Це докорінно змінювало плани А. Гітлера.

А. Гітлер вирішив напасти на Югославію, навіть якби довелося відкласти запланований напад на СРСР. 6 квітня 1941 р. німецькі війська вдерлися на територію Югославії та Греції. Наймогутнішу в регіоні югославську армію була розгромлено за десять днів. Солдати й офіцери хорватського, македонського та словенського походження масово дезертували або переходили на бік противника.

10 квітня 1941 р. Хорватія проголосила незалежність. Між Італією та Хорватією було укладено договір, за яким Італія визнавала територіальну цілісність Хорватії, а Хорватія зобов'язувалася не мати флоту і пропускати італійські війська через свою територію. Із частини території Сербії було створено маріонеткову Сербську державу. Решту території Югославії було поділено між Болгарією, Угорщиною, Німеччиною та Італією. Проте південнослов'янські народи розпочали партизанську боротьбу, провідною силою в якій були комуністи на чолі з Й. Броз Тіто.

§ 48. Політика польської влади щодо українства в 1930-ті рр.

Економічна криза 1929—1933 рр. створила передумови для загострення україно-польських відносин. Будь-який прояв українського національного життя сприймався як акт нелояльності до держави, прояв сепаратизму. Поштовхом до репресій стали дії радикально налаштованих українців із підпалу майна польських «осадників». Відповідальність за це взяла на себе УВО (ОУН).

Проявами саботажу стали пошкоджені телефонні й телеграфні лінії, перешкоди на залізниці, підпали будинків і майна поляків. Метою саботажу націоналісти визначали спроби зірвати вибори в сейм, що мали відбутися в листопаді 1930 р., спричинити паніку серед польського населення Галичини, посилити настрої невпевненості та анархії в суспільстві, продемонструвати внутрішню нестабільність польської держави. ОУН також намагалася засвідчити свою дієвість перед українським населенням Галичини та українською діаспорою, зробити «українське питання» знову актуальним на світовій арені, зірвати спроби порозуміння з поляками. Усі ці дії мали підняти народ на збройне повстання проти окупації.

Рішення про **умиротворення («паціфікацію»)** Галичини було прийнято **1 вересня 1930 р.** Масштаби каральної акції польської влади набагато перебільшували кількість фактів саботажу.

Особливу увагу каральні загоны приділяли не лише місцевим активістам, учителям, священикам, а й усім українським установам — школам, осередкам «Просвіт», кооперативам. Під час акції наружи зазнавали всі прояви українства: написи українською мовою, цвинтар січових стрільців, портрети І. Франка і Т. Шевченка тощо.

Громади кожного населеного пункту, де проводили «паціфікацію», також мали сплатити контрибуцію польській поліції та армії продовольством, худобою тощо. Побиття людей і руйнування майна супроводжувалися й відвертим пограбуванням населення. Каральна акція мала на меті не стільки виявити винуватців саботажу, скільки створити атмосферу терору проти мирного населення, стати покаранням за нелояльність цілого краю.

Під час «паціфікації» із селянства силою вибивали зобов'язання голосувати за провладний Безпартійний блок. Таким чином, під час виборів у листопаді 1930 р. за нього проголосувало більше половини виборців краю, кількість українських депутатів у сеймі зменшилася вдвічі (із 46 до 20 осіб), а сенаторів — з 11 до чотирьох осіб.

Події «паціфікації» розглядали на засіданні Ліги Націй. Для цього було створено Комітет із представників Великої Британії,

Акція «паціфікації» охопила територію 30 повітів. Поліцією було «паціфіковано» 325 сіл, армією — 168. Проведено 5195 ревізій у 450 селах. Було побито 1357 осіб, зґвалтовано 40 жінок, 13 осіб загинули (серед них керівник крайових УВО та ОУН Юліан Головінський). Ще 1739 українців, переважно молоді, було заарештовано (згодом більшу частину відпустили). Ліквідовано й заборонено «Пласт», закрито українські гімназії в Тернополі, Рогатині, Станіславі, Дрогобичі тощо. Зазнали нападів і греко-католицькі церкви. Було заарештовано 21 депутата-українця польського сейму й трьох сенаторів.

МЕТА

- розповідати про антиукраїнську політику влади Другої Речі Посполитої
- характеризувати акції «паціфікації» (умиротворення) і «ревіндикації»
- давати оцінку становища українства в Польщі в 1930-ті рр.

ДАТИ

- 1930 р.** — акція «паціфікації»
1937—1939 рр. — заходи «ревіндикації»

■ «Паціфікація» Галичини. 1930 р.

Акція «паціфікації» (умиротворення) — репресивні дії польського уряду проти українського населення Східної Галичини, що відбувалися 20 вересня — 30 листопада 1930 р.

- Українська діаспора активно виступала з осудом дій польської влади під час «паціфікації». 1930 р.

«Пацифікація» дала інформаційний привід для активізації «українського питання» у світі. У Німеччині вишло 312, в Англії, США, Канаді — 165, Чехословаччині — 40, Італії та Франції — по 20 статей, присвячених цим подіям. У СРСР також не оминули цю тему. У різних країнах відбулося понад 200 мітингів на підтримку українців.

■ Читальня й бібліотека товариства «Просвіта» після польського погрому. Селище Чижиків (нині Львівська область)

■ Склад повітового союзу кооперативів у Тернополі після ревізії польської поліції. 1930-ті рр.

«Нормалізація» — спроба знайти порозуміння між частиною лідерів українського руху в Польщі та урядовими колами.

Норвегії та Італії. Розгляд справи збігся з активізацією партизанської діяльності ОУН навесні 1931 р. Зокрема, польські дипломати використовували приклади нападів активістів ОУН на поштові відділення, убивства комендантів поліції для звинувачення націоналістів у тому, що вони спровокували каральну акцію. Лише 30 січня 1932 р. Ліга Націй прийняла резолюцію щодо «українського питання», яка поклала відповідальність за «пацифікацію» на українських націоналістів. Разом із тим були підтверджені деякі факти зловживання з боку польської влади під час проведення акції. Проте комісія на це не відреагувала.

Наслідком «пацифікації» стало зростання серед українства національної самосвідомості, посилення ворожості до польської держави й поляків, аж до радикального загострення україно-польських відносин на західноукраїнських землях. Заходи польської влади дали лише тимчасовий бажаний результат. Незабаром прокотилася хвиля терористичних актів, організованих ОУН. Зокрема, у 1934 р. було вбито міністра внутрішніх справ Б. Перацького.

Голодомор 1932—1933 рр. та репресії проти українців у СРСР спонукали частину українського суспільства західноукраїнських земель до пошуку шляхів припинення протистояння з польською владою. Поляки, у свою чергу, також намагалися знайти порозуміння. У 1935 р. найбільша українська партія УНДО взяла курс на «нормалізацію» україно-польських відносин. Її лідер В. Мудрий став віце-маршалом польського сейму. Було амністовано політичних в'язнів концтабору в Березі-Картузькій (створений у 1934 р.). Проте в більшості випадків заклики до порозуміння та політичні рішення керівників польської держави наражалися на стійке антиукраїнське ставлення місцевих чиновників, поміщиків, «осадників».

Українські партії намагалися використати легальні можливості впливу на формування державної внутрішньої політики. Серед легальних методів парламентської боротьби українські депутати, що становили меншість, активно використовували **обструкцію**, зривали роботу парламенту.

«Нормалізація» виявилася короткочасною. Незабаром після смерті Ю. Пілсудського в 1935 р. польські правлячі кола знову змінили курс. В умовах назрівання нового світового конфлікту вони боялися, що «українське питання» стане «розмінною картою» в міжнародних відносинах, а будь-які поступки українству сприятимуть наростанню сепаратизму. Тому було відкинута будь-які поступки, розпочалася нова хвиля репресій. Єдиною опорою режиму на так званих «східних кресах» було визнано польське населення.

На нараді вищого командного складу міністр військових справ Т. Каспжицький заявив: «Польська держава, а отже, і військо, мають прагнути підпорядкування віруючих окремих конфесій асиміляційним впливам польської культури... а там, де це можливо, як, наприклад, щодо слов'янських меншин, процес колонізації церковно-релігійного життя слід оточити якнайбільшою увагою». Цей виступ ознаменував собою початок примусової акції, яка в польських джерелах отримала назву акції «**ревіндикації**» (із польської — повернення майна) — навернення православних українців, білорусів у католицизм. Метою цієї акції проголошувалося «*повернення до польськості всього, що було польським*». Найвищого прояву акція набула в 1937—1939 рр., коли розпочалася кампанія тиску й погроз щодо місцевого православного населення.

Обструкція у перекладі з латини означає «перешкода». У політиці — це протидія роботі парламенту, проведенню мітингів, зборів. Одним із популярних прийомів парламентської обструкції є штучне затягування обговорення питань, довгі промови депутатів (тепер часто неможливі через фіксований регламент). Уперше цей метод українські депутати використали в 1912 р. у віденському парламенті під час обговорення військового бюджету. Так, станіславський адвокат Лев Бачинський виголосив промову, яка тривала 18 годин (із 12 до 13 червня)! У ній шлося про зволікання з відкриттям українського університету. Під час виступу Л. Бачинський зірвав голос, але навіть це не зупинило оратора.

Давно відомі й такі прийоми, як «шумовий супровід», образливі викрики, бійки, демонстративний вихід опозиціонерів із зали засідань, дозвіл більшості на арешти опозиційних депутатів тощо. Незвичним способом голосової обструкції, до якої часто вдавалися українські та білоруські послы, був спів національних пісень.

■ Зруйнована церква в Крилові (нині Кіровоградська область). 1938 р.

У 1938 р. було зруйновано православні храми на Холмщині та Південному Підляшші. Грубе насильство під час «ревіндикації» православних на католиків зафіксовано в селах Волинського воеводства. Протягом лише 60 днів (травень—липень 1938 р.) було зруйновано 127 українських церков та інших культових споруд.

Суть цієї політики сформував член Національно-демократичної партії Польщі К. Граб'юк, який вважав, що для забезпечення у Волинському воеводстві польських державних інтересів слід посилити військово й цивільне «осадництво», у державних установах зробити обов'язковою лише польську мову, замінити кирилицю на латинський алфавіт, запровадити польську мову в православних церквах, ліквідувати окремі українські школи тощо.

У 1930-ті рр. у середовищі польських націонал-демократів виник план здійснити депортацію українського населення в західні райони Польщі. Ці наміри були відображені в таємній постанові Ради міністрів у березні 1939 р. Початок Другої світової війни завадив цим прагненням, хоча в 1938—1939 рр. у прикордонній смузі із СРСР були проведені окремі акції, спрямовані на виселення українців. У 1947 р. польська комуністична влада в межах операції «Вісла» депортувала всіх українців із їхніх етнічних земель, що опинилися у складі відновленої Польщі.

Польща також негативно поставилася до створення Карпатської України і, допомагаючи Угорщині, доклала зусиль для її ліквідації. Зокрема, вона направляла диверсантів для акцій саботажу (операція «Лом»). Також польська влада вчинила справжній злочин. Без суду й слідства польські військові розстрілювали бійців Карпатської Січі, які намагалися відійти на територію Польщі або були передані угорській владі як польські громадяни. На Верецькому, Яблунівському та Ужоцькому перевалах було розстріляно близько тисячі січовиків.

Із донесення інспектора польської армії генералу Казімежу Фабриці на адресу Головного штабу Війська Польського (17 березня 1939 р.)

Вважаю, що справа можливого утримання [кордону] для допомоги угорським підрозділам закінчена. Друга фаза — ліквідація української справи на [Підкарпатській] Русі — триватиме довше, доки угорці повністю не оволодіють територією. У ході знищення угорцями активних українських елементів очікується втеча цих останніх через кордон. Головним завданням стане їх ліквідація.

? Чому польська влада вдалася до таких дій?

До 1938 р. на території Холмщини й Підляшшя було закрито близько 150 православних церков, а церковні землі конфісковано. Натомість зводили польські костьоли. Не допомогло й заступництво митрополита УГКЦ А. Шептицького, який звертався до Ватикану з вимогою припинити окатоличення (полонізацію) краю. Частина церков, які перейшли під юрисдикцію УГКЦ, було врятовано.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Коли відбулася акція «пацифікації» українського населення Східної Галичини? Якою була мета цієї акції? 2. Обговоріть у групах: який вплив мала акція «пацифікації» на розвиток українського національного руху і на українсько-польські відносини? 3. Який найгучніший терористичний акт було скоєно членами ОУН у 1930-ті рр.? 4. Якою була мета правлячих кіл Другої Речі Посполитої у політиці щодо українства в другій половині 1930-х рр.? 5. Які події вплинули на позицію політичних партій Західної України щодо УРСР? 6. Що передбачала «ревіндикація»? Які українські землі вона охопила? 7. Назвіть факти, які перетворювали Волинь на регіон гострого конфлікту між українцями й поляками. 8. Із якою метою польська влада планувала провести депортацію українського населення в західні райони Польщі?

§ 49. Створення та діяльність ОУН

МЕТА

- розповідати про створення ОУН
- характеризувати діяльність ОУН у 1930-ті рр.
- давати оцінку терористичним методам боротьби

ДАТИ

- 1929 р.** — створення ОУН
- 1934 р.** — убивство міністра внутрішніх справ Польщі Б. Перацького
- 1935—1936 рр.** — Варшавський і Львівський процеси над ОУН

Атентат (замах на вбивство) — один із терористичних методів діяльності УВО та ОУН (поряд із саботажми та ексами — актами експропріації). Атентати являли собою вбивства відповідальних за антиукраїнські дії чиновників або українців, що пропагували угодованство (лояльне ставлення до окупаційної влади).

■ Видання ОУН

На першій сторінці «Сурми» був напис, який передавав суть підпільних видань: «Передавайте з рук до рук, із хати до хати! Ховайте “Сурму” перед ворогами, бо це нелегальний орган!»

ОУН, створена в 1929 р. у Відні, оформила націоналістичний напрямок в українському русі. Засновниками ОУН стали **Українська військова організація (УВО)**, що об'єднувала колишніх офіцерів української армії і вела збройну боротьбу проти польської окупації Східної Галичини, студентські організації («Асоціація української націоналістичної молоді» (Львів), «Українська націоналістична молодь» (Прага), «Легион українських націоналістів» (Подебради, ЧСР) та інші націоналістичні групи. На чолі ОУН став керівник УВО, командир УСС у роки визвольних змагань полковник Є. Коновалець.

Ідеологією ОУН став розроблений Д. Донцовим **інтегральний націоналізм**. Д. Донцов, як і його наступники Д. Андрієвський, М. Сціборський, відкидав демократичні ідеали, стверджуючи, що демократична м'якотілість стала причиною поразки визвольних змагань 1917—1921 рр. Найвищою цінністю націоналісти проголошували національну державу, на чолі якої мав стати верховний провідник — вождь. Єдність вождя й народу мали забезпечувати корпорації, коаліції, профспілки, виборні ради. А єдина партія — ОУН — мала забезпечити ідеологічний провід держави. При цьому майбутньому соціально-економічному устрою держави засновники ОУН майже не приділяли уваги. Основою теоретичних міркувань було доведення прав українського народу на самостійну соборну державу й визначення шляхів здобуття незалежності. Ідеологи ОУН вважали, що незалежність української держави можна здобути шляхом національної революції — всенародного повстання. Для підготовки національної революції потрібно всіма засобами розхитувати окупаційний режим (індивідуальний терор, саботаж, напади, демонстрації, акції протесту) та одночасно готувати населення до повстання.

Для поширення своїх ідей ОУН створила потужну підпільну пресу. Найвідомішими виданнями були «Сурма» (виходила в Каунасі, Литва) та «Розбудова нації» (виходила в Празі, Чехословаччина).

Цій законспірованій організації із суворою військовою дисципліною судилося стати на чолі визвольного руху українства протягом 1930—1950-х рр. Чому саме ця радикальна організація

■ Інтегральний націоналізм як нова ідеологія

очолила український рух? Це пояснюється: жорстокою антиукраїнською політикою як у Польщі, так і в СРСР; зневірою в демократичні ідеали; загальноєвропейською тоталітарною тенденцією в національно-визвольних рухах; привабливим прикладом Італії, Німеччини, що кинули виклик Версальській системі й створювали сильні національні держави; неможливістю легальної боротьби за відновлення української державності.

У 1930-ті рр. ОУН розгорнула активну діяльність на західноукраїнських землях. Вважаючи терор однією з найдієвіших форм боротьби, ОУН здійснила низку замахів, які набули широкого розголосу. Загалом протягом 1921—1939 рр. УВО та ОУН вчинили 63 замаху, жертвами яких стали 36 українців, 25 поляків, один росіянин та один єврей. Здебільшого їх здійснювали з метою привернути увагу до «українського питання». Так, убивство в 1934 р. міністра внутрішніх справ Польщі Б. Перацького було, з одного боку, помстою за політику «пацифікації», а з іншого — викликом світовій громадськості у зв'язку з порушенням Польщею прав національних меншин. Убивство в 1933 р. радянського дипломата О. Майлова мало нагадати про жахливу трагедію українського народу — Голодомор 1932—1933 рр.

Терор був спрямований не лише проти зовнішніх ворогів, а переважно проти «внутрішніх» — тих українців, які, на думку ОУН, погоджувалися на співробітництво з польською владою. Так, у Львові було вбито директора української академічної гімназії. Такі акції не додавали авторитету ОУН, викликали масові репресії з боку польської влади. Митрополит УГКЦ А. Шептицький засудив теракти.

У 1935—1936 рр. відбулися Варшавський, а згодом Львівський процеси над ОУН. Під час них С. Бандеру, М. Лебеда та інших провідників було засуджено до страти, яку потім замінили на довічне ув'язнення. (У 1939 р. С. Бандеру звільнили.) Сотні членів ОУН опинилися в концтаборі Береза-Каргузька.

Серйозним ударом по ОУН стало вбивство чекістом П. Судоплатовим у травні 1938 р. лідера організації Є. Коновальця. Напередодні вирішальних подій організація залишилася без керівника. У складі ОУН намітився розкол між її закордонним проводом, на чолі якого був **Андрій Мельник**, і структурою ОУН на західноукраїнських землях, яку з 1933 р. очолював С. Бандера. Перші серйозні розбіжності між двома лідерами виникли під час подій у Карпатській Україні. А. Мельник, більш обізнаний у європейських справах передвоєнної Європи, категорично заборонив перехід членів ОУН із Галичини до Закарпаття. Він знав, що А. Гітлер віддасть цей край Угорщині. Проте галицька молодь і керівництво на чолі зі С. Бандерою, намагаючись розбудувати в Закарпатті Українську державу, прагнули дій. Для багатьох це закінчилося трагічно: одні загинули під час переходу через польсько-чехословацький кордон, інші — у боях з угорськими військами. Лише втручання Німеччини, на прохання А. Мельника, урятувало життя багатьом членам ОУН, що потрапили до рук угорських діячів.

У 1940 р. відбулася зустріч А. Мельника і С. Бандери, яка завершилася розривом між двома лідерами. У квітні 1941 р. у Краківі на Другому Великому зборі ОУН С. Бандеру проголосили провідником, а А. Мельник був виключений з організації. Після цього постали дві організації — **ОУН(Б)**, яку іноді називають ОУН (Революційна), та **ОУН(М)**.

- Похорон міністра внутрішніх справ Польщі Б. Перацького. Виконавцем атентату був Григорій Мацейко (Гонта), який потім утік до Аргентини, де провів решту життя

Із виступу С. Бандери на суді

1. ...до вини не почуваюся. Свою революційну діяльність я вважав тільки сповненням мого обов'язку...

2. Тому, що в цій залі розглядали атентати, що їх виконувала Організація, міг би хтось думати, що Організація не числиться (рахується) з життям людини взагалі й навіть із життям своїх членів. Коротко скажу: люди, які весь час у своїй праці є свідомі, що кожної хвилини самі можуть втратити життя, такі люди, як ніхто інший, вміють цінити життя. Вони знають його вартість. ОУН цінує життя своїх членів, дуже цінує, але наша ідея в нашому понятті є така велична, що коли йдеться про її реалізацію, то не одиниці, не сотні, а мільйони жертв треба посвятити, щоб її таки зреалізувати...

- ? 1. Чим аргументував С. Бандера дії членів ОУН? 2. Яким є ваше ставлення до терористичних актів ОУН?

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Коли й де було створено ОУН? 2. Що стало її ідеологічним підґрунтям? 3. Хто очолював ОУН у 1929—1938 рр.? 4. Які методи боротьби використовувала ОУН? 5. Обговоріть у групах: чому, незважаючи на репресії польської влади проти членів ОУН, її кількісний склад зростає? 6. Чим був зумовлений розкол в ОУН?

ДАТИ

11 жовтня 1938 р. — створення першого автономного уряду Підкарпатської Русі на чолі з А. Бродієм

26 жовтня 1938 р. — призначення головою уряду Підкарпатської Русі (Карпатської України) А. Волошина

2 листопада 1938 р. — I Віденський арбітраж

22 листопада 1938 р. — затвердження автономії Карпатської України чехословацьким парламентом

15 березня 1939 р. — проголошення незалежності Карпатської України

■ Передвиборча агітація УНО. 1939 р.

Штаб Карпатської Січі організували та очолили **Михайло Колодзінський (Гузар)**, **Роман Шухевич** (поручник «Щука») та **Зенон Косак** (поручник «Тарнавський»).

За переказами, німецький консул у Хусті Гофман, коли почалася угорська агресія, зажадав від керівників Карпатської Січі припинення боротьби, на що полковник М. Колодзінський (Гузар) відповів: «У словнику українського націоналіста немає слова "капітулювати". Сильніший ворог може нас у бою перемогти, але поставити перед собою на коліна — ніколи!»

Після Мюнхенської угоди ЧСР під тиском Німеччини перетворилася на федеративну державу чехів, словаків і русинів. У результаті переговорів та консультацій різних політичних сил у Підкарпатській Русі був сформований **перший автономний уряд** на чолі з **Андрієм Бродієм**, який 11 жовтня 1938 р. був затверджений у Празі. До нового уряду увійшли представники як русинського, так і народовського (українського) блоків. Проте вже 26 жовтня 1938 р. А. Бродій був заарештований і звинувачений у проугорській діяльності.

Новим керівником уряду був призначений лідер народовців А. Волошин. Нову владу одразу поставили перед фактом **I Віденського арбітражу** (2 листопада 1938 р.). Згідно з його рішенням, від Закарпаття на користь Угорщини була відірвана територія площею близько 1,5 тис. км² із містами Берегове, Ужгород, Мукачеве та населенням 173 тис. осіб. Це були найбільш економічно розвинені райони краю.

Незважаючи на це, автономна адміністрація краю взялася за активну державотворчу діяльність. 22 листопада 1938 р. чехословацький парламент затвердив автономію Карпатської України й автономію Словаччини.

Не маючи достатньої опори серед населення, уряд А. Волошина почав користуватися допомогою ОУН та численних українських громад у світі, які надали значну фінансову допомогу. Частина діячів ОУН вважала автономію краю слушною нагодою для відновлення Української держави. Переважно з Польщі до краю прибуло чимало української національно свідомої молоді. Вони обійняли найважливіші посади в адміністрації краю, взяли за створення збройних формувань.

Державотворчі процеси в краї стали розгортатися згідно з теорією інтегрального націоналізму. Так, у краї було заборонено діяльність усіх політичних партій, крім Українського національного об'єднання (УНО).

Усіх незгодних було ізольовано в концентраційному таборі Думен (це не був табір смерті, які згодом створювали нацисти). Вибори до сейму, що відбулися в лютому 1939 р., були фальсифіковані. У результаті було оголошено, що за УНО проголосувало 92,4 % виборців.

Спроба створити збройні загони «Карпатська Січ» викликала конфлікт із чеською адміністрацією. Так, у ніч із 13 на 14 березня 1939 р. частини чехословацької армії завдали поразки загонам «Карпатської Січі», які намагалися оволодіти складами зі зброєю (загинуло 102 січовики). Цей конфлікт виник напередодні агресії Угорщини.

14 березня 1939 р. 40-тисячне угруповання угорських військ вдерлося на територію краю. На захист краю стали загони «Карпатської Січі», які налічували 2 тис. погано озброєних бійців. Їхній завзятий опір перетворив наступ угорської армії на складну воєнну операцію. Вирішальні бої розгорнулися на **Красному полі під Хустом**.

■ Уряд Карпатської України (у центрі А. Волошин). 1939 р.

Тим часом 15 березня 1939 р. у приміщенні гімназії Хуста зібрався сейм Карпатської України, на якому було проголошено її незалежність.

Сейм ухвалив закон, що містив такі положення:

1. Карпатська Україна є незалежна держава.
2. Назва Держави є: Карпатська Україна.
3. Карпатська Україна є республіка на чолі з президентом, вибраним Сеймом Карпатської України.
4. Державною мовою Карпатської України є українська мова.
5. Барвами державного прапора Карпатської України є синя і жовта...»

Президентом Карпатської України було обрано А. Волошина. Він звернувся до уряду Німеччини з проханням прийняти Карпатську Україну під свій протекторат. Однак у відповідь отримав пораду припинити опір.

Незважаючи на рішучий опір січовиків, 18 березня 1939 р. територія краю була повністю окупована. Уряд Карпатської України емігрував до Румунії. До кінця квітня окремі загони, застосовуючи партизанські методи боротьби, чинили опір угорським військам, однак зупинити агресію не змогли. Трагічно склалася доля рядових січовиків: одні були розстріляні угорськими військовими, румунськими і польськими прикордонниками, інші потрапили до угорського концтабору в Варюлопош, де їм було запропоновано імігрувати до Німеччини. Жертвами угорської агресії стали 5 тис. осіб.

Поразку Карпатської України зумовила і міжнародна ізоляція. Її не підтримали Англія та Франція, які вважали Карпатську Україну німецькою інтригою.

Польща рішуче допомагала Угорщині, бажаючи придушити український рух, щоб він не поширився на її територію.

Відверту неприязнь до Карпатської України висловив і Й. Сталін, який назвав її «комашкою, що хоче прилучити до себе слона», тобто Україну. Його промова на XVIII з'їзді ВКП(б), у якій він характеризує міжнародне становище, на думку деяких істориків, відкрила шлях до німецько-радянського порозуміння і Другої світової війни.

Карпатська Україна проіснувала лише кілька днів. Історичне значення незалежної держави карпатоукраїнців полягало в тому, що було вкотре продемонстровано нездоланне прагнення українського народу створити власну державу. Крім того, західноукраїнське населення пересвідчилося в тому, що не варто сподіватися на підтримку чужих держав.

Із польської газети «Меркурій польський», № 15 (1939 р.)

Мусимо чесно сказати, що в тлі останніх подій маємо більшу повагу до українців, ніж до чехів і словаків. Які б там не були і хто б там не були оті «січовики», а все-таки ті люди не скавуліли, не склали зброї, але билися в найтяжчих політичних і стратегічних умовах.

■ Меморіал Красне поле під Хустом

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Коли було створено перший автономний уряд Підкарпатської Русі? Хто його очолив?
2. Що стало причиною призначення А. Волошина головою автономного уряду?
3. Якими були рішення І Віденського арбітражу?
4. Чому Німеччина сприяла проголошенню автономії Карпатської України, а потім відмовилася взяти її під свій протекторат?
5. Який вплив на державну розбудову Карпатської України мали ідеологія ОУН та її діячі?
6. Коли було проголошено незалежність Карпатської України?
7. Яка держава загарбала Карпатську Україну і коли це сталося?
8. Чому Карпатська Україна не змогла відстояти свою незалежність?
9. За словами міністра закордонних справ Німеччини Й. фон Ріббентропа, А. Гітлер заявив: «...коли б він був пов'язаний з українцями та їхніми політичними планами, то у Відні не проголошували б арбітражного рішення, яке зробило Закарпатську Україну нежиттєздатною». Прокоментуйте цю заяву А. Гітлера, дайте їй оцінку.

МЕТА

- характеризувати процес індустріалізації в УСРР (УРСР)
- пояснювати, що таке соціалістичне змагання
- визначати наслідки й результати реалізації планів перших п'ятирічок

ДАТИ

1925 р. — ухвалення рішення про індустріалізацію
1928/1929—1932/1933 рр. — перша п'ятирічка

Соціалістичне змагання — форма трудового ентузіазму робітників, намагання перевершити, перемогти когось у чому-небудь, домагаючись кращих, ніж у когось, результатів, показників. Використовувалася партійним керівництвом у СРСР та інших соціалістичних державах як обов'язкова форма праці, заохочувана переважно моральними стимулами.

Імпортозамінна індустріалізація — створення промислової бази, яка забезпечить заміну імпортованої промислової продукції на продукцію власного виробництва.

- Пропагандистський плакат СРСР. 1933 р.

§ 51. Форсована індустріалізація в УСРР (УРСР)

Згідно з марксистсько-ленінською теорією, індустріалізація була ключовою в комуністичному (соціалістичному) будівництві. Індустріалізація мала забезпечити відносну економічну незалежність соціалістичної держави від капіталістичного оточення, створення потужної армії та військового потенціалу. А також, як підкреслював В. Ленін, «велика машинна промисловість здатна організувати і землеробство», тим самим змінюючи соціальний склад населення на користь робітництва. Отже, індустріалізація в СРСР була за своїм змістом **імпортозамінною** і мала забезпечити наздоганяючий розвиток. Пріоритет надавався розвитку важкої промисловості.

У грудні 1925 р. відбувся XIV з'їзд ВКП(б), який проголосив **курс на індустріалізацію СРСР**. Наступний, XV з'їзд, у 1927 р. визнав пріоритет державного плану над ринком, що означало згортання непу і скасування товарно-грошових відносин.

Реалізація планів п'ятирічки почалася 1 жовтня 1928 р. Перший рік був сповнений трудового ентузіазму населення, що сподівалося на краще майбутнє, яке їм обіцяли. Щоб стимулювати продуктивність праці, було запроваджено соціалістичне змагання між підприємствами, партія закликала до трудової свідомості, виробничої дисципліни та раціоналізаторства.

Відносно успішне виконання планів першого року п'ятирічки дало підстави Й. Сталіну неодноразово змінювати план п'ятирічки в бік збільшення. Темпи зростання мали становити вже 37,7 % на рік замість 16,5 %, як передбачав початковий план.

На основі показників **першого п'ятирічного плану на 1928—1932 рр.** відповідно були розроблені плани економічного розвитку України. Для України встановлювали напружені темпи зростання важкого машинобудування, хімічної промисловості, видобутку електроенергії. Фактично закріплювалася структура господарства, яка існувала на початку XX ст., розрахована не на впровадження нових технологій, а на використання енергетичних і сировинних ресурсів.

На тлі світової економічної кризи 1929—1933 рр. виникало враження швидкого економічного прогресу в СРСР. Це породжувало в більшовицьких лідерів бажання здійснити великий стрибок у соціалізм. Проте така надіндустріалізація не підкріплювалася реальними можливостями. Внаслідок цього на новобудови не вистачало коштів, кваліфікованих кадрів, обладнання. Щоб створити враження успіху, із 1,5 тис. підприємств, які передбачалося збудувати (в Україні зводили 400), було виділено 50—60 найбільших, які забезпечувалися всім необхідним. Серед них, у свою чергу, було виділено 14 найважливіших, що зосереджували на собі увагу всієї країни. В Україні мали бути збудовані «Запоріжсталь», «Криворіжсталь», «Азовсталь», Дніпроалюмінійбуд, ДніпроГЕС, Краммашбуд, Харківський тракторний завод тощо.

Виконання цих планів потребувало величезних людських і матеріальних ресурсів. У 1931 р. радянські закупки становили 30 % світового експорту машин та обладнання, у 1932 р. — майже 50 %. Крім того, до СРСР запрошували на роботу іноземних інженерів та кваліфікованих робітників із високою оплатою. Особливо багато

їх приїхало зі США та Німеччини (ці країни найбільше потерпали від «великої депресії»). За короткий час вдалося ліквідувати безробіття. У 1930 р. була закрита остання біржа праці. Проводили трудові мобілізації в селах.

Для покриття матеріальних витрат першої п'ятирічки в першу чергу використовувалися внутрішні, а не зовнішні ресурси:

- доходи державного сектору економіки;
- «ножиці цін» між промисловою та сільськогосподарською продукцією;
- доходи від державної монополії на зовнішню торгівлю, збільшення експорту сировини й сільськогосподарської продукції за кордон (у роки Голодомору 1932—1933 рр., коли гинули мільйони селян, СРСР вивозив зерно за кордон);
- повна націоналізація промисловості, ліквідація приватного сектору економіки (згортання непу);
- скасування конвертації червонців, інфляція (у 1926/1927 рр. у грошовому обігу було 1,3—1,4 млрд карбованців; у 1933 р. — 8,4 млрд карбованців; 1937 р. — 11,2 млрд карбованців);
- трудовий ентузіазм, соціалістичне змагання; збільшення норм виробітку за умови збереження тих самих зарплат, подовження робочого дня за офіційно проголошеного 8-годинного;
- розкуркулення та колективізація села, які призвели до пограбування селянства державою;
- зниження життєвого рівня населення. У 1928—1929 рр. стався ще один голод, було запроваджено карткову систему розподілу продуктів і предметів першої необхідності;
- примусові державні позики, коли в робітників в обмін на облігації та лотереї забирали частину заробітку. Так, протягом 1927—1929 рр. було випущено три державні позики індустріалізації, і населення України підписалося на суму понад 325 млн карбованців;
- використання праці в'язнів; із 1928 р. почав діяти винахід мариупольського інженера й підприємця Нафталія Френкеля — система трудових таборів, у яких в'язні заробляли собі право на життя виснажливою безоплатною працею. У 1930 р. вони були об'єднані в систему ГУЛАГ (російською — «Главное управление лагерей»). Уперше масове використання праці в'язнів відбулося під час будівництва Біломорканалу, який з'єднав Біле й Балтійське моря. Тут працювало 100 тис. в'язнів, які здешевили будівництво в чотири рази. У 1935 р. на примусових роботах працювало 2,85 млн осіб;
- антирелігійна кампанія, пограбування церков; продаж за кордон національно-культурних цінностей із музеїв і церков;
- збільшення прямих і непрямих податків; підвищення цін на вино-горілчані напої («п'янні гроші») (у 1927 р. завдяки продажу горілчаних напоїв бюджет отримав понад 500 млн карбованців, у 1930 р. — 2,6 млрд, а в 1934 р. — 6,8 млрд карбованців);
- встановлення жорсткого режиму економії. Так, у республіці в 1927 р. при Раднаркомі УСРР було створено комісію з режиму економії на чолі з В. Чубарем, яка лише за рахунок скорочення адміністративно-управлінських витрат за 2,5 року заощадила майже 65 млн карбованців;
- вилучення в населення золота, срібла, коштовного каміння, валюти через мережу «Торгсин» (скорочення з російської — «Торговля

У грудні 1929 р. на з'їзді ударників було висунуто гасло «П'ятирічку за чотири роки!». Обґрунтовуючи це гасло, Й. Сталін заявив: «Затримати темп означає відстати. А тих, хто відстає, б'ють. Однак ми не хочемо бути побитими... Ми відстали від передових країн на 50—100 років. Ми маємо пробігти цю відстань за десять років. Або ми зробимо це, або нас знімуть».

- Керівник американської компанії «Купер Компані» полковник Х'ю Купер на тлі греблі ДніпроГЕСу. Компанія відіграла ключову роль у проектуванні й зведенні електростанції

Із виступу Й. Сталіна на XVI з'їзді ВКП(б) (червень 1930 р.)

Зараз... наша промисловість, як і наше народне господарство, спирається в основному на вугільно-металургійну базу в Україні. Зрозуміло, що без такої бази неможлива індустріалізація країни. Нове в розвитку нашого народного господарства полягає... в тому, щоб, всебічно розвиваючи цю базу й надалі, почати... створювати другу вугільно-металургійну базу на Уралі.

- ? 1. Якою була мета цієї промови?
2. Як це позначилося на розвитку УСРР?

■ Праця в сталінських трудових таборах. 1930-ті рр.

■ Пропагандистський плакат СРСР. 1930-ті рр.

? Використовуючи наведений плакат, поясніть гасло першої п'ятирічки.

Після завершення Шахтинської справи у вересні 1930 р. було розстріляно 48 керівників харчової промисловості, яких звинуватили в організації продовольчих труднощів. У листопаді-грудні в Москві відбувся другий показовий судовий процес над членами неіснуючої «Промпартії», яких звинуватили у шкідництві за вказівками «імперіалістичних агентів». Також готувався ще один процес у справі вигаданої каральними органами «Трудової селянської партії». На лаву підсудних мали сісти видатні економісти (М. Кондратьєв, О. Чаянов) та інші представники старої інтелігенції. Процес не відбувся, але всі підсудні загинули в ув'язненні.

с иностранцами», Всесоюзне об'єднання торгівлі з іноземцями). У 1932 р. контора «заготовила від населення» 21 т золота (26,8 млн карбованців), 18,5 т срібла (300 тис. карбованців) а вже в 1933 р. — 44,9 т золота (58 млн карбованців) та 1420,5 т срібла (22,9 млн карбованців). Значними також були суми в іноземній валюті.

Незважаючи на концентрацію і централізацію наявних ресурсів, уже в 1930 р. 40 % об'єктів було заморожено через їх нестачу. З'явилося таке поняття, як «штурмівщина», — коли плани капітального будівництва неодноразово переглядали, і кожен із них мав бути виконаний.

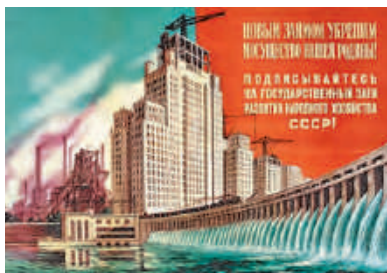
Й. Сталін розумів, що плани нереальні. Проте він ставив найвищі вимоги, а потім змушував виконувати їх, залякуючи керівників і спеціалістів виробництва репресіями. Будь-які зриви будівництва або виробництва пояснювалися діяльністю «шкідників», із якими Державне політичне управління (ДПУ) розпочало «нешадну боротьбу». Першими жертвами стали керівні та інженерні кадри Донбасу, які протестували проти надвисоких темпів розвитку, що спричиняли тяжкі аварії з людськими жертвами. У 1928 р. у місті Шахти Ростовської області було проведено показовий судовий процес. У період роботи Верховного суду СРСР, де розглядали цю справу, у газетах було розгорнуто кампанію із метою цькування звинувачених. Її вершиною став лист 12-річного хлопця, який вимагав розстріляти свого батька.

Підсумовуючи результати Шахтинської справи, Й. Сталін висунув тезу, яка стала основою його подальшої політики: у міру просування країни до соціалізму класова боротьба буде неодмінно посилюватися.

У 1928—1931 рр. ДПУ «пересіяло» 1,256 млн старих спеціалістів, із яких 138 тис. осіб визнали «шкідниками». Серед них 23 тис. осіб були оголошені «ворогами народу» та знищені. Для запобігання невдоволенню Й. Сталін у 1931 р. заявив, що політика

■ Пропагандистські плакати 1930-х рр.

? На які джерела індустріалізації вказують плакати?

недовіри старим спеціалістам лише шкодить партії. Проте мети було досягнуто: навіть можливий спротив було зламано.

Щоб уникнути можливого спалаху невдоволення в середовищі робітництва, у вересні 1932 р. були запроваджені трудові книжки, до яких заносили весь трудовий шлях робітника. Безперервна робота на одному місці відкривала доступ до соціальних благ: премії, путівки на відпочинок тощо. Щоб зменшити переміщення кадрів, у листопаді було запроваджено прописку. За неявку на роботу негайно звільняли, позбавляли продовольчих карток і виселяли з помешкання.

Зі знищенням старої «буржуазної» інтелігенції розгорнулася широка кампанія з висування на керівні посади робітників-комуністів (140 тис. робітників стали керівниками) і форсованого формування нової «пролетарської» інтелігенції. При всіх вищих навчальних закладах діяли робітничі факультети (**робітфаки**), які готували до навчання. Кількість студентів на робітфаках зросла з 50 тис. до 285 тис. осіб. Проте це мало вплинуло на трудову дисципліну, кваліфікацію робітників та управлінців. Майже 50 % директорів були призначені на ці посади з-поміж робітництва, 89 % мали лише початкову освіту. Через це часто ламалося обладнання, побудовані заводи роками не могли налагодити виробництво.

У 1933 р. розгорнулася нова боротьба на виробництві, тепер із «саботажництвом» — невиконанням планових показників. Щоб стимулювати активність робітників, поряд із репресіями почали активно застосовувати ідеологічну обробку й моральні стимули (нагороди, похвали). Усе це дало змогу здійснити грандіозні плани з відносно мінімальними фінансовими витратами.

Щоб довести триумф першої п'ятирічки, Й. Сталін маніпулював статистичними показниками. Спеціальним рішенням Політбюро окремим відомствам було заборонено друкувати підсумки своєї роботи. Зростання промислової продукції подавали не в конкретному обчисленні, а в карбованцях. Отже, досить було встановити великі ціни на нову продукцію, як валові показники стрімко зростали. Це дало змогу оголосити про виконання першої п'ятирічки за чотири роки й три місяці. Щорічний приріст промислової продукції в середньому становив близько 16 %, тобто менше, ніж було заплановано. Проте й це були небачені результати.

У 1933 р. було оголошено про дострокове виконання першої п'ятирічки. Цей рік почали вважати першим у **другій п'ятирічці (1933—1937 рр.)**. Цього разу були заплановані менш напружені плани темпів зростання — 16,5 % на рік. Передбачалося збудувати 4,5 тис. підприємств, із яких 1 тис. — в Україні. Новим гаслом стало «Кадрів вирішують усе!».

Із другої половини 1935 р. радянське керівництво зрозуміло, що без матеріального стимулу робітник не працює ефективно. Прагнучи довести, що «жити стало краще, жити стало веселіше», воно скасувало всі обмеження в заробітку. Запроваджувався принцип: скільки виробив, стільки й заробив. А скасування карткової системи розподілу дало змогу витратити зароблені кошти для покращення життєвого рівня. Це зумовило появу нового явища радянської дійсності — **стахановського руху**, який став у першу чергу ідеологічною кампанією.

У ніч на **31 серпня 1935 р.** вибійник кадіївської шахти «Центральна-Ірміно» **Олексій Стаханов** протягом зміни видобув 102 т вугілля (норма — 7 т). Весь видобуток записали на рахунок О. Стаханова,

■ Пропагандистські плакати СРСР. 1930-ті рр.

? Використовуючи наведені плакати, поясніть гасла другої п'ятирічки.

Зі спогадів студента робітфаку

Молода республіка гостро потребувала спеціалістів... Для мене, як і для тисяч інших моїх товаришів, направлення..., яке дала нам профспілка, стало перепусткою в життя. Для більшості... вчитися було дуже важко. Майже всі ми у кращому випадку мали найнижчу освіту... Закінчивши його [робітфак], я вступив до Інституту сільського господарства.

? 1. Хто направляв робітників на навчання? 2. У чому полягала складність навчання для студентів?

Стахановський рух — форма соціалістичного змагання, започаткована О. Стахановим у 1935 р.

■ О. Стаханов у забої. 1930-ті рр.

Виконання перших п'ятирічок потребувало надзвичайних зусиль народів СРСР. П'ятирічки не були розраховані на підвищення матеріального добробуту. Більше того, голод 1932—1933 рр. знищив мільйони людей, села занепали, міста й новобудови поповнювалися дешевою малокваліфікованою робочою силою.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Що таке індустріалізація? Коли було схвалено рішення про її здійснення? 2. Якою була мета індустріалізації в СРСР? 3. Що стало головним джерелом індустріалізації? Які джерела індустріалізації були головними: внутрішні чи зовнішні? Складіть перелік джерел індустріалізації в порядку їхньої важливості. 4. Чому більшість промислових об'єктів у роки першої п'ятирічки були збудовані в УСРР? 5. Як індустріалізація позначилася на соціальному розвитку УСРР? 6. Коли було започатковано стахановський рух? 7. Обговоріть у групах: які наслідки мали зміни у структурі промисловості України, що відбулися в 1930-ті рр., для подальшого розвитку економіки країни? 8. Як можна оцінити результати першої п'ятирічки? 9. Складіть таблицю «Позитивні й негативні наслідки індустріалізації».

не беручи до уваги роботи кріпильників, які йому допомагали. У вересні 1935 р. він поновив своє досягнення, видобувши 175 т, а через кілька днів — 227 т.

У лютому 1937 р. гірник М. Ізотов нарубав відбійним молотком за допомогою 12 кріпильників 607 т вугілля.

Заробіток стахановців становив від 700 до 2000 карбованців на місяць (середня зарплата робітника була 150—200 карбованців). Їм також у першу чергу надавали місця в будинках відпочинку, нагороджували орденами й медалями, запрошували на свята й урочисті засідання, обирали депутатами рад тощо. Досить швидко приклад О. Стаханова почали використовувати в усіх галузях народного господарства. Рекорди стахановців були підставою для підвищення норм виробітку й планових завдань на 15—20 %. Водночас показовим було те, що, наприклад, на шахті імені Й. Сталіна (колишня «Центральна-Ірміно»), де лише за неповний 1937 р. було зафіксовано тисячі «найрізноманітніших рекордів на всіх видах вугільних робіт», виконали лише 70 % від встановленого плану.

Підвищення норм виробітку та планових завдань призводило до перенапруження виробничого процесу й неминучих зривів, які розглядали як саботаж або шкідництво. Винуватці потрапляли до рук каральних органів. Таким чином, стахановський рух не сприяв підвищенню життєвого рівня робітництва.

За час другої п'ятирічки в Україні стали до ладу гіганти металургійної промисловості — «Запоріжсталь», «Криворіжсталь», «Азовсталь», а також Новокраматорський завод важкого машинобудування — один із найбільших у Європі.

Незважаючи на те що жодна з перших п'ятирічок не була виконана в повному обсязі, індустріалізація перетворила УРСР з аграрно-індустріальною на індустріально-аграрну республіку.

Україна посіла друге місце в Європі (після Німеччини) за виплавою чавуну, третє місце — за виробництвом сталі (після Німеччини та Англії), четверте місце у світі за видобутком вугілля. Модернізація промисловості сприяла посиленню процесу урбанізації. Якщо до індустріалізації в Україні в містах проживав лише кожен п'ятий житель України, то напередодні Другої світової війни — кожен третій. Наслідком швидкого процесу урбанізації стала певна українізація міст. Саме в цей час активно формувалися національний український робітничий клас та інтелігенція.

Водночас форсована індустріалізація стимулювала негативні тенденції в господарстві України. Привілейоване, домінуюче становище групи «А» (виробництво засобів виробництва), порівняно з групою «Б» (виробництво предметів споживання), в умовах фактичної ліквідації ринкових зв'язків вело до відриву підприємств групи «А» від кінцевого споживача. Це зумовлювало втрату стимулів розвитку, диктувало необхідність створення державою для групи «А» сприятливих умов. Про це свідчив і стрімкий дефіцит споживчих товарів.

Протягом перших п'ятирічок остаточно було зламано механізм саморегуляції економіки. Посилення централізації економічного життя призвело до формування командно-адміністративної системи. Уже в 1927—1928 рр. важка промисловість України (група «А») на 89 % перебувала в загальносоюзному підпорядкуванні, а група «Б» — на 50 %. Командні методи управління економікою зумовлювали відчуженість робітників від засобів виробництва, призводили до зниження життєвого рівня народу.

§ 52. Насильницька колективізація та опір населення. Голодомор 1932—1933 рр.

157

МЕТА

- характеризувати процес колективізації та опір йому населення
- розповідати про Голодомор 1932—1933 рр.

ДАТИ

1929 р. — початок насильницької колективізації

1932—1933 рр. — Голодомор — геноцид українського народу

Четверта субота листопада — день пам'яті жертв Голодомору

Радянське керівництво, розпочавши модернізацію промисловості, зіткнулося з трьома проблемами: нестача коштів, сировини і робочих рук для розвитку індустрії. Отримати все це за відсутності зовнішніх джерел (кредитів, технологій) можна було лише від селянства, що становило більшість населення. Однак селянин-власник був незручною і небажаною фігурою для партійно-державного апарату. Маючи певний мінімум засобів виробництва, він мало залежав від державних структур. Доки селянин сам вирішував, що йому сіяти і що продавати, від нього залежала держава, якій треба було нагодувати місто та армію. Ось чому під приводом турботи про добробут населення партія хотіла створити на селі контрольоване колективне господарство.

У сталінських планах **колективізація** була не лише зручним засобом забезпечення населення міст та армії продовольством, а промисловості — сировиною і робочою силою, але й засобом зміцнення соціальної бази режиму шляхом стимулювання процесу пролетаризації селянства (процеси розкуркулювання і розселяння), повного одержавлення економіки.

Перший п'ятирічний план передбачав, що в Україні в **колгоспи** буде об'єднано 30 % селянських господарств. Проте вже на пленумі ЦК ВКП(б) у листопаді 1929 р. було прийнято рішення про **суцільну прискорену колективізацію**. В Україні передбачалися найвищі темпи колективізації з усіх союзних республік. Її планувалося завершити восени 1931 — навесні 1932 р.

Розуміючи, що такі темпи колективізації можливі лише через примус, радянське керівництво направило в сільську місцевість «двадцятип'ятитисячників» — робітників-комуністів великих промислових підприємств, комсомольців, молодших командирів Червоної армії. Такі заходи зустріли спротив селянства. Загалом ДПУ УСРР зафіксувало в 1930 р. 4,1 тис. селянських виступів, у яких взяли участь 1,2 млн селян. Найбільшим було **Павлоградське повстання**, яке довелося придушувати регулярним частинам Червоної армії із застосуванням артилерії. Україна стала головним центром опору колективізації. Крім повстань, селяни почали масово продавати, забивати худобу, нищити інвентар. За 1928—1932 рр. поголів'я худоби в Україні скоротилося наполовину. У результаті суцільна колективізація в УСРР була зірвана.

Й. Сталін вирішив відступити. У статті «Запаморочення від успіхів» у газеті «Правда» він публічно назвав факти, коли колгоспникам не залишали присадибної ділянки, «перегином» і поклав відповідальність за це на місцеву владу. 14 березня 1930 р. було оприлюднено постанову ЦК ВКП(б) «Про боротьбу з викривленнями партійної лінії в колгоспному русі». Місцевим партійним організаціям пропонували відмовитися від тиску на селянство під час утворення колгоспів. Тоді ж було надруковано Примірний статут сільськогосподарської артілі, який давав колгоспникам право мати корову, дрібну живність, присадибну ділянку. Завдяки такому кроку вдалося стабілізувати ситуацію. Почався масовий вихід із колгоспів. Восени 1930 р. у колгоспах залишилося менше третини селянських

Суцільна колективізація — політика насильницького перетворення сільського господарства наприкінці 1920-х — у 1930-х рр. на основі розкуркулювання і суцільного насадження колективних форм господарства (колгоспів). Передбачала усуспільнення значної частини селянської власності (землі, худоби, інвентарю, майна тощо) відповідно до планів здійснення колективізації.

Колгосп — колективне господарство, яке може існувати у формі комуні, артілі або тозу (товариства спільного обробітку землі); форма колективного господарства, що набула поширення в СРСР після проведення колективізації. Землі, інвентар, техніка колгоспу з формальної точки зору були власністю тих, хто їх утворив. Однак за радянської дійсності фактично селянство втратило будь-які права власності на усуспільнене майно. Під час утворення колгоспу усуспільненню підлягали землі, інвентар, робоча худоба, у власності селян залишалися лише присадибна ділянка, птиця, дрібна худоба, корови. Перші колгоспи на території УСРР виникли в 1919 р.

Радгосп — державне сільськогосподарське підприємство.

Куркуль (куркульство) — поширена назва заможних селян в Україні. Так радянська влада називала противників колгоспного будівництва на селі.

Розкуркулення — кампанія експропріації селянських господарств у 1930-ті рр., складова насильницької колективізації. Здійснювалася на основі постанови ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. «Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації». Формально була спрямована проти найзаможніших селян (в Україні їх було 1,5 %, хоча Й. Сталін і радянські статистичні органи вказували 4—5 %). На практиці вилучалась у репресії проти значної кількості середняків, які в Україні становили 2/3 селянства. Поряд із насильницькою колективізацією розкуркулення стало передумовою занепаду сільського господарства й Голодомору.

■ Померлі від голоду на одній із вулиць Харкова. 1933 р.

■ Скульптурна композиція «Гірка пам'ять дитинства» на території національного музею «Меморіал жертв Голодомору» в Києві

дворів, причому переважно незаможних. Однак уже наступного року розпочалася нова хвиля суцільної колективізації. Станом на жовтень 1931 р. було усунувано 68 % селянських господарств та 72 % орної землі. Цього вдалося досягти внаслідок знищення найкращих селянських господарств, які були визначені як куркульські, і депортації за межі УСРР близько 1 млн селян та членів їхніх родин.

Куркулями на той час називали заможних селян. Офіційна ідеологія зображувала їх лютими ворогами радянської влади, жорстокими експлуататорами. Насправді лише невелика частка заможних селян використовувала найману працю. До того ж куркулем кінця 1920-х рр. був селянин, який воював за радянську владу і вірив у більшовицьке гасло «Земля — селянам!». Зазвичай основою їхнього добробуту були праця всіх членів родини, ощадливість, хазяйновитість.

Починаючи з 1927—1928 рр. до заможного селянства почали застосовувати політику обмеження — збільшували податки, обмежували оренду землі, забороняли використовувати найману працю, купувати машини, сільськогосподарський інвентар.

У грудні 1929 р. Й. Сталін визначив нове стратегічне завдання — перехід від політики обмеження до політики ліквідації куркульства як класу. Наприкінці січня 1930 р. була опублікована постанова ЦК ВКП(б) «Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації». Розпочалися масові репресії проти заможного селянства та всіх, хто не бажав вступати в колгоспи. До них застосовували термін «підкуркульники». В Україні за роки колективізації було експропрійовано близько 300 тис. селянських господарств (разом із сім'ями — 1,2—1,4 млн осіб, із них — 860 тис. виселили на Північ і до Сибіру). Фактично ж розпалося майже удвічі більше господарств, значна їх частка — з ініціативи самих селян. Вони вимушено розпродавали майно й виїздили на новобудови в міста, зокрема за межі України.

Восени 1930 р. розпочався новий етап насильницької колективізації. Загроза розкуркулення та штучний податковий тиск на одноосібні господарства створювали ситуацію, за якої більшість селян вважали за краще об'єднуватися в колгоспи. До кінця 1932 р. у республіці було колективізовано майже 70 % селянських господарств, понад 80 % посівних площ. За працю в колективному господарстві селянам майже нічого не платили. Плани хлібозаготівлі перевищували реально зібраний врожай. Тому вироблену продукцію отримувала в основному держава. Звісно, що за цих умов селяни здебільшого вдавали, що працюють. Щоб вижити, вони намагалися якомога більше працювати на своїх присадибних ділянках. Таке становище призвело до стрімкої деградації сільськогосподарського виробництва, падіння життєвого рівня.

Замість того щоб відмовитися від спотворених виробничих відносин, Й. Сталін та його найближче оточення обрали шлях репресій.

У першій половині 1932 р., коли хлібозаготівлі з урожаю 1931 р. завершилися і в селян відібрали все зерно (91 % плану), у багатьох районах України спалахнув справжній голод. Однак це було лише початком трагедії.

Унаслідок безгосподарності, голоду, що розпочався, у багатьох районах кампанію із сіви та збору врожаю 1932 р. фактично було зірвано. Було засіяно лише половину посівних площ. Проте із червня до жовтня 1932 р. у колгоспів та одноосібних господарств вдалося вилучити 132 млн пудів хліба, тобто половину скороченого

порівняно з попереднім роком плану. Однак Й. Сталіну цього було замало. 7 серпня 1932 р. ВЦВК і Раднарком СРСР прийняли постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та про зміцнення суспільної (соціалістичної) власності». Згідно з нею, розкрадання майна колгоспів прирівнювалося до розкрадання державного майна і каралося розстрілом, а за «пом'якшуючих обставин» — позбавленням волі на строк щонайменше десять років. За жменю зерна, принесеного з поля голодуючій сім'ї, селянин отримував повний строк у концтаборі. За рік дії постанови було засуджено 54 тис. осіб, із них 2 тис. — до вищої міри покарання. У народі цю постанову прозвали «законом про п'ять колосків».

Також у листопаді 1932 р. Раднарком УСРР ухвалив застосувати судові репресії щодо одноосібників за нездачу хліба.

Із метою «виправлення» ситуації із хлібозаготівлею восени 1932 р. в Україну було направлено надзвичайну хлібозаготівельну комісію на чолі з головою Раднаркому СРСР В. Молотовим. Вона відібрала у селян весь хліб у рахунок хлібозаготівель (додатково до 132 млн ще 104,6 млн пудів), але так і не виконала плану (261 млн пудів). Наприкінці грудня 1932 р. Й. Сталін видав нову директиву: у разі невиконання плану хлібозаготівель вилучити насінневий фонд. Так у республіці взагалі не залишилося хлібних запасів.

Комісія не обмежилася конфіскацією, для покарання боржників вона запровадила «натуральні штрафи» і занесення районів, сіл, колгоспів на «чорну дошку». В усіх регіонах України, за винятком прикордонних, за допомогою комітетів незаможних селян (комнезамів) і надісланих на хлібозаготівлі робітників із міст розпочалися подвірні обшуки. Конфісковували запаси будь-якої їжі — сухарів, картоплі, сала, солінь тощо. Забирали все продовольство, яким селяни мали харчуватися до нового врожаю. Конфіскація продовольства оголошувалася карою за «куркульський саботаж». Вона здійснювалася гласно, із висвітленням у районних газетах.

Однак державі був потрібний хліб, а не ті продукти, що забирали в селян. Тому такі дії можна кваліфікувати як покарання селян із боку тоталітарної держави за небажання працювати в колгоспах. Практика «натуральних штрафів» стала свідомим терором голодом. Терор голодом, як і експропріацію, під гаслом боротьби з куркульством визнано як **геноцид українського народу**. Крім України, голод охопив також Кубань, Північний Кавказ, Поволжя, Північний Казахстан.

Жертвами Голодомору 1932—1933 рр. в Україні (фізично постраждали та померлі) були 25,5 млн селян.

Загалом до Голодомору в Україні призвели такі національно-політичні та соціально-економічні чинники:

- необхідність знищення українського селянства як свідомої національної верстви, що своїм опором загрожувала імперським інтересам Москви;
- непомірні для селян хлібозаготівлі;
- хлібний експорт в умовах нестачі продовольства;
- незацікавленість і небажання колгоспників працювати в громадському господарстві;
- конфіскація владою всіх продовольчих запасів;
- економічні прорахунки, спроба здійснити соціалістичне будівництво військово-комуністичними методами.

Із виступу С. Косіора на партійних зборах 1930 р.

Селянин приймає нову тактику. Він відмовляється збирати врожай. Він хоче згноїти зерно, щоб задушити радянський уряд кістлявою рукою голоду. Проте ворог прорахувався. Ми покажемо йому, що таке голод. Вони розраховують на попередньо зібране зерно, яке вони заховали в ямах. Ми маємо примусити їх відкрити свої ями.

- ? 1. У чому звинувачував С. Косіор селян? 2. Яку тактику обрала держава у відносинах із селянством?

■ Оголошення в газеті. 1933 р.

«Чорна дошка» — статус села або району на території УСРР, який передбачав застосування владою репресивних заходів: психологічного, військового та адміністративного терору. Потрапити на «чорну дошку» означало: припинення торгівлі й постачання продовольства, стягнення виданих кредитів, чистку органами влади. Такий метод став одним з інструментів стягування продрозкладки в роки «воєнного комунізму», хлібозаготівельних кампаній 1928—1929 рр., колективізації, Голодомору 1932—1933 рр. У 82 районах України відчули на собі руйнівний вплив цього статусу, а це майже четверта частина адміністративних районів республіки, тобто 5 млн осіб сільського населення.

Голодомор 1932—1933 рр. — акт геноциду українського народу, здійснений керівництвом ВКП(б), КП(б)У та урядами СРСР, УСРР шляхом організації штучного масового голоду, що призвів до багатомільйонних людських втрат у сільській місцевості на території УСРР та Кубані з метою придушення українського національно-визвольного руху, опору селянства комуністичним перетворенням і фізичного знищення частини українського селянства.

Геноцид (від грец. *genos* — рід, племя і латин. *caedo* — убивати) — умисно вчинене діяння з метою повного або часткового знищення будь-якої національної, етнічної, расової або релігійної групи шляхом позбавлення життя членів такої групи або заподіяння їм тяжких тілесних ушкоджень, створення для групи життєвих умов, розрахованих на повне або часткове її фізичне знищення, скорочення дітонародження чи запобігання йому в такій групі або насильницька передача дітей з однієї групи в іншу.

У березні 1933 р. генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор написав Й. Сталіну доповідну записку з інформацією про підготовку до весняної сівби. У ній він вжив фразу, яка пояснювала одну з причин терору голодом: «Те, що голод не навчив ще дуже багатьох колгоспників уму-розуму, показує незадовільна підготовка до сівби саме в найбільш неблагополучних районах». Під «найбільш неблагополучними» малися на увазі райони з величезною смертністю від голоду, який лютував в українських селах.

Одночасно з голодом Й. Сталін влаштував і погром КП(б)У. Було змінено вище керівництво. У січні 1933 р. другим секретарем ЦК і секретарем Харківського (столичного) обкому партії став особистий посланець Й. Сталіна — П. Постишев. Він очолив кампанію репресій проти комуністів, що не хотіли стати катями власного народу. Протягом 1933 р. з партії було виключено 100 тис. осіб, які були розстріляні або вислані.

Організатори Голодомору мали вдавати, що його не існує. Преса писала про успіхи сільського господарства. В урядових і партійних документах «голод» не згадували. Тема голоду не підлягала обговоренню навіть на закритих партійних зборах. Цього табу в КІРС дотримувалися до грудня 1987 р. Запроваджувалися заходи, щоб відомості про голод не потрапили за кордон. Навколо міст, до яких підвозили продовольство, встановлювали воєнні кордони, що не пропускали голодних селян. У пасажирських потягах, що прямували за кордон, на вікна накладали спеціальні щити, які не дозволяли пасажирам побачити, що відбувається за вікнами, виходити на проміжних станціях заборонялося.

У закордонній пресі поширювалися статті, які заперечували голод. Проте до світової спільноти доходили відомості про справжнє становище в Україні. З'являлися статті про трагедію українського народу, влаштовувалися акції протесту. Проте світове співтовариство залишилося загалом байдужим до трагедії. За кордоном більше вірили іншим повідомленням: про успіхи будівництва нового життя в СРСР тощо.

Щоб «прив'язати» селян до колгоспів, Й. Сталін із грудня 1932 р. запровадив внутрішні паспорти для населення міст і новобудов. У цьому документі фіксувалися основні дані про кожну людину, зокрема місце її проживання. Паспорт ставав основним посвідченням особи. Жителі сільської місцевості, яким паспорти не видавали, уже не могли легально влаштуватися в місті.

Одночасно із запровадженням паспортної системи Україна була оточена на кордонах загороджувальними загонами, щоб перешкодити появі голодних селян в інших республіках. Без спеціального дозволу не можна було пересуватися залізницями. Бригади чекістів перевіряли в потягах багаж пасажирів і конфіскували продовольство, яке селяни купували на «чорному» ринку в сусідніх республіках, щоб привезти своїм голодним сім'ям.

Для приховання наслідків Голодомору і подальшого приборкання України в другій половині 1933 р., відповідно до постанов Політбюро ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР, було утворено Всесоюзний комітет із переселення. Згідно з його рішеннями було визначено 42 райони Одеської, Дніпропетровської, Донецької та Харківської областей, куди на місце виморених голодом українців організовано переселяли людей із Росії та Білорусії. Під час першого етапу цієї операції до України протягом кінця 1933 — початку 1934 р. було переселено понад 20 тис. сімей (117 тис. осіб). Спорожнілі українські села були заселені переважно росіянами, білорусами.

Голодомор завдав непоправної шкоди українському національному життю. Він практично знищив старе українське село з його багатими народними традиціями. Замість нього з'явилося колгоспне село, яке вже ніколи відкрито не повставало проти радянської влади. Зникало почуття індивідуалізму, яке було основним для ідентичності українського селянина. На декілька поколінь

у свідомості селянства поселилися соціальний страх, політична апатія і пасивність.

Голодомор призупинив українізацію міст сходу і півдня України, після нього поповнення міського населення відбувалося в основному за рахунок переселенців із Росії тощо. Було згорнуто політику українізації.

На об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) у січні 1933 р. Й. Сталін заявив, що настав час відмовитися від політики прискорених темпів колективізації, тому що її завдання виконані. Насправді слід було рятувати охоплене кризою сільське господарство. Із цією метою влада намагалася зацікавити колгоспника в результатах праці.

Для втілення в життя цієї стратегії необхідно було створити певний механізм. Його ключовим елементом стали політичні відділи в державних машинно-тракторних станціях (МТС) і **радгоспах** — надзвичайні партійні органи. Також були ліквідовані комнезами. Політвідділи провели чистку керівних кадрів у сільському господарстві. Загалом з посад було звільнено 65,5 тис. осіб (28 %).

Важливою функцією політвідділів було налагодження трудової дисципліни. У 1933 р. вони «вичистили» з українських колгоспів 34 тис. осіб, зарахованих до «куркульських елементів». Запізнення на роботу

■ Розкуркулену селянську родину виганяють із власного будинку. 1932 р.

■ Перший серійний трактор України СХТЗ 15/30. 1931 р.

28 листопада 2006 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про Голодомор 1932—1933 років в Україні», перша стаття якого констатувала факт геноциду українського народу.

Така політична та правова оцінка Голодомору 1932—1933 рр. виявилася цілком логічною і послідовною з огляду на те, що УРСР як член ООН із 1945 р. ухвалила Конвенцію 1948 р. про запобігання геноциду та ратифікувала її в 1951 р. Злочин геноциду та покарання за нього зафіксовані в Кримінальному кодексі України (стаття 442). 22 травня 2009 р. Головне слідче управління Служби безпеки України порушило кримінальну справу № 475 за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932—1933 рр., спираючись на міжнародне і національне законодавство, а також здійснивши системне розслідування, вивчення сотень томів справ, опитавши свідків, наукових експертів та провівши десятки слідчих експертиз. Апеляційний суд міста Києва, розглянувши на своєму засіданні 10 січня 2010 р. кримінальну справу № 475, констатував факт геноциду в Україні в 1932—1933 рр. Суд також визнав Й. Сталіна, В. Молотова, П. Постишева, Л. Кагановича, В. Чубаря, С. Косіора, М. Хатаєвича винними в організації злочину геноциду проти частини українців, але закриття справи у зв'язку зі смертю цих осіб. Суд встановив, що Голодомор здійснювався через такі репресивні механізми та способи:

- встановлення для України завищеного плану хлібозаготівель, який неможливо було виконати;
- занесення за рішенням ЦК КП(б)У обкомів та райкомів партії цілих районів, населених пунктів, колгоспів, сільських рад на так звані «чорні дошки», що означало блокування їх спецзагонами та військами, недопущення виїзду населення за межі цих територій, вилучення всіх продуктів харчування, заборону торгівлі;
- ізоляція території України спеціальними озброєними загонами, військовими частинами та міліцією, щоб не допустити виїзду за межі республіки населення, яке потерпало від голоду;
- заборона листування; запровадження «натуральних штрафів», тобто вилучення картоплі, м'яса та інших продуктів харчування;
- проведення постійних обшуків із вилучення зерна, насінневих запасів, майна, одягу, усіх продуктів харчування та готової їжі;
- посилення репресій, у тому числі розстріли осіб, які чинили опір діям влади, тощо;
- прийняття рішення щодо депортації селянських родин.

На думку влади, щоб узяти максимальний урожай із колгоспів, працю в громадському господарстві необхідно було механізувати.

Із цієї метою розпочалося створення державних машинно-тракторних станцій (МТС). Перша МТС була створена в 1928 р. у радгоспі ім. Т. Шевченка Березівського району Одеської області. Наприкінці 1932 р. діяло 594 МТС, які мали у своєму розпорядженні 25,6 тис. тракторів і значну кількість іншої сільськогосподарської техніки. Вони обслуговували 77 % колгоспного масиву орних земель.

Однак це були формальні показники. У першій п'ятирічці більшість МТС формували трудові колективи, техніку, навчали кадри тощо. Підготовка механізаторів здійснювалася безпосередньо на виробництві, що призводило до постійних аварій. Тому на селі продовжували переважати ручна праця, гужовий транспорт і традиційна агротехніка.

У той самий час МТС виконали інше завдання — посилили вплив держави на село й зробили його залежним від держави.

Для підвищення продуктивності праці на колгоспи було поширено форму соціалістичного змагання, що створювало матеріальні стимули праці колгоспників. У 1935 р. бригадирка Старобешівської МТС на Донеччині Паша Ангеліна стала ініціатором всесоюзного змагання тракторних бригад. Тоді ж ланкова колгоспу в селі Старосілля (тепер Городищенський район Черкаської області) Марія Демченко зобов'язалася зібрати по 500 центнерів цукрових буряків із гектара. У країні розпочалося змагання «п'ятисотенниць».

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Що таке колективізація? 2. Коли і за яких обставин було здійснено перехід до суцільної колективізації? 3. Де була створена перша МТС? Якою була мета створення МТС? 4. Чому селянство чинило спротив суцільній колективізації? 5. Чому більшовицька влада висунула гасло «ліквідація куркульства як класу»? До яких наслідків призвела така політика? 6. Обговоріть у групах: чи були пов'язані між собою процеси індустріалізації та суцільної колективізації, чи вони просто збіглися за часом? 7. Чому голод початку 1930-х рр. називають Голодомором? Які хронологічні межі Голодомору в Україні? 8. Що передбачало занесення села на «чорну дошку»? 9. Коли в УСРР (УРСР) було завершено суцільну колективізацію? 10. Чому влада замовчувала голод в Україні? 11. Із якою метою було запроваджено внутрішні паспорти? 12. Проведіть дискусію: чому більшовицькі перетворення в сільському господарстві призвели до кризи сільськогосподарського виробництва та в чому вона проявилася? 13. Підготуйте презентацію про Голодомор в Україні.

каралося вперше доганою, вдруге — штрафом, втретє — виключенням із колгоспу. Працювати на присадибній ділянці колгоспник міг тільки у вільний від роботи в громадському господарстві час. Під особливий контроль політвідділи взяли організацію та облік робіт у колгоспах.

Було організоване навчання масових професій на довгострокових курсах і в школах із навчально-виробничими майстернями. За 1933—1934 рр. для праці в колгоспах було підготовлено 350 тис. фахівців масових професій, МТС — 247 тис., радгоспах — 25 тис. осіб.

До кінця 1934 р. кризи колгоспного ладу вдалося подолати. Свідченням цього стали зростання виробництва, скасування картокової системи розподілу продовольчих товарів серед міського населення та ліквідація політвідділів МТС.

Приборкання селянства та об'єднання його в колгоспи було лише першим кроком до вибудовування державної системи управління сільським господарством. Головним елементом у зміцненні колгоспного ладу мали стати державні МТС. За другу п'ятирічку (1933—1937 рр.) кількість МТС в Україні зросла з 592 до 958. МТС обслуговували близько 97 % колгоспів.

Наступним кроком стало юридичне визначення статусу й місця колгоспів як начебто добровільного об'єднання селян, яким формально належала власність колгоспів. Таким чином у СРСР поряд із державною власністю сформувалася й колгоспна, якої, однак, не передбачала комуністична теорія.

У середині 1937 р. в Україні налічувалося 27,3 тис. колгоспів, які об'єднували 3757 тис. селянських дворів (97 %). У колгоспах працювало понад 7 млн осіб. Позбавлені землі й засобів виробництва, примусово об'єднані в контрольовані державою колгоспи та державні радгоспи, прив'язані до сільської місцевості на все життя безпаспортним статусом, селяни були зобов'язані виконувати свій «обов'язковий мінімум трудоднів» у формі натуральних поставок державі різноманітної продукції. Проте фактичне відлучення селянина від землі спричинило подальшу деградацію сільського господарства, яке перебувало у кризі аж до кінця існування СРСР.

З офіційного повідомлення відділу міжнародної преси Міністерства закордонних справ Італії (Рим, 9 червня 1932 р.)

Кореспондент однієї з провідних італійських газет, яка підтримувала німецько-радянський союз, надіслав тривожне повідомлення із радянської України, у якому писав про те, що «ця споконвічна житниця Європи перебуває на межі голоду, який, судячи з обставин, може стати ще жахливішим, ніж відомий голод 1921 року». Журналіст пише, що причиною цього є поспішність у проведенні колективізації.

Після згадки про цю руйнівну політику, яка безперечно призведе до загибелі української нації, що має такі багаті природні ресурси, кореспондент описує довгі черги селян, як молодих, так і старих, чоловіків, жінок і дітей, що наповнюють міста України в пошуках скоринки хліба...

У Києві відбувся страйк робітників, які протягом п'яти тижнів не отримували заробітної платні. Робітники заводу «Арсенал», який колись був опорою комунізму в Києві, забарикадувалися на території заводу, побивши й повиганявши звіди комуністів. Зустрівшись із рішучою позицією робітників, які отаборилися всередині «Арсеналу», війська ДПУ не наважилися атакувати їх.

? 1. Як кореспондент визначив причини голоду? 2. Правдивою чи хибною є його оцінка і чи збігається вона з оцінкою радянського уряду?

§ 53. Сталінський терор в Україні. Конституція СРСР 1936 р.

За словами Й. Сталіна, 1929 р. став «роком великого перелому». Можна стверджувати, що саме в цей час у СРСР остаточно склався тоталітарний режим.

Державну владу в СРСР фактично здійснювала Комуністична партія (ВКП(б)), в УСРР — її обласна організація КП(б)У. Партійні органи повністю контролювали призначення та усунення посадових осіб. Відповідальні посади могли обіймати лише члени партії. Тільки партійні структури могли висувати кандидатів у депутати рад. Жоден закон не міг бути схвалений без дозволу **Політбюро ЦК ВКП(б)**. Воно вирішувало всі питання внутрішньої і зовнішньої політики. Рядові члени партії були остаточно усунуті від прийняття рішень і не могли впливати на зміну вищого керівництва. Партійні збори перетворилися на схвалення заходів керівництва. Навіть партійна символіка — червоний прапор і партійний гімн «Інтернаціонал» — стали державними символами.

Для контролю над суспільством на початку 1930-х рр. остаточно сформувалася система масових організацій. Письменники, художники були об'єднані у творчі спілки, які здійснювали ідеологічний контроль над їхньою творчістю. Хто не був членом об'єднання, той не мав права видавати свої твори, організувати виставки тощо.

Решта населення працездатного віку була об'єднана в профспілки, які перебували під партійним контролем і насправді захищати права робітників не могли.

Молодь із 14 років була об'єднана в єдину організацію — **Все-союзний лєнінський комуністичний союз молоді (ВЛКСМ)**, який вважали резервом і помічником партії. Молодші школярі спочатку ставали жовтєнцями, а згодом вступали до піонерської організації.

Масові організації були створені для жінок, раціоналізаторів, фізкультурників, виборців тощо.

Уся ця система мала єдину офіційну державну ідеологію — **марксизм-лєнінізм**. Інші ідеології не допускалися й заборонялися. Із бібліотек були вилучені твори противників та опонентів більшовиків. Для пропаганди марксизму-лєнінізму було побудовано систему освіти, засоби масової інформації. Пересічні громадяни взагалі не могли почути або прочитати альтернативної точки зору.

21 грудня 1929 р. Й. Сталіну виповнилося 50 років. До цього часу не було заведено святкувати ювілеї державних і партійних керівників, за винятком В. Леніна. Проте цього дня газета «Правда» містила тільки урочисті статті й вітальні листи, адресовані Й. Сталіну. Таку ініціативу підхопили всі засоби масової інформації. Це стало свідченням формування культу особи Й. Сталіна.

Важливим елементом контролю над суспільством за тоталітарного режиму є страх. Його досягали шляхом посилення масового терору проти явних та уявних противників сталінського режиму. Крім того, за допомогою «великого терору» Й. Сталін намагався ліквідувати соціальну напруженість у країні, спричинену його власними економічними й політичними прорахунками. Визнати

МЕТА

- характеризувати тоталітарний режим у СРСР
- визначати мету, перебіг і наслідки масових репресій
- розкривати основні положення сталінської Конституції

ДАТИ

- 1929 р.** — встановлення тоталітарної системи в СРСР
- 1937—1938 рр.** — «великий терор»
- 1936 р.** — сталінська Конституція

Культ особи — звеличення ролі однієї людини, приписування їй за життя визначального впливу на хід історичного розвитку.

- Прояви культу особи. Початок 1930-х рр.

Основними підсудними на процесі «Спілки визволення України» були 45 осіб, ще 700 осіб було заарештовано невдовзі у зв'язку із цією справою. Загалом під час та після процесу «Спілки визволення України» радянськими органами було заарештовано, знищено або засла-но понад 30 тис. осіб. За звинуваченням в «українському націоналізмі» та «шовінізмі» були арештовані вчителі української мови в школах, викладачі, письменники, науковці.

У 1933 р. відбулися перші арешти серед письменників. Ці арешти значно посилювалися після самогубства М. Хвильового (травень 1933 р.). Протягом найближчого часу погром українських письменників набув особливого розмаху. За неповними даними, у період із грудня 1932 до травня 1937 р. було репресовано 71 українського письменника. Загалом у «сталінський період» репресій зазнали близько 500 письменників, які жили й працювали в Україні. Кампанія проти «скрипниківщини» вилилася в широкомасштабний погром інтелектуальних сил в Україні. Було майже повністю знищено наслідки обмеженої і контрольованої владою політики українізації.

- С. Єфремов, В. Чехівський та інші діячі під час судового процесу над «Спілкою визволення України». Харків, 1930 р. Цей процес його учасники називали «театром у театрі» (він відбувався в приміщенні Харківського оперного театру)

їх було неможливо. Влада, застосовуючи різноманітні засоби залякування, домагалася того, щоб люди перестали думати й висловлювати сумніви, а бачили те, чого насправді не було.

Масові репресії в Україні почалися раніше, ніж в інших радянських республіках. Першого удару зазнала стара інтелігенція, особливо ті, хто раніше співпрацював з українськими урядами і небільшовицькими партіями. Хоча опозиція сталінському режиму внаслідок тотального контролю була незначною, розпочалися судові процеси з «викриттям» таємних організацій, яких ніколи не існувало. Це було потрібно для того, щоб довести наявність у СРСР ворогів, які загрожують суспільному й державному ладу. Перший такий процес відбувся в 1924 р. (процес «Центру дій»). Його жертвами стали представники української інтелігенції.

На початку 1929 р. прокотилася нова хвиля арештів діячів української науки, культури й автокефальної церкви. Через рік у Харкові відбувся судовий процес над «членами» контрреволюційної організації під назвою «Спілка визволення України», яка шляхом збройного повстання начебто збиралася повалити радянську владу в Україні.

Наступ на українську інтелігенцію супроводжувався розгромом наукових шкіл. «Буржуазних націоналістів» виганяли із Всеукраїнської академії наук, закривали її секції і запроваджували цензуру. Причетним до таємної організації зробили й М. Грушевського.

Для знищення опозиції у ВКП(б) із середини 1933 до листопада 1936 р. відбувалися тривалі кампанії генеральної чистки, у результаті якої склад КП(б)У скоротився наполовину.

Одночасно із чистками в партії в УСРР розгорнулася й інша, більш глибока кампанія масових репресій проти можливих противників режиму. Жертвами стали практично всі відомі владі учасники Української революції 1917 р., які перебували в СРСР. У ГУЛАГу опинилася більшість представників нової української культури, переважно робітничо-селянського походження. У липні 1933 р. після кампанії цькування наклав на себе руки прибічник українізації М. Скрипник.

1 грудня 1934 р. було вбито відомого діяча ВКП(б) С. Кірова. Для Й. Сталіна, який, можливо, був причетний до вбивства, це стало приводом для розгортання нової кампанії терору, спрямованої на зміцнення своєї влади.

- Причини масових репресій та формування культу особи Й. Сталіна

Причини масових репресій	Причини формування культу особи
<ul style="list-style-type: none"> • Інструмент встановлення та зміцнення режиму особистої влади Й. Сталіна 	<ul style="list-style-type: none"> • Потреба в ідеологічному забезпеченні функціонування тоталітарної системи
<ul style="list-style-type: none"> • Метод боротьби із будь-якими проявами інакомислення, підпорядкування громадянського суспільства державі 	<ul style="list-style-type: none"> • Низький рівень культури мас, які допустили існування народної віри у велич і непогрішимість вождя
<ul style="list-style-type: none"> • Умови згуртування, збереження та зміцнення тоталітарного суспільства 	<ul style="list-style-type: none"> • Вплив особистих якостей Й. Сталіна
<ul style="list-style-type: none"> • Основна форма позаекономічного примусу населення 	<ul style="list-style-type: none"> • Маніпуляція суспільною свідомістю

Убивство С. Кірова спричинило хвилю політичних арештів. Перший «кіровський» процес розпочався в Києві. Його учасниками стали колишні діячі українського визвольного руху. Працівники органів державної безпеки сфабрикували справу вигаданого «Об'єднання українських націоналістів», до якого зарахували галицьких інтелігентів. 13—15 грудня 1934 р. виїзна колегія Верховного суду СРСР у Києві розглянула справу 37 осіб, що проходили за справою «Об'єднання українських націоналістів». Вона стала першою серед арештів, хвиля яких зростає в першій половині 1935 р.

Через декілька годин після цієї трагічної події було схвалено закон про запровадження «спрощеного порядку» розгляду справ про терористичні акти й терористичні організації. Із цього часу слідство мало закінчуватися за десять днів; звинувачення надавали підсудному за добу до розгляду в суді; справу слухали без участі прокурора й захисту; прохання про помилування забороняли. Вироки про розстріл виконували негайно після їх оголошення. На основі цього закону до кримінально-процесуальних кодексів союзних республік було внесено зміни.

Після пленуму ЦК ВКП(б) у лютому-березні 1937 р., на якому заарештували М. Бухаріна й О. Рикова, репресії переросли в масові. Щоб працівникам каральних органів було простіше виявляти «ворогів», їм дозволили застосовувати на допитах фізичні методи впливу. Унаслідок цього кількість викритих «контрреволюційних організацій» та їхніх учасників стрімко зростала. Серед найбільших були «Український національний центр», «Українська військова організація», «Польська організація військова», «Білогвардійський центр у Києві». Загалом у 1930—1941 рр. в Україні було викрито понад 100 «центрів», «блоків» та «організацій». Кожен процес закінчувався репресіями, жертвами яких ставали десятки тисяч людей — родичі й знайомі засуджених, співробітники, сусіди.

Репресій у період «великого терору», як згодом назвали ці події дослідники, зазнало також компартійно-радянське керівництво республіки. Майже повністю було знищено вище керівництво КП(б)У. Із 62 членів ЦК КП(б)У на 1937 р. було репресовано 56 осіб. З 11 членів Політбюро ЦК КП(б)У знищили десять, а з дев'яти членів Оргбюро — всіх, разом із першим секретарем ЦК С. Косіором. Унаслідок цього склад керівних органів республіки повністю змінився. Новим першим секретарем ЦК КП(б)У із 1938 р. став М. Хрущов. У своїх спогадах про ті часи він писав: «Україною наче Мамай пройшов. Не було... ні секретарів обкомів партії в республіці, ні голів облвиконкомів. Навіть секретаря Київського міськкому не було».

Сталінський терор був спрямований і на військових. Стратили **Й. Якіра** — командувача Київського військового округу; фізично знищили весь штаб цього округу. Крім того, загинули або потрапили до концтаборів сотні інших військових командирів і спеціалістів. Усе це підірвало боєздатність Червоної армії (загалом 37 тис. осіб).

Варто зазначити, що Політбюро ЦК ВКП(б) під головуванням Й. Сталіна в період «великого терору» визначало кількість осіб для репресій у союзних республіках. Так, на 1938 р. для України було ухвалено норму в 30 тис. осіб. Її перевиконання заохочувалося, а за невиконання можна було втратити не лише посаду, але й життя.

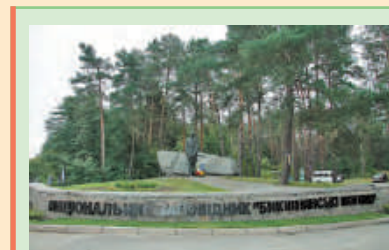
Усього з 1929 р. до 21 червня 1941 р. жертвами масових репресій стали 739 920 громадян України. Однак до цієї статистики

■ Сандармох. Пам'ятний знак на місці розстрілів діячів української культури. Республіка Карелія, Росія

■ Діти — в'язні ГУЛАГу. Кінець 1930-х рр.

Лісовий масив неподалік селища Биківня (нині північно-східна околиця Києва) є найбільшим в Україні місцем масових поховань жертв комуністичних політичних репресій. За різними даними, тут у 1937—1941 рр. було закатовано або розстріляно під час допитів органами НКВС від 15 до 100 тис. осіб.

- Радянський пропагандистський плакат. 1936 р.

- Карикатура на сталінську Конституцію
- ? Поясніть, як ви розумієте наведену карикатуру.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Що таке тоталітаризм? 2. Чому сформувався культ особи Й. Сталіна? 3. Якою була кількість репресованих у 1933—1938 рр. в Україні? 4. Як розгорталися масові репресії в Україні? Дайте їм характеристику. 5. Обговоріть у групах: у чому полягали суперечності між радянською дійсністю й сталінською Конституцією 1936 р.? 6. Проведіть дискусію: чому не було масових виступів населення проти порушень прав людини? 7. За додатковими джерелами підготуйте повідомлення про жертв масових репресій у радянській Україні.

не увійшли вислані в адміністративному порядку, розкуркулені та члени їхніх сімей. Імовірно, загальна кількість репресованих становить декілька мільйонів осіб.

У лютому 1935 р. VII з'їзд рад прийняв раніше схвалене пленумом ЦК ВКП(б) рішення про підготовку нової Конституції СРСР. Зокрема, передбачалося демократизувати виборчу систему, змінивши багатоступеневі, відкриті, нерівні вибори на прямі, рівні з таємним голосуванням.

У грудні 1936 р. VIII надзвичайний з'їзд рад СРСР затвердив нову Конституцію СРСР. Відповідно до неї було задекларовано побудову в країні соціалістичного суспільства. Запроваджувалися прямі вибори до всіх органів влади. Селянам надавали рівні з робітниками права обирати й бути обраними. Були ліквідовані так звані «позбавленці» — особи, що втратили виборчі права за належність до «експлуататорських класів». Замість з'їздів рад різного рівня запроваджували сесійні засідання місцевих, республіканських і союзної рад, що давало змогу більш оперативно приймати рішення. У новій Конституції 1936 р. було закріплено панівну роль Комуністичної партії, яку було визнано керівним центром усіх громадських і державних організацій. У такій ситуації ради мали владу лише формально, а фактично вона зосереджувалася в підвладному генеральному секретарю партійному апараті. Кожен член партії в радах, підпорядковуючись залізній партійній дисципліні, слухняно виконував її директиви.

На зразок союзної, XIV з'їзд рад УСРР у січні 1937 р. затвердив нову Конституцію республіки, яку офіційно стали називати Українська Радянська Соціалістична Республіка (УРСР).

12 грудня 1937 р. відбулися вибори до Верховної Ради СРСР. У виборчих бюлетенях був лише один кандидат від «блоку комуністів і безпартійних» та рекомендація: «Залиште прізвище одного кандидата, за якого ви голосуєте, решту викресліть». В умовах сталінських репресій майже не було сміливців, які наважувалися скористатися кабінкою для таємного голосування, щоб викреслити прізвище єдиного кандидата від «комуністів і безпартійних».

Конституція СРСР 1936 р. проголошувала також свободи зборів, друку, совісті, недоторканність особи, житла й листування, право звинувачуваного на захист, відкритість судового процесу. Однак в умовах «великого терору» ці права й свободи перетворювалися на глузування радянської влади із громадян країни.

- Головний провідник «великого терору» М. Єзов разом зі Й. Сталіним і В. Молотовим на березі каналу Москва—Волга (оригінальне фото, літо 1937 р.) (1). Після арешту М. Єзова фото було відретушовано, а свідчення присутності М. Єзова прибрано (2)

§ 54. Національна революція в Китаї

Сінхайська революція 1911—1912 рр. повалила владу імператорів Маньчжурської династії, але не ліквідувала напівколоніальну залежність Китаю. Влада в країні перейшла до місцевих військових угруповань (**мілітаристів**), що не підкорялися центральному уряду в Пекіні. Тибет та Синьцзян фактично стали незалежними. До того ж країна залишалася розділеною на сфери впливу між Англією, Францією, Японією, США та Росією.

У 1919 р. на Паризькій мирній конференції було ухвалено рішення про передачу Японії Шаньдунського півострова, який вона захопила під час Першої світової війни. Це стало приводом до початку антиколоніальної боротьби. **4 травня 1919 р.** студенти Пекіна вийшли на протест, який підтримали й інші верстви суспільства по всій країні. Після двох місяців протестів з уряду було усунуто прояпонськи налаштованих чиновників, звільнено заарештованих студентів, китайська делегація не підписала Версальський мир.

«**Рух 4 травня**» сприяв зростанню національної самосвідомості. На його хвилі набула поширення й досягла успіху боротьба за «нову культуру», зокрема введення в літературу мови, близької до побутової. Це дало змогу багатьом мільйонам китайців здобути освіту. Події створили передумови для відновлення партії **Гоміндан**, яка виступала за об'єднання країни, звільнення від засилля іноземців і проведення соціальних реформ. Її лідером залишався **Сунь Ятсен**.

На початку 1920-х рр. Китай знову опинився перед загрозою революції. Керівництво радянської Росії та Комінтерн сподівалися поширити світову революцію на Схід. У 1921 р. Червона армія, яка встановлювала радянську владу на Далекому Сході Росії, оволоділа територією Зовнішньої Монголії, яку Китай вважав своєю. Тут було проголошено **Монгольську Народну Республіку**. Це спричинило напруженість у відносинах із Китаєм.

У цей самий час у Китаї було створено **Комуністичну партію Китаю (КПК)**, яка швидко здобула популярність у міського населення країни.

Листівка студентів під час демонстрації 4 травня 1919 р. в Пекіні

...Передача Японії прав у Шаньдуні підриває суверенітет Китаю, що веде країну до загибелі. Тому ми, студенти, організовано прямуємо до іноземних посольств, щоб зажадати від усіх країн підтримки, справедливості. Ми сподіваємося, що робітники, торговці та інші верстви населення піднімуться та вживатимуть заходів до скликання Національних зборів, захисту національного суверенітету й покарання національних зрадників, бо від цього залежить існування Китаю або його загибель... Країна в небезпеці! Співвітчизники, піднімайтеся!

- ? 1. Що спонукало студентів Пекінського університету до радикальних дій?
2. Які вимоги висували студенти?

МЕТА

- вказувати причини й привід національної революції 1925—1927 рр., громадянської війни між комуністами та Гомінданом
- характеризувати лідерів країни

ДАТИ

- 4 травня 1919 р.** — демонстрація студентів Пекіна. Виникнення «Руху 4 травня»
- 1925 р.** — початок боротьби за об'єднання Китаю. Початок національної революції
- 1926—1927 рр.** — Північний похід Чан Кайші
- 1932 р.** — загарбання Маньчжурії Японією
- 1934—1935 рр.** — «Великий похід» китайських комуністів
- 1937 р.** — початок японо-китайської війни. Відновлення союзу між Гомінданом та КПК

■ Демонстрація студентів 4 травня 1919 р.

■ Сунь Ятсен, лідер Гоміндану

■ Антиімперіалістична демонстрація в Шанхаї. «Рух 30 травня»

МЕТА РЕВОЛЮЦІЇ

Відновлення суверенітету країни

Проведення соціально-економічних перетворень із метою модернізації країни

Об'єднання країни

Ліквідація мілітаристських угруповань

■ Прапор Китайської республіки

Для врегулювання радянсько-китайських відносин у 1922 р. до Китаю прибула радянська дипломатична місія. Однак переговори з урядом Пекіна не мали бажаного результату. Тоді радянська місія вирушила на південь, де уклала угоду з лідером Гоміндану Сунь Ятсеном. СРСР вважав китайських націоналістів силою, яка здатна розпочати революцію на Сході. Угода передбачала фінансову й військову допомогу Гоміндану з боку СРСР. Також Комінтерн наполіг, щоб КПК уклала союз із Гомінданом.

Під тиском обставин уряд Пекіна погодився на відновлення переговорів й уклав угоду про взаємне визнання та збереження контролю з боку СРСР над Китайсько-Східною залізницею та Зовнішньою Монголією.

Заручившись підтримкою СРСР, Сунь Ятсен у 1923 р. створив у Гуанчжоу (південь Китаю) уряд із представників Гоміндану й КПК та армію, за допомогою якої планував силою об'єднати Китай. Проте в 1925 р. Сунь Ятсен несподівано помер. Його наступником став професійний військовий **Чан Кайші**.

Поштовхом до національної революції 1925—1927 рр. став розстріл англійськими поліцейськими мирної демонстрації текстильників у Шанхаї, яка проходила під гаслом «Виженемо заморських чортів!». **30 травня 1925 р.** на знак протесту в місті спалахнуло повстання, підтримане всіма верствами суспільства («**Рух 30 травня**»). Особливістю революції було поєднання боротьби проти колонізаторів, виступів різних верств суспільства за свої права, гострої боротьби за владу й селянської війни.

Уряд у Гуанчжоу оголосив себе національним і розпочав боротьбу за об'єднання Китаю. У жовтні—грудні 1925 р. війська під командуванням Чан Кайші захопили провінцію Гуандун, а в липні 1926 р. розпочали **Північний похід**, план якого розробив радянський радник В. Блюхер. Після захоплення Нанкіна Чан Кайші переніс туди столицю та створив національний уряд, який здобув підтримку з боку деяких мілітаристських угруповань півночі. Він і його прихильники вважали, що мети вже досягнуто і слід узятися за реформаторську діяльність. Проте КПК наполягала на продовженні революції.

Щоб позбутися небезпечного союзника, Чан Кайші у **квітні 1927 р.** влаштував погром комуністів і встановив свою одноосібну владу. У **1928 р.** він узяв під контроль Пекін і завершив об'єднання Китаю. Спроба комуністів підняти повстання в Наньгуні («**повстання осіннього врожаю**») зазнала невдачі. Після цього дипломатичні зв'язки між СРСР та Китаєм було розірвано. КПК стала на шлях партизанської боротьби проти Гоміндану. Спалахнула громадянська війна, яка з перервами тривала до початку 1950-х рр. У першій половині 1930-х рр. Чан Кайші вдалося завдати поразки комуністам, решта яких після важкого «**Великого походу**» **1934—1935 рр.** перебазувалася ближче до СРСР і заснувала Особливий прикордонний район на межі провінцій Шеньсі, Ганьсу та Нінся.

Новим лідером комуністів у 1931 р. став **Мао Цзедун**. Він сформулював провідні ідеї китайських комуністів, які згодом дали їм змогу перемогти: революція в Китаї буде переважно селянською й матиме форму партизанської боротьби. Особливий прикордонний район став місцем для втілення в життя комуністичних експериментів.

Крім збройної боротьби з комуністами, Чан Кайші намагався здійснити низку соціально-економічних реформ та зовнішньополітичних заходів, які б зміцнили суверенітет країни й забезпечили її модернізацію. Уже в 1928 р. уряд оголосив про відновлення митної автономії. У цей самий час було ліквідовано внутрішні митні бар'єри. Завдяки переговорам Китаю було передано 20 із 33 концесій. Однак спроби отримати закордонні позики для реконструкції країни закінчилися провалом. Навіть розпочався відплив іноземного капіталу з країни. Тоді уряд узяв під контроль усю фінансову систему країни, створив механізм державного планування економічного розвитку. Проте водночас він сприяв приватним інвестиціям і гарантував право власності.

Також було ухвалено закони про працю, створено систему офіційних державних профспілок, встановлено мінімальний рівень заробітної плати. Домінування державного сектору відбувалося в дусі китайських традицій і тенденцій світового розвитку.

Така економічна політика, за умов обмеження привілеїв іноземного капіталу, сприяла розвитку місцевого капіталу й відповідно зменшенню залежності Китаю. У 1930 р. було прийнято аграрний закон, який обмежував розміри орендної плати й розміри земельних володінь, захищав права орендарів. Одночасно цей закон мав на меті позбавити комуністів соціальної бази. Проте зміни відбувалися дуже повільно та зі значними перегибами на місцях. Це гальмувало розвиток країни.

Становище Китаю ще більше погіршилося після створення японським урядом у 1932 р. у Маньчжурії маріонеткової держави **Маньчжоу-Го** на чолі з останнім імператором Китаю **Пу І**. Усі зусилля китайського керівництва отримати допомогу від держав Заходу в боротьбі проти Японії успіху не мали. Тоді Чан Кайші в 1935—1936 рр. знову звернувся по допомогу до СРСР. Відкрита агресія Японії, що почалася в 1937 р., і тиск СРСР змусили КПК і Гоміндан у квітні 1937 р. знову об'єднати сили.

Проте союзники мало довіряли один одному. Незважаючи на це, основний тягар боротьби проти японської агресії взяла на себе армія Чан Кайші. Його уряд став основним, хто отримував американську й радянську допомогу. Однак дії китайської армії не можна було назвати успішними. До 1939 р. весь Східний Китай — від Маньчжурії до В'єтнаму — окупувала Японія. Невдачі Гоміндану посилювали авторитет комуністів.

3 інтерв'ю Чан Кайші шанхайській газеті 14 грудня 1927 р.

Тепер ми маємо твердо встановити напрямок наших зовнішніх відносин. Нині консульства радянської Росії повсюди є органами Комуністичної партії. Моя позиція зводиться ось до чого: на майбутнє до завершення успіхів національного руху необхідно розірвати дипломатичні відносини із СРСР і відновити їх лише після успіху нашої справи в Китаї... Якщо раніше ми стояли за союз із СРСР, то нині є противниками такого союзу. Я переконаний у тому, що ми маємо не тільки порвати із СРСР, але й об'єднатися з іншими державами в боротьбі проти комуністичних партій... Гуандунський переворот — лише початок... Усі кола китайського суспільства мають об'єднатися для повалення комунізму.

- ? 1. Чим була спричинена така зміна в зовнішній політиці Чан Кайші?
2. На союз із якими державами він сподівався?

■ Чан Кайші

■ Мао під час «Великого походу» 1934—1935 рр.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Які події стали поштовхом до боротьби проти колонізаторів і за об'єднання Китаю?
2. На якій конференції великі держави визнали суверенітет Китаю й проголосили політику «відкритих дверей»?
3. Яку роль відіграв СРСР у подіях у Китаї в 1920—1930-х рр.?
4. Яку внутрішню політику проводив Чан Кайші, доступившись до влади?
5. За допомогою додаткових джерел підготуйте презентацію про лідерів Китаю Чан Кайші та Мао Цзедуна.

МЕТА

- характеризувати національно-визвольну боротьбу народів Індії в міжвоєнний період
- указувати на роль М. Ганді в боротьбі за незалежність Індії

ДАТИ

- 1919 р.** — закон про управління Індією. Перша акція громадянської непокори
- 1920—1922 рр.** — друга акція громадянської непокори
- 26 січня 1930 р.** — проголошення дня незалежності Індії
- 12 березня — 5 квітня 1930 р.** — «Соляний похід» М. Ганді
- 1930—1931 рр.** — третя акція громадянської непокори
- 1932 р.** — четверта акція громадянської непокори
- 1935 р.** — Акт про управління Індією

■ Лідери ІНК (зліва направо): М. Ганді, Дж. Неру, А. К. Азат

■ Бійня в Амрітсарі. 1919 р.

§ 55. Національно-визвольна боротьба в Індії

Наслідки Першої світової війни сприяли активізації антиколоніальної боротьби в Індії. Під час війни колонізатори обіцяли надати Індії самоврядування. Проте сподівання індійського народу не виправдалися. Невдоволення висловлювали майже всі верстви індійського суспільства. Загальне революційне піднесення у світі після Першої світової війни давало додатковий поштовх до боротьби. Розгорнулися масові страйки у великих містах. Репресії не допомагали. Щоб зберегти своє колоніальне панування, англійська влада вдалася до реформ колоніального правління. У **1919 р.** англійський парламент прийняв закон про управління Індією, який передбачав розширення індійського представництва в раді при віце-королі Індії та губернаторах провінцій, а також збільшення кількості виборців з 1 до 3 %. Водночас було прийнято закон Роулетта, який посилював покарання за антиурядові акції.

Дії колоніальної адміністрації, особливо закон Роулетта, дали потужний поштовх до розгортання масового руху громадянської непокори, який очолив Індійський національний конгрес (ІНК). Його лідером був Могандас Ганді, якого називали Магатмою, що означає «велика душа». М. Ганді сформулював основні положення програми боротьби за незалежність, яку згодом назвали гандизмом. Вона поєднала політичні, морально-етичні, філософські вчення, які базувалися на індійській культурі, і була представлена в зрозумілих для простого народу образах. Особливо привабливою була ідея побудови суспільства на засадах соціальної справедливості (сарвадайя). Широкою підтримкою користувалися методи боротьби, запропоновані М. Ганді. Вони не передбачали насилля (бойкот, мирні демонстрації, відмова від співробітництва тощо). Важливим було те, що М. Ганді поєднував протест із терпимістю до колонізаторів (сатьяграха). Для Індії з її багатонаціональним населенням, строкатим релігійним і соціальним складом ненасильницькі дії були єдиним прийнятним засобом для залучення населення до спільної боротьби.

Крім ІНК, у мусульманських районах Індії активно діяла Мусульманська ліга, яка у своїх діях використовувала й збройні методи боротьби. 6 квітня **1919 р.** М. Ганді закликав до згортання будь-якої ділової активності й закриття магазинів на знак протесту проти закону Роулетта. Відповіддю колонізаторів стало насилля. 13 квітня **1919 р.** в Амрітсарі (провінція Пенджаб) англійські діячі розстріляли мирну демонстрацію. Загинуло понад 1 тис. осіб, 2 тис. було поранено. Це могло спровокувати стихійний бунт, але завдяки М. Ганді його пощастило уникнути. Восени **1919 р.** на з'їзді ІНК було ухвалено рішення про бойкот виборів за законом Монтегю. Бойкот досяг своєї мети, колонізатори пішли на поступки.

Події **1919 р.** привели М. Ганді до думки про необхідність вироблення чіткого плану подальшої боротьби. На першому етапі передбачалася кампанія бойкоту колоніальних установ і товарів, на другому — ухилення від сплати податків, що означало відкритий конфлікт із колоніальною адміністрацією. Нова кампанія ненасильницького опору, очолювана ІНК та Мусульманською лігою, розпочалася **1 серпня 1920 р.** Проте на початку **1922 р.** в одному селищі

натовп спалив живцем кількох поліцейських. У мусульманських районах спалахнуло повстання. Колонізатори кинули проти повсталих війська. М. Ганді засудив такі дії та оголосив про припинення акції.

Період 1922—1929 рр. Індія пережила без значних потрясінь, хоча саме в цей час один із лідерів ІНК Джвахарлал Неру висунув програмове гасло «пурна сварадж» — повна незалежність.

Світова економічна криза 1929—1933 рр. призвела до розорення й зубожіння значної частини селян і підприємців. Це спонукало до розгортання нової хвилі національно-визвольного руху. Основними гаслами стали «конституція» і «незалежність».

У цей час до Індії прибула комісія британських політичних діячів на чолі з Дж. Саймоном, які мали виробити нову конституцію. Громадськість Індії була обурена тим, що від участі в її розробці було усунуто найвідоміших індійських діячів. Розпочався бойкот комісії. ІНК оголосив нову кампанію громадянської непокори. Вона проходила за тією самою схемою, що й у 1920-ті рр.

26 січня 1930 р. було проголошено **днем незалежності Індії**.

Сигналом до початку третьої акції громадянської непокори мало стати демонстративне порушення монополії колоніальної влади на добування й продаж солі. У березні **1930 р.** М. Ганді в супроводі своїх прихильників вирушив у тритижневий похід до узбережжя Аравійського моря, щоб випарити сіль із морської води. «**Соляний похід**» мав величезний вплив на індійську громадськість. Місцями почалися стихійні повстання. Заворушення перекинулися і на армію. Колоніальна влада оголосила ІНК поза законом. Близько 60 тис. учасників походу було кинуте до в'язниць. Проте рух не припинявся та набув ще більшого розмаху. Учасники масових демонстрацій, що були віддані заповітам М. Ганді, не застосовували сили, навіть коли їх жорстоко били. Однак так довго тривати не могло. Сутички переростали в повстання. Хвиля насилля змусила колонізаторів піти на переговори. У **1931 р.** між лідерами ІНК та британською адміністрацією було укладено угоду, за якою колонізатори припиняли репресії та звільняли ув'язнених, соляна монополія ліквідувалася, а ІНК припиняв акції громадянської непокори. Віце-король Індії Едвард Ірвін (лорд Галіфакс) пообіцяв надати Індії незалежність.

М. Ганді дав згоду на участь у **конференції «круглого столу»**, яка була скликана в Лондоні для обговорення проблем Індії. Проте переговори завершилися провалом. Тоді ІНК в 1932 р. оголосив нову акцію громадянської непокори. У відповідь колонізатори знову заборонили ІНК і в черговий раз заарештували М. Ганді. Проте англійський уряд розумів, що рано чи пізно індійський народ вирішить проблему незалежності на свою користь. У **1935 р.** британський парламент прийняв **Акт про управління Індією**. За ним Індійська імперія перетворювалася на федеральний домініон, що складався з окремих штатів, яким було надано широкі права. Виборче право отримали 12 % населення.

У 1937 р. згідно з Актом було проведено вибори, на яких ІНК здобув більшість у восьми з 11 провінцій і сформував місцеві уряди. Незважаючи на успіх, ІНК не зміг об'єднати людей усіх релігійних конфесій Індії. Мусульманська ліга закликала своїх прихильників боротися за створення окремої мусульманської провінції — країни Пакистан («Країни чистих»).

Після початку Другої світової війни віце-король Індії оголосив країну воюючою стороною. Індія виступила на боці антигітлерівської коаліції. Реалізацію положень Акта 1935 р. було відкладено.

Символом сатьяграхи стала традиційна індійська прядка. М. Ганді закликав усіх індійців перейти на самозабезпечення, самостійно шити собі одяг, взуття, не купувати британських товарів, щоб відродити виробництво в країні. Однак це лише поверхово пояснює символ прядки. В індійській культурі колесо відіграє важливу роль. На санскриті це слово звучить як «чакра». Чаками в духовних практиках індуїзму й буддизму називають енергетичні центри тонкого тіла людини, крізь які тече життєва енергія. «Дхармачакра» — це «колесо закону», вчення Будди про просвітлення. А той, хто обертає це колесо, зветься чакравартіном — людиною, яка повертає світ із хаосу й беззаконня до порядку та миру.

■ Прапор Індії

■ Пам'ятник, присвячений «Соляному походу» 1930 р.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Які події спонукали до активізації національно-визвольної боротьби в Індії? 2. Чому в боротьбі народів Індії переважали мирні методи? Завдяки чому вони виявилися дієвими в боротьбі з колонізаторами? 3. Якою була роль М. Ганді в національно-визвольній боротьбі? 4. Дж. Неру назвав конституцію 1935 р. рабською. Поміркуйте, чому. 5. Складіть у зошиті таблицю «Акції громадянської непокори».

МЕТА

- розповідати про перебіг національних революцій у Туреччині та Ірані
- характеризувати зміст реформ 1920—1930-х рр.
- визначати наслідки реформ

Меджліс — назва законодавчо-представницького органу (парламенту) низки країн (Іран, Азербайджан), народів (меджліс кримських татар), а також узагалі народних зборів, переважно в арабських та ісламських країнах.

Мустафа Кемаль (1881—1938) народився в місті Салоніки в родині дрібного чиновника Алі-Різи. Майбутній перший президент Туреччини відмінно навчався в школі, за що отримав друге ім'я — Кемаль (Бездоганний). Після смерті батька вступив до Стамбульської академії Генерального штабу, яку закінчив у 1904 р. М. Кемаль узяв активну участь у Молодотурецькій революції (1908 р.), відзначився під час війни з Лівією (1911 р.). У роки Першої світової війни під час Дарданельської операції 1915 р. керував обороною Стамбула, не допустивши прориву десанту військ Антанти з півострова Галліполі. М. Кемаль став популярним у солдатів і населення. У 1916 р. він отримав титул паші. Після поразки Туреччини у війні країна опинилася на межі перетворення на колонію. М. Кемаль не міг змиритися з таким становищем й очолив народний рух проти загарбників.

§ 56. Національні революції в Туреччині та Ірані

Туреччина

Поразка в Першій світовій війні призвела до краху Османської імперії. Країни Антанти прагнули поділу її спадку. Англія та Франція, розчленувавши арабські володіння Османської імперії, хотіли зробити те саме з областями із власне турецьким населенням. Країни Антанти встановили контроль над чорноморськими протоками. Франція окупувала Кілікію, Англія — Стамбул, Італія та Греція висадили свої війська в Малій Азії (Ізмір та Анталія). У відповідь на це в Туреччині виник рух за збереження цілісності країни як національної держави. Його очолив генерал **Мустафа Кемаль**. На неокупованій частині Туреччини в місті Анкарі було скликано **меджліс** — великі національні збори. Меджліс утворив уряд і почав формування армії.

Маріонетковий уряд султана **10 серпня 1920 р.** підписав із країнами Антанти **Севрський мирний договір**, який закріпив поділ країни. Туреччина втрачала всі володіння на Близькому Сході. Греції переходили частина європейських володінь і місто Ізмір у Малій Азії. На східних кордонах Туреччини утворювалася Вірменська держава. На території Туреччини вводився режим капітуляції, що фактично перетворювало її на напівколонію. Уряд М. Кемалю не погодився з таким договором. Тоді грецькі війська за підтримки Англії почали наступ у глибоку країну, що призвело до греко-турецької війни (1919—1922 рр.).

Першим зовнішньополітичним актом нової влади стало звернення до радянської Росії. М. Кемаль відправив до Москви на ім'я В. Леніна листа з пропозицією встановити між двома країнами дипломатичні відносини та проханням «надати Туреччині допомогу в її боротьбі проти імперіалізму».

В особі радянської Росії Туреччина знайшла союзника в боротьбі проти країн Антанти. Причиною зближення двох країн стало неприйняття ними Версальської системи. У березні 1921 р. між радянською Росією та Туреччиною було підписано договір про дружбу і братерство. Згідно з договором, було визначено радянсько-турецький кордон: Туреччина отримала території в Закавказзі, які раніше належали Росії (Карська область), а потім Вірменії (у такий спосіб Вірменія було розділено й знищено). Туреччина отримала фінансову та військову допомогу від РСФРР.

У жовтні того ж року аналогічний договір було укладено з радянськими республіками Закавказзя, а в січні 1922 р. підписано договір з УСРР про дружбу й братерство, делегацію якої очолював М. Фрунзе. Останній допоміг М. Кемалю розробити план розгрому грецьких військ. Вирішальна битва відбулася 26 серпня 1922 р. біля Карахісара. Грецька армія зазнала поразки й почала стрімко відступати до узбережжя Егейського моря. Останнім етапом війни стало падіння Смірни (Ізміра) — останнього великого міста, яке Греція утримувала в Малій Азії. Це стало завершенням греко-турецької війни 1919—1922 рр., у якій Греція зазнала нищівної поразки. У 1922 р. турецькі війська здобули перемогу у війні.

Антанта змушена була підписати з урядом М. Кемалю перемир'я. Умови Севрського договору переглянули. У **1923 р.** було підписано **Лозаннський мирний договір**, згідно з яким зберігалася територіальна цілісність Туреччини як національної держави.

Зовнішньополітична стабілізація створила умови для проведення внутрішніх реформ. Туреччина стала республікою (1923 р.). Церкву було відділено від держави, а школу — від церкви; скасовано халіфат (1924 р.); введено латинський алфавіт. Усіх турків зобов'язали взяти собі прізвища. Мустафа Кемаль узяв прізвище **Ататюрк** — «батько турків». У країні було заборонено багатоженство, цивільний шлюб став обов'язковим. Уряд почав підтримувати національну промисловість, зосереджуючи увагу на розвитку імпортозамінних галузей. Після кризи 1930-х рр. у країні вводилися елементи планової економіки й створювався державний сектор.

До самої смерті К. Ататюрка в 1938 р. Туреччина була досить сильною державою в європейському розумінні, а «батько турків» став прикладом для націоналістів Близького Сходу та Середньої Азії.

Персія (Іран)

Перша світова війна та революція в Росії зачепили й Персію (Іран). Англія намагалася не допустити піднесення національно-визвольного руху та поширення його на Індію, а також бажала остаточно підкорити Іран, перетворивши його на плацдарм для збройної інтервенції проти радянської Росії. У 1918 р. англійські війська розпочали окупацію всього Ірану, вдерлися в Баку (Азербайджан) та Середню Азію.

У Тегерані було створено проанглійський уряд на чолі з Восугом ед-Доуле. Порушивши конституцію, без відома меджлису він підписав англо-іранську угоду, відповідно до якої під контроль англійських радників та інструкторів переходили іранська армія, фінанси, шляхове будівництво, зовнішня торгівля та інші галузі суспільно-економічного життя Ірану.

Окупація спричинила антианглійський рух. Особливо широко він розгорнувся на півночі. **7 квітня 1920 р. в Тебризі** (Іранський Азербайджан) спалахнуло повстання проти влади шаха й Англії, яке очолив лідер азербайджанських автономістів **шейх Мохаммад Хіябані**. Він виступав проти кабальної англо-іранської угоди, вимагав зміцнення національної незалежності, проголошення Ірану республікою, проведення демократичних реформ і автономії для Азербайджану. Повсталі захопили владу в Тебризі та інших містах і районах Іранського Азербайджану. У вересні 1920 р. повстання було придушене. Шейха М. Хіябані та багатьох його прибічників було вбито. В іншій північній провінції Ірану — Гілян **5 червня 1920 р.** було проголошено **Гілянську республіку** й тимчасовий революційний уряд на чолі з **Кучек-ханом**.

До уряду Кучек-хана увійшли представники різних політичних течій і соціальних груп: поміщики, націоналісти, демократи, комуністи. Суперечності між членами уряду і, відповідно, між політичними силами, які вони представляли, послабили республіку. Голова уряду Кучек-хан відкидав аграрну реформу, на якій наполягали комуністи й представники національних меншин, зокрема курди.

Проанглійська політика зазнала поразки, і уряд Восуга ед-Доуле пішов у відставку.

Із виступу К. Ататюрка

Перемога нової Туреччини над англо-французькими і грецькими окупантами була б пов'язана з незрівнянно більшими жертвами або навіть зовсім неможлива, якби не підтримка Росії. Вона допомогла Туреччині і морально, і матеріально. І було б злочином, якби наша нація забула про цю допомогу.

? Чим була цінною допомога радянської Росії для Туреччини?

Слід зазначити, що відносини К. Ататюрка із «червоною» Москвою були досить дивними. За переконаннями він був антикомуністом. Прийшовши до влади, прихильники К. Ататюрка не тільки заборонили комуністичну партію Туреччини, але і втопили в Чорному морі в районі Трабзона її керівників, що пробиралися на батьківщину з радянських закавказьких республік. Дружбу з радянською Росією К. Ататюрк скоріше підтримував за розрахунком, адже це допомогло йому прорвати кільце воєнної блокади з боку Антанти.

■ Греки-біженці в очікуванні евакуації в порту Смирни. 1922 р.

Після відступу грецької армії зі Смирни відбулися небачені погроми грецького, вірменського населення. У Смирні та її околицях не залишилося християн. Близько 400 тис. людей вдалося евакуювати, але 183 тис. греків, 12 тис. вірмен і кілька тисяч асирійців загинули.

У К. Ататюрка не було своїх дітей, проте він мав десятеро прийомних. Серед них — Сабіха Гекчен, льотчиця, яка стала першою у світі жінкою — військовим пілотом-винищувачем. Другий міжнародний аеропорт Стамбула названий на її честь.

Події в Ірані 1919—1922 рр. можна оцінити як національну революцію, основним завданням якої були ліквідація напівколоніальної залежності, збереження єдності країни та проведення в ній модернізації.

■ Реза-шах Пехлеві

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Якими були причини революцій у Туреччині та Ірані? 2. Назвіть лідерів революційних подій у цих державах. 3. Якою була роль радянської Росії в революційних подіях? 4. Якими були наслідки революцій? 5. Які реформи були проведені в Туреччині та Ірані в 1920—1930-ті рр.? Якими були їхні результати? 6. Чому на шляху модернізації Туреччина була більш успішною, ніж Іран? 7. Обговоріть у групах: які чинники сприяли успіху революцій у Туреччині та Ірані? 8. Підготуйте презентації про діяльність Мустафи Кемалю Ататюрка і Реза-шаха Пехлеві.

У країні панувало безладдя. Султан Ахмад-шах ніяк не міг навести в ній лад: на півночі країни до влади прагнули прийти комуністи, на півдні панували англійці, населення потерпало від банд грабіжників, озброєних загонів кочівників. Під загрозою було існування держави. Син селянина, офіцер перських козаків **Реза-хан** очолив похід 4-тисячного загону козаків на столицю Ірану Тегеран. Фактично це був державний переворот. У лютому 1921 р. на вимогу заколотників було створено новий уряд, у якому Реза-хан отримав посаду військового міністра. Через три місяці він усунув від влади прем'єр-міністра й вислав його з країни. Уся влада опинилася в руках Реза-хана, якого підтримувала віддана йому козацька дивізія.

Реза-хан здійснив різкий поворот у зовнішній політиці країни: було ліквідовано політичну залежність від Великої Британії. Він змусив її вивести війська з Ірану. Одночасно було налагоджено відносини з радянською Росією (угода 1921 р.). Реза-хан жорстоко придушив повстанський рух і навів лад у країні.

Шах у цій ситуації перетворився на символічну фігуру. У 1922 р. виник **Національний блок**, який став опорою Реза-хана. Він домігся призначення його прем'єр-міністром. На виборах до меджлісу, заручившись підтримкою республіканців, його блок отримав більшість.

У 1925 р. меджліс під тиском військових призначив Реза-хана верховним головнокомандувачем із необмеженими повноваженнями. Меджліс ухвалив рішення про зречення Каджарської династії та передачу тимчасової влади Реза-хану, а також про скликання Установчих зборів, які мали визначити форму державного правління в Ірані. 12 грудня 1925 р. обрані з прихильників прем'єр-міністра Установчі збори проголосили Реза-хана спадковим шахом Ірану під іменем **Реза-шаха Пехлеві**. В Ірані утвердилася нова династія.

Реза-шах, спираючись на досвід Туреччини та американських радників, почав проведення реформ, спрямованих на модернізацію країни. Фінансові реформи були забезпечені прибутками від продажу нафти. Підґрунтям економічної самостійності країни мала стати індустріалізація.

У 1920—1930-х рр. в Ірані було проведено деякі реформи в галузі культури й побуту; запроваджено світські школи, велику кількість жіночих шкіл, відкрито університет у Тегерані та сільськогосподарський інститут у Кереджі. У 1935 р. було видано декрет про обов'язкове зняття чадри, запроваджено європейську форму одягу, пишні титули замінено прізвищами.

Вплив духовенства на суспільно-політичне життя країни обмежувався, було проведено реформу календаря: замість місячного офіційним стало сонячне літочислення, запроваджувався григоріанський календар. Одночасно придушували будь-які виступи опозиції, селянські повстання.

У зовнішній політиці в 1930-ті рр. Реза-шах пішов на зближення з Німеччиною, прагнучи знайти в ній противагу СРСР та Великої Британії.

У 1937 р. Іран підписав **Саадабадський пакт** (був спрямований проти радянської Росії). У 1938 р. держава відмовилася укласти нову угоду із СРСР, що призвело до майже повного припинення радянсько-іранської торгівлі (раніше становила майже 40 % зовнішньоторговельного обігу Ірану). Територію Ірану як плацдарм для здійснення своїх завойовницьких планів намагалася використати Німеччина.

§ 57. Країни Латинської Америки

МЕТА

- характеризувати розвиток країн Латинської Америки у 1920—1930-ті рр.
- розповідати про видатних історичних діячів цього періоду

ДАТИ

15 серпня 1914 р. — початок судноплавства через Панамський канал

1922—1924 рр. — рух тенентистів

1920-ті рр. — антиолігархічні революції

1928—1929, 1932—1935 рр. — війна Чако

1933 р. — початок урядом США політики «доброго сусіда»

1933—1934 рр. — революція на Кубі

У 1920-ті рр. у країнах Латинської Америки стало популярним гасло зміцнення національної незалежності та усунення впливу інших держав. Це спонукало уряди деяких країн до проведення реформ. Ліберальний реформізм у Латинській Америці формувався під впливом європейських і північноамериканських ліберальних ідей, але він вирішував дещо ширше коло питань: демократизація політичного життя, розвиток національних економік і послаблення залежності від провідних країн світу й транснаціональних корпорацій. Найбільш радикальні реформи в першій чверті ХХ ст. були проведені в Аргентині, Чилі, Уругваї та Мексиці.

Так, в **Аргентині** президент **Іпполіто Ірригоєн** (1916—1922, 1928—1930 рр.) підвищив заробітну плату, дозволив діяльність профспілок, запровадив 8-годинний робочий день, двотижневу оплачувану відпустку і пенсійне забезпечення. Було обмежено працю підлітків і дітей.

Уряд наважився на проведення земельної реформи, згідно з якою з державного фонду селянству було передано 7,6 млн га землі. Реформа також захищала права орендарів. Крім того, відкривалися школи в сільській місцевості, було проведено університетську реформу.

Схожу політику в 1920-ті рр. проводив президент **Чилі Артуро Алессандрі**. Більшою мірою вона стосувалася робітничого законодавства.

В **Уругваї** реформи розпочалися ще на початку ХХ ст. за президентства **Хосе Батлье-і-Ордоньеса**. Завдяки своєчасним змінам у країні вдалося стабілізувати ситуацію й забезпечити сталий демократичний розвиток.

Було створено значний державний сектор економіки. Приватні підприємці мали відраховувати частину прибутків на соціальні потреби. Держава стала проводити протекціоністську політику. Було запроваджено 8-годинний робочий день, встановлено офіційний мінімум заробітної плати, введено пенсійне забезпечення, допомогу з безробіття, безкоштовну освіту. Розгорнулося будівництво дешевого житла, шкіл, медичних установ.

Крім того, у країні було проведено демократичну реформу виборчої системи, обмежено права президента, забезпечено права опозиції. Церква була відділена від держави, скасовано смертну кару.

У **Мексиці** внаслідок революції 1910—1917 рр. до влади прийшла нова політична еліта. В умовах формального збереження демократичних свобод у країні було встановлено **режим «революційного каудилізму»** (каудиліо — вождь).

У 1920 р. у результаті повстання та наступних президентських виборів країну очолив **Альваро Обрегон** — колишній революційний генерал. Він пообіцяв реалізувати всі завоювання революції, які були закріплені в конституції країни. Селяни отримали 700 тис. га поміщицьких земель. Було підвищено заробітну плату. Держава суворо контролювала дотримання робітничого законодавства.

Ліберальний реформізм початку 1920-х рр. натрапив на опір правих сил, які були представлені земельною аристократією. Під їхнім тиском відбувся деякий відхід від здобутих позицій.

Перша світова війна безпосередньо не торкнулася країн Латинської Америки, проте мала значні наслідки для їхнього розвитку. Збільшення споживання сільськогосподарської продукції та сировини в країнах, що брали участь у війні, призвело до зростання цін на них. Це збільшило прибутки латиноамериканських країн, які були використані для розвитку промисловості. У країнах формувалися національний капітал і робітничий клас, який відверто заявляв про свої права. До невирішеного аграрного питання додалися проблеми, властиві промислово розвиненим країнам. Війна також призвела до згорання капіталовкладень європейських держав, чим негайно скористалися Сполучені Штати. Після відкриття в 1914 р. Панамського каналу, який став їхньою власністю, посилювався вплив США.

■ Іпполіто Ірігоєн

■ Повстання в Ріо-де-Жанейро, яке започаткувало в Бразилії рух тенентистів. 1922 р.

■ Фелікс Урибуру

В Аргентині президент **Марсело Торквато де Альвеар** (1922—1928 рр.) пішов на компроміс із правими силами, згорнувши реформи. Повернення на президентську посаду І. Ірігоєна та нова хвиля реформ були перервані переворотом генерала **Фелікса Урибуру**, який правив протягом 1930—1932 рр.

У Чилі діяльність президента А. Алессандрі в 1924 р. була перервана військовими. Заколотники, виступаючи під гаслом створення сильної національної держави, згорнули демократичні реформи й жорстоко розправилися з робітничими організаціями. Натомість запровадили: 8-годинний робочий день, пенсійне забезпечення, створення профспілок й укладення колективних договорів.

Наступного року було відновлено конституційний порядок. Нова конституція закріпила в країні президентську форму правління.

Проте лідер заколотників **Карлос Ібаньес** домогся перемоги на президентських виборах і в 1927—1931 рр. установив свою особисту диктатуру. У своїх діях він наслідував політику Б. Муссоліні в Італії.

У Мексиці наступником А. Обрегона став генерал **Плутарко Еліас Кальєс** (1924—1928 рр.). Він виступав за продовження революції. За час його президентства між селянством було додатково розподілено 3,2 млн га землі. Під гаслом боротьби з імперіалізмом він пішов на конфлікт з американськими корпораціями, особливо нафтодобувними. Щоб показати «революційність» свого уряду, П. Е. Кальєс наважився на конфлікт із католицькою церквою. Це ледь не розв'язало в країні нову громадянську війну. У 1926—1927 рр. у країні діяли збройні загони *крістерос* — прихильників церкви, яких активно підтримувала земельна аристократія.

Зрозумівши, що подальша «революційність» може призвести до нового внутрішнього конфлікту, уряд П. Е. Кальєса поступово згорнув свої реформи. Таким чином, «революційний каудилізм» вичерпав себе, забезпечивши поступовий перехід від революції до стабільного життя.

На Кубі, яка після тривалої національно-визвольної війни лише формально стала незалежною республікою, панували революційні настрої. На цій хвилі в 1925 р. на посаду президента країни було обрано героя війни генерала **Херардо Мачадо-і-Моралеса**. Проте він виявився жорстоким диктатором, який намагався наслідувати Б. Муссоліні. Skorиставшись економічним піднесенням, Х. Мачадо-і-Моралес став ініціатором широкої кампанії будівельних робіт, які мали знизити безробіття та створити на острові сучасну інфраструктуру. Через стрімкий розвиток будівництва будівельні компанії швидко збагатіли, країною почала ширитися масштабна державна корупція. Це призвело до революції 1933—1934 рр.

Прикладом боротьби із засиллям олігархів та американських компаній стала збройна боротьба в **Нікарагуа** під проводом **Августо Сандіно**. У 1926 р. під час повстання, організованого ліберальною партією проти земельних олігархів, він очолив один зі збройних загонів. У події втрутилися США, які окупували країну й примусили лібералів припинити виступи. Проте А. Сандіно відмовився скласти зброю і з 30 прихильниками розпочав збройну боротьбу проти окупантів. Незабаром його загін уже налічував декілька тисяч бійців. Повсталі проголосили своєю метою вигнання окупантів, відновлення справжнього суверенітету країни,

встановлення демократичної влади. Здійснивши рейди плантаціями американських компаній, повсталі за підтримки народу оточили столицю. Проамериканський уряд був змушений погодитися на переговори. У 1933 р. з країни були виведені американські війська, а А. Сандіно розпустив свою армію. Однак плантатори не бажали поступатися владою. А. Сандіно було підступно вбито, а владу в країні захопила родина **Анастасіо Самоси**. Він установив диктаторський режим, що проіснував до 1979 р. і був повалений у результаті народної революції.

Не всі країни Латинської Америки пережили період ліберального реформізму. Так, у Бразилії кавові плантатори не бажали поступатися владою та що-небудь змінювати. За таких умов ініціативу в боротьбі за демократизацію життя країни взяли на себе молоді офіцери — **тенентисти** (від порт. *tenente* — лейтенант). У 1922 р. вони здійснили заколот у Ріо-де-Жанейро, але він був жорстоко придушений. Не змирившись із поразкою, тенентисти в 1924 р. захопили головний промисловий центр країни Сан-Паулу. Проте не маючи програми змін і не залучивши населення, вони опинилися в оточенні урядових військ. Прорвавши блокаду, тенентисти рушили в рейд країною. У цей час відбулося повстання у військових гарнізонах на півдні Бразилії, яке очолив **Луїс Карлос Престес**. Об'єднавшись із повстанцями із Сан-Паулу, Л. К. Престес повів країною «непереможну колону», завдаючи поразки урядовим військам. За два роки вона пододала 25 тис. км. Проте нечисленність «колоні» (1,5—4 тис. бійців), маневрений характер боротьби не дозволяли тенентистам установити тісний зв'язок із населенням. Зрештою під тиском урядових військ «колона» відступила в Болівію, де була інтернована.

Незважаючи на поразку, рух тенентистів розхитав олігархічний режим і створив умови для його демократизації.

Економічна криза 1929—1933 рр., яка суттєво вплинула на економіку латиноамериканських країн, ще більше зміцнила курс на позбавлення залежності від європейських держав і США. Унаслідок цього відчутно знизилися надходження від експорту. На складах накопичилася значна кількість сільськогосподарської продукції, яку доводилося знищувати, щоб хоч якось утримати ціни від стрімкого падіння. Криза показала всю небезпечність збереження економічної залежності. Це привело до зближення країн Латинської Америки з Німеччиною та Італією, які конкурували зі США та Англією. Проте головною метою урядів Латинської Америки був пошук виходу зі скрутного становища.

Вихід вбачався у здійсненні індустріалізації, яка мала компенсувати неспроможність імпорту машин та обладнання. Для розвитку власної промисловості місцевому капіталу були надані пільги. Держава почала вкладати кошти в розвиток промисловості, що сприяло виникненню державного сектору економіки. Уряд намагався змінити структуру експорту, щоб зменшити його залежність лише від одного виду продукції, встановлював контроль за діяльністю іноземного капіталу. В Аргентині, Мексиці, Болівії було націоналізовано нафтодобувну промисловість.

Отже, у Латинській Америці, як і в країнах Заходу, криза призвела до посилення державного регулювання економіки. Проте форми проведення перетворень були різними. У Бразилії реформи були проведені за президентства **Жетуліо Варгаса** (1930—1945,

■ Жетуліо Варгас

За роки правління Ж. Варгаса у Бразилії було здійснено індустріалізацію, введено протекціоністські митні податки, розвідано й розпочато експлуатацію природних родовищ (боксити, залізна руда, нікель, золото). Освоювалися нові землі. У соціальній сфері було запроваджено страхування й трудове законодавство, введено 8-годинний робочий день, пенсії і відпустки, визначено розмір мінімальної заробітної плати тощо. Значні кошти було виділено на розвиток освіти і культури. У країні проводили соціальні реформи й водночас придушували робітничий рух.

■ А. Сандіно зі своїми бійцями. 1933 р.

У 1924 р. Мексика стала першою в Західній півкулі країною, яка визнала СРСР і встановила з ним дипломатичні відносини.

У 1920—1930-х рр. спалахнуло декілька міждержавних конфліктів, які були зумовлені невизначеністю кордонів у важкодоступних регіонах. Зокрема, йдеться про конфлікти між Перу й Еквадором, Перу й Колумбією, Перу й Чилі, Чилі й Болівією, Парагваєм і Болівією. Найбільш серйозними стали збройні конфлікти між Перу й Колумбією і Летісійська війна (1932—1934 рр.), у якій Перу зазнала поразки, та війна Чако (1928—1929, 1932—1935 рр.), упродовж якої Болівія так і не змогла здолати Парагвай.

■ Agrippe Cerda

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Якими були наслідки Першої світової війни для країн Латинської Америки?
2. Що таке ліберальний реформізм? Чи був він закономірним явищем?
3. Які реформи було проведено у 1920-ті рр. у Мексиці, Аргентині, Чилі, Уругваї?
4. Хто такі тенентисти? У якій країні вони діяли, за що виступали?
5. Які реформи було проведено у 1930-ті рр. у Мексиці, Бразилії та Аргентині?
6. Чому в країнах Латинської Америки неодноразово відбувалися збройні виступи, військові перевороти?
7. Як розвивалися відносини між США та країнами Латинської Америки? Чому США скоригували свою політику щодо країн регіону в 1930-ті рр.?
8. Порівняйте реформи 1920-х і 1930-х рр. у країнах Латинської Америки. Відповідь подайте у вигляді таблиці.
9. Обговоріть у групах: що спільного й відмінного було між ліберальним реформізмом і «революційним каудилізмом»?

1951—1954 рр.). Він прийшов до влади на хвилі боротьби з традиційною олігархією, користуючись значною підтримкою населення.

У зовнішній політиці Ж. Варгас лавірував між США та країнами-агресорами. Якийсь час він навіть копіював у поведінці Б. Муссоліні. Зрештою Бразилія вступила в Другу світову війну на боці антигітлерівської коаліції. 30-тисячний бразильський корпус брав участь у бойових діях в Італії.

В Аргентині курс на імпортозамінну індустріалізацію здійснювався в умовах військової диктатури. Проте економічної незалежності досягти не вдалося, хоча Аргентина і стала аграрно-індустріальною країною.

У Чилі схожі реформи провів уряд Народного фронту на чолі з президентом Агірре Серда.

Найбільш ґрунтовні перетворення здійснив у Мексиці президент Ласаро Карденас (1934—1940 рр.). За часи його правління було знищено панування латифундій, націоналізовано залізницю та нафтову промисловість, утвердився демократичний устрій.

Важливою політичною подією в Латинській Америці стала революція на Кубі 1933—1934 рр., у результаті якої було повалено диктатуру Х. Мачадо-і-Моралеса й проведено демократичні та соціальні реформи (зокрема, обмежено вплив іноземного капіталу), ініціатором яких став Антоніно Гітерас. Однак реформи не були завершені. Унаслідок перевороту сержанта Фультенсіо Батісти владу в країні захопили праві сили. Проте вони не наважилися скасувати завоювання революції, і в 1940 р. на Кубі була прийнята нова демократична конституція, яка закріпила соціальні гарантії та необхідність проведення аграрної реформи.

Із кінця XIX ст., особливо після американсько-іспанської війни 1898 р., щодо країн Латинської Америки США безсоромно застосували політику «великого дрючка», «дипломатію канонерок» та «дипломатію долара». Американські війська неодноразово здійснювали збройну агресію проти країн регіону. У 1915 р. вторгнення зазнали Гаїті, у 1916 р. — Домініканська Республіка, у 1916—1917 рр. — Мексика, у 1917 р. — Куба, у 1918 р. — Панама, у 1919 р. — Гондурас та Коста-Рика, у 1920 р. — Гватемала, у 1924 р. — вдруге Гондурас, а в 1927 р. — Нікарагуа.

Американські монополії експлуатували природні ресурси (нафта, мідь, олово, деревина тощо). У деяких країнах політичне життя оберталось навколо представництва якоїсь впливової американської компанії. Так, «Юнайт Фрутс» повністю панувала в Центральній Америці. Кубу й Пуерто-Рико США взагалі фактично перетворили на свої колонії.

Посилення антизахідних, особливо антиамериканських, настроїв у країнах регіону змусило США скоригувати свою політику в Латинській Америці. Президент Т. Рузвельт заявив, що США проводитимуть політику «доброго сусіда» і не вдавтимуться до інтервенції (у 1933 р. вони вивели свої війська з Нікарагуа). США стали поклагатися на розвиток міжамериканського співробітництва на засадах рівності. Така політика сприяла послабленню впливу Німеччини та Італії в Латинській Америці, створила умови для вступу країн Латинської Америки в Другу світову війну на боці антигітлерівської коаліції (19 країн регіону оголосили війну Японії, Італії, Німеччині та стали членами ООН). Безпосередню участь у війні взяли Бразилія та Мексика.

**УКРАЇНА І СВІТ
НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ
СВІТОВОЇ ВІЙНИ.
ПОЧАТОК ВІЙНИ**

МЕТА

- характеризувати політику «умиротворення» агресора
- вказувати причини і наслідки політики «умиротворення»
- розкривати негативний вплив політики «умиротворення» на міжнародні відносини

ДАТИ

- Березень 1938 р.** — аншлюс Австрії
- 29—30 вересня 1938 р.** — Мюнхенська конференція керівників урядів Англії, Франції, Німеччини та Італії
- 27 лютого 1939 р.** — визнання Англією та Францією уряду Ф. Франко в Іспанії
- 15 березня 1939 р.** — окупація Чехословаччини Німеччиною

ПРИЧИНИ ПОЛІТИКИ
«УМИРОТВОРЕННЯ»

Сподівання західних політиків на війну Німеччини проти СРСР

Зосередження громадськості Англії та Франції на внутрішніх проблемах, спричинених економічною кризою 1930-х рр.

Стойкі пацифістські настрої в більшості населення Англії та Франції, небажання чергової світової війни

Недооцінювання А. Гітлера лідерами держав Заходу

Продовження лідерами Англії та Франції курсу на послаблення Версальсько-Вашингтонської системи

Повне усунення США від втручання в європейські справи

§ 58. Політика «умиротворення» агресора та її крах

У другій половині 1930-х рр. мир означав збереження Версальсько-Вашингтонської системи, яка, незважаючи на недоліки, забезпечувала відносну стабільність і визнавала силу права. Ця система містила принцип запобігання міжнародним кризам, який передбачав колективні дії проти агресора через Лігу Націй. Проте колективної відсічі не вийшло через загострення взаємного суперництва в пошуках шляхів подолання економічної кризи.

Колективний опір агресорам потребував застосування різноманітних, у тому числі силових методів. Однак людей жахала навіть думка про війну. Розуміння цілісності й неподільності світу не було притаманним тодішній суспільній свідомості. Такі настрої знайшли своє відображення в політиці «умиротворення», яка вела країни до пасивності та зайвої обережності.

Прихід до влади А. Гітлера не одразу був сприйнятий як поворотний у політиці Німеччини. Тривалий час у його особі вбачали лише сильного національного лідера, який прагне відновити справедливість. Плани нацистів про переділ світу спочатку розцінювалися як данина націоналістичній риторичі й не сприймалися серйозно. Лідери Англії і Франції не бачили причин для зміни політичного курсу, який активно впроваджувався в 1920-х рр. і був спрямований на поступове послаблення тягаря Версальської системи.

Особливо слід сказати про позицію США. Економічна криза змусила зосередити увагу суспільства на внутрішніх проблемах. Наростання напруженості у світі породило в США прагнення відгородитися від усього світу. Після прийняття в 1935 р. закону про нейтралітет найбагатша й найвпливовіша країна світу, здавалося, випала зі світової політики. Це різко підвищило шанси агресора.

А. Гітлер висував нові й ще зухваліші претензії. Вони ставали об'єктами обговорення, і врешті-решт територіальні домагання Німеччини задовольнялися.

Приєднання Австрії було одним із важливих завдань зовнішньої політики Німеччини. У лютому 1938 р. канцлер Австрії К. Шушніг підписав із Німеччиною угоду, яка поставила Австрію під контроль Німеччини. **12 березня 1938 р.** німецькі війська за підтримки австрійських нацистів окупували Австрію. Наступного дня австрійський фашист А. Зейсс-Інкварт проголосив воз'єднання Австрії з Німецькою імперією (аншлюс Австрії). Ні великі держави, ні Ліга Націй ніяк не прореагували на це. Протест висловив тільки СРСР.

Наступним об'єктом агресії стала Чехословаччина. Німеччина зажадала відібрати Судетську область, де проживало 3 млн німців. 13 вересня 1938 р. судетські нацисти вчинили заколот. Придушивши його, Німеччина почала загрожувати Чехословаччині розправою. Проте співвідношення сил було не на користь Німеччини. До того ж уряд СРСР, відповідно до договору 1935 р., запропонував Чехословаччині всебічну допомогу.

Виникла міжнародна криза. Для її розв'язання Н. Чемберлен двічі зустрічався з А. Гітлером. Вони домовилися, що конфлікт буде вирішено в Мюнхені. Під час зустрічі А. Гітлер заявив, що Судетська область — остання територіальна вимога Німеччини

в Європі. Англія та Франція, у свою чергу, висунули ультиматум чехословацькому уряду про негайну передачу Німеччині територій ЧСР, заселених німцями. За спиною Чехословаччини глави урядів Великої Британії, Франції, Німеччини та Італії **29—30 вересня 1938 р.** уклали **Мюнхенську угоду**. До Німеччини відійшли всі прикордонні західні та північно-західні райони Чехословаччини. Загалом ЧСР втратила 20 % населення і майже 50 % важкої промисловості, усі прикордонні укріплення. Кордон із Німеччиною став проходити за 40 км від Праги.

Мюнхенська угода зобов'язала ЧСР задовольнити також претензії Польщі та Угорщини. Польщі було передано Тешинську Силезію, Угорщині — частину Словаччини й Карпатської України (за I Віденським арбітражем). Чехословаччина перетворилася на федеративну державу.

Мюнхенська угода означала перетворення Німеччини на найсильнішу державу Центральної Європи. Усі малі держави цього регіону зрозуміли, що ні Ліга Націй, ні Англія та Франція не можуть гарантувати їхній суверенітет, і пішли на зближення з Німеччиною. У цьому розумінні Мюнхенська угода була стратегічною поразкою Англії та Франції, що наблизила початок війни.

Однак на той час результати змови були сприйняті на Заході з полегшенням. Хибність своїх дій лідери Англії і Франції зрозуміли не одразу. 27 лютого 1939 р. уряди цих країн визнали режим Ф. Франко в Іспанії, який активно підтримували Німеччина та Італія. 15 березня 1939 р. німецькі війська окупували Чехію і Моравію, Словаччина була проголошена незалежною, а Угорщина захопила всю Карпатську Україну.

Далі А. Гітлер почав вимагати від Польщі згоди на передачу Німеччині Данцига й побудову через польський коридор екстериторіальної траси, яка б зв'язала Німеччину із Пруссією. Німецькі війська вступили в Мемельську область (Клайпеда), яка належала Литві. **У квітні 1939 р.** Італія здійснила агресію проти Албанії й захопила її.

Крах політики «умиротворення» став очевидним. Суспільство почало вимагати від урядів рішучих дій у ставленні до Німеччини. Англія і Франція обмінялися нотами про взаємну допомогу на випадок агресії та надали відповідні гарантії державам, які мали спільний кордон із Німеччиною. Почалися приготування до війни.

Виникнення безпосередньої загрози війни вимагало від урядів Англії і Франції зближення із СРСР, якого в попередні роки старанно намагалися усунути з європейської політики.

Протягом 1920—1930-х рр. політика СРСР зазнала суттєвих змін. Зрозумівши нездійсненність найближчим часом світової революції, радянське керівництво шукало виходу з міжнародної ізоляції. Під час кризи 1930-х рр. СРСР прагнув використати суперечності між країнами Заходу, щоб забезпечити перетворення першої п'ятирічки. Невдовзі стало зрозуміло, що дії Німеччини та Японії загрожують безпеці СРСР. Це змінило його зовнішньополітичну доктрину. Загроза з боку Японії змусила СРСР піти на зближення з Чан Кайші та рекомендувати КПК діяти спільно із Гомінданом у боротьбі проти Японії.

СРСР виступив за створення системи колективної безпеки і стримування агресорів. У 1933 р. були встановлені дипломатичні відносини зі США, а в 1934 р. СРСР прийняли до Ліги Націй як члена Ради, що означало визнання його великою державою. У 1935 р. були укладені угоди із Францією та Чехословаччиною про взаємодопомогу.

Заява В. Черчилля для преси щодо Мюнхенської угоди (21 вересня 1938 р.)

Розчленування Чехословаччини під тиском Англії та Франції рівносильно повній капітуляції західних демократій перед нацистською загрозою застосування сили. Такий крах не принесе миру або безпеки ні Англії, ні Франції. Навпаки, він поставить ці дві країни у становище, яке поступово буде слабшати і ставати небезпечнішим. Одна лише нейтралізація Чехословаччини означає звільнення 25 німецьких дивізій, які загрожуватимуть Західному фронту. Крім того, вона відкриє нацистам шлях до Чорного моря. Йдеться про загрозу не тільки Чехословаччині, але й свободі й демократії всіх країн. Думка, наче можна підтримати безпеку, кинувши малу державу на поталу вовкам, — є фатальною помилкою. Воєнний потенціал Німеччини зростатиме впродовж короткого часу значно швидше, ніж Англія та Франція зможуть завершити заходи, необхідні для оборони.

? 1. Чому В. Черчилль виступив проти Мюнхенської угоди? Як він наводить аргументи? 2. Чи справдились прогнози В. Черчилля?

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Чому не було створено системи колективної відсічі агресорам? 2. З'ясуйте причини виникнення політики «умиротворення». Охарактеризуйте прихильників цієї політики. 3. Якими були наслідки аншлюсу Австрії та Мюнхенської угоди? Дайте оцінку Мюнхенській угоді. 4. Чому політика «умиротворення» зазнала краху? 5. Порівняйте рівень консолідації сил агресії та міць системи колективної безпеки. 6. Якою була позиція СРСР щодо Мюнхенської угоди? 7. Складіть перелік дій урядів Англії та Франції, що можна віднести до проявів політики «умиротворення».

§ 59. Утворення осередків Другої світової війни. Формування «осі Берлін—Рим—Токіо»

МЕТА

- визначати причини появи осередків Другої світової війни
- характеризувати зміст міжнародних відносин у першій половині 1930-х рр.
- розповідати про дії держав-агресорів

ДАТИ

- 1931—1932 рр.** — окупація Японією Маньчжурії
- 1933 р.** — вихід Японії та Німеччини з Ліги Націй
- 1933 р.** — встановлення дипломатичних відносин між США та СРСР
- 1934 р.** — прийняття СРСР до Ліги Націй
- 1935 р.** — англо-німецька морська угода
- 1935 р.** — укладення франко-радянського і радянсько-чехословацького договорів
- 1935—1936 рр.** — агресія Італії проти Ефіопії
- 1936—1939 рр.** — громадянська війна в Іспанії
- 25 листопада 1936 р.** — укладення Німеччиною та Японією Антикомінтернівського пакту
- 6 листопада 1937 р.** — приєднання Італії до Антикомінтернівського пакту. Створення «осі Берлін—Рим—Токіо»

- Німецька карикатура на Версальську систему

? Які наслідки Версальського договору відображає карикатура?

Світова економічна криза загострила міжнародні відносини та призвела до появи осередків нової війни. На відміну від Першої світової війни, у 1930-ті рр. війни прагнули лише кілька держав. Це робило можливим усунути загрозу війни в разі спільних дій усього співтовариства.

На початку 1930-х рр. навряд чи хто з тогочасних політиків наважився б стверджувати, що до кінця десятиліття може спалахнути нова світова війна. У першу чергу їх непокоїли питання, як можна пом'якшити наслідки кризи. Перш за все вони вважали, що необхідно зменшити військові витрати (це передбачалося шляхом скорочення озброєнь та армій або створення спеціальної системи міжнародної безпеки для полегшення фінансового тягаря репарацій і боргів).

У січні 1930 р. у Лондоні відкрилася міжнародна конференція з обмеження морських озброєнь. На ній було здійснено спробу поширити умови Договору п'яти держав на інші класи бойових кораблів: крейсери, есмінці, підводні човни. У повному обсязі питання розв'язати не вдалося: Франція та Італія відмовилися підписати угоду. США, Англія, Японія домовилися щодо крейсерів та есмінців дотримуватися співвідношення 5 : 5 : 3. Щодо підводних човнів запроваджувався принцип рівності флотів.

У лютому 1932 р. в Женеві відкрилася конференція із роззброєння. Із самого початку з'ясувалося, що кожна велика держава думала не про роззброєння, а про отримання односторонньої вигоди. Конференція закінчилася нічим.

У 1931 р. США запропонували на один рік оголосити мораторій (відстрочку) із виплати боргів і репарацій. Ця пропозиція була прийнята. У 1932 р. вирішили взагалі ліквідувати репараційні зобов'язання Німеччини. Країни-боржники, зі свого боку, просто припинили сплачувати борги США. Здавалося, що був створений прецедент колективних дій перед спільною загрозою.

Проте майже одночасно США ввели високі митні податки, а Велика Британія відмовилася від «золотого стандарту». Цими діями вони спровокували митні й валютні «війни», що дезорганізувало світову торгівлю і ще більше поглибило кризу.

Перемогло прагнення вирішувати економічні проблеми не спільно, а поодино, коли кожна країна намагалася перекласти тягар кризи на сусіда. У результаті зросло економічне суперництво та зменшилася можливість чинити спільний опір перед загрозою війни.

Тим часом активізувалися держави, які були готові йти на злам існуючої системи міжнародних відносин і встановлення своєї гегемонії у світі.

Перший осередок війни виник на Далекому Сході. **Восени 1931 р.** японські війська окупували територію Маньчжурії — важливу в стратегічному й економічному відношенні частину Китаю. Напад стався після провокаційного вибуху, влаштованого Японією на залізниці неподалік Мукдена. Китай обмежився поданням скарги до Ліги Націй.

На загарбаній території японський уряд у 1932 р. створив маріонеткову державу Маньчжоу-Го, призначивши її правителем останнього китайського імператора Пу І. Виправдовуючи агресію, Японія заявляла про загрозу проникнення СРСР у цей регіон і як приклад наводила китайсько-радянський конфлікт 1929 р. і підтримку Радянським Союзом китайських комуністів.

Дії Японії спонукали світове товариство вжити відповідних заходів. Ліга Націй на прохання Китаю створила спеціальну комісію для вивчення проблеми. Комісія рекомендувала вивести японські війська й передати Маньчжурію під міжнародний контроль. Проте Японія не була засуджена як агресор. Рада Ліги Націй заявила, що Маньчжурія є невід'ємною частиною Китаю, і не визнала Маньчжоу-Го. У відповідь Японія в 1933 р. демонстративно вийшла з Ліги Націй. Передбачені на цей випадок санкції проти Японії не були запроваджені. США та Англія домоглися укладення між Японією і Китаєм компромісного миру: Японія виводить свої війська із Шанхаю, який вона захопила напередодні, а Китай визнає Маньчжоу-Го. Уперше у світі агресія країни залишилася безкарною.

У 1937 р. Японія розв'язала вже відкриту війну проти Китаю, завоювавши його найбільш розвинені райони. Так, для Китаю Друга світова війна почалася вже в 1937 р.

У 1935 р. цим скористалася Італія. Вона вважала себе обділеною за результатами Першої світової війни і не приховувала загарбницьких планів, до яких належали й наміри завоювання Ефіопії.

3 жовтня 1935 р. 250-тисячна італійська армія, озброєна авіацією і танками, вдерлася на територію Ефіопії. Ефіопська армія

Зі спогадів імператора Маньчжоу-Го Пу І

У серпні 1932 р. було оформлено таємну угоду між Японією і Маньчжоу-Го. Основним змістом її було таке: охорона державної безпеки і громадського порядку в Маньчжоу-Го повністю покладається на Японію, вона контролюватиме залізниці, порти, водні й повітряні шляхи. Японія має право проводити розвідку надр і будувати копальні (шахти), японці можуть призначатися на посади в Маньчжоу-Го, Японія має право переселяти в Маньчжоу-Го японців. Японія прислала свого посла в Маньчжоу-Го, саме він став справжнім правителем цієї території, справжнім імператором Маньчжоу-Го.

У травні 1932 р. на північний схід прибула комісія Ліги Націй для дослідження так званого маньчжурського питання. 3 травня відбулася моя зустріч із членами комісії, яка тривала не більш як півтори години. На ній мені поставили два питання: як я прибув на північний схід і як було засновано Маньчжоу-Го. Я слухняно став говорити те, що мені було наказано. Члени комісії кивали головами, посміхалися і більше нічого не питали. Потім разом сфотографувалися, випили шампанського і побажали один одному здоров'я. Комісія поїхала.

Комісія заявила, що вона розуміє, чому Японія вважає Маньчжурію життєво важливою лінією. Вона не раз підкреслювала, що поважає інтереси Японії на північному сході Китаю, і навіть розглядала події 1931 р. як акт самозахисту Японії.

Із початку 1933 р., після виходу з Ліги Націй, Японія почала ще більш відкрито збільшувати свою армію й розширювати свою підготовку до війни. Особливо посилилися її приготування до захоплення всієї території Китаю та зміцнення тилу.

? 1. Про які події згадує Пу І? 2. Як він оцінює дії Японії щодо Китаю? 3. Як автор описує дії комісії Ліги Націй? Спробуйте пояснити таку позицію Ліги Націй. 4. Яке місце описані події посідають у розвитку міжнародних відносин 1930-х рр.?

Позиції сторін на Лондонській конференції щодо роззброєння

Франція вважала, що вирішенню питання про роззброєння має передувати створення міжнародної армії під зверхністю Ліги Націй. Її основний противник Німеччина вимагала усунення всіх обмежень Версальського договору. Англію насамперед цікавили проблеми ліквідації підводних човнів і хімічної зброї. США виступали за скорочення сухопутних сил. СРСР вимагав поставити на порядок денний конференції питання про загальне або пропорційно поступове роззброєння. Італія пропонувала спочатку на рік ввести мораторій на нарощування озброєння. Японія вимагала визнання її особливої ролі на Далекому Сході і в басейні Тихого океану.

■ Імператор Маньчжоу-Го Пу І

■ Італійська армія в Ефіопії. 1935 р.

■ Виступ імператора Ефіопії Хайле Селассія, у якому він звернувся до Ліги Націй по допомогу. Проте більшість членів організації навіть не побажала слухати його. 1935 р.

? Чим була зумовлена така реакція членів Ліги Націй?

чинила завзятий опір. Проте сили були нерівними. Рада Ліги Націй оголосила Італію агресором і зобов'язала всіх членів організації застосувати до неї економічні санкції. США й Велика Британія заявили про нейтралітет і відмовилися постачати Ефіопії сучасну військову техніку. Тим самим жертва й агресор були поставлені на один рівень.

У травні 1936 р. Італія оголосила про завоювання всієї Ефіопії. Народ Ефіопії розпочав партизанську боротьбу проти агресорів, яка завершилася в 1941 р. звільненням країни за підтримки Англії.

Після приходу до влади А. Гітлера Німеччина приєдналася до групи держав-агресорів. До 1933 р. становище Німеччини в межах Версальської системи було значно полегшено. Вона припинила сплачувати репарації. На переговорах щодо роззброєння в 1932 р. їй було обіцяно рівноправність в озброєнні. Навіть обговорювалося питання про повернення Німеччині колоній.

Перегляд умов Версальського договору для А. Гітлера був лише першим кроком на шляху до світового панування. Наступним мало стати об'єднання всього німецького народу в одній державі. Це передбачало приєднання Австрії, населених німцями районів Франції, Бельгії, Чехословаччини, Польщі та Литви. Далі планувалося завоювання «життєвого простору» на сході. Заволодівши сировинними й аграрними ресурсами Східної Європи, Німеччина, на думку А. Гітлера, могла здобути перемогу в боротьбі за світове панування.

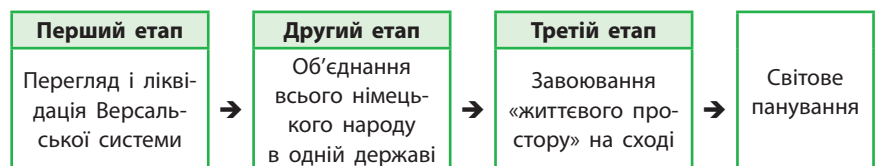
Кожен із визначених А. Гітлером кроків означав шлях до повної ліквідації Версальської системи і докорінну зміну міжнародних відносин. Це був шлях до війни.

Свідченням рішучих намірів А. Гітлера став вихід Німеччини з Ліги Націй у жовтні 1933 р. і здійснена у 1934 р. невдала спроба приєднати Австрію.

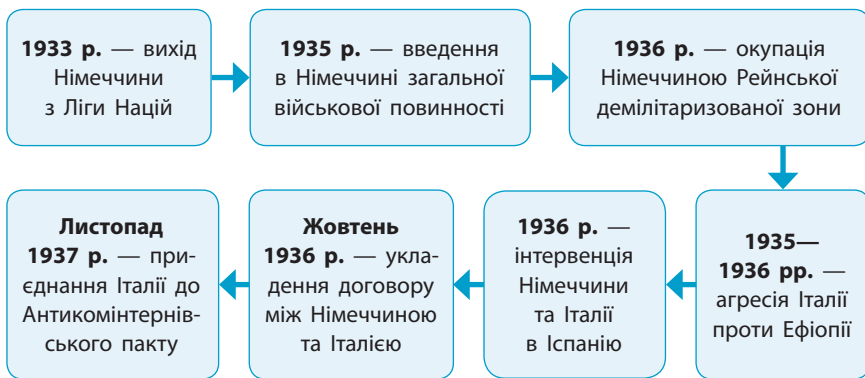
Переломним став 1935 р. Після виплати Францією компенсації за вугільні шахти земля Саар унаслідок плебісциту відійшла до Німеччини. Також Німеччина відмовилася від статей Версальського договору, які забороняли їй мати військову авіацію, оголосила про запровадження загальної військової повинності й формування армії із 36 дивізій. Між Великою Британією та Німеччиною в 1935 р. було укладено військово-морську угоду. За цією угодою Німеччині було дозволено мати флот більший, ніж французький. Угода була вже двостороннім порушенням Версальської системи.

Такий розвиток подій занепокоїв найближчих сусідів Німеччини. Європейська дипломатія почала активно обговорювати ідею створення системи колективної безпеки із залученням СРСР. У 1934 р. СРСР було прийнято до Ліги Націй. У травні 1935 р. СРСР та Франція уклали угоду про взаємодопомогу. Аналогічний договір було укладено між СРСР та ЧСР. За їхніми умовами сторони

■ Шлях А. Гітлера до світового панування

■ Виникнення осередків війни в Європі

були зобов'язані надавати одна одній допомогу. Проте ратифікацію цього договору Франція відклала, використовуючи сам факт підписання угоди як засіб тиску на Німеччину. На Заході ще панували антирадянські настрої. Зрозумівши це, А. Гітлер наважився на більш рішучі дії: у березні 1936 р. німецькі війська були введені в Рейнську демілітаризовану зону. Ні Англія, ні Франція, ні Ліга Націй не застосували передбачених у цьому випадку заходів.

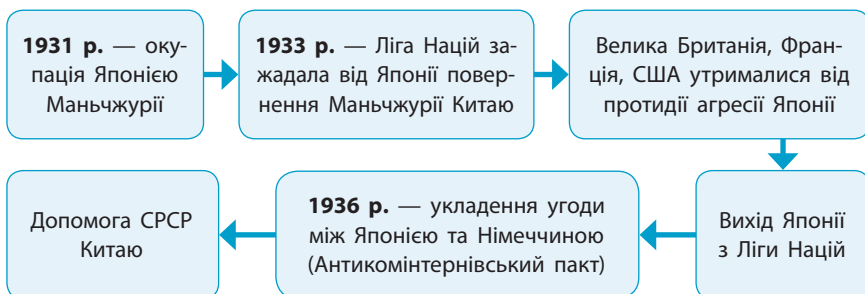
У Німеччині йшла відкрита підготовка до війни. Таким чином, створена після Першої світової війни система колективної безпеки була ліквідована.

Спільні загарбницькі інтереси Японії, Італії, Німеччини швидко зблизили їх. Комуністи на VII конгресі Комінтерну в Москві в 1935 р. оголосили Німеччину, Італію та Японію підпалювачами війни й головними ворогами робітничого класу. 25 листопада 1936 р. Німеччина та Японія підписали Антиконтинентальський пакт, а 6 листопада 1937 р. до нього приєдналася Італія. Утворилася «вісь Берлін—Рим—Токіо».

Німеччина й Італія активно координували свою політику та спільно провели низку міжнародних акцій. У 1936 р. вони підтримали заколот націоналістів в Іспанії, який привів у 1939 р. до влади Ф. Франко.

Гірше розвивалися відносини Німеччини та Японії. Вони ускладнювалися тим, що Японія захопила німецькі колонії в Тихому океані та Китаї і не збиралася їх повертати. Німеччина й Італія під час японської агресії 1937 р. проти Китаю продавали зброю китайському уряду. Обидві країни прагнули зберегти свободу дій у сфері своїх інтересів.

■ Виникнення осередків війни на Далекому Сході

■ Німецька армія вступає в Рейнську демілітаризовану зону. 1936 р.

Демілітаризована зона — визначена міжнародною угодою територія, де заборонено тримати війська, озброєння, зберігати старі та споруджувати нові укріплення й військово-промислові підприємства.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Як економічна криза 1929—1933 рр. вплинула на розвиток міжнародних відносин?
2. Якими були головні відмінності між передумовами Першої та Другої світових війн?
3. Яку позицію посідали США в умовах загрози війни, що наростала?
4. Доведіть суперечливість зовнішньополітичних інтересів європейських країн та США.
5. Чому конференція щодо роззброєння завершилася провалом?
6. Де виник перший осередок війни й чому саме там?
7. Що дало змогу Німеччині відмовитися від дотримання статей Версальського договору?
8. Який план розробив А. Гітлер для досягнення світового панування?
9. Чому СРСР було прийнято до Ліги Націй?
10. Що зближувало Німеччину, Італію, Японію?
11. Проведіть дискусію за питанням: чому небезпеку нової війни було недооцінено країнами Заходу?
12. Обговоріть у групах: чому не спрацювали механізми запобігання війні, передбачені Версальсько-Вашингтонською системою договорів?

МЕТА

- розповідати про початок Другої світової війни
- характеризувати зміст Пакту Молотова—Ріббентропа та його наслідки
- давати оцінку «визвольному походу» Червоної армії

ДАТИ

23 серпня 1939 р. — укладення між Німеччиною та СРСР Пакту про ненапад і таємного протоколу до нього, який отримав назву Пакт Молотова—Ріббентропа

1 вересня 1939 р. — напад Німеччини на Польщу. Початок Другої світової війни

17 вересня 1939 р. — напад СРСР на Польщу

28 вересня 1939 р. — підписання між СРСР та Німеччиною Договору про дружбу і кордон та таємного протоколу до нього. Закріплення розділу Польщі

«Українська карта» — комплекс проблем у міжнародних відносинах, планах окремих держав, пов'язаних із невирішеністю «українського питання» в міжвоєнній Європі.

- Підписання радянсько-німецького договору про ненапад. 23 серпня 1939 р.

§ 60. Пакт Молотова—Ріббентропа. Початок Другої світової війни

Назрівання Другої світової війни знову поставило на порядок денний у міжнародних відносинах «українське питання». Ним намагалися скористатися в багатьох європейських країнах для досягнення своїх цілей.

Найактивніше розігрували «українську карту» нацисти, які прагнули оволодіти «життєвим простором» на сході, що було кроком до встановлення світового панування. «Українське питання» було зручним для порушення внутрішньої стабільності таких країн, як Чехословаччина, Польща та СРСР. У 1933—1934 рр. відбувалися інтенсивні переговори Німеччини й Польщі про спільний похід проти більшовизму. Саме українські землі в цих переговорах розглядалися як «розмінна монета» для оплати Польщі. До цього походу мали приєднатися Італія, Франція та Британія, які також проявляли інтерес до українських земель. Проте, як виявилось, це була лише хитрість А. Гітлера, щоб виграти час і відновити армію, не зустрічаючи спротиву країн Заходу.

Під гаслом об'єднання всього німецького населення в одній державі («Один народ, один рейх, один фюрер!») А. Гітлер висунув територіальні претензії до Чехословаччини. Знову постало «українське питання». Цього разу воно мало сприяти розвалу Чехословаччини, стати засобом тиску на Польщу та СРСР і залучення на свій бік Угорщини. Отримавши Судетську область, А. Гітлер підтримував становлення Карпатської України, що вкрай занепокоїло Польщу і СРСР, які не бажали відродження української держави. Зрештою «українська карта» зіграла на користь Німеччини. Карпатську Україну передали Угорщині, яка стала союзником Німеччини. Також було налагоджено контакти з радянським керівництвом, яке дії Німеччини розцінило як крок до зближення.

Ще раз Німеччина намагалася розіграти «українську карту», готуючи агресію проти Польщі. Почали розроблятися плани щодо організації антипольського повстання на українських землях. Проте це могло погіршити відносини із СРСР, які тільки налагоджувалися. І тоді А. Гітлер вирішив іти на пряму згоду із Й. Сталіним.

Напередодні Другої світової війни СРСР опинився в центрі міжнародних відносин. Від його позиції залежав їхній подальший хід. Прихильності СРСР домагалися як Англія із Францією, так і Німеччина. Перед радянським керівництвом постала проблема остаточного вибору.

На думку Й. Сталіна, союз з Англією та Францією у кращому випадку міг принести напружені відносини з Німеччиною (головний торговельний партнер СРСР), а в гіршому — війну з нею. Натомість союз із Німеччиною залишав би СРСР на певний час осторонь світового конфлікту й давав можливість втрутитись у нього в зручний момент. Також можна було сподіватися на припинення бойових дій із Японією, що велися на території Монгольської Народної Республіки в районі річки Халхін-Гол (із травня 1939 р.), на яку могла вплинути лише союзна їй Німеччина, і на територіальні придбання за рахунок Польщі, країн Балтії, Фінляндії та

Румунії. Німеччина була згодна на це, щоб тільки вивести СРСР із гри та розв'язати собі руки для агресії проти Польщі, а згодом і проти країн Заходу. Зрештою Й. Сталін схилився до союзу з Німеччиною.

Після нетривалих переговорів міністра закордонних справ Німеччини Й. фон Ріббентропа і наркома закордонних справ СРСР В. Молотова **23 серпня 1939 р.** у Москві між двома країнами було підписано **Пакт про ненапад**. Окремою частиною договору став **таємний протокол**, який увійшов в історію як **Пакт Молотова—Ріббентропа**. Він передбачав розмежування сфер впливу обох держав у Європі. Німеччина визнавала сферою інтересів СРСР Фінляндію, Естонію, Латвію та Бессарабію, а Литву віднесла до сфери своїх інтересів. Також він передбачав поділ Польщі по лінії річок Нарев, Вісла, Сян. Таким чином, таємний протокол стосувався українських земель, що входили до складу Польщі та Румунії. Віддаючи українські землі Й. Сталіну, А. Гітлер вдруге наче підкреслював свою незацікавленість Україною.

Домовленості між СРСР та Німеччиною розв'язали руки останній для агресії проти Польщі. **1 вересня 1939 р.** розпочалася Друга світова війна. Німецькі війська одночасно атакували польську територію з півночі, заходу й півдня (із території союзної Німеччини Словаччини).

Упродовж першого тижня війни організований опір польської армії було зламано. Союзники Польщі Англія та Франція, хоча й оголосили війну Німеччині 3 вересня, але реальних дій, які б допомогли Польщі, так і не здійснили.

Німеччина, розпочавши війну, неодноразово зверталася до Й. Сталіна з вимогою розпочати бойові дії проти Польщі. Однак радянське керівництво відповідало, що йому *«обов'язково доведеться... почати конкретні дії. Проте ми вважаємо, що цей момент поки що не настав»*, а *«поспішність може зіпсувати справу і сприятиме згуртованості ворогів»*. Й. Сталін не бажав бути в очах світової громадськості агресором, він чекав падіння Польської держави.

Позиція радянських керівників спонукала Німеччину до розв'язання польського питання без СРСР. Німецькі війська перетнули

Позиція Й. Сталіна щодо початку Другої світової війни, висловлена ним під час бесіди з керівниками Комінтерну (7 вересня 1939 р.)

...Війна йде між двома групами капіталістичних країн (бідні й багаті стосовно колоній, сировини тощо) за переділ світу, за панування у світі! Ми не проти, щоб вони добряче побилися і послабили одна одну. Непогано, якщо руками Німеччини буде розхитано становище найбагатших капіталістичних країн (особливо Англії). А. Гітлер, сам цього не розуміючи і не бажаючи, розхитує, підриває капіталістичну систему... Ми можемо маневрувати, підштовхувати одну сторону проти іншої, щоб ті краще втягнулися в бійку. Пакт про ненапад деякою мірою допомагає Німеччині. Наступний момент — підштовхувати іншу сторону... до знищення цієї держави (Польщі) означає, що на одну буржуазну фашистську державу буде менше! Що було б поганого, якби в результаті розгрому Польщі ми поширили б соціалістичну систему на нові території й населення?

- ? 1. Охарактеризуйте політику Й. Сталіна щодо початку Другої світової війни.
2. Які аргументи було наведено на користь ліквідації Польської держави?

12 вересня 1939 р. високопосадовці Німеччини Й. фон Ріббентроп, В. Канаріс, В. Кейтель провели засідання, на якому йшлося про можливість створення західноукраїнської держави. Через кілька днів у Відні В. Канаріс зустрівся з головою проводу ОУН А. Мельником. Було наголошено на можливості створення незалежної Західної (Галицької) України. А. Мельник настільки повірив у це повідомлення, що навіть почав готувати список членів уряду майбутньої держави.

- Броненосець «Шлезвіг-Гольштейн» веде вогонь по польському прикордонному укріпленню на косі Вестерплатте. Постріл його гармат 1 вересня 1939 р. о 4 годині 45 хвилин став початком Другої світової війни

- Плакат «Англіє! Це твоїх рук справа!»

? За що поляки дорікають Англії?

ANGLIO/TWOJE DZIEŁO!

Подать руку помощи братским народам Западной Украины и Западной Белоруссии — наша священная обязанность!

■ Радянський пропагандистський плакат. 1930-ті рр.

? Який основний зміст плаката? Чи відповідав він реальним подіям?

Нота радянського уряду

Польська держава та її уряд фактично перестали існувати. Таким чином втратили свою чинність договори, укладені між СРСР і Польщею. Покинута напризволяще й залишена без керівництва, Польща перетворилася на зручне поле для всіляких випадковостей, несподіванок, які можуть створити загрозу для СРСР. Тому... радянський уряд не може... байдуже ставитися до того, що єдинокрівні брати — українці та білоруси, які проживають на території Польщі, залишилися беззахисними. Унаслідок таких обставин радянський уряд дав розпорядження Головному командуванню Червоної армії віддати наказ перейти кордон і взяти під свій захист життя і майно населення Західної України та Західної Білорусії.

? Які аргументи наводило радянське керівництво, виправдовуючи агресію зі свого боку? Свою думку доведіть.

лінію, вказану в таємному протоколі, і підійшли до Львова, Бреста. Крім того, вони почали більш детально розглядати питання створення в Галичині української держави, спираючись на ОУН, яка мала організувати антипольське повстання.

Також німецькою розвідкою (абвером) у складі німецької армії було створено український легіон під командуванням Романа Сушка переважно з колишніх вояків Карпатської Січі (200—600 осіб).

17 вересня 1939 р., коли крах Польщі став очевидним, а польський уряд залишив країну, польський кордон перейшли радянські війська.

До нападу на Польщу радянське керівництво готувалося давно й ретельно. У 1920—1930-ті рр. було складено кілька детальних планів війни проти Польщі, були підготовлені списки осіб, які підлягали першочерговому арешту, створювалися спеціальні підрозділи НКВС — «оперативні групи НКВС» тощо.

Для здійснення вторгнення до Польщі було створено два фронти — Український і Білоруський. У складі Українського фронту (командувач С. Тимошенко, начальник штабу М. Ватутін) було 240 тис. осіб, 2,3 тис. танків, 1,8 тис. гармат і мінометів. Дії військ двох фронтів прикривали 4 тис. літаків. Слід зазначити, що серед особового складу фронту вихідці з України становили близько третини. Польське командування могло протиставити лише 25 батальйонів (12 тис. осіб).

Напередодні вступу радянських військ на територію Польщі польському послу в Москві було вручено ноту.

17 вересня 1939 р. Червона армія вступила на територію Західної України і Західної Білорусії. Наступ радянських військ для польського керівництва був настільки несподіваним, що Е. Ридз-Смігли віддав наказ: «...із Советами бойові дії не вести, лише у випадках із їхнього боку роззброїти наші частини. Завдання для Варшави і Модліна, які мають захищатися від німців, без змін. Частини, до розташування яких підійшли Совети, мають вести з ними переговори з метою виходу гарнізонів до Румунії або Угорщини».

У полон до Червоної армії потрапило 452,5 тис. польських солдатів та офіцерів. Більшу їх частину відпустили, а 125,4 тис. осіб опинилися в таборах (здебільшого офіцери). Їхня доля склалася трагічно. У квітні-травні 1940 р. у Катинському лісі під Смоленськом, а ще раніше — у Путивлі, Козельці, Старобільську понад 22 тис. осіб було розстріляно. Інші польські військовополонені за наказом Л. Берії були залучені до будівництва шосейних доріг Новгород—Рівне—Дубно—Львів (25 тис. осіб), Проскурів—Тернопіль—Львів—Яворів (10 тис. осіб), а також до робіт у Криворізькому басейні.

Розстрілами радянське керівництво намагалося винищити еліту польського суспільства. Більшість офіцерів становили мобілізовані на початку війни чиновники, інженери, лікарі та інші.

■ Розстріляні польські офіцери в Катинському лісі. 1940 р.

На вимогу А. Гітлера Червона армія форсовано просувалася в напрямку Коломиї—Косова, щоб перетнути польським солдатам, що відступали, і біженцям дорогу в Румунію. Проте головною метою Українського фронту було якнайшвидше оволодіти Львовом. Такої самої мети дотримувались і німецькі війська, які 13 вересня підступили до міста. Польські війська чинили завзятий опір. 19 вересня 1939 р. між німецькими і радянськими частинами через непорозуміння біля села Винники стався бій, у якому з обох сторін були втрати. Зрештою німецькі війська були відведені від міста, а 22 вересня 1939 р. Львів зайняли радянські війська. Польський гарнізон не чинив їм опору.

Відповідно з домовленостями, досягнутими на переговорах 23 серпня 1939 р., німецьке командування відвело свої війська. Того ж дня у Бресті, Гродно, Пінську, Перемишлі відбулися спільні паради радянських і німецьких військ на честь перемоги над Польщею.

Підсумком агресії Німеччини та СРСР стало укладення між ними **28 вересня** в Москві **Договору про дружбу і кордон** та таємного протоколу про поділ сфер впливу і співпрацю між двома державами. Цей договір зафіксував розділ Польщі й уточнив лінію радянсько-німецького кордону. За домовленістю її було пересунуто на схід порівняно з умовами таємного протоколу від 23 серпня 1939 р. Вона проходила приблизно по етнографічному кордону проживання поляків, з одного боку, українців і білорусів — з іншого («лінія Керзона»). Землі із суто польським населенням залишилися у складі Німеччини, а сферою впливу СРСР стала Литва. Таким чином, до Німеччини відійшло 48,6 % території Польщі і 69,9 % її населення, а до СРСР — 51,4 % території і 30,1 % населення.

Єдиним позитивним моментом цих подій стало те, що на решті дві частини братніх народів, українського й білоруського, об'єдналися в єдині республіки. Такі зміни дали змогу радянському керівництву характеризувати агресію і поділ Польщі як «визвольний похід» заради воз'єднання Західної України і Західної Білорусії відповідно з УРСР та БРСР. Вони також свідчили про небажання радянського керівництва давати привід Англії і Франції до оголошення війни СРСР, тому що Червона армія так і не перетнула «лінію Керзона», яку сам англійський уряд визначив як оптимальний радянсько-польський кордон ще в 1919 р.

До сфер впливу Німеччини потрапили частково колонізовані українські етнічні землі — Холмщина, Підляшшя, частина Полісся, Посяння, Лемківщина, на яких проживало майже 500 тис. українців. Ця обставина свідчить про те, що у своїх діях Й. Сталін керувався не прагненням урятувати «єдинокровних братів», а власними стратегічними інтересами.

Під час бою 27—28 вересня 1939 р. у полон до Червоної армії потрапив поранений генерал польської армії В. Андерс. Командувач 12-ї армії І. Тюленев переконав його написати звернення до польських солдатів із закликом добровільно скласти зброю. Після нападу Німеччини на СРСР В. Андерс став командувачем польської армії, що формувалася в Поволжі. Тоді ж стало відомо про злочин, вчинений сталінським керівництвом щодо польських офіцерів, і польська армія В. Андерса за домовленістю із союзниками була виведена через Іран до Північної Африки, де вела бойові дії разом з англійськими військами.

■ Червона армія у Львові.
22 вересня 1939 р.

■ Карикатура на радянсько-німецьке співробітництво

? Поясніть зміст наведеного плаката.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Коли було укладено Пакт Молотова—Ріббентропа? У чому полягав його зміст? Чому Радянський Союз погодився на його укладення? 2. Обговоріть у групах: у чому полягала суть «українського питання» та «української карти» напередодні Другої світової війни? 3. Коли і як почалася Друга світова війна? 4. Чому польська армія не змогла зупинити агресію Німеччини? 5. Як польське населення сприйняло вторгнення Червоної армії? 6. Чому Й. Сталін поступився частиною польських земель на користь Німеччини?

- розповідати про приєднання до СРСР країн Балтії і Бессарабії
- давати характеристику методам, якими СРСР здійснював агресію проти сусідніх держав
- визначати наслідки «Зимової війни»

■ Населення зустрічає радянські війська. 1940 р.

Приводом для ультиматумів країнам Балтії стали провокації, ніби здійснювані проти розквартированих там радянських військ.

Президент А. Сметона вимагав відкинути ультиматум і чинити збройний опір. Проте він не отримав підтримки більшості членів уряду та втік до Німеччини. Окупація стала реальністю 16 червня 1940 р. Наступним кроком були вибори до Народного сейму замість розпущеного 1 липня. Вибори відбулися 14 липня за вже перевіреною технологією «виборів без вибору». Для надання законного вигляду владі 17 липня 1940 р. було створено «народний уряд».

Народний сейм завершив анексію Литви, прийнявши 21 липня постанову про створення Литовської РСР та входження її до Радянського Союзу. Ще через два тижні, 3 серпня 1940 р., Верховна Рада СРСР підтримала «незалежну» постанову Народного сейму.

§ 61. Агресія СРСР проти держав Центрально-Східної Європи в 1939—1940 рр.

У той час як Німеччина діяла на заході, СРСР упорядковував свою зону впливу, відведену йому за таємними протоколами 23 серпня і 28 вересня 1939 р. Наступним об'єктом експансії СРСР стали країни Балтії (Литва, Латвія, Естонія).

28 вересня 1939 р. у Москві було підписано пакт про взаємодопомогу з Естонією, за яким СРСР отримав право ввести на її територію війська. Такі угоди було підписано також із Латвією та Литвою. У всіх договорах радянська сторона брала на себе зобов'язання не втручатися у внутрішні справи держав. Також СРСР передавав Литві Віленську область, яка опинилася під його владою після ліквідації Польщі.

Улітку 1940 р. СРСР розпочав другий етап агресії проти держав Балтії. **14 червня 1940 р.** радянський уряд направив ультиматум Литві — єдиній країні, яка мала спільний кордон із Третім рейхом. Й. Сталін вимагав відставки литовського уряду, арешту деяких його членів і згоди на введення в країну підрозділів Червоної армії. Після цього аналогічні ультиматуми були направлені Латвії та Естонії. Також до республік були надіслані спеціальні емісари: А. Жданов — в Естонію, В. Деканозов — у Литву та А. Вишинський — у Латвію. Ультиматуми були прийняті, і наступного дня додаткові радянські війська увійшли на території держав. Це стало сигналом до створення прорадянських урядів на багнетах червоноармійців. Радянська пропаганда подавала це як «народні революції». «Демонстранти» з-поміж місцевих комуністів (у кожній країні членів комуністичних партій налічувалося кілька сотень) і радянських солдатів захоплювали урядові будівлі та створювали «народні уряди». Згодом під наглядом окупаційної влади в країнах було проведено вибори до нових органів влади, а в серпні 1940 р. вони увійшли до складу СРСР.

Швидке падіння Франції примусило Й. Сталіна прискорити розв'язання питання щодо Бессарабії. **26 червня 1940 р.** радянські війська після ультиматуму зайняли територію Бессарабії і Північної Буковини. Це викликало обурення в Берліні, оскільки територія Буковини не була зазначена в таємному протоколі як зона впливу СРСР, до того ж радянські війська підійшли занадто близько до румунських нафтових родовищ, які забезпечували німецьку армію паливом.

Після приєднання Бессарабії та Північної Буковини радянський уряд доручив розмежувати новоприєднані території керівникам УРСР і Молдавської автономії у складі УРСР. М. Хрущов запропонував ділити територію за етнографічною ознакою. До УРСР мали відійти північний і два південні повіти Бессарабії в повному складі, а також сім районів МАССР із переважно українським населенням. Верховна Рада СРСР **2 серпня 1940 р.** прийняла закон про створення Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки. Північна частина Буковини, Хотинський, Аккерманський та Ізмаїльський повіти Бессарабії увійшли до складу УРСР.

Указом президії Верховної Ради СРСР від 7 серпня 1940 р. у складі УРСР були утворені нові області: Чернівецька, до якої, крім буковинських земель, входила основна частина Хотинського повіту Бессарабії, та Аккерманська у складі двох повітів Бессарабії (Придунайський край).

У грудні 1940 р. центр Аккерманської області було перенесено з Аккермана в Ізмаїл. Відповідно область була перейменована в Ізмаїльську.

На новоприєднаних територіях розгорнулися заходи радянізації, які передбачали ліквідацію старих і створення нових органів влади, націоналізацію власності, аграрну реформу й перехід до колективізації, формування нової системи освіти, депортацію частини населення тощо.

Останнім актом радянської агресії в 1939—1941 рр. став напад на Фінляндію («Зимова війна»).

Тим часом, коли Німеччина розгорнула бої в Норвегії, СРСР вирішив підкорити Фінляндію. Тривалий час між двома країнами велися переговори, у ході яких Радянський Союз вимагав від фінської сторони поступитися на його користь значними територіями в районі Ленінграда (тепер Санкт-Петербург) та узбережжям Фінської затоки в обмін на болотисті й лісисті території на півночі. Однак це жодним чином не компенсувало втрату промислово розвиненого Виборга та стратегічно важливої оборонної «лінії Маннергейма» — системи фінської оборони, спорудженої в 1927—1939 рр. Уряд Фінляндії не погодився на цю пропозицію.

На світанку 30 листопада 1939 р. радянські війська атакували фінську армію, що займала прикордонні укріплення.

Здавалося, що доля Фінляндії вирішена. Проте невелика фінська армія змогла стримати перший потужний удар і навіть завдала поразки деяким радянським частинам. 30 грудня наступ радянських військ припинився. Й. Сталін вжив жорстоких заходів для наведення ладу у військах. Почалися бомбардування фінських міст. Безперервним потоком на фронт надходило нове озброєння та спорядження для війська.

Маленька Фінляндія фактично опинилася наодинці з могутнім агресором. Країни Європи відмовилися надати їй пряму військову допомогу.

11 лютого 1940 р. розпочався другий наступ радянських військ. Він завершився проривом «лінії Маннергейма». Ціною значних втрат (234 тис. людей убито, поранено та взято в полон) радянські війська здобули перемогу. Втрати Фінляндії становили 20 тис. осіб загиблими.

12 березня за посередництвом і під тиском німецької дипломатії СРСР і Фінляндія підписали мирний договір, за яким жертва агресії втрачала значну частину своєї території, де до війни проживало 450 тис. осіб, тобто 1/8 населення країни.

Тяжкими були міжнародні наслідки війни й для СРСР. Ліга Націй виключила СРСР зі свого складу. СРСР опинився в міжнародній ізоляції. У листопаді 1940 р. нейтральна напередодні конфлікту Фінляндія приєдналася до агресивної «осі Берлін—Рим—Токіо» і взяла участь у війні проти СРСР.

Крім того, війна показала всю слабкість і невідповідність Радянської армії до сучасної війни.

Наступу радянських військ проти Фінляндії передував випадок на кордоні. На території радянської прикордонної застави розірвався важкий снаряд, який прилетів невідомо звідки. Загинуло кілька прикордонників. Радянська сторона звинуватила в цьому фінів. Проте фінни свою причетність заперечували, стверджуючи, що в них немає таких гармат на відстані пострілу. Однак СРСР лише шукав привід до війни, і «постріл біля Майніла» став ним.

■ Фінські кулеметники в засідці. 1939 р.

■ Розгромлена колона радянських військ. 1939 р.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Які території були приєднані до СРСР у 1939—1940 рр.? 2. Обговоріть у групах: чому Литва, Латвія, Естонія були захоплені без опору, а Фінляндія змогла вистояти перед радянським наступом? 3. Складіть сценарій радянської агресії проти незалежної держави. Які її складові? 4. Які території увійшли до складу УРСР, а які вона втратила в результаті приєднання до СРСР Бессарабії та Північної Буковини? 5. Проведіть дискусію за питанням: чи вдалося СРСР упорядкувати свою зону інтересів?

МЕТА

- розповідати про перебіг бойових дій у Європі в 1939—1941 рр.
- визначати причини перемоги Німеччини
- вказувати на наслідки подій 1939—1941 рр., їхній вплив на подальший хід війни

ДАТИ

- 3 вересня 1939 — 10 травня 1940 р.** — «дивна війна» на Західному фронті
- 22 червня 1940 р.** — капітуляція Франції
- 28 жовтня 1940 р.** — вступ у Другу світову війну Італії

«Дивна війна» — назва, яку використовують щодо періоду війни з 3 вересня 1939 до 10 травня 1940 р. на Західному фронті. Вона підкреслює характер ведення бойових дій у цей час, а точніше їх відсутність. Щоправда, 7 вересня 1939 р. французька армія перейшла кордон Німеччини й захопила більше десяти населених пунктів. Однак за п'ять днів бойових дій їй вдалося просунути лише на 32 км у глиб Німеччини. 12 вересня французьке командування скасувало наступальну операцію. 16—17 вересня під час контрнаступу Німеччина повернула всі втрачені території. Французьке командування визнало становище Польщі безнадійним і продовжило укріплювати оборонну «лінію Мажіно».

- Німецькі танки в Копенгагені (Данія). Квітень 1940 р.

§ 62. Бойові дії в Європі в 1939—1941 рр.

3 вересня 1939 р. Англія, а згодом і Франція після марних спроб схилити А. Гітлера стати на шлях переговорів і вивести війська з території Польщі й окупованої частини Чехословаччини оголосили Німеччині війну. Проте переходити в наступ союзники не поспішали. Період війни між **3 вересня 1939** та **10 травня 1940 р.** отримав назву «дивна війна», оскільки, формально оголосивши війну, жодна сторона її фактично не вела.

Французькі війська (110 дивізій), до яких почали прибувати ще й англійські дивізії, відсиджувалися за «лінією Мажіно», а німецькі — за «лінією Зігфріда» (23 дивізії). На захід від кордону Бельгії союзники споруджували нову лінію укріплень аж до самого Північного моря. Не бажаючи втягуватися в тривалі криваві бої, як це було в роки Першої світової війни, союзники розпочали блокаду Німеччини й СРСР та здійснення рейдів бомбардувальників на промислові центри Німеччини.

Одразу після розгрому Польщі А. Гітлер наказав генералам вермахту готуватися до негайного наступу на заході. Проте, навіть зібравши всі свої війська, німецька армія поступалася союзникам. Для перемоги потрібно було нестандартне рішення. І такий план було розроблено. У його основу знову було покладено стратегію «бліцкригу». На зміну модернізованому «плану Шліффена» штаб розробив план наступу через Арденнську ущелину на межі кордонів Бельгії, Люксембургу, Франції. Обійшовши «лінію Мажіно» із півночі, ударні танкові групи виходили в район Кале—Дюнкерк. Цей план («Грюн») отримав образну назву «удар серпом» — його метою було відрізати, оточити й знищити угруповання союзників на північному флангу. Далі ударні групи мали повернути на південь, вийшовши в тил частинам, що обороняли «лінію Мажіно». Реалізацію цього плану було відкладено до весни 1940 р.

У цей самий час Радянський Союз здійснив збройну агресію проти Фінляндії. Це спонукало Англію та Францію до більш рішучих дій. Прагнучи сильніше стиснути блокаду навколо Німеччини (припинити вивезення залізної руди зі Швеції через норвезький порт Нарвік і блокувати німецький флот у Балтійському морі), вони почали мінування прибережних вод Норвегії і 8 квітня спрямували туди кораблі з військами. Проте німецькі війська випередили своїх противників. **9 квітня 1940 р.** Німеччина без оголошення війни напала на Данію та Норвегію (операція «Везерські навчання»). Данія одразу капітулювала, Норвегія вчинила опір агресії. Норвезька армія разом з англо-французьким експедиційним корпусом спробувала затримати просування загарбників у глиб країни. Однак у командуванні норвезькою армією активізувалися дії прихильників нацистів на чолі з колишнім військовим міністром В. Квіслінгом, а в червні 1940 р. у зв'язку із загрозливим становищем на Західному фронті у Франції десант союзників було евакуйовано до Англії. Уся територія Норвегії була окупована військами Німеччини.

Бойові дії в Норвегії, незважаючи на поразку, мали для союзників один позитивний результат: німецький флот зазнав настільки

відчутних втрат, що так і не зміг відновити свої сили. Це був один із чинників, який примусив Німеччину відмовитися від десанту в Англію.

Після наступу німецьких військ у Данії та Норвегії урядові кола Англії остаточно зневірилися у сподіваннях знайти порозуміння з А. Гітлером. Уряд Н. Чемберлена подав у відставку. Прем'єр-міністром країни став прихильник рішучої боротьби з Німеччиною В. Черчилль.

10 травня 1940 р. німецька армія вторглася в Бельгію, Нідерланди та Люксембург. Англо-французькі війська прийшли їм на допомогу. У цей час головні сили німецьких військ завдали удару в **Арденнах**, які союзники вважали не придатними для дій танків. Прорвавши на цій ділянці слабку оборону, німецький танковий клин генерала Г. Гудеріана, обійшовши «лінію Мажіно», повернув на північ і 20 травня вийшов до Ла-Маншу. У районі Кале—Дюнкерк було відрізано й притиснуто до моря 40 англійських, бельгійських і французьких дивізій (близько 400 тис. осіб). Нідерланди капітулювали ще 15 травня, 28 травня склала зброю армія Бельгії. Спроби англо-французького командування організувати контрудари успіху не мали. Проте несподівано Г. Гудеріан отримав особистий наказ А. Гітлера зупинити свої війська. Це дало змогу забезпечити евакуацію солдатів та офіцерів союзників на Британські острови (операція «Динамо»).

5 червня 1940 р. німецькі війська розпочали наступ на південь. Спроби генерала Ш. де Голля організувати лінію оборони на підступах до Парижа успіху не мали. 10 червня уряд Франції переїхав до міста Бордо, а 14 червня німецька армія увійшла в Париж. Уряд Франції подав у відставку. Новим головою уряду маршал А.-Ф. Петен звернувся до німецького командування з проханням про перемир'я, яке було підписано **22 червня 1940 р.** в **Комп'єнському лісі**.

Під впливом успіху німецьких військ війну союзникам оголосила Італія, яка прагнула взяти участь у поділі Франції. Напередодні перемир'я кордон Франції перейшли італійські збройні сили. Проте зустрівши організований опір кількох французьких дивізій, війська Б. Муссоліні не змогли просунути хоча б трохи вперед.

У боях за Францію німецькі війська зазнали порівняно незначних втрат (27 тис. убитими, 111 тис. пораненими, 18,4 тис. зниклими безвісти).

За умовами перемир'я Франція втрачала понад 2/3 своєї території, що переходила під контроль окупаційної влади. Ельзас і Лотарингія увійшли безпосередньо до складу Третього рейху.

Маріонетковий уряд А.-Ф. Петена контролював так звану «вільну зону», що не мала виходу до Атлантики, а лише до Середземного моря. Місцем його розташування було обрано містечко Віші, від якого він успадкував свою назву — «**режим Віші**». А. Гітлер свідомо не пішов на повну ліквідацію французької держави. Зберігаючи її, він забезпечував собі контроль над величезною французькою колоніальною імперією та французьким флотом.

Не всі французи погодилися на капітуляцію. Центром їх об'єднання став **Французький національний комітет**, утворений генералом Ш. де Голлем у Лондоні. 7 серпня 1940 р. між В. Черчиллем і Ш. де Голлем було укладено угоду, яка давала можливість формувати в Англії французькі збройні сили.

■ Німецькі механізовані частини рухаються через Арденни. Травень 1940 р.

■ Евакуація англо-франко-бельгійських військ із Дюнкерка (операція «Динамо»). Кінець травня — початок червня 1940 р.

■ Німецькі солдати розглядають захоплені французькі танки та гармати. 1940 р.

Завдяки окупації Франції Німеччина майже вдвічі розширила промислову базу й наростила випуск продукції військового призначення. Із середини 1940 р. на військову промисловість Німеччини працювали найбільш високотехнологічні підприємства Європи.

■ Італійські танки в пустелі на кордоні Лівії та Єгипту. Вересень 1940 р.

■ Результати бойових дій у Європі в 1939—1941 рр.

Території, загарбані Німеччиною	Дата
Північна Польща	1 вересня — жовтень 1939 р.
Норвегія, Данія	9 квітня — червень 1940 р.
Нідерланди, Бельгія, Люксембург	10 травня 1940 р.
Північна і Центральна Франція	6—22 червня 1940 р.
Югославія, Греція	Квітень 1941 р.

Території, загарбані СРСР	Дата
Південно-Східна Польща (Західна Україна і Білорусія)	17 вересня 1939 р.
Північна Бессарабія	Червень 1940 р.
Країни Балтії (Литва, Латвія, Естонія)	Серпень 1940 р.
Частина Фінляндії	Листопад 1939 — березень 1940 р.

Анрі-Філіпп Петен — герой Першої світової війни, який завдав поразки німецьким військам під Верденом у 1916 р., «рятівник Франції». Проте через чверть століття він фактично здав країну Німеччині, вважаючи, що рятує її. Щоправда, значення слова «порятунок» він розумів досить своєрідно: збереження Франції за будь-яку ціну і в будь-якому вигляді; прихід комуністів гірше, ніж поразка від Німеччини.

■ А.-Ф. Петен у 1942 р.

На півдні Франції, який Німеччина не окупувала, у місті Віші встановився жорсткий авторитарний режим. Гасло «Свобода, рівність, братерство» замінили слова «Праця, сім'я, Вітчизна». Замість «Марсельєзи» гімном була пісня «Маршале, ми тут». За словами самого маршала, він правив, спираючись на трудове селянство й молодь.

У 1942 р. Німеччина окупувала вже всю Францію. Влада А.-Ф. Петена стала номінальною. Він слухняно підписував укази про депортацію єврейського населення і боротьбу з рухом Опору.

Після звільнення Франції відбувся суд. 90-річний герой Вердена мовчки вислухав звинувачення в державній зраді й смертний вирок, замінений довічним ув'язненням. Він прожив ще шість років у в'язниці на острові в Бійській затоці.

Відчайдушним кроком Англії, що лишилася без союзників, стала операція по захопленню або знищенню французького флоту (щоб не дістався противнику). Під час проведення **операції «Катапульта» 3 липня 1940 р.** в портах Оран, Алжир, Александрія, Касабланка, Дакар було знищено або захоплено значну частину французького флоту. Хоча ця операція й забезпечила перевагу Англії на морі, проте вона на тривалий час зіпсувала й ускладнила відносини із Францією.

Після поразки Франції серйозну небезпеку для Великої Британії становила не лише Німеччина, а й Італія, яка мала досить значні сухопутні, військово-морські та повітряні сили.

Влітку 1940 р. італійські війська розпочали воєнні дії проти Англії у Східній Африці. Вони мали в Ефіопії 300 тис. солдатів та офіцерів проти 30 тис. англійських військ у Сомалі, Кенії та Судані. У липні Італія зайняла частину Кенії, ряд населених пунктів у Судані й захопила Британське Сомалі. Однак у Судані та Кенії їй не вдалося досягти успіху, і вона змушена була перейти до оборони. Головні сили італійське командування кинуло на захоплення Єгипту та Суецького каналу, розраховуючи встановити свій вплив на всьому Близькому Сході. У вересні 1940 р. італійські війська завдали удару з Лівії (Кіренаїка, Триполітанія) по Єгипту і просунулися в глиб країни на 90 км, але були зупинені англійською армією.

28 жовтня 1940 р., у розпал «битви за Британію», Б. Муссоліні без попередніх консультацій з А. Гітлером розпочав наступ двох своїх армій із території Албанії на Грецію, прагнучи реалізувати плани створення Середземноморської імперії. Прем'єр-міністр Греції І. Метаксас оголосив загальну мобілізацію й звернувся по допомогу до Великої Британії. Англія була стурбована становищем у Єгипті. Вона переживала не найкращі часи, але перекинула в Грецію та на острів Крит деякі сухопутні й авіаційні частини

й надіслала кілька кораблів. Італійський наступ дуже швидко зазнав поразки, і грецька армія, перейшовши в контрнаступ, відкинула італійські дивізії за кордон Албанії.

Тим часом Англія здобувала перемоги в боротьбі за Середземне море. У листопаді 1940 р. англійські торпедоносці завдали вирішального удару по головній військово-морській базі Італії **Таранто**. Італія одразу втратила три лінкори, а Англія отримала перевагу. Після цього італійський флот не наважувався на активні дії, а Англія змогла утримати свої бази в Гібралтарі, зокрема на острові Мальта. У січні—травні 1941 р. англійські війська вигнали італійські війська із Британського Сомалі, Кенії, Судану, Ефіопії. На початку лютого 1941 р. раптовим контрударом англійська армія оточила італійські війська в Єгипті та оволоділа Кіренайкою. Італійські війська були повністю деморалізовані й ледве стримували наступ Великої Британії у Триполітанії. Таким чином, плани Б. Муссоліні створити Середземноморську імперію зазнали поразки.

У січні 1941 р. А. Гітлер мав намір надати Б. Муссоліні допомогу в Греції. Проте втягуватися у війну на Балканах напередодні війни із СРСР він не бажав. У вирішенні цієї справи він покладався на дипломатію. А. Гітлер прагнув використати територію Болгарії для розгортання німецьких військ і подальшого удару по Греції. Однак уряд Болгарії не поспішав погоджуватися на це. Тоді А. Гітлер вдався до дипломатичних маневрів, підписавши 25 березня 1941 р. із Югославією договір про приєднання до Антикомінтернівського пакту, а також до Троїстої угоди. Проте патріотично налаштовані югославські офіцери на чолі з генералом Д. Симовичем здійснили державний переворот і звернулися з проханням до Москви підписати в Белграді договір про взаємодопомогу, що й було зроблено 5 квітня 1941 р. У відповідь на це німецькі війська напали на Югославію («операція Маріта»). Спільно з ними діяли армії Болгарії та Угорщини, до агресії проти Югославії приєдналася Італія. Лідер хорватських усташів А. Павелич оголосив про утворення Незалежної Хорватської держави (НХД), що згодом приєдналася до держав «осі Берлін—Рим—Токіо». Королівство Югославія припинило своє існування.

Німецька армія без затримки розпочала наступ на територію Греції з території Югославії з метою оточити грецькі дивізії й англійські експедиційні сили. Грецькі армії капітулювали перед німецькими військами. Під тиском німецьких сил, що переважали, англійська армія почала відступати до Афін. Залишки англійських військ зосередилися на **острові Крит**. Щоб оволодіти цим стратегічно важливим островом, німецьке командування провело небачену повітряно-десантну операцію (почалася **27 травня 1941 р.**). Обидві сторони зазнали значних втрат. Німецькі повітряно-десантні війська так і не відновили своєї колишньої боєздатності. Надалі їх не використовували як самостійну бойову одиницю, а лише у взаємодії із сухопутними військами.

Після захоплення Балканського півострова й острова Крит Німеччина здобула переваги для просування на схід. Проте А. Гітлер не зміг скористатися ними так само, як і успіхами німецького корпусу під командуванням генерала Е. Роммеля в Єгипті, що прибув на допомогу італійським військам. На черзі був напад на СРСР, який і так уже затримувався на місяць, а новий театр воєнних дій вимагав напруження й концентрації всіх сил Третього рейху.

Війна в Югославії тривала лише 12 днів, ставши для Німеччини справжньою «прогулянкою». Вермахт поставив рекорд за швидкістю й безкровністю військової операції. Втрати Німеччини становили близько 150 осіб загиблими, близько 400 осіб пораненими і зниклими безвісти. У полон здалися 344 тис. осіб. Проте незабаром «прогулянка» перетворилася на тривалу партизанську війну проти окупантів.

■ Німецький десант на Криті. Травень 1941 р.

■ Наступ англійських військ у Північній Африці. 1941 р.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Чому вступ у війну Франції та Англії призвів до «дивної війни»? Дайте оцінку цій події. 2. Чому Німеччині вдалося відносно швидко захопити Данію, Норвегію, Бельгію, Нідерланди, Люксембург, Францію? 3. Обговоріть у групах: чому «лінія Мажіно» не врятувала Францію? 4. Охарактеризуйте «режим Віші». 5. Як Велика Британія намагалася нейтралізувати перемоги А. Гітлера в 1939—1941 рр.? 6. Наведіть свідчення, які вказують, що перемоги А. Гітлера не були вирішальними. 7. Чим була зумовлена агресія на Балканах? Яким був перебіг подій у цьому регіоні? 8. Що завадило Німеччині скористатися перемогами на Балканах і в Африці в 1941 р.?

МЕТА

- розповідати про «битву за Британію» і битву за Атлантику
- визначати причини, чому Англія змогла вистояти у складних умовах 1940—1941 рр.

ДАТИ

8 серпня — жовтень 1940 р. — «битва за Британію»

- Англійські плакати про користь моркви

Із перших днів «битви за Британію» німецькі пілоти зіткнулися з надзвичайно ефективною британською протиповітряною обороною. Британські зенітники й льотчики несподівано точно били по бомбардувальниках, і найцікавіше — ніч зовсім не допомагала німецьким солдатам, британські війська збивали їх і в темряві. Одразу став відомий секрет такого гострого зору стрільців — морква, якою начебто їх годують у величезних кількостях. Ось так чутки про користь моркви, навмисно поширені британським Міністерством інформації, допомогли британським військовим тривалий час приховувати від Німеччини факт використання для оборони Англії винайдених радіолокаційних радарів.

§ 63. «Битва за Британію».

Битва за Атлантику

Капітуляція Франції в червні 1940 р. залишила Велику Британію наодинці з Німеччиною, яка володіла ресурсами всієї Європи, а також отримувала щедру постачання із СРСР. Англія на той час перебувала не в найкращому стані. Більшість бойової техніки було втрачено у Франції. Ще боєздатні частини були розкидані по всьому світу в колоніальних володіннях. Єдиною надією Англії залишався флот, який перевищував німецький у шість разів. Проте він був вразливим для авіації, що неодноразово доводили події війни.

16 липня 1940 р. А. Гітлер підписав план операції «**Морський лев**», яка передбачала завоювання Англії. Як свідчили підрахунки, можливостей здійснити масову висадку військ на Британські острови в Німеччині не було. У неї не вистачало потрібної кількості плавучих засобів. Тоді було прийнято рішення підкорити Англію масовими бомбардуваннями.

На початок битви Німеччина зосередила для атак проти Англії 2,8 тис. літаків (із них 1,3 тис. — бомбардувальники). Англіїці могли цьому протиставити лише 600—700 винищувачів.

8 серпня 1940 р., за образним висловом В. Черчилля, стало початком «**битви за Британію**». Цього дня 139 німецьких літаків здійснили масоване бомбардування Саутгемптона та радіолокаційних станцій. Англія втратила 19 винищувачів, Німеччина — 24 бомбардувальники й 36 винищувачів. Такі бої стали систематичними. Потужність боїв постійно наростала. До початку вересня ціною неймовірних зусиль німецьким військам вдалося знекровити винищувальні частини королівських військово-повітряних сил. Відомий британський льотчик-ас Джим Лейсі (здобув 28 перемог) згадував: «На час закінчення «битви за Британію» я так втомився, що вже не міг цього терпіти... Я боявся, що одного разу не витримаю і вийду з бою...».

У певні періоди битви Велика Британія мала трохи більше 100 винищувачів. Проте були й позитивні чинники. Льотчики королівських військово-повітряних сил, які стрибали з парашутами зі збитих літаків, приземлялися на своїй території та швидко поверталися до своїх позицій. Льотчики люфтваффе (військово-повітряних сил Німеччини), навпаки, часто потрапляли в полон, тому втрати німецьких військ серед льотного складу перевищили втрати Великої Британії майже в п'ять разів. Це було набагато важливіше, ніж кількість збитих літаків. А якщо врахувати, що Англії вдалося різко збільшити випуск літаків (у липні—жовтні 1940 р. вона побудувала 2116 літаків проти 688 люфтваффе) та отримати

Першою жертвою атаки німецького підводного човна в Другій світовій війні вважають британський пасажирський лайнер «Атенія». Він був потоплений 3 вересня 1939 р. за 200 миль від Гебридських островів. У результаті загинуло 128 членів команди та пасажирів лайнера, серед яких було багато дітей.

допомогу з Канади й США (близько 500 літаків), то шанси Німеччини різко зменшувалися. Крім того, зростала й майстерність англійських льотчиків.

17 вересня 1940 р. А. Гітлер був змушений відкласти операцію «Морський лев» на невизначений термін. У жовтні повітряний наступ на Англію припинився, хоча нерегулярні бомбардування тривали до травня 1941 р. Повітряну війну над Великою Британією було виграно. Проте до остаточної перемоги було ще дуже далеко.

Велика Британія вистояла, зазнавши значних матеріальних збитків і людських втрат (понад 30 тис. осіб). Так, місто Ковентрі зникло з лиця Землі. Повітряна війна над Англією коштувала Німеччині понад 2 тис. літаків і життя 1 тис. досвідчених льотчиків.

Іншим серйозним випробуванням для Англії була **битва за Атлантику**. Отримуючи водними шляхами 50 % стратегічної сировини й продовольства, вона могла опинитися у скрутному становищі, якби Німеччині вдалося перерізати атлантичні комунікації.

Завоювання Франції, Норвегії, Данії дало можливість Німеччині перейти в рішучий наступ. Згідно з концепцією головнокомандувача німецького флоту грос-адмірала Еріха Редера, вирішальна роль у цій боротьбі відводилася лінкорам «Бісмарк», «Тірпіц» та іншим лінкорам і крейсерам. Проте вони зазнали поразки, не завдавши значних втрат Англії.

Успішніше діяли німецькі підводні човни, якими командував адмірал Карл Деніц. В. Черчилль вважав дії німецьких підводних човнів більш небезпечними, ніж повітряні атаки. Влітку 1940 р. Англія змушена була використовувати свої стратегічні резерви. Недооцінювання їхньої ролі напередодні війни не дало можливості Німеччині мати необхідну кількість підводних човнів і блокувати Британські острови. На початку війни вона мала 57 підводних човнів, із яких лише незначна кількість могла діяти на просторах Атлантики.

Навесні 1941 р. німецькі підводники застосували тактику «вовчих зграй» (відкрита атака одразу декількох підводних човнів) для боротьби з англійськими конвоями. Англійський флот вистояв, а після вступу у війну США союзники поступово відновили контроль над Атлантикою.

Боротьба за Атлантику коштувала життя понад 70 тис. моряків. Було втрачено 3,5 тис. цивільних суден і 175 військових кораблів союзників. Затонуло 783 підводні човни із 30 тис. осіб екіпажу. Це була найбільша морська битва в історії людства.

■ Англійські винищувачі «Спітфаєр», що стали одними з найкращих літаків Другої світової війни

Серед понад 3 тис. льотчиків, які брали участь у «битві за Британію», було понад 2500 британців, 147 поляків, 127 новозеландців, 112 канадців, 89 чехів і словаків, 32 австралійці, 26 бельгійців, 13 французів, десять ірландців, дев'ять американців, вісім південноафриканців, три родезійці, один льотчик із Ямайки. Найбільша кількість повітряних перемог під час «битви за Британію» (17) належить чеху Йозефу Франтішеку.

Із висловлювання

В. Черчилля

Кожна родина в Британській імперії зобов'язана життям нашим льотчикам. Перебуваючи в смертельній небезпеці, вони змогли переломити хід Другої світової війни. Ніколи на полях людських конфліктів не залежало так багато від стількох небагатьох.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Як Німеччина намагалася підкорити Англію?
2. Що допомогло англійським військам вистояти в «битві за Британію»?
3. Що намагався підкреслити В. Черчилль, так характеризуючи «битву за Британію»: «Це не кінець; це навіть не початок кінця, але це може бути кінцем початку»?
4. Що таке «вовчі зграї»?
5. Якими були причини поразки Німеччини в боротьбі за Атлантику?
6. Проведіть дискусію за питанням: що найважливіше для досягнення перемоги?

Під час повітряної війни над Англією (10 травня 1941 р.) третя людина в Німеччині Рудольф Гесс, заступник А. Гітлера, рейхсміністр без портфеля і лідер нацистської партії, таємно один вилетів з Аугсбурга та приземлився з парашутом на заході Шотландії. Він прагнув вступити в переговори з королівською родиною та укласти мир з Англією. У здійсненні цього вчинку ним керувало прагнення перевершити А. Гітлера. Проте англійський уряд не пішов із ним на контакт. Р. Гесс був ув'язнений, а після завершення війни переданий до Нюрнберзького трибуналу, який засудив його на довічне ув'язнення. У 1995 р. Р. Гесс наклав на себе руки в камері в'язниці Шпандау.

■ Рудольф Гесс

МЕТА

- характеризувати заходи політики радянзації
- визначати ставлення населення до встановлення радянської влади
- давати оцінку приєднанню Західної України до СРСР

ДАТИ

1939—1941 рр. — перша спроба радянзації Західної України

Радянзація — насильницьке насадження норм економічного, суспільно-політичного та культурного життя, що було характерним для СРСР. За першим періодом радянзації 1939—1941 рр. закріпилася народна назва «перші совети».

■ Радянські прапори над Львовом. Вересень 1939 р.

■ Внесення символічного подання до Верховної Ради УРСР. 1939 р.

§ 64. Радянзація Західної України в 1939—1941 рр.

Для узаконення радянського режиму в Західній Україні **22 жовтня 1939 р.** під контролем НКВС було проведено вибори до Народних зборів. За офіційними даними, у голосуванні взяли участь 92 % виборців. На виборчих дільницях вони отримали вже складені безальтернативні списки кандидатів у депутати. Наприкінці жовтня Народні збори прийняли Декларацію про входження Західної України до складу СРСР і воз'єднання її з УРСР. 1 листопада 1939 р. сесія Верховної Ради СРСР, а 15 листопада сесія Верховної Ради УРСР ухвалили відповідні закони. На території Західної України, що офіційно увійшла до складу УРСР, у грудні 1939 р. було створено шість областей — Львівську, Станіславську, Волинську, Тернопільську, Рівненську, Дрогобицьку.

Фактичному включенню до складу СРСР було надано зовнішню форму «вільних виборів» до Народних зборів, офіційного прохання про включення до складу Радянського Союзу та прийняття до «країни советів».

Менш ніж через рік було законодавчо оформлено й включено до складу УРСР території Північної Буковини та придунайських земель.

Кількість населення України збільшилася на 8,8 млн осіб і на середину 1941 р. становила понад 41,6 млн осіб; її територія розширилася до 565 тис. км². Після приєднання західноукраїнських земель до СРСР розпочався процес **радянзації**.

Для зміцнення нової влади в Західну Україну було направлено 86 тис. партійних, комсомольських, профспілкових діячів. Сюди також направляли вчителів, культпрацівників, агрономів, лікарів тощо. Більшість із них становили молоді люди без освіти й відповідного досвіду роботи, що спричиняло чимало конфліктів із місцевим населенням.

Найбільш позитивно селянство сприйняло заходи з розподілу поміщицьких земель і земель «осадників», сільськогосподарського інвентаря, худоби, посівного матеріалу та майна. Загалом було розподілено близько 2 млн га землі. Третина найбідніших селянських господарств була звільнена від податків. Проте прихильне ставлення селян швидко змінилося, коли нова влада почала створювати колгоспи. Перші колгоспи з'явилися в **1940 р.** На 1 червня 1941 р. було створено 2,6 тис. колгоспів, що об'єднували 140 тис. господарств (13 %).

■ Радянзація західних областей України

? Які заходи нової влади сприймали позитивно, а які — негативно?

24 вересня 1939 р. відбулася зустріч української делегації (Допомоговий комітет) під проводом доктора К. Левицького з радянським комендантом Львова генералом Івановим та уповноваженим Міщенком. К. Левицький виголосив промову, у якій назначив, що західні українці не знають нової влади, але просять, щоб не було репресій за минуле, дозволялося й далі організувати культурне й економічне життя, щоб було збережено газету «Діло», не переслідувалося духовенство тощо. У відповідь радянські представники сказали, що все, що було дотепер, іде в забуття, а радянська влада вимагає від своїх громадян лише лояльності й разом із визволенням надає західним українцям багато благ. Однак уже за декілька днів було закрито газету «Діло», у приміщенні її редакції розміщено редакцію газети «Радянська Україна», К. Левицький та інші діячі українського руху кінця XIX ст. — 1930-х рр. були заарештовані й відправлені до Москви.

Нова влада здійснювала заходи, спрямовані на ліквідацію приватної власності. Були націоналізовані земля та її надра, промислові підприємства (2,2 тис.) та заклади торгівлі, на яких за радянським зразком створювали профспілки. На підприємствах запроваджувався 8-годинний робочий день (замість 13—14-годинного), суттєво збільшувалася заробітна плата. Щоб завантажити підприємства роботою, їм надавали державні замовлення й забезпечували сировиною. Завдяки цим заходам за кілька місяців було ліквідовано безробіття. Тих, хто не знайшов роботу на місці, відправляли на підприємства Донбасу. Так, із Галичини виїхало 17 тис., із Буковини — 14 тис. осіб.

Одним із заходів радянізації був розподіл націоналізованого житла колишніх польських чиновників, власників підприємств, поміщиків тощо. Значну кількість квартир отримали переселенці з Наддніпрянщини. Лише у Львові «трудожцям» було передано 11 869 квартир.

Із Декларації Українських Народних зборів про прийняття Західної України до складу СРСР і включення її до складу Української РСР (жовтень 1939 р.)

Український народ у колишній польській державі був приречений на вимирання. Його долею було пригноблення, знищення та пограбування. Польські пани зробили все, щоб полонізувати українське населення, навіть слово «українець» замінили словами «бидло» і «холоп».

Українських селян позбавляли землі. Робітникам і службовцям, українцям не давали працювати на фабриках, заводах і в установах. Українців не приймали в навчальні заклади. Викорінювали рідну українську мову. Прагнули знищити українську культуру. Усе це не раз викликало хвилю протесту, відбувалися селянські повстання проти колоніального режиму правлячих кіл панської Польщі.

Але скінчився час пригноблення і безправ'я. Волею всього багатонаціонального радянського народу, за указом радянського уряду Червона армія визволила навіки народ Західної України від влади польських поміщиків і капіталістів.

...Українські Народні збори як виразник непохитної волі й сподівань народу Західної України постановляють:

Просити Верховну Раду Союзу РСР прийняти Західну Україну до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік, включити Західну Україну до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки з тим, щоб з'єднати український народ у єдиній державі, покласти край віковому роз'єднанню українського народу.

? 1. Якими історичними обставинами в документі аргументовано необхідність входження Західної України до складу СРСР? 2. Чому сьогодні історики по-різному оцінюють цю історичну подію?

■ Радянські агітаційні матеріали

? Яку думку намагалася нав'язати радянська влада?

Із газети від 23 серпня 1941 р.

...Агітація була шаленою, неперебірливою в засобах. Успереч Конституції, за якою колгоспна справа — це річ добровільна, страшили людей виселенням, арештами... кликали щоразу до сільради (навіть серед ночі) та намовляли підписувати членську заяву.

Де не вдавалося заложити колгоспи, там [накладали]... непосильні обов'язки — ...вивозити каміння, дерево і тому подібне в часи найгарячішої роботи в полі. За невиконання карали ув'язненням.

? 1. Якими заходами радянська влада примушувала селян вступати до колгоспів? 2. Чи відрізнялися ці заходи від тих, що застосовували під час створення колгоспів у Наддніпрянській Україні?

Зі спогадів селянина із села Вишенька Мала Городецького району Львівської області

Агітація вступати до колгоспів не мала результатів. Тоді уряд вдався до насильства. До Сибіру почали вивозити заможних селян. Депортація проводилася грубо й жорстоко: під'їжджали до селянина, дозволяли взяти із собою необхідні в дорогу речі й дещо з продуктів харчування, вантажили на автомашини або фури й вивозили на залізничну станцію. Зазвичай це відбувалося вночі. На станціях люди мерзли по кілька днів у товарних вагонах, доступ до рідних і близьких був заборонений.

■ Розподіл поміщицької землі серед селян. Початок 1940-х рр.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Коли розпочали здійснюватися заходи щодо радянзації Західної України? 2. Які заходи передбачала радянська влада за «перших совєтів»? 3. Чому ставлення до радянської влади різних верств суспільства було різним? 4. Обговоріть у групах: для яких українських земель цей процес був найбільш шкідливим? 5. Яку мету мали масові репресії в регіоні? 6. Яку частку населення було депортовано на схід? 7. Якою була мета «процесу 59»?

Проте це не вирішило житлової проблеми в місті. Тому влада вдавалася до традиційних для СРСР методів ущільнення. Це призвело до руйнування комунікацій газу, води, каналізації, електрики.

На щойно приєднаних землях були запроваджені безкоштовне медичне обслуговування та освіта, організовано дитячі садки і ясла, школи та курси з ліквідації неписьменності та малописьменності для дорослих. Повсюдно запроваджувалася українська мова, а також український репертуар у театрах, різко збільшилася кількість українських шкіл (до 5,6 тис.) з одночасним скороченням польських. Було підвищено заробітну плату працівникам освіти та охорони здоров'я. Львівський університет було перейменовано на честь І. Франка, мовою викладання в ньому, а також у Львівській політехніці стала українська. Кількість українських студентів зросла в чотири рази та становила 50 %. У Львові було засновано філіал Академії наук УРСР. Періодичні видання переводили на українську мову. Зі східних областей було привезено багато книжок українською мовою. Влаштували гастролі театральних, хорових і музичних колективів зі сходу.

Проте із часом населення почало помічати, що через такі дії влада намагається нав'язати нові радянські цінності. Було ліквідовано стару українську пресу, культурно-просвітні організації, «Просвіти», Наукове товариство ім. Т. Шевченка тощо. Українізацію проводили в жорстких межах радянської системи.

Соціальні перетворення супроводжувалися репресіями. Спочатку вони стосувалися переважно поляків. Серед представників українського народу раніше за інших репресій зазнали активні діячі політичних партій.

Широкомасштабні репресії проти українства почалися із **грудня 1939 р.** Вироки виносили без суду й слідства, але з метою залякування населення інколи проводилися показові процеси. Найпоширенішою формою репресій стала **депортація**. Перших жителів було депортовано до Сибіру й Казахстану в лютому 1940 р. разом із родинами польських військових «осадників». Друга хвиля депортації відбулася у квітні 1940 р. та охопила родини репресованих. Третя (червень 1940 р.) і четверта (травень-червень 1941 р.) хвилі торкнулися переважно тих, хто тікав із нацистської зони окупації Польщі. Загалом із західних областей України було депортовано 320 тис. осіб. Смертність серед депортованих становила 16 %.

Єдиною організованою силою опору новій владі була ОУН, яка зберегла свою підпільну мережу. Учасники підпілля поширювали листівки, готували молодь до майбутньої боротьби, іноді здійснювали збройні акції проти представників нової влади. ОУН налагодила співпрацю з абвером і вела підготовку до дій під час майбутньої війни між СРСР та Німеччиною. Органи державної безпеки докладали значних зусиль для боротьби з оунівським підпіллям. У січні у Львові відбувся закритий процес над 59 членами ОУН. Найпомітнішою фігурою на процесі був уніатський священник Р. Берест. Суд засудив 42 молодих людей, серед них 11 дівчат, до смертної кари. 17 осіб було ув'язнено на десять років. Таке судове рішення судді пояснювали тим, що «майже всі підсудні заявили, що не хочуть зупинити ворожої діяльності проти радянської влади». Однак Колегія Верховного суду СРСР «пом'якшила» вирок львівського суду: 19 засуджених розстріляли, інші отримали термін від чотирьох до десяти років позбавлення волі. Одну студентку депортували за кордон.

**ДРУГА СВІТОВА
ВІЙНА: ПЕРЕБІГ
І РЕЗУЛЬТАТИ**

МЕТА

- характеризувати український рух на початку Другої світової війни
- визначати мету діяльності ОУН та УЦК
- розповідати про основні події, пов'язані з українським рухом

ДАТИ

1940 р. — розкол ОУН на прихильників А. Мельника та С. Бандери
1940—1944 рр. — діяльність УЦК

Усі переговори українських діячів, спроби налагодити співробітництво з Німеччиною наражалися на категоричне заперечення А. Гітлером української державності. Проте нацистське керівництво напередодні війни з Польщею, а згодом і з СРСР майстерно намагалось створити в лідерів українського руху враження, що в майбутньому «українське питання» буде розв'язане позитивно. Німецьке керівництво, особливо розвідку, український рух цікавив лише з точки зору підривної діяльності проти Польщі та СРСР. Проте в більшості керівників українського руху не було ілюзій щодо нацистської Німеччини. А вже на початку радянсько-німецької війни нацисти показали своє справжнє обличчя.

- Повідомлення в газеті про смерть Є. Коновальця. 1938 р.

§ 65. Український національний рух на початку Другої світової війни

Суперечності, що посилювалися в Європі та світі, не могли залишати осторонь жодну політичну силу. Українські діячі знову почали сподіватися, що новий загальноєвропейський конфлікт створить умови для відродження української держави.

Український національний рух напередодні Другої світової війни гуртувався навколо декількох центрів. Перший був представлений урядом УНР в екзилі (вигнанні) на чолі з А. Лівичьким, що мав свої представництва в різних країнах Європи. Представники УНР не мали чіткої єдиної позиції щодо того, кого підтримати. Частина заявила про свою прихильність ідеалам демократії і, відповідно, англо-французької коаліції. Проте швидка поразка Польщі, а згодом Франції переконала прибічників відновлення УНР у тому, що доля України вирішуватиметься в протистоянні Німеччини та СРСР. Тому робилися спроби налагодити співпрацю з Німеччиною. Крім того, військові структури УНР висунули ідею створити на Волині збройні загони «Січі», які після початку радянсько-німецької війни мали реорганізувати в армію, що разом із німецькими військами брала б участь у звільненні України від більшовизму. Цю ідею почали реалізовувати в середині 1940 р., а в роки німецько-радянської війни загони «Січі» перетворилися на «Поліську Січ» під керівництвом Тараса Боровця (Бульби).

Співробітництво з Німеччиною намагалися налагодити й прихильники П. Скоропадського. Проте нацисти оцінювали його вплив як край низький і не брали до уваги у своїх розрахунках.

Найбільш дієву позицію серед українських політичних сил посідала ОУН, яка спиралася на розгалужене підпілля на західноукраїнських землях, а також на осередки в різних країнах Європи.

Проте на виробленні єдиної лінії в організації майбутньої боротьби трагічно позначився розкол в ОУН після загибелі в 1938 р. лідера організації Є. Коновальця. У 1940 р. оформився розкол на прихильників голови ОУН А. Мельника — ОУН(М) і керівника Крайової езекутиви на західноукраїнських землях С. Бандери — ОУН(Б).

Лідера ОУН Є. Коновальця Й. Сталін вважав своїм особистим ворогом. Ще протягом 1920-х рр. відбулося декілька замахів радянських спецслужб на життя Є. Коновальця. У 1933 р. у Москві під особистим наглядом Й. Сталіна був розроблений план спецоперації під кодовою назвою «Ставка». Виконавцем замаху став агент радянської служби зовнішньої розвідки П. Судоплатов. Отже, про перебіг операції інформували особисто Й. Сталіна. Черговий замах на Є. Коновальця стався 23 травня 1938 р. у Роттердамі (Нідерланди) в ресторані «Атланта». Московський агент вручив провіднику ОУН коробку цукерок з українським орнаментом і запискою «від друзів». Вибуховий механізм спрацював у момент, коли коробка опинилася в горизонтальному положенні, що дало час П. Судоплатову безпечно залишити ресторан. Тривалий час не існувало жодних доказів причетності Кремля до загибелі Є. Коновальця. Згодом про свій злочин П. Судоплатов розповів у спогадах.

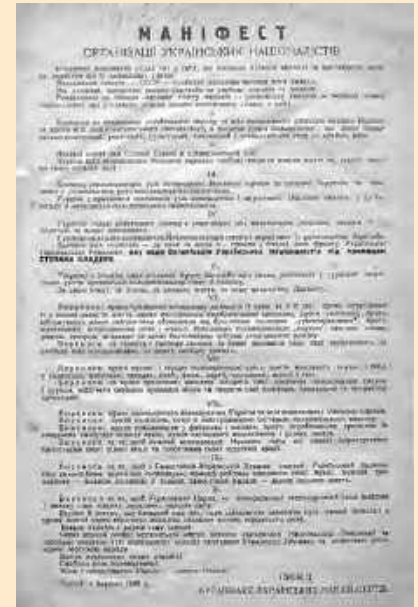
Із Маніфесту ОУН(Б)

Ми, українці, підносимо прапор боротьби за свободу народів та людини. Розвалюючи назавжди жакливу тюрму народів — московську імперію, творимо новий справедливий лад і кладемо основи нового політичного укладу в світі.

Боремося за визволення українського народу та всіх поневолених Москвою народів. Боремося проти всіх видів московського імперіалізму, а зокрема проти більшовизму, що довів національно-політичний, релігійний, культурний, соціальний і господарський гніт до крайніх меж...

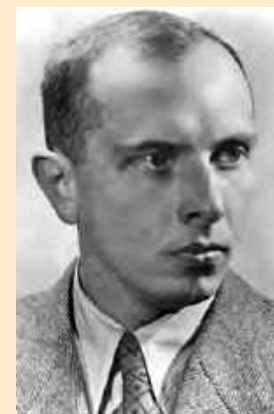
Українці силою об'єктивних умов є авангардом усіх поневолених Москвою народів у їхній боротьбі за повне визволення. Українці на землях поневолених Москвою народів стають у перші лави їх революційної боротьби. Кличемо всіх українців — де вони не жили б — ставати у бойові лави Фронту Української Національної Революції, яку веде Організація українських націоналістів під проводом Степана Бандери.

- ? 1. Як лідери ОУН(Б) визначали мету боротьби в умовах світового конфлікту?
- 2. Кого вони проголошували головним ворогом України?

■ Текст Маніфесту ОУН(Б) — першого публічного документа організації

■ Степан Бандера

Головним питанням, яке призвело до розбіжностей між двома ОУН, стало визначення стратегії подальшої боротьби.

В умовах розколу обидва напрями ОУН продовжували втілювати в життя власні, на їхній погляд, єдино правильні політичні та ідеологічні засади. Керівники обох ОУН виходили з того, що радянська імперія та сталінський тоталітарний режим є головними ворогами українського народу. Звідси випливала основна мета — рішуча боротьба проти СРСР. Ця боротьба, на думку ОУН(М), могла бути успішною лише в союзі з Німеччиною. Проте рішення було ухвалено на Другому Великому зборі ОУН(М) у Римі (27 серпня 1939 р.).

Зі свого боку ОУН(Б) вважала, що Українську самостійну соборну державу можна вибороти лише власними силами й революційними методами. С. Бандера не відкидав думки і про союзників, але він вважав, що визвольна боротьба — це справа насамперед самого народу. Якщо народ не буде готовий до рішучої боротьби за державні ідеали, зовнішня допомога не приведе до позитивних наслідків. С. Бандера також розумів, що якщо ОУН не матиме відповідного авторитету серед населення, то й союзники не будуть на неї зважати. Тому він закликав до наполегливої організаційної та політичної роботи на українських землях. Разом із тим ОУН(Б) не бажала, щоб поневолення України «советами» змінилося новим поневоленням Німеччиною. Сподіваючись на радянсько-німецьку війну, ОУН(Б), як зазначав один із її лідерів М. Лебідь, готувалася «використати її виключно для того, щоб відбудувати свою самостійну незалежну державу».

Програма подальшої боротьби за незалежність ОУН(Б) була проголошена на Другому Великому зборі (Краків, квітень 1941 р.). Із метою консолідації українських сил ОУН(Б) виступила ініціатором їх об'єднання. **22 червня 1941 р.** у Кракові відбулася нарада, у якій взяли участь представники Державного центру УНР, монархісти-гетьманці, УНДП, Фронт національної єдності та інші організації та партії. ОУН(М) відмовилася від участі в роботі наради.

Українські історики досі не виробили чітких критеріїв щодо оцінювання діяльності УЦК. Одна група схильна трактувати його діяльність як явний прояв **колабораціонізму**, інша вбачає в УЦК легальну установу, що проводила так звану реальну політику, суть якої полягала в тому, щоб за дотримання формальної лояльності щодо німецької влади зберегти українське населення від переслідувань, зміцнити його становище тощо.

Колабораціонізм — співробітництво урядів, окремих осіб з окупаційною владою; явище, притаманне періоду Другої світової війни.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Коли загинув лідер ОУН Є. Коновалець? Хто був організатором терористичного акту? 2. Назвіть причини розколу ОУН. 3. У чому полягала принципова відмінність у позиціях ОУН(М) і ОУН(Б)? 4. Із якою метою ОУН шукала співпраці з Німеччиною? 5. Коли було створено Український Центральний Комітет? Якою була його діяльність? Хто його очолював? 6. Обговоріть у групах: як події боротьби за державність 1917—1921 рр. вплинули на позиції лідерів українського руху на початку Другої світової війни? 7. Проведіть дискусію за питанням: чи було створення батальйону «Нахтігаль» та УЦК проявом колабораціонізму?

Значну увагу ОУН(Б) приділяла питанню створення української армії. Із цією метою вона використовувала будь-які можливості для підготовки відповідного командного складу й набуття бойового досвіду. За згодою з німецькими військовими і розвідкою діячі ОУН(Б) проходили навчання в поліцейських школах, старшинській школі в Кракові. **Навесні 1941 р.** у складі спецпідрозділів абверу було створено батальйони «**Роланд**» (очолив майор Є. Побігущий) та «**Нахтігаль**» (сотник Р. Шухевич). Навесні 1941 р. батальйони пройшли підготовку в Нойгаммері та Зауберсдорфі (Німеччина). 22 червня 1941 р., із перших годин радянсько-німецької війни, батальйони взяли участь у бойових діях. Проте співпраця з нацистами була нетривалою. Після арешту нацистами С. Бандери та інших лідерів бійці батальйонів відмовилися воювати. Їх було відкликано з фронту й розпущено, а на їхній основі створено 201 поліцейський батальйон. Вони воювали проти радянських партизанів у Білорусії.

1 грудня 1942 р. термін дії контракту закінчився, і бійці батальйону відмовилися присягати на вірність А. Гітлеру. Батальйон перевезли до Львова, де офіцерів заарештували (Р. Шухевичу вдалося втекти). Німецька команда вимагала, щоб учасники переїхали до Любліна для створення нового батальйону. Проте ніхто з них цього не зробив. Більшість учасників перейшла в загоны УПА.

Після розгрому й окупації Польщі українці, що опинилися в німецькій зоні окупації, прагнули налагодити культурно-освітнє й господарське життя. У листопаді 1939 р. було утворено Українське Національне Об'єднання (УНО). Його очолив **Володимир Кубійович**.

Важливим досягненням УНО стало заснування українського видавництва, видання української преси, відновлення Української автокефальної православної церкви. У 1940 р. В. Кубійович очолив **Український Центральний Комітет (УЦК)** у Кракові (діяв до 1944 р.) — легальну суспільно-громадську організацію українців у Генеральній губернії (була створена окупаційною владою на території Південно-Східної Польщі).

Працюючи на межі дозволеного та забороненого, УЦК фактично охопив своїм впливом майже всі ланки національного та суспільного життя, крім політики. Комітет став своєрідною громадською установою з масовим членством, одночасно наділеною деякими напівурядовими правами. УЦК представляв інтереси українства перед німецькою владою; допомагав військовополоненим та в'язням; підтримував культуру й кооперативний рух. УЦК був змушений взяти участь у формуванні дивізії СС «Галичина».

Володимир Кубійович народився 23 вересня 1900 р. у Новому Санчі на Західній Лемківщині. У 18 років він перервав навчання в Ягеллонському університеті в Кракові, щоб у складі артилерії УГА взяти участь у війні проти Польщі. Повернувшись із фронту, В. Кубійович завершив навчання в університеті, згодом упродовж 11 років викладав там. Напередодні Другої світової війни його було звільнено за українофільство. Після війни він став одним із провідних науковців української діаспори. Засновник «Енциклопедії українознавства».

§ 66. Україна на початку німецько-радянської війни

22 червня 1941 р. о 3 годині 30 хвилин німецькі війська завдали потужного артилерійського та авіаційного удару по радянській території. За кілька хвилин танкові та моторизовані частини армії Німеччини перетнули кордон СРСР.

Згідно з планом «**Барбаросса**», Німеччина та її союзники для нападу на СРСР зосередили 190 дивізій загальною кількістю 5,5 млн осіб. Їм протистояло угруповання радянських військ, яке налічувало 170 дивізій і дві бригади (2,9 млн осіб). В основу плану було покладено ідею «**бліцкригу**» — швидкого просування до політичних та економічних центрів, оточення і розгром частин у прикордонних боях.

В Україну було спрямовано наступ німецької групи армій «Південь» (командувач генерал-фельдмаршал Г. Рундштедт).

Угрупованню німецьких військ, що наступали в Україні, протистояли підрозділи Київського Особливого та Одеського військового округів, які були перетворені на Південно-Західний (командувач М. Кирпонос) і Південний (командувач І. Тюленев) фронти.

Загалом німецькі війська поступалися радянським військам в Україні як кількісно, так і в озброєнні. Проте на напрямку головного удару Німеччина мала перевагу. Уже в перший тиждень війни головні німецькі сили мали оволодіти Києвом. Проте події розгорталися інакше. Уздовж кордону підрозділи нацистів зустріли відчайдушний опір прикордонників та невеликих гарнізонів ще недобудованих укріплених районів «лінії Молотова».

23 червня 1941 р. головні частини німецьких військ були контратаковані радянськими механізованими корпусами в районі міст Луцьк—Рівне—Дубно—Броди. Спалахнула перша в Другій світовій війні грандіозна танкова битва, що тривала до 29 червня. Проте контрудар був погано скоординований і не підтриманий артилерією та авіацією. Хоча просування німецьких військ вдалося затримати на тиждень, втрати були величезними: із 4,2 тис. танків у Південно-Західного фронту залишилося лише 737.

Після поразки в прикордонних боях радянські війська почали відступати на лінію укріплень старого кордону («лінія Сталіна»), де передбачалося зупинити просування німецьких військ. Не всі радянські частини змогли вдало здійснити відступ. 5 липня 1941 р. нацисти здійснили прорив і вийшли до оборонної лінії Києва. Німецьке командування оцінило прорив як перемогу. На 21 липня А. Гітлер призначив парад на Хрещатику. Проте німецькі частини не змогли подолати оборону міста. Перший штурм Києва 11—14 липня виявився невдалим, як і всі наступні. 21 серпня А. Гітлер вирішив припинити атаки. Героїчна оборона Києва примусила його відійти від плану «Барбаросса» і тимчасово відволікти значні сили для розгрому радянських військ в Україні, припинивши наступ на Москву. Фактично план зазнав поразки, хоча успішний наступ німецьких військ тривав.

На початку липня 1941 р. війська Німеччини, Угорщини та Румунії перейшли в рішучий наступ проти Південного фронту радянських військ, які продовжували утримувати радянсько-румунський

МЕТА

- характеризувати початок німецько-радянської війни для українських земель
- розповідати про перебіг подій на українських землях у 1941—1942 рр.
- указувати на причини поразок Червоної армії та окупації України нацистами

ДАТИ

22 червня 1941 р. — напад Німеччини та її союзників на СРСР

23—29 червня 1941 р. — танкова битва в районі міст Луцьк—Рівне—Дубно—Броди

11 липня — 19 вересня

1941 р. — оборона Києва

10 серпня — 16 жовтня

1941 р. — оборона Одеси

4 липня 1942 р. — захоплення німецькими і румунськими військами Криму

22 липня 1942 р. — завершення окупації території України військами Німеччини та її союзників

■ Німецькі механізовані частини. 1941 р.

■ Радянські механізовані частини. 1941 р.

■ Зведення оборонних рубежів Києва. 1941 р.

■ Моряки на оборонних рубежах Одеси. 1941 р.

■ Німецьких військовополонених доправляють у тил. Харків, 16 травня 1942 р.

кордон. Підрозділи вермахту, прорвавши фронт на невеликій ділянці, швидко рушили вперед. Спроба командування Південного фронту організувати контрудар завершилася черговим розгромом радянських танкових частин (було втрачено 90 % танків) та оточенням у районі Умані (8 вересня 1941 р.). Лише в полон потрапило понад 100 тис. бійців Червоної армії. Це дало змогу німецьким військам вийти до Дніпра на південь від Києва, а також заглибитися в тил військ Південного фронту, який фактично розпався. Частина військ (30 тис. осіб) була затиснута в Одесі, де вони тримали оборону до 16 жовтня 1941 р., а решта — між Південним Бугом і Дніпром. На всі звернення радянського командування до Й. Сталіна з проханням дозволити відійти за Дніпро той відповідав відмовами. Лише 14 серпня, коли війська вже опинилися в оточенні, їм було дозволено прориватися на лівий берег Дніпра. Проте це вдалося зробити тільки 12 тис. бійців.

Розгромивши війська Південного фронту на Правобережжі, німецькі війська створили загрозу Південно-Західному фронту з півдня, у той час як така сама загрозлива ситуація виникла з півночі, де німецькі підрозділи оволоділи Смоленськом. Щоб уникнути катастрофи, представник Ставки Г. Жуков запропонував відвести війська на лівий берег Дніпра. Й. Сталін категорично відмовився. У результаті на початку вересня 1941 р. німецькі танкові підрозділи з півночі форсували Десну і з півдня в районі Кременчука — Дніпро. 15 вересня вони завершили оточення київського угруповання радянських військ у районі села Лохвиця. Лише 17 вересня було віддано наказ Ставки залишити Київ, але було запізно. Війська Південно-Західного фронту потрапили в оточення і були розгромлені. Загинуло керівництво фронтом на чолі з М. Кирпоносом. У полон потрапило 663 тис. бійців. Із «котла» вдалося вирватися 21 тис. бійців.

19 вересня 1941 р. у Київ вступили німецькі війська. Оборона міста тривала 71 день. Цей розгром дав змогу Німеччині продовжити наступ на Лівобережжі, захопити Харків і прорватися у Крим. Втратила сенс подальша оборона Одеси. Її захисників було перекинуто в Севастополь, який опинився в оточенні. Героїчна оборона міста тривала 250 днів (із 30 жовтня 1941 до 4 липня 1942 р.). Це зірвало плани Німеччини щодо швидкого наступу на Кавказ і Закавказзя.

Наприкінці осені — на початку зими 1941 р. вирішальні бої на радянсько-німецькому фронті розгорілися під **Москвою**. Червоної армії вдалося зупинити німецькі війська й завдати потужного контрудару (грудень 1941 — січень 1942 р.), відкинувши їх майже на 300 км від міста.

Після успіхів під Москвою радянське командування сподівалося, що зможе розгорнути наступальні операції на всьому фронті. Проте спроба звільнити Харків не мала успіху. Також не вдалося в результаті Керченсько-Феодосійської десантної операції (25 грудня 1941 — 2 січня 1942 р.) звільнити Крим і деблокувати Севастополь. Червона армія змогла лише звільнити Керченський півострів.

Навесні 1942 р. радянське командування зробило ще одну спробу визволити Харків. Однак цей наступ припав на район, де зосереджувалися німецькі війська для літнього наступу на Кавказ і до Волги. Радянські війська в районі міста Барвінкове були оточені

■ Оборона Севастополя 1942 р. Художник О. Дейнека

й розгромлені. 227 тис. бійців потрапило в полон, а Південно-Західний фронт залишився без будь-яких резервів. Радянські війська також зазнали поразки на Керченському півострові, де були несподівано атаковані й розгромлені. У полон потрапило 180 тис. бійців. Це дало змогу німецько-румунським військам захопити Севастополь (4 липня 1942 р.). У полон потрапило близько 100 тис. бійців. Унаслідок поразок радянських військ **22 липня 1942 р.** територія України була повністю окупована.

Війна поставила на порядок денний питання про негайну мобілізацію всіх наявних матеріальних і людських ресурсів. У країні було введено воєнний стан. До рук військового керівництва переходили всі функції державного управління. На оборонних підприємствах замість тих, хто був мобілізований до армії, до верстатів стали студенти, учні шкіл, жінки. Уже через тиждень після початку війни всі підприємства виконували військові замовлення.

30 червня 1941 р. був утворений **Державний комітет оборони (ДКО)**, до якого перейшла вся політична, державна та військова влада в країні. Його очолив Й. Сталін. 3 липня 1941 р. він звернувся до народу з промовою по радіо і проголосив війну з німецькими загарбниками «священною», «вітчизняною». Сам факт такого звернення лише через два тижні після початку нападу свідчив про розгубленість радянського уряду й особисто Й. Сталіна.

Щойно розпочалася війна, був оголошений масовий призов до лав Червоної армії. У перші місяці війни в 16 областях України було мобілізовано 2,5 млн осіб. Причому велика кількість людей звернулася до військкоматів добровільно. Активно створювалося народне ополчення, до складу якого до кінця 1941 р. увійшло 1,3 млн осіб. Також у прифронтовій зоні із цивільного населення формувалися винищувальні загони, які допомагали військам у боротьбі з диверсантами й німецькими парашутними десантами.

Мобілізаційні заходи в Західній Україні були повністю зірвані. Така ситуація була обумовлена швидким просуванням військ Німеччини та її союзників, негативним ставленням більшості населення до радянської влади, репресивними діями НКВС тощо.

24 липня 1941 р. було створено Раду з евакуації (очолив М. Шверник). До східних районів СРСР було евакуйовано понад 550 великих підприємств 30 галузей промисловості (після

■ Радянські солдати здаються в полон. 1942 р.

Більшість чоловіків, що були мобілізовані в Україні в 1941—1942 рр., загинули, потрапили в полон (227 тис. полонених відпустили) або розійшлися по домівках, дезертирувавши з лав Червоної армії. Як наслідок, під окупацію потрапило 92 % довоєнного населення УРСР.

Війна, що розпочалася у СРСР, була названа Великою Вітчизняною війною. Уже 22 червня 1941 р. академік О. Ярославський написав статтю, яку наступного дня надрукувала газета «Правда» під заголовком «Велика вітчизняна війна радянського народу». Спочатку всі три слова писали з малої букви. Згодом запровадили велику букву для слова «вітчизняна», а наприкінці війни почали писати перші два слова з великої букви. В Україні стаття О. Ярославського з'явилася 24 червня 1941 р. в київській газеті «Советская Украина» та харківській — «Красное знамя».

Директива РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р.

...Усе цінне майно, сировинні і продовольчі запаси, хліб на корню, які через неможливість вивозу... можуть бути використані противником, із метою запобігання цьому використанню... мають бути негайно приведені в повну непридатність, тобто мають бути зруйновані, знищені, спалені...

? Як така політика позначалася на мирному населенні?

■ Випуск танків на евакуйованому підприємстві. 1941 р.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Як називався план нападу Німеччини на СРСР? Яким було співвідношення сил сторін в Україні напередодні війни? 2. Коли почалася німецько-радянська війна? 3. Обговоріть у групах: чому Червона армія, маючи кількісну й технічну перевагу в Україні, зазнала поразки влітку-восени 1941 р.? 4. Як бойові дії в Україні в 1941 р. вплинули на реалізацію плану «Барбаросса»? 5. Як відбувалися мобілізація та евакуація в Україні? 6. Які поразки Червоної армії призвели до повної окупації України німецькими військами? 7. Коли було завершено окупацію України? 8. Чому мобілізаційні заходи зазнали провалу на території Західної України?

визволення повернулося лише декілька), 23 потужні будівельні організації і майно дев'яти залізничних господарств, 30 тис. тракторів, 125 млн пудів зерна та іншого продовольства, 6 млн голів худоби. Було евакуйовано установи Академії наук УРСР, 70 вузів, 50 театрів. Виїхало 3,5 млн осіб, із яких половину складали кваліфіковані робітники та інженери. Ці підприємства на нових місцях уже через декілька місяців випускали військову продукцію.

Евакуйовані з України підприємства становили половину промислових потужностей, уведених в експлуатацію у східних районах СРСР у роки війни. Щоб прискорити випуск продукції, обладнання монтували одночасно із будівництвом виробничих приміщень. Майже не зводилися будинки для евакуйованих робітників. Людей розміщували в тимчасових бараках або будинках місцевого населення.

Завдяки вжитим заходам до кінця 1942 р. радянська оборонна промисловість виробляла зброї більше, ніж уся промисловість Німеччини та окупованої нею Європи; «Магнітогорськ переміг Рур» (центри військового виробництва в СРСР та Німеччині під час війни).

Усе, що не підлягало евакуації, знищували. Виникали зони «спаленої землі»: спалено тисячі гектарів незібраного врожаю, лісів тощо. Так, наприклад, під час евакуації Запоріжжя підірвали ДніпроГЕС, але населення й військові частини, що жили внизу за течією, не були попереджені, і їх змила хвиля води з водосховища. Загибло близько 20 тис. бійців Червоної армії та мирне населення. У Дніпропетровську (сучасний Дніпро) було підірвано хлібзавод разом із робітниками. В Одесі під час відступу Червоної армії було затоплено приморські квартали разом із їхніми мешканцями, а поранених червоноармійців разом із машинами скинули в море. У Києві радіокерованими вибуховими пристроями було вщент зруйновано Хрещатик, Успенський собор Києво-Печерської лаври. В Умані живцем замурували людей у льоху. У Львові, Тернополі, Луцьку, Рівному та інших містах Західної України НКВС, відступаючи, знищив щонайменше 22 тис. політичних в'язнів. Іноді щодо такої політики населення чинило опір, робітники перешкоджали знищенню підприємств, шахт.

■ Львів'яни оглядають тіла політичних в'язнів, розстріляних НКВС. 1941 р.

■ Підірвана гребля ДніпроГЕСу. 1941 р.

§ 67. Нацистський «новий порядок» в Україні

У всіх окупованих країнах німецький уряд запроваджував «**новий порядок**». Проте в різних країнах він мав свої відмінності, що залежали від ролі, яку нацисти відводили їм у своїй імперії. Українські землі передбачалося перетворити на «життєвий простір» для «арійської раси», тому вони мали стати джерелом постачання продукції та сировини для « нової Європи ». Народи, які населяли окуповані території, підлягали знищенню або виселенню. Після завершення війни передбачалося колонізація або онімечення загарбаних територій.

«Новий порядок» передбачав: створення системи масового знищення людей, системи пограбування, системи експлуатації людських і матеріальних ресурсів. Особливістю німецького «нового порядку» був тотальний терор, який здійснювали каральні органи — державна таємна поліція (**гестапо**), збройні формування служби безпеки (СД) та озброєні загони НСДАП (СС). Із місцевого населення формувалися допоміжна поліція, низові ланки окупаційної адміністрації — бургомістри в містах, старости — у селах. Загалом окупаційні формування становили близько 350 тис. осіб.

Наміри Німеччини на окупованих східних територіях були викладені в плані «**Ост**», що передбачав знищення населення та «освоєння» окупованих територій на сході. Його розробляли під керівництвом А. Гітлера, Г. Гімmlера, А. Розенберга та інших нацистських діячів. Через зміну становища на фронті він у повному обсязі так і не був затверджений (лише його економічна частина). Однак ідеї, покладені в основу плану, активно впроваджували на окупованій території.

Заходи по встановленню «нового порядку» стали ще однією трагедією українського народу ХХ ст. На окупованих нацистами територіях загинуло 3,9 млн мирних жителів, було виявлено майже 300 місць масової страти населення, 180 концтаборів, понад 350 гетто тощо. Окупанти знищували цілі села й міста разом із їх жителями. В Україні таких налічувалося 670, а в Білорусі — 628. Наймасовішою стала акція знищення угорськими військами містечка Корюківка на Чернігівщині, де загинули всі 7 тис. жителів.

Для запобігання руху Опору німецький уряд запровадив систему колективної відповідальності за акт терору або саботажу.

■ Руїни Корюківки після каральної операції нацистів. 1943 р.

МЕТА

- характеризувати нацистський «новий порядок»
- визначати основні риси «нового порядку»
- розкривати зміст і наслідки для України нацистського плану «Ост»
- показувати життя людей за нацистської окупації

ДАТИ

1941—1944 рр. — існування нацистського окупаційного режиму в Україні

Вересень 1942 р. — початок масового вивозу людей до Німеччини на примусові роботи (остарбайтери)

«**Новий порядок**» — назва окупаційного режиму, встановленого німецьким урядом на загарбаних територіях. Характеризувався особливою жорстокістю й масовими знищеннями мирних громадян.

Окупаційні зони (в Україні) — адміністративно-територіальні зони, створені нацистами після окупації України. Передбачали розчленування території України, знищення її як єдиного цілого. На території України було створено рейхскомісаріат Україна, дистрикт Галичина, Трансністрію і зону військової адміністрації, яка охоплювала східні райони України до Азовського моря й Крим.

■ Карикатура на А. Гітлера. 1940-ві рр.

Зауваження та пропозиції Міністерства східних територій за генеральним планом «Ост»

Цілком таємно! Берлін, 27.04.1942 р.

Генеральний план «Ост» передбачає, що після закінчення війни число переселенців для негайної колонізації східних територій має становити... 4 млн 450 тис. осіб.

4 млн 450 тис. німців мають бути розподілені частково також в областях України... в) щодо питання про українців. Згідно з Головним управлінням імперської безпеки, на територію Сибіру мають бути переселені також західні українці. При цьому передбачається переселення 65 % населення...

? Яку долю готували нацисти для українців?

У різних регіонах окупаційний режим мав свої особливості:

- На території дистрикту Галичина режим терору був менш жорстоким. Тут було дозволено функціонування українських громадських установ, кооперативних організацій, закладів освіти. В органах місцевого самоврядування українському населенню надавали перевагу над польським.
- У східних районах, що перебували під владою військової адміністрації, допускалося існування деяких українських громадських організацій і не існувало всеохопного систематичного поліцейського терору.
- На території Трансністрії режим був більш ліберальним — не існувало такого терору, як в інших районах, дозволялася торгівля. В Одесі навіть підвищився життєвий рівень населення. У той самий час румунська адміністрація керувалася наказом Й. Антонеску: «Брати на зайнятих місцевостях усе, що потрібно, усе, що можливо, без будь-яких церемоній».

■ Територіальний поділ України в 1941—1942 рр.

Проводилися показові страти заручників. Найбільшими місцями загибелі мирних жителів — українців, євреїв, росіян та представників інших національностей — були Бабин Яр у Києві (від 100 до 150 тис. осіб), Дробицький Яр у Харкові (30 тис. осіб), Доманівка й Богданівка на Одещині (понад 50 тис. осіб) тощо. Поручуючи міжнародні конвенції (СРСР не визнавав і не підписував ці документи), нацисти вдалися до масового знищення військовополонених на території України: у Янівському таборі (Львів) загинуло 200 тис. осіб, у Славутинському (Хмельниччина) — 150 тис., Дарницькому (Київ) — 68 тис., Сирецькому (Київ) — 25 тис., Хорольському (Полтавщина) — 53 тис., в Уманській Ямі — 50 тис. осіб. В Україні було знищено майже 2 млн військовополонених. Загалом у німецькому полоні перебувало 5,5 млн радянських солдатів (загинуло в полоні 3,5 млн осіб). Тим, кому пощастило вижити, довелося зазнати нових переслідувань і репресій у Радянському Союзі. **8 серпня 1941 р. Й. Сталін** видав наказ № 270, згідно з яким полон розглядали як «злісне дезертирство» і зраду. Із 836 тис. військовополонених, які повернулися додому, 233 тис. осіб потрапило до ГУЛАГу, понад 600 тис. працювали в трудових батальйонах.

А. Гітлер прагнув зменшити кількість споживачів сільськогосподарської продукції на окупованих територіях, тому в листопаді 1941 р. він прийняв рішення про організацію штучного голоду в Україні (план «Бакке»). Унаслідок цього населення міст скоротилося на 53 %. У Києві від голоду померло 50 тис., Харкові — 20 тис. осіб.

Свої дії нацисти супроводжували ідеологічною обробкою населення (агітація та пропаганда). Її метою було нейтралізувати наслідки ідеологічної діяльності сталінського режиму, підірвати волю до опору, пробудити ганебні почуття, розпалити національну ворожнечу. Окупанти видавали 190 газет загальним тиражем 1 млн примірників, діяли радіостанції, кіномережа, організували виставки різної тематики тощо. В ідеологічній роботі нацисти використовували факти недавнього минулого, масові злочини сталінського режиму (репресії, Голодомор тощо).

Промислові підприємства, що вціліли, окупанти оголосили власністю Німеччини, приєднали до імперських фірм, використовували для ремонту військової техніки, виготовлення боєприпасів тощо. Проте нацистам вдалося ввести в дію лише 2,3 % довоєнної кількості підприємств України.

Робітників примушували працювати по 12—14 годин на добу за мізерну заробітну плату або лише за мінімальний продовольчий пайок.

Нацистський уряд не став знищувати колгоспи й радгоспи, а на їхній базі створював так звані «громадські збори», «загальні двори», «державні маетки» із метою постачати сільськогосподарські продукти для армії та вивозити до Німеччини. Праця на цих «дворах» і «маетках» нагадувала справжню панщину, рабство. Майже 85 % від загального обсягу поставок продуктів до Німеччини з окупованих радянських територій здійснювалося за рахунок українських земель.

Нацистський уряд запровадив величезну кількість різних поборів із населення: податки за будинок, садибу, двері, худобу, домашніх тварин (собак, котів). Вводилося подушне — 120 карбованців за чоловіка і 100 карбованців за жінку. Крім того, здійснювалося пряме пограбування, мародерство.

Для цього була створена система грабіжницьких заготівельних органів. Найбільшим було «Центральне товариство сходу», яке мало 30 комерційних відділів із 200 філіями на місцях. У його операціях брали участь 250 німецьких сільськогосподарських фірм.

Одним із заходів «нового порядку» стало тотальне пограбування музеїв, картинних галерей, бібліотек, храмів. До Німеччини вивозили коштовності, шедеври живопису, історичні цінності, книги тощо. За роки окупації було знищено велику кількість архітектурних пам'яток.

В окупації опинилося 92 % довоєнного населення України. Воно було поставлене перед проблемою забезпечення власного виживання, збереження сім'ї, дітей.

Фактично населення залишалося без засобів до існування. Нацисти, користуючись цим, вимагали максимальної праці за мінімальну заробітну плату. До того ж вони почали проводити трудові мобілізації для виконання певних робіт, ухилення від яких жорстоко карали.

У такій ситуації кожен мав зробити власний вибір, як поставитися до приходу нацистських окупантів. Одні сподівалися на ліквідацію сталінського режиму, колгоспів, на розподіл землі

■ Відбудова церкви. 1941 р.

? Чому окупаційна влада дозволяла існування українських шкіл та відновлювала церкви?

Пограбування України окупаційною владою набуло таких масштабів: до березня 1943 р. до Німеччини було вивезено 5,95 млн т пшениці, 1,37 млн т картоплі, 2,12 млн т голів худоби, 49 тис. т масла, 220 тис. т цукру, 400 тис. голів свиней, 406 тис. голів овець. До березня 1944 р. ці цифри вже значно виросли: 9,2 млн т зерна, 622 тис. т м'яса та мільйони тонн іншої промислової продукції і продовольства.

Гуманітарна катастрофа — стан суспільства, який характеризується загрозою його знищення в результаті міграцій, голоду, втрати моральних орієнтирів, епідемій, насильства щодо мирного населення. Найчастіше загроза гуманітарної катастрофи виникає під час бойових дій, стихійних лих, актів геноциду тощо.

Остарбайтери — офіційна назва, яку вживали у Третньому рейху щодо робітників, вивезених зі східних окупованих територій.

■ Дівчина-остарбайтер прислужує в німецькій родині. 1942—1943 рр.

Із листа української дівчини Ніни з Білоцерківщини

...Привітання з далекої Німеччини. Я поки що жива... Напишу вам, як годують нас. У нас свині вдома краще їдять, ніж нам дають... А який суп на смак, щоб ви знали? Від нього нудить, як з'їси три ложки... Схопишся за живіт і мучаєшся два чи три дні. Лежати не можна. Хоч і слабкий, але маєш іти. Стоїш біля верстата, у голові паморочиться... На роботу йдемо з поліцаєм, на волю не пускають. Сидимо в бараці за ґратами... Мамочко-голубонько, нащо ж мені таке життя сумне-невеселе, нащо ж наші роки молоді так даремно пропадають. Плачемо вдень і вночі: ні поїсти, ні попити, ні сісти відпочити. Нащо ж нам життя таке?

? Яким було життя остарбайтерів?

■ Остарбайтери на сільськогосподарських роботах у Німеччині. 1942 р.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Як називався нацистський окупаційний режим? За яким планом нацисти здійснювали свою окупаційну владу?
2. Якою була мета нацистської окупації? Якими методами нацисти здійснювали свою окупаційну політику?
3. Із якою метою нацисти розчленували територію України? На які окупаційні зони було поділено територію України?
4. Скільки українців було вивезено на примусові роботи до Німеччини? Як називали цих робітників?
5. Назвіть основні риси життя в окупації.
6. Що допомагало населенню виживати в умовах окупації?
7. За допомогою додаткових джерел підготуйте розповідь про долю остарбайтерів.

між селянством, інші відгукнулися на заклик партійно-державних структур СРСР і приєдналися до боротьби проти Німеччини. Проте більшість населення посіла вичікувальну позицію.

Перші заходи нацистів довели, що «новий порядок» нічим не кращий за сталінські злочинства. А подальші репресії показали, яку реальну долю готували нацисти місцевому населенню.

Проте неможливо організувати дієву систему управління на заграній території без залучення місцевого населення. Щоб тримати ситуацію в Україні під контролем, нацисти створили допоміжні українські управи, які були єдиним порятунком для людей у тій ситуації. Саме завдяки їхній діяльності вдалося уникнути гуманітарної катастрофи. Більшість управ, наскільки це було можливо, не втручаючись у політичні питання, зуміли налагодити систему допомоги нужденним. Вони відкривали підприємства, установи, лікарні, школи тощо. Так, на Волині завдяки управам близько 80 % населення вдалося забезпечити роботою, на Дніпропетровщині змогли зберегти розгалужену систему освіти від вищої до початкової та українізувати її. Повсюдно створювали систему кооперації та всілякої допомоги. Управи також ставали прикриттям для діяльності націоналістичного й радянського підпілля. Водночас як структури окупаційної влади вони мали засвідчувати лояльність нацистам, сприяти їхній окупаційній політиці. Чимало керівників і співробітників управ, яких нацисти підозрювали в нелояльності або ворожих діях, було знищено.

Справжньою трагедією для України стало вивезення людей, у першу чергу молоді, на роботу до Німеччини. Цих людей називали **остарбайтерами**. У вересні 1942 р. німецькі адміністрації на окупованих територіях УРСР отримали вказівку з Берліна: «Фюрер дав розпорядження негайно відправити до Німеччини 400—500 тис. українських жінок віком від 15 до 35 років для використання їх у хатньому господарстві». Проведення цієї кампанії, що мала бути завершена протягом трьох місяців, фюрер доручив генеральному уповноваженому з використання робочої сили.

Спочатку окупаційна влада намагалася використовувати добровольців. Засоби масової інформації поширювали пропагандистські матеріали про те, що на всіх, хто поїде працювати до Німеччини, очікує щасливе життя. Крім газетних статей, на стовпах у багатьох містах розклеювали агітаційні листівки, де йшлося про переваги роботи в Німеччині на «світлих фабриках із досконалими верстатами». У листівках зазначалося, що в Німеччині створені «чудові житлові умови», українці будуть забезпечені заробітною платою та харчуванням нарівні з німецькими робітниками.

Проте реалії виявилися іншими. Умови життя більшості остарбайтерів були нестерпними, за окремими винятками. Через погане харчування й фізичне виснаження, від надмірної праці й поширення хвороб серед остарбайтерів був дуже високий рівень смертності.

Про це стало відомо не одразу, і певна частина людей погоджувалася їхати добровільно. Однак після того як із Німеччини почала надходити правдива інформація, населення намагалася будь-що уникнути відправки. Щоб забезпечити виконання вказівки фюрера, на початку 1943 р. поліція та військові підрозділи влаштували масові облоги на молодь. Загалом з України, за різними даними, було вивезено від 2,2 до 2,7 млн осіб, що становило 80 % усіх вивезених на примусові роботи з території СРСР. За приблизними підрахунками, із них загинуло 80—100 тис. остарбайтерів.

§ 68. Колабораціонізм. Українці на боці Третього рейху та його союзників

На території України, крім окупаційних військової і цивільної адміністрацій, створювали допоміжну адміністрацію із представників місцевого населення, які виявили бажання співпрацювати з окупантами: це бургомістри в містах, голови в районах, старости в селах, допоміжна поліція.

На співробітництво з окупантами з різних причин погодилося близько 1 % населення України.

У європейських країнах громадян, які погодилися на співробітництво з окупаційною владою, називають **колаборантами**. Цей термін є синонімом до слова «зрадник». Проте для України його застосовувати доволі складно, тому що для цього потрібно відповісти на низку питань. Головні з них: якою була для українського населення радянська влада напередодні війни? кого «зраджували» українці?

Причини, що спонукали людей іти на службу до окупантів, були різними:

- бажання помститися радянській владі за заподіяні кривди (репресії, розкуркулення тощо); за підрахунками вчених, така категорія складала 20—30 %;
- ідеологічне несприйняття радянської влади, комуністичної ідеології, антисемітизм;
- страх за своє життя і життя близьких, прагнення вижити в умовах окупації;
- кар'єризм, прагнення пристосуватися до нових умов життя (комуністів, комсомольців, радянських активістів серед колаборантів було 30—50 %);
- позиція радянського уряду щодо військовополонених, яких вважали зрадниками (8 серпня 1941 р. Й. Сталін видав наказ № 270, згідно з яким перебування в полоні розцінювалося як «злісне дезертирство» і зрада);
- підозріле і вороже ставлення радянської влади до всіх, хто опинився під окупацією;
- обман нацистської пропаганди;
- прагнення за допомогою Німеччини боротися за Українську державу.

Незважаючи на те що нацистська ідеологія вважала українську націю «расово неповноцінною», військові потреби примусили нацистів створити національні формування у складі абверу та ваффен-СС (бойових підрозділів СС). Командний склад цих підрозділів був німецьким.

Через поразки німецької армії на фронтах і вичерпання людських ресурсів Німеччині доводилося залучати людські ресурси підкорених народів. 28 квітня 1943 р. у дистрикті Галичина було оголошено про набір до дивізії ваффен-СС «Галичина» (9—12 тис. солдатів).

Справу формування «Галичини» представляли як продовження традиції січових стрільців, що боролися проти Росії на боці Австро-Угорщини. Охочих вступити до дивізії виявилось від 62 до 84 тис. осіб. Медичну комісію пройшли 52 тис. осіб. Проте, згідно з наказом Г. Гімmlера, про дивізію «Галичина» як «про українську дивізію або про українську націю» говорити заборонялося.

МЕТА

- визначати явище колабораціонізму, давати йому оцінку
- характеризувати прояви колабораціонізму в роки Другої світової війни в Україні

ДАТИ

28 квітня 1943 р. — початок формування дивізії ваффен-СС «Галичина»

- Плакат часів Другої світової війни
- ? Поясніть зміст зображеного плаката.

- Добровольці «Української роти», що діяли у складі вермахту проти партизанів на Сумщині. 1942 р.

■ Солдати 115-го охоронного батальйону в бойовому спорядженні. Київ, 1942 р.

Перші підрозділи, сформовані з українців, з'явилися в 1939 р. як «**Легіон українських націоналістів Сушка**». Проте участі в бойових діях він не взяв. Напередодні нападу Німеччини на СРСР було сформовано «**Дружини українських націоналістів**»: батальйони «Роланд» (командир Є. Побігушій, 350 стрільців), «**Нахтігаль**» (командир Р. Шухевич, 330 стрільців), «Пума» (остаточно не був сформований). Їхній бойовий шлях виявився коротким. **Буковинський курінь** був утворений у липні 1941 р. з вихідців із Буковини з ініціативи ОУН. Він пройшов бойовий шлях до Києва, де й був розформований. Частина бійців було направлено в Білорусію у складі поліції для боротьби з радянськими партизанами, частина перейшла на підпільну роботу і згодом приєдналася до лав УПА.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Що називають колабораціонізмом?
2. Які основні причини спонукали населення України йти на співпрацю з нацистами в роки Другої світової війни?
3. Які збройні формування з українців були створені нацистською окупаційною владою?
4. Чому нацисти під час створення дивізії ваффен-СС «Галичина» не розцінювали її як український підрозділ?
5. Проведіть дискусію за питанням: чи можна вважати співпрацю з радянськими органами влади колабораціонізмом?
6. Напишіть есе, сформулювавши своє ставлення до явища колабораціонізму.

Керівництво ОУН(Б) виступило проти формування дивізії, вважаючи її інструментом боротьби за чужі інтереси.

Під час Львівсько-Сандомирської операції радянських військ під Бродами дивізія потрапила в оточення і була розгромлена. Частина бійців зуміла відступити. Наприкінці 1944 р. дивізія була перейменована в Першу українську дивізію Української національної армії (УНА). Також частина бійців перейшла до Української повстанської армії (УПА). У березні 1945 р. було створено Другу українську дивізію УНА (фактично полк). УНА склали зброю у квітні-травні 1945 р. перед англо-американськими військами.

Через нестачу людських ресурсів для ведення війни та налагодження роботи окупаційної адміністрації нацисти змушені були залучати місцеве населення та полонених. У німецькому полоні опинилися мільйони червоноармійців. Із них та цивільних жителів окупованих територій німецьке командування почало формувати стаціонарні поліцейські підрозділи та охоронні батальйони «Шума» для охорони важливих об'єктів і боротьби з партизанами. Поліцейські підрозділи організовували за національним критерієм — українські, литовські, азербайджанські. Загалом було сформовано 50 поліцейських батальйонів. Спочатку роль українців та представників інших національностей у німецькому війську обмежувалася допоміжними службами, але незабаром з'явилися цілі «східні» роти й батальйони у складі полків вермахту. Німці називали таких вояків добровільними помічниками, скорочено — «гіви». Починаючи з 1943 р. українські частини формально зарахували до Українського визвольного війська (УВВ), хоча в єдине формування вони ніколи не були зведені.

Наприкінці війни колишнім полковником Армії УНР П. Д'яченком було створено протитанкову бригаду «Україна» кількістю від 2,5 до 5 тис. осіб. Більшість її бійців загинули в 1945 р. Крім того, у складі німецької армії (переважно в частинах протиповітряної оборони) станом на 1944 р. воювало 220 тис. українців. Також близько 40—50 тис. українських солдатів перебувало у складі угорської і 40—80 тис. у складі румунської армії. Служили українці також в арміях Словаччини та Хорватії. У радянській Україні в період із 1943 до 1957 р. за зв'язки з окупаційною владою було заарештовано й засуджено 93,7 тис. осіб.

■ Нацистські агітаційні плакати

§ 69. Голокост

Антисемітська політика, яку проводили нацисти після приходу до влади в Німеччині в 1933 р., після початку Другої світової війни набула ще більш жакливого вигляду. Почалося планомірне й систематичне знищення нацистами єврейського населення Європи. Цей процес отримав назву **Голокост**. За роки Голокосту (1941—1945 рр.) загинуло 6 млн євреїв.

Після загарбання Польщі, де проживала одна з найбільших єврейських громад, усе єврейське населення було переселено у спеціальні поселення — **гетто**, а їхню власність конфісковано. Гетто, що були відокремлені від зовнішнього світу та мали мінімальні умови для життя, створювали з єдиною метою — подальшого повного знищення їхніх мешканців. Усіх невдоволених і тих, кого нацистський уряд вважав небезпечними для свого режиму, відправляли до концентраційних таборів.

Після нападу на СРСР нацистський уряд взявся остаточно вирішити єврейське питання. Спочатку повному винищенню підлягало єврейське населення, що проживало на території СРСР, а згодом і всієї Європи (близько 11,5 млн осіб).

За німецькою армією, що наступала, рухалися спеціально створені чотири **айнзатцгрупи** (дві з них — «С» і «D» — діяли на українських землях), які мали знищувати «ворожі елементи», особливо євреїв. Уже в перші місяці війни відбулися масові знищення євреїв у Литві, Білорусії, Україні. Символом цього процесу стала трагедія в Бабиному Яру (лише 29—30 вересня 1941 р. тут було знищено 33 711 осіб єврейської національності). До кінця вересня 1943 р. Бабин Яр залишався місцем регулярних страт і поховань. Серед постраждалих були євреї, комуністи-підпільники, представники ромської громади, заручники, моряки Дніпровської флотилії, в'язні гестапо, українські націоналісти.

Навесні 1942 р. почав діяти Сирецький концтабір, численні в'язні якого теж знайшли останнє місце спочинку в Бабиному Яру.

Уперше айнзатцгрупи проводили «акції зачисток» на території окупованої Галичини. Протягом тижня внаслідок погромів, ініційованих нацистським урядом, у Львові загинуло 6 тис. осіб.

■ Меморіал жертвам Бабиного Яру в Києві

МЕТА

- визначати суть трагедії єврейського народу в роки Другої світової війни
- розповідати про політику нацистів щодо євреїв
- давати оцінку політиці геноциду

ДАТИ

29 вересня 1941 р. — масові розстріли в Бабиному Яру

Голокост (у перекладі з давньогрецької — всеспалення), або **Шоа** — планомірне й організоване знищення єврейського населення в роки Другої світової війни. Жертвами Голокосту стали 6 млн євреїв (в Україні — до 1,4 млн осіб). Це становило близько 63 % європейського і 36 % світового єврейства. Жорстока політика терору проти євреїв на окупованих територіях знищила їх як соціокультурну й етнорелігійну спільноту.

27 січня 1945 р. солдати Першого Українського фронту звільнили від нацистської влади табір смерті Аушвіц-Біркенау (Освенцим). У 2005 р. Генеральна Асамблея ООН встановила цю дату щорічним міжнародним Днем пам'яті жертв Голокосту. У своїй резолюції вона закликала не допускати в майбутньому актів геноциду, засуджувала будь-яке заперечення Голокосту, прояви релігійної нетерпимості тощо.

- Німецькі солдати намагаються приховати свої злочини в Бабиному Яру

■ В'їзна брама концтабору Аушвіц-Біркенау поблизу Освенцима

Місця найбільших масових страт євреїв в Україні: Бабин Яр (Київ) — понад 100 тис. осіб, Богданівка Одеської (Миколаївської) області — понад 40 тис., Кам'янець-Подільський — понад 23 тис. осіб, Дробицький Яр (Харків) — близько 20 тис. осіб, Дальник Одеської області — близько 18 тис. осіб, урочище Сосонки біля Рівного — понад 17 тис. жертв.

■ Єврейський погром у Львові. 1941 р.

■ Єврейське гетто в місті Лодзь (Польща). 1940-ві рр.

Близько 25 тис. євреїв брали участь у партизанському русі на території СРСР, 5 тис. — у Франції, 3 тис. — у Югославії, 2 тис. — у Греції тощо.

■ В'язні, доправлені до табору для знищення. 1940-ві рр.

Єврейське населення Галичини було знищено в таборах і гетто Тернополя, Дрогобича, Борислава, Сколе, Стрия та інших міст. Загалом загинуло 610 тис. осіб.

На території Наддніпрянської України в липні 1941 р. айнзатцгрупа розстріляла майже 1,5 тис. уманських євреїв. Масштабним було вбивство єврейського населення в Кам'янці-Подільському. На початку війни в місті проживало 10 тис. євреїв. У серпні 1941 р. угорська влада депортувала із Закарпаття в окуповану Україну близько 18 тис. євреїв. Нацисти змусили людей іти маршем від Коломиї до Кам'янця-Подільського, а потім протягом чотирьох днів (26—29 серпня) розстріляли 23 тис. переселенців разом із місцевими жителями. Євреїв, які залишилися на території Закарпаття, у травні 1944 р. вивезли до концтабору Аушвіц-Біркенау, де більшість загинула.

Після взяття Одеси румунські військові розстріляли 20 тис. місцевих євреїв. Наприкінці грудня 1941 р. біля села Богданівка Одеської (нині Миколаївської) області румуни знищили понад 40 тис. євреїв. На українських землях, що увійшли до складу Трансністрії, румунська окупаційна влада протягом 1941 р. створила власні гетто й табори праці. У них загинули євреї з Бессарабії та Буковини. За весь період на цих землях було вбито понад 300 тис. євреїв.

Загалом айнзатцгрупами було знищено близько 750 тис. євреїв. Методи масових убивств, які використовували айнзатцгрупи (розстріли, душогубки), були визнані нацистськими лідерами неефективними для остаточного вирішення єврейського питання. У січні 1942 р. нацистське керівництво прийняло рішення про створення на території Польщі шести **таборів смерті**, обладнаних газовими камерами й крематоріями (Треблінка, Собібор, Майданек, Аушвіц-Біркенау, Белжец).

У таборах смерті не було передбачено бараків для ув'язнених, які існували в концентраційних таборах. Жертв, що прибували на залізничні станції, направляли в «душові». Потім туди подавали отруйний газ «Циклон Б», який за 5 хвилин не залишав нікого живим. У «душових» одночасно могли перебувати до 2 тис. осіб. Найбільш відпрацьованою технологія знищення була в таборі Аушвіц-Біркенау, де за добу страчували до 12 тис. осіб. У таких таборах за роки їхнього існування загинуло 2,5 млн євреїв.

Створення таборів смерті супроводжувалося масовим винищенням населення гетто. На території СРСР протягом 1941—1942 рр. були ліквідовані майже всі гетто (в Україні існувало близько 350 гетто), а їхнє населення відправлено до таборів смерті або знищено на місці. Загалом на території України було вбито близько 1,4 млн євреїв.

Лист митрополита УГКЦ Андрея Шептицького до Папи Римського Пія XII про ситуацію в Архієпархії під час німецької окупації

Визволені німецькою армією з більшовицького ярма, ми відчули певну полегшу... Потроху уряд встановив режим терору і корупції... Сьогодні вся країна погджується, що німецький режим є, можливо, до більшої міри, ніж більшовицький режим, злим, майже диявольським. Вже не менше ніж рік немає дня, в якому не були б сповнені страшні злочини... Жиди є першими жертвами того. Число жидів, замордованих у нашому краю, напевне, перевищує 200 тис. У Києві через кілька днів було вбито до 130 тис. мужчин, жінок і дітей.

? 1. У якому році було написано цього листа? Чому ви так вважаєте? 2. Про що йдеться в листі митрополита до Папи Римського? 3. Яким є ставлення А. Шептицького до радянського й німецького режимів? 4. Про які події в Києві згадує митрополит?

Така політика нацистів викликала опір єврейського населення. Він був як пасивним (духовний опір, втеча, переховування тощо), так і активним. Перше збройне повстання відбулось у Вільнюському гетто, а згодом у гетто Мінська, Каунаса, Тудіно, Кременця, Луцька, Бродів, Львова тощо. Найбільше повстання спалахнуло у **Варшавському гетто (квітень—червень 1943 р.)**.

Нацисти здійснювали тиск на населення окупованих країн, зокрема на українців, щоб не допустити з їхнього боку допомоги євреям. Антисемітською пропагандою розпалювали національну нетерпимість. Населенню нав'язували думку, що радянський режим із його злочинами є справою рук євреїв («жидо-більшовизм»). Однак відомі тисячі фактів, коли євреям допомагали представники інших народів, навіть ризикуючи власним життям. Тільки в Галичині, за неповними даними, засвідчено 100 фактів покарання українців за переховування євреїв. Тисячі людей за порятунок єврейського народу удостоєні парламентом Ізраїлю почесного звання «Праведник світу».

Зі спогадів урятованого рабина Давида Кахане

Коли я називаю Андрея Шептицького (митрополит Української греко-католицької церкви) святим, я не перебільшую.

Із митрополичих палат він керував акцією переховування євреїв. Близько 240 священників, ченців і черниць під його егідою урятували життя 200 єврейським дітям. У власній резиденції митрополит Андрей надав притулок 15 сиротам. Із політичних мотивів йому до сьогодні не присвоєно почесного звання «Праведник світу».

Зі спогадів урятованого хлопця Адама Ротфелда

Керівники ордену студитів — це греко-католицька частина ордену василіан, адвокатом якого був мій батько до війни — запропонували заради порятунку життя перевезти дітей шкільного віку з нашої сім'ї в монастир в Уневі.

У монастирському сиротинці були різні діти — здебільшого українці, один поляк. Три хлопчики були з єврейських сімей. Вони потрапили туди за рішенням митрополита УГКЦ Андрея Шептицького, який закликав усі підпорядковані йому монастирі ховати єврейських дітей серед українських і польських сиріт. У результаті близько 150 хлопчиків і дівчаток були врятовані в жіночих і чоловічих монастирях. Ігуменом, а потім архімандритом ордену студитів був Климентій Шептицький, брат митрополита. Він був моїм духівником. Людина великого серця й розуму.

? Якою є роль братів Шептицьких у рятуванні євреїв?

■ Повстання у Варшавському гетто. 1943 р. Лише через три місяці нерівної боротьби воно було придушене. Загибло або було відправлено до таборів смерті 76 тис. осіб

У 1963 р. Меморіальний комплекс катастрофи й героїзму єврейського народу «Яд Вашем» затвердив критерії для отримання почесного звання «Праведник світу». Праведниками визнають осіб неєврейського походження, які ризикували життям, рятуючи євреїв під час Голокосту. Особа, визнана Праведником світу, отримує в нагороду іменну медаль, почесний сертифікат і право вписати своє ім'я на Стіну честі в Саду Праведників. Це звання отримали 2573 громадянина України.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Що називають Голокостом? 2. Як змінилася політика нацистської влади щодо єврейства із часу нападу Німеччини на СРСР? 3. Яку трагедію увічнює Бабин Яр? 4. Із якою метою нацисти створювали айнзатцгрупи? 5. Чим табори смерті відрізнялися від концентраційних таборів? 6. Коли відзначають День пам'яті жертв Голокосту? 7. Кому присвоюють звання «Праведник світу»? 8. Як єврейське населення чинило опір знищенню? 9. Проведіть дискусію за питанням: чому стала можливою така трагедія, як Голокост?

§ 70. Спроба відновлення Української держави. Початок збройної боротьби УПА

МЕТА

- розповідати про проголошення Акта відновлення Української держави, давати йому оцінку
- визначати роль похідних груп у спробі відновлення Української держави
- характеризувати процес створення УПА

ДАТИ

- 1941—1943 рр.** — діяльність «Поліської Січі»
- 30 червня 1941 р.** — проголошення Акта відновлення Української держави
- 5 жовтня 1941 р.** — створення в Києві Української національної ради (УНРади)
- 14 жовтня 1942 р.** — створення Української повстанської армії (УПА)

- Львів'яни в очікуванні проголошення Акта відновлення Української держави. Червень 1941 р.

Напад Німеччини на СРСР лідери ОУН розцінили як реальну можливість вибороти незалежність України.

ОУН(Б) значну увагу приділяла питанню створення української армії. Із цією метою вона використовувала будь-які можливості для підготовки відповідного командного складу й набуття бойового досвіду. Як уже згадувалося, за згодою з німецькими військовими і розвідкою діячі ОУН(Б) проходили підготовку в поліцейських школах, старшинській школі в Кракові. Було створено батальйони «Роланд» та «Нахтігаль».

У той же час ОУН(Б) активно формувала похідні групи (загальна кількість 5 тис. осіб), які мали рухатися за німецькою армією і здійснювати пропаганду та агітацію, а також створювати місцеві органи влади, громадські організації, міліцію, суди. Так діячі ОУН(Б) намагалися поставити Німеччину перед фактом відновлення Української держави. У складі похідних груп був заздалегідь сформований політичний осередок із провідних діячів ОУН на чолі з **Ярославом Стецьком**. Діставшись **30 червня 1941 р.** Львова, члени цієї групи налагодили зв'язок із керівниками Крайової ексекютиви ОУН, що діяла в підпіллі. Увечері того ж дня були проведені Національні збори (близько 100 осіб), на яких Я. Стецько оголосив **Акт відновлення Української держави**.

Після проголошення Акта Я. Стецька обрали головою Державного правління, яке сформувало Крайове правління. Наступного дня львівська радіостанція, яку взяли під контроль бійці батальйону «Нахтігаль», оголосила про відновлення Української держави. Почалося формування відповідних органів влади. Так, було створено міське правління у Львові на чолі з Ю. Полянським, а також Львівське обласне правління на чолі з професором права О. Марітчаком. За кілька днів Крайове правління було реорганізоване в **Українське державне правління (УДП)**.

Проте плани будівництва Української держави порушило німецьке керівництво. Почалися репресії. **8 липня 1941 р.** керівництво ОУН(Б) прийняло рішення про перехід до підпільної боротьби. Наступного дня було заарештовано Я. Стецька, а згодом інших провідників ОУН (зокрема, С. Бандеру було доправлено до концтабору). На всі наполягання німецького керівництва скасувати Акт провідники ОУН(Б) відповіли відмовою.

У листопаді 1941 р. було видано наказ німецьким каральним органам таємно страчувати без суду членів ОУН(Б). Незважаючи на переслідування, керівництво ОУН сформувало групу із 30 осіб, яка мала дістатися Києва і створити український уряд. Проте ця група була перехоплена німецькою розвідкою. На знак протесту проти репресій батальйони «Нахтігаль» і «Роланд» відмовилися виконувати свої обов'язки. Незабаром їх було розформовано, а командний склад заарештовано.

Проте ОУН(Б) була сповнена рішучості боротися за Українську державу. Завдяки величезним зусиллям за перші місяці війни вдалося створити й легалізувати органи української адміністрації на території Рівненської, Волинської, Житомирської, Тернопільської,

■ Батальйон «Нахтігаль» на вулицях Львова. 1941 р.

Кам'янець-Подільської, Вінницької, Київської, Дніпропетровської, Харківської і Луганської областей. Однак закріпитися цим органам місцевої влади всіх рівнів так і не вдалося. Нацистський уряд розглядав їх як конкурентів і, ліквідуючи їх, створював нові допоміжні управи під своїм контролем. Чимало членів ОУН приховували свою належність до організації та отримали посади в цих нових структурах, а також у допоміжній поліції. Подальші репресії та окупаційна політика Німеччини остаточно переконали провідників ОУН(Б) у необхідності розпочати повстанську боротьбу.

Сподіваючись на підтримку Німеччини, ОУН(М) теж спорядила в Україну похідні групи. Їхнім завданням було створення українського уряду, який мав узяти на себе організацію суспільно-політичного, економічного і культурного життя в Україні.

Провідну роль у розгортанні діяльності організації відігравав заступник голови проводу ОУН(М) О. Кандиба (Ольжич). **5 жовтня 1941 р.** в Києві відбулися Установчі збори, на яких було обрано **Українську національну раду (УНРаду)**. Очолив її професор М. Величковський. УНРада заявила, що вона перебрала на себе зобов'язання представляти український народ перед німецькими окупаційними органами, дбати про розвиток економіки, національної культури та освіти, боротися з більшовицькою пропагандою й агітацією, виховувати національно свідому молодь. За кілька днів у Києві було сформовано міську управу на чолі з професором О. Оглобліним, якого згодом змінив професор В. Багазій. Керівники ОУН(М) також очолили місцеве самоврядування в Житомирі, Харкові, Полтаві, Чернігові та інших містах. Уже в жовтні вони організували на Київщині освіту в національному дусі, почали випуск газет (понад 100), відкривали «Просвіти». Проте 20 листопада 1941 р. окупаційна адміністрація заборонила діяльність УНРади. Почались арешти. Лише в Києві було заарештовано 621 члена ОУН. Частина їх було страчено в Бабиному Яру, зокрема поетесу О. Телігу.

Більшість президії Київської УНРади на чолі з М. Величковським виїхала до Львова, де об'єдналася зі Львівською УНРадою, діяльність якої було дозволено окупаційною адміністрацією. Також до неї приєдналися деякі депутати Союму Карпатської України. Таким чином було здійснено символічний акт єдності українського народу. Львівську УНРаду очолив К. Левицький, а з листопада 1941 р. — А. Шептицький. При УНРаді діяв Український крайовий

УДП фактично стало урядом. Я. Стецько — прем'єр-міністр і голова департаменту соціальних реформ. М. Панчишин — віцепрем'єр і міністр охорони здоров'я. Л. Ребет — другий віцепрем'єр. В. Петрів — міністр оборони. В. Лисий — міністр внутрішніх справ. І. Федорович — міністр юстиції. Ю. Павликовський — міністр національної економіки. І. Ольховський — міністр фінансів. А. П'ясецький — міністр лісів. В. Радзикович — міністр народної освіти та релігійних справ. О. Гай-Головка — міністр інформації. І. Климів — міністр координації. Н. Мороз — міністр зв'язку.

■ Митрополит А. Шептицький із членами Українського Центрального Комітету. Праворуч від нього — В. Кубійович (голова УЦК), ліворуч — В. Сімович. 1943 р.

■ Мітинг у Перемишлі 7 липня 1941 р. з приводу прийняття Акта відновлення Української держави

■ Загін УПА. 1940-ві рр.

■ Підрозділ «Поліської Січі» в Олевську. 1941 р.

■ Плакат, який відбиває мету діяльності воїнів УПА

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Які методи використовувала ОУН для відродження Української держави?
2. Коли було проголошено Акт відновлення Української держави? 3. Якою була мета діяльності похідних груп?
4. Чому не вдалося сформувати державні структури Української держави?
5. Коли і як була створена «Поліська Січ»? 6. Як ОУН(Б) вдалося очолити збройну боротьбу проти окупантів?
7. Яким було ставлення нацистської влади до проявів українського національного руху?

комітет, який займався питаннями національного, суспільного, господарського, культурного життя українства. У лютому 1942 р. митрополит А. Шептицький надіслав до Берліна меморандум із приводу геноциду євреїв, а також заявив про права українців на власну державу. Це стало приводом до розпуску нацистською владою Львівської УНРади в березні 1942 р.

Серед українських політичних і військових угруповань, що претендували на першість у протистоянні з окупаційним урядом, була «Поліська Січ» під проводом Т. Боровця. У серпні 1940 р. він прибув на Волинь, де створив збройне підпілля. Після початку війни він за завданням німецької влади вів боротьбу із залишками радянських підрозділів і партизанами на Волині та Поліссі. Під його командуванням було близько 3 тис. бійців. Незабаром він поширив свою діяльність на значну територію, де проголосив «Поліську республіку» із центром в Олевську. Йому вдалося налагодити співпрацю з ОУН(М) та гетьманцями. Наприкінці 1941 р. нацисти розпустили формування Т. Боровця. Козаки розійшлися по домівках зі зброєю, а він із невеликим загonom пішов у підпілля.

Нацистська окупаційна політика змусила отамана Т. Боровця знову взятися за зброю, але вже проти нацистів. У лютому-березні 1942 р. він організував Українську повстанську армію, яка розпочала збройну боротьбу проти окупантів. Проте у Т. Боровця не склалися відносини з ОУН(Б), яка вимагала від нього повного підпорядкування. Загони ОУН(Б) насильно приєднали підрозділи Т. Боровця, а також ОУН(М) до УПА. Тоді Т. Боровець у липні 1943 р. перейменував свою армію на Українську народну революційну армію (УНРА, 5 тис. осіб). У листопаді 1943 р. він намагався шляхом переговорів із німецькою адміністрацією змінити німецьку окупаційну політику в Україні. Проте під час переговорів Т. Боровця було заарештовано і відправлено до концтабору. УНРА було поглинено УПА.

На початок 1943 р. серед усіх українських партій та організацій легальну роботу продовжував лише Український Центральний Комітет на чолі з В. Кубійовичем, що був створений у Кракові в 1940 р.

На початку 1944 р. німецький уряд здійснив ще одну хвилю арештів. Так, були заарештовані керівники ОУН(М): А. Мельник, О. Кандиба (Ольжич) та інші. Українство було змушене стати на шлях збройної боротьби.

§ 71. Рух Опору та його течії в Україні

Окупаційна політика Німеччини та Японії викликала розгортання **руху Опору**. Він виник у всіх окупованих країнах, але масштаби його були різними. На чолі руху Опору стали соціалістичні, комуністичні, радикальні і націоналістичні партії та рухи.

У результаті перемог на фронтах військ антигітлерівської коаліції рух Опору посилювався. Постали цілі партизанські армії, підпільні державні структури. Наймогутнішим збройний рух Опору в Європі був на території України, Білорусії, Росії, Польщі, Югославії, Франції, Греції, Албанії, Італії.

Загалом на боротьбу з рухом Опору Німеччині та її союзникам доводилося залучати понад 10 % своїх сил.

Японська окупація теж дала поштовх для розгортання руху Опору. Найбільшого розмаху він набув у Китаї, Бірмі, Малайї та на Філіппінах, де діяли цілі партизанські армії. Японська окупаційна влада змушена була надати Бірмі формальну незалежність. У В'єтнамі та Індонезії на перших етапах війни переважали пасивні форми боротьби, і лише на завершальному етапі рух Опору набув широкого розмаху. Зрештою лідери національно-визвольного руху проголосили незалежність цих держав.

У роки війни на території України антинацистський рух Опору мав свої особливості. Він був розділений на радянську і націоналістичну течії, які ворогували між собою та мали протилежні прагнення.

Радянський рух Опору виник одразу після початку війни з Німеччиною. Проте радянське керівництво виявилось не підготовленим до такої форми боротьби. Усі спеціалісти з підривної і партизанської діяльності були знищені під час репресій 1930-х рр. Тому організація підпільної і партизанської боротьби в 1941 р. велася поспіхом і не завжди кваліфіковано. Із 3,5 тис. партизанських загонів і диверсійних груп (30 тис. осіб) на окупованій території влітку 1942 р. діяли лише 22 загони, інші розпалися або були розгромлені. Також карателі розгромили мережу підпільних партійних організацій. За перший рік загинуло 30 тис. підпільників і партизанів. Однак це не зупинило радянський партизанський і підпільний рух.

У **травні 1942 р.** було створено **Український штаб партизанського руху**, який очолив **Тимофій Строкач**. Штаб мав координувати дії партизанських загонів і Червоної армії, забезпечувати партизанів зброєю, вибуховими пристроями, продовольством тощо. Він підпорядковувався Центральному штабу партизанського руху на чолі з П. Пономаренком.

У радянському партизанському й підпільному русі брали участь військовополонені, партійні й безпартійні, дорослі й діти.

В Україні найбільш сприятливі умови для таборів партизанів були в північних районах: Чернігівській, Сумській, частково Харківській, Київській і Житомирській областях. Саме там і формувалися найбільші партизанські загони.

Відомими командирами радянських партизанів були С. Ковпак, О. Федоров, М. Наумов, О. Сабуров та інші.

Із кінця 1942 р. у радянському партизанському русі розпочався новий етап. Було створено підпільний ЦК КП(б)У, який прийняв

МЕТА

- характеризувати особливості руху Опору в країнах світу та Україні
- визначати складові та течії цього руху
- указувати на наслідки дій руху Опору

ДАТИ

1941 р. — початок розгортання антинацистського руху Опору в Україні

Травень 1942 р. — створення Українського штабу партизанського руху

14 жовтня 1942 р. — заснування Української повстанської армії (УПА)

■ Тимофій Строкач

Партизани — учасники нерегулярних військових формувань, які ведуть збройну боротьбу проти окупантів, пануючого режиму.

Радянський партизанський рух — антинацистський рух Опору збройних формувань на окупованій території з метою здійснення диверсійно-розвідувальних операцій, сприяння діям Радянської армії, засвідчення населенню окупованих територій неминучості повернення радянської влади.

Рух Опору — національно-визвольний рух народів, окупованих Німеччиною та її союзниками в роки Другої світової війни.

■ С. Ковпак (праворуч) і комісар з'єднання С. Руднев

Сидір Ковпак (1887—1967) був помітною особою в радянському партизанському русі. Війну він зустрів у віці 54 років. Напередодні війни С. Ковпак очолював Путивльський міськвиконком Сумської області. Коли місто було окуповано, він організував партизанський загін, який згодом переріс у велике партизанське з'єднання. С. Ковпак виявився талановитим командиром. На чолі із С. Ковпаком з'єднання здійснило ряд складних і небезпечних рейдів по тилах німецьких військ. За роки війни воно подолало понад 10 тис. км і розгромило гарнізони в 39 містах, підірвало десятки їхніх ешелонів із бойовою технікою тощо. С. Ковпак за роки війни став генерал-майором і був двічі удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

У 1944 р. з'єднання було переіменовано в 1-шу українську партизанську дивізію ім. С. Ковпака, яка брала участь у рейдах на території Польщі та Словаччини. Командував нею П. Вершигора. Сам С. Ковпак у цих рейдах участі вже не брав через заборону Й. Сталіна.

Про свою партизанську діяльність С. Ковпак залишив спогади: «Від Путивля до Карпат», «З щоденника партизанських походів», «Партизанськими стежками». Після війни С. Ковпак став депутатом Верховної Ради УРСР. Із 1947 до 1967 р. — заступник Голови Верховної Ради УРСР. Із 1967 р. — член Президії Верховної Ради УРСР.

перший план бойових дій партизанів на зиму 1942—1943 рр. Новою формою боротьби став рейд тилами німецьких військ. 26 жовтня 1942 р. з'єднання С. Ковпака і О. Сабурова рушили із Сумщини на захід. Подолавши Дніпро, рухаючись північними районами Київщини та Житомирщини, партизани нищили німецькі комунікації і гарнізони. Рейд виявився несподіванкою і примусив нацистське командування збільшити свої сили в тилу.

Яскравою сторінкою партизанської боротьби в Україні в перші місяці 1943 р. став «Степовий» рейд партизанського з'єднання під командуванням М. Наумова. Партизани з боями подолали 2396 км до Одеської області та під тиском німецьких військ відійшли до Білорусії. Найуспішнішим партизанським рейдом вважають **Карпатський рейд** партизанського з'єднання С. Ковпака (**червень—вересень 1943 р.**). З'єднання С. Ковпака налічувало 1,9 тис. бійців. Партизани мали дев'ять гармат, 33 міномети, 32 протитанкові рушниці, 140 кулеметів. У боях вони підбили два літаки, знищили чотири танки, п'ять гармат, 333 автомашини. Було зруйновано 40 нафтових веж, 13 нафтосховищ, три нафтопереробні заводи; підірвано 19 ешелонів, 47 мостів.

Головною в бойовій діяльності партизанів у 1943 р. стала боротьба на комунікаціях вермахту. Улітку 1943 р. партизани здійснили широкомасштабні операції «Рейкова війна» і «Концерт» із метою паралізувати транспортну систему окупаційної влади. Крім того, партизани допомагали Червоній армії під час форсування Дніпра й визволення Правобережної України.

Також діяли підпільні організації, які, крім антигітлерівської пропаганди, здійснили низку диверсій і бойових операцій.

У міру зменшення зони окупації Український штаб партизанського руху розформовував частину партизанських загонів і приєднував їх, як правило, до підрозділів НКВС, що вели активну боротьбу проти УПА. Решта продовжила свою діяльність на територіях сусідніх країн. Суттєвою була допомога радянських партизанів словацькому народу під час національного повстання 1944 р. На території Польщі діяло сім з'єднань і 26 окремих загонів, а також багато диверсійно-розвідувальних груп. На територіях Румунії та Угорщини діяли спеціальні диверсійно-розвідувальні групи.

Антиукраїнська політика Німеччини змусила лідерів українського національного руху перейти до збройних методів боротьби.

У 1942 р. ОУН(Б) почала створення повстанської армії. Керівництво закликала своїх прихильників піти в ліси для організації збройного опору. Серед тих, хто відгукнувся, були 5 тис. поліцейських допоміжної поліції. Перші загоны сформувалися на Волині й у Поліссі, де окупаційна влада поводилася особливо жорстоко. У жовтні 1942 р. відбулася Перша військова конференція ОУН. Днем створення УПА було оголошено **14 жовтня 1942 р.** Насправді УПА постала навесні 1943 р. Першим її командиром був В. Івахів, згодом — Д. Клячківський. З осені 1943 р. УПА очолив Р. Шухевич.

За короткий час УПА взяла під контроль частину території Волині, Полісся, згодом — Галичину, Поділля та Черкащину.

Своєю метою ОУН(Б) проголосила боротьбу проти більшовизму та нацизму. Проте за тих обставин першими противниками УПА виявилися польське населення й польські збройні загоны на Волині. Збройне протистояння між українцями і поляками стало трагедією двох народів.

У той самий час УПА вела бої і проти нацистської влади. У липні—листопаді 1943 р. було проведено 120 боїв, під час яких було знищено, за неповними даними, 4,5 тис. німецьких солдатів та офіцерів. Втрати повстанців становили 1,6 тис. бійців. Найвідоміший бій відбувся біля Загорівського монастиря на Волині (8—12 вересня 1943 р.).

Потреба в широкій підтримці населення спонукала ОУН(Б) змінити свою ідеологію. **21—25 серпня 1943 р.** відбувся Третій надзвичайний Великий збір ОУН(Б). Він виробив соціально-економічну платформу організації, яка передбачала безоплатну передачу землі селянам, свободу вибору форм господарювання. Проголошувалася рівність у правах та обов'язках для всіх громадян, що проживають на території майбутньої Української держави, незалежно від їхньої національності. ОУН(Б) також визнавала право на існування інших політичних течій і партій, фактично відмовилася від гасла «Україна для українців».

У листопаді 1943 р. ОУН(Б) організувала Конференцію поневолених народів. У ній взяли участь 39 делегатів від 13 національностей. Під час роботи конференції було висловлено тезу, що визволити Україну від поневолення можна лише в союзі з іншими поневоленими народами.

На початок 1944 р. УПА мала 50 українських куренів і 15 куренів, до складу яких входили представники інших народів. Вони налічували 80 тис. українців і 20 тис. представників інших народів.

Із наближенням фронту командування УПА прийняло рішення про переміщення основних частин загонів у Карпати та на Волинь

■ З'єднання С. Ковпака. 1943 р.

Із доповідної записки секретарю ЦК КПУ М. Хрущову «Про факти бруталного порушення радянської законності в діяльності так званих спецгруп МГБ»

МГБ УРСР та його управління в західних областях із метою виявлення ворожого, українсько-націоналістичного підпілля широко використовують так звані спецгрупи, що діють під виглядом бандитів УПА... Однак, як свідчать факти, грубо-провокаційна і нерозумна робота ряду спецгруп і допущені їхніми учасниками свавілля й насильство над місцевим населенням не тільки не полегшують боротьбу з бандитизмом, а й, навпаки, ускладнюють її, підривають авторитет радянської законності й незаперечно завдають шкоди справі соціалістичного будівництва в західних областях України.

? Визначте за документом сутність радянського режиму та методи його утвердження.

Повстанці — нерегулярні збройні формування, що діють проти влади, уряду з метою їх повалення. Вони роблять усе власними зусиллями на своїй території, користуються підтримкою місцевого населення. Іноді отримують допомогу із-за кордону, укладають ситуативні союзи з іншими противниками існуючих режимів.

Роман Шухевич (1907—1950) — активний учасник національно-визвольної боротьби ще за студентських років. Став членом УВО, згодом — ОУН, очолював бойові загоны організації в Галичині. За свою діяльність не раз був заарештований польською владою. Через деякий час був звільнений за амністією. Відомий під псевдонімом «сотник Чука». Був одним із засновників і керівником організації «Карпатська Січ» (1938—1939 рр.). У 1941 р. став крайовим керівником ОУН на українських землях Польського генерал-губернаторства. Також постійно працював у Головному військовому штабі ОУН. Розраховуючи на допомогу Німеччини у визволенні України й відродженні державності, Р. Шухевич став організатором і керівником Українського легіону (батальйони СС «Нахтігаль» і «Роланд»).

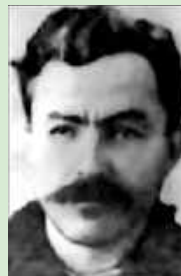

Антиукраїнська політика Німеччини змусила Р. Шухевича перейти від співробітництва до боротьби з німецькою окупацією. Навесні 1943 р. він став військовим референтом у провіді ОУН.

У середині 1943 р. Третій надзвичайний Великий збір ОУН обрав Р. Шухевича на посаду голови Бюро проводу ОУН. З осені став Головним командиром УПА і вже відомий як генерал Тарас Чупринка. У листопаді 1943 р. Р. Шухевич став ініціатором та організатором проведення на Волині Конференції поневолених народів. Із 1944 р. під псевдонімом Лозовий очолював уряд (Генеральний секретар Української головної визвольної ради), Секретаріат військових справ, командував УПА, був головою проводу ОУН. На цих посадах він залишався до своєї смерті. У 1945 р. провід ОУН видав Декларацію, у якій взяв на себе зобов'язання, що не залишить території України та вестиме боротьбу. 5 березня 1950 р. у селі Білгородці під Львовом він загинув під час бою з військами НКВС.

Після звільнення С. Бандери з концтабору 5 жовтня 1944 р. з ним зустрівся німецький генерал Г. Бергер, який мав донести до українського керівника інформацію, що Німеччина змінює свою політику щодо УПА і пропонує співробітництво. Проте С. Бандера відмовився від пропозиції. У звіті про зустріч Г. Бергер зазначав: «Бандера — це незручний, впертий і фанатичний слов'янин. Своїй ідеї він відданий до останнього. На цьому етапі надзвичайно цінний для нас, оскільки — небезпечний. Ненавидить як росіян, так і німців».

У червні 1944 р. з ініціативи ОУН(Б) було засновано **Українську головну визвольну раду (УГВР)** — орган керівництва повстанським рухом. У його складі було 25 осіб, десятеро з яких члени ОУН(Б). Виконавчим органом УГВР був Генеральний Секретаріат, головою якого обрали Р. Шухевича. Президентом УГВР став Кирило Осьмак.

■ Кирило
Осьмак

і розпуск небоєздатних формувань. У результаті кількість вояків УПА скоротилася майже наполовину.

Коли радянські війська почали наближатися до районів, контрольованих УПА, остання припинила воєнні дії проти німецьких військ. Проте нацисти не змінили свого негативного ставлення до українського руху. У 1944 р. головний штаб вермахту видав інструкцію, у якій зазначалося: «З огляду на їхню ненадійність не може бути й мови про якісь спільні дії з УПА...». Лише у вересні 1944 р. після втрати території України нацистська влада звільнила з концтаборів лідерів ОУН С. Бандеру, Я. Стецька, А. Мельника та інших, сподіваючись, що їхня боротьба проти радянської влади в Україні дасть змогу полегшити становище нацистських військ на фронтах. Лідери ОУН категорично відмовилися йти на співробітництво з Німеччиною. Водночас УПА не заперечувала можливості поповнити свій збройний потенціал за рахунок німецької армії та її союзників, зокрема Угорщини.

Починаючи із січня 1944 р. розгорілися бої УПА з радянською армією. Поштовою до широкомасштабних акцій проти УПА стало смертельне поранення командувача Першого Українського фронту генерала М. Ватутіна (помер 15 березня 1944 р. у київському госпіталі), який потрапив у засідку бійців УПА на схід від Рівного.

Протягом лютого 1944 — січня 1946 р. радянські війська і війська НКВС здійснили проти УПА 39,7 тис. операцій, було вбито 110 тис. осіб, заарештовано 15,9 тис. повстанців і 8,3 тис. членів ОУН; 160 тис. дезертирів і тих, що ховалися від призову до Радянської армії; 50 тис. учасників УПА з'явилися з повинною. Було вилучено 60,9 тис. одиниць вогнепальної зброї.

Крім бойових операцій, для боротьби з повстанським рухом радянська влада влаштовувала облави та арешти тих, кого підозрювали у співробітництві з повстанцями, членів сімей та близьких (акції тривали до 1949 р., було депортовано понад 200 тис. осіб). Проводилися масові мобілізації молоді до лав Радянської армії та загонів самооборони, що підривало соціальну базу повстанського руху. Здійснювалися агітація, пропаганда, ідеологічний тиск на мирне населення. Проголошувалися амністії учасникам повстанського руху.

Найпідступнішими стали дії переодягнених у повстанців загонів НКВС, які влаштовували терор щодо місцевого населення.

У період 1944—1946 рр. УПА діяла досить великими з'єднаннями. У визволених районах вона намагалася налагодити систему влади, здійснювала пропагандистські рейди на території, не охоплені боротьбою, та в сусідні країни. Проте після каральних акцій НКВС і Радянської армії УПА перейшла до боротьби невеликими загонами, головною метою яких було перешкодити утвердженню радянської влади.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Коли в Україні розпочався рух Опору проти нацистських загарбників? 2. Які течії руху Опору сформувалися в Україні? 3. До яких форм та методів боротьби вдавалися учасники руху Опору в Україні? 4. Назвіть імена найвідоміших командирів радянського партизанського руху. 5. Коли було створено УПА? 6. Як відбувалося формування руху Опору в Україні? 7. Яка спільна мета об'єднувала всі течії руху Опору в Україні? 8. Із якою метою було створено Український штаб партизанського руху? 9. Які зміни в ідеології ОУН відбулися в роки війни? 10. Обговоріть у групах: чим була зумовлена ворожнеча між різними течіями руху Опору в Україні? Як це впливало на хід боротьби з нацистськими окупантами? 11. Коли було створено УГВР? Хто її очолив? 12. Як можна оцінити боротьбу ОУН і УПА проти сталінського режиму?

§ 72. Польський рух Опору на західноукраїнських землях. Україно-польське протистояння

МЕТА

- характеризувати процес формування польського збройного підпілля на українських землях
- визначити причини та результат україно-польського протистояння на території Західної України

ДАТИ

1941 р. — початок формування Армії крайової

1943—1944 рр. — збройне україно-польське протистояння на Волині

1942—1947 рр. — польсько-українська війна на території Західної України

Етнічні чистки — система насильницьких заходів, які передбачають виселення, знищення певної етнічної групи на території, яку інша етнічна група вважає своєю.

- Обкладинка до альманаху, присвяченому УПА на Волині та Поліссі. 1949 р. Художник-графік Ніл Хасевич був учасником збройної боротьби УПА. Він створив цілу низку плакатів, малюнків, карикатур, які відображали боротьбу та використовувалися як пропагандистські матеріали. Загинув у 1952 р.

Окупація та розчленування Польщі не зломали волю польського народу до відродження власної держави. Уже з 1939 р. почав формуватися підпільний рух, яким із Лондона керував польський емігрантський уряд. У 1939—1941 рр. він намагався завдати ударів по комунікаціях, якими до Німеччини із СРСР направляли нафту та іншу сировину. Відчайдушними були напади на склади зброї. Проте така діяльність швидко поставила підпілля мережу під удар каральних органів, і вона фактично була розгромлена.

Після нападу Німеччини на СРСР змінилася стратегія польського підпілля. Керівники підпілля вважали все польське чоловіче населення мобілізованим для боротьби проти окупаційної влади.

Із листопада 1941 до лютого 1942 р. у Галичині й на Волині, як і на власне польських землях, польські діячі почали активно створювати **Армію крайову (АК)**. Спочатку її стратегічним завданням було накопичення сил, щоб у сприятливий момент підняти загальнонаціональне повстання (**план «Буря»**). Перед підрозділами АК в Галичині й на Волині ставили завдання не допустити переміщення військ окупантів у центральні райони Польщі, де мав бути центр повстання. Проте реалії воєнного часу внесли зміни в ці плани. Формування АК на «східних кресах» відбувалося дуже складно й повільно, особливо бракувало зброї. Крім того, не все польське населення поділяло позицію емігрантського уряду «тримати рушницю при нозі». Одні виступали за негайні дії проти окупаційного уряду, інші дотримувалися прорадянських поглядів. Це призвело до формування загонів **Армії людової (АЛ)** і Батальйонів хлопських. Кількість польських підрозділів у Східній Галичині й на Волині сягала 10—20 тис. осіб.

Для утримання цієї партизанської армії польське керівництво часто проводило реквізицію продуктів у місцевого польського та українського населення. У 1943—1944 рр. підрозділи АК були втягнуті у збройне протистояння з УПА на Волині.

Волинська трагедія, її причини, події, наслідки досі є об'єктом вивчення як польських, так і українських істориків. Жодна сторона не заперечує існування тривалого україно-польського конфлікту ще з козацьких часів. У національній політиці керівники Другої Речі Посполитої (1918—1939 рр.) припустилися багатьох помилок і завдали чимало лиха українству («паціфікація», «ревіндикація» тощо). У той самий час україно-польський конфлікт стимулювала терористична та саботажницька діяльність УВО, а потім ОУН на території Польщі в міжвоєнний період. А ідеологія інтегрального націоналізму, якою послуговувалася ОУН, мала й антипольську спрямованість. Однак самі лише ці причини навряд чи могли призвести до жорстокого етнічного конфлікту, який супроводжувався етнічними чистками.

Розгортання україно-польського конфлікту було обумовлено тими реаліями, у яких опинилися два народи в роки Другої світової війни. У цьому конфлікті були зацікавлені обидва тоталітарні режими — нацистський і радянський. Рейхскомісар України Е. Кох говорив: «Нам треба домогтися, щоб поляк, зустрівши

■ Підрозділ Армії крайової на Волині. 1940-ві рр.

українця, хотів убити його, і щоб українець, побачивши поляка, теж хотів убити його. А якщо дорогою вони вдвох уб'ють єврея — це ще краще».

Крім того, конфлікт відволікав населення від боротьби проти нацистської окупації. Радянська сторона в цих суперечках бачила можливість послаблення УПА і АК.

Документи дають змогу стверджувати, що україно-польське протистояння розпочалося на Холмщині в 1942 р. Обидві сторони нищили національних активістів і звинувачували одна одну у співпраці з нацистською владою. Взимку 1943 р. конфлікт перекинувся на Волинь. Інформація про перебіг конфлікту поширювалася між різними регіонами. У результаті емоційно насичені, перебільшені новини про жертв на одній території розпалювали конфлікт на іншій.

Проводилися взаємні «відплатні акції», до яких втягувалися поліцейські підрозділи, сформовані з українців або поляків, що перебували на службі в нацистів. Кожен був на своєму боці. Нацистське керівництво передало зброю польському населенню. Поступово в конфлікт втягувалися УПА і АК, які розглядали ці території як свою територію боротьби. Збройні загони почали нищити цілі села з мирним населенням. Однією з найбільших акцій став одночасний напад 11 липня 1943 р. підрозділів УПА на десятки сіл переважно з польським населенням. Подібну скоординовану акцію АК провела в 1944 р.

Умови партизанської війни, загальне моральне падіння суспільства на тлі світової війни створювали додаткові можливості для скоєння воєнних злочинів обома сторонами протистояння. Українське та польське населення було не лише жертвою розправ під час нападів окупантів, а іноді й безпосереднім учасником або навіть ініціатором атак.

ОУН і УПА розглядали виселення або знищення польського населення на Волині та у Східній Галичині як усунення перешкод до незалежності України. АК знищення українського населення розглядала як ліквідацію ще одного противника й засіб утвердження права польського народу на ці землі. У 1944 р. протистояння перекинулося на Східну Галичину й Холмщину.

Серед українських і польських провідників були сили, які прагнули не допустити або припинити криваву бійню. Робилися спроби вирішити проблему шляхом переговорів. ОУН навіть засуджувала україно-польський конфлікт. **27 жовтня 1943 р.** вона видала «Наказ № 1/43», яким заборонила антипольські дії. Проте конфлікт тривав.

Із «Постанов III Конференції ОУН» (1943 р.)

Стоїмо за злагіднення польсько-українських відносин у сучасний момент міжнародної ситуації й війни на платформі самостійних держав і визнання та панування права українського народу на західно-українських землях. Одночасно продовжуємо боротьбу проти шовіністичних настроїв поляків та апетитів щодо західних українських земель.

Зі «Звернення Крайової Політичної Репрезентації польського народу до українців» (1943 р.)

Розуміємо і цінуємо прагнення українського народу до створення незалежної України. Усвідомлюємо, однак, що не уступимо зі східних земель Речі Посполитої, у південній частині якої від віків живуть поляки біч-о-біч з українцями, яким польський народ протягом віків надав велетенський цивілізаційний і господарський внесок.

? 1. Яких позицій дотримувалися обидві сторони? 2. Чи можна було їх примирити? 3. Які слова документів викликають у вас моральне несприйняття? Спробуйте пояснити свою думку.

- Переговори між українськими та польськими антикомуністичними повстанцями в селі Руда Ружанецька на Люблінщині (Польща). 1945 р.

- Трагедія на Волині.
Художник Ю. Журавель
- ? Прокоментуйте малюнок. Яку ідею намагався донести його автор?

Напередодні відступу німецьких військ із Західної України в першій половині 1944 р. польське підпілля розгорнуло реалізацію плану «Буря», щоб продемонструвати контроль над цими територіями. Українські повстанці намагалися завадити цьому, і в результаті в окремих регіонах спалахнули тривалі бої між підпільними арміями УПА та АК. Збройні сутички припинилися тільки після приходу радянсько-німецького фронту.

1 вересня 1944 р. ОУН офіційно відмовилася від антипольських акцій і почала шукати порозуміння з АК із метою спільної боротьби проти радянських військ.

Проте наприкінці 1944 — на початку 1945 р. криваве протистояння охопило населені здебільшого українцями території Надсяння та Лемківщини, які після вигнання нацистів знову стали частиною Польщі. Ця територія (у термінології УПА — Закерзоння) стала останньою ареною конфлікту між українським і польським підпіллям, а згодом місцем, де вони досягли порозуміння. **Навесні 1945 р.** було домовлено про перемир'я, а згодом навіть про співпрацю між обома рухами. Найвідомішою стала спільна атака нових союзників на містечко Грубешів у **травні 1946 р.**

Проте україно-польський конфлікт тривав. Після досягнення перемир'я головним супротивником УПА на цих територіях стали військові та адміністративні структури польського комуністичного режиму, які почали масштабну депортацію українців до УРСР та в західні райони Польщі. Повстанці нищили комунікації, атакували підрозділи Війська Польського та його допоміжних служб, щоб зірвати виселення. Навесні 1947 р. із засідки УПА було вбито віце-міністра оборони Польщі Кароля Свєрчевського. Його загибель стала приводом для остаточного розв'язання «українського питання» на територіях повоєнної Польщі.

У **квітні 1947 р.** була проведена операція «Вісла», у результаті якої близько 150 тис. українців було депортовано з рідних земель на територію Північно-Західної Польщі. Рішення про це, ймовірно, приймали за участі радянського керівництва. У результаті керівництво УПА було змушене припинити боротьбу в Закерзонні, адже на цій території вже не було українців.

Так завершилася польсько-українська війна, уникнути якої керівникам обох національних рухів не вдалося, і здобути перемогу не могла жодна зі сторін. Протистоянням між українцями та поляками скористався комуністичний тоталітарний режим, який на кілька десятиліть закріпив своє панування над ними. Зараз ще остаточно не встановлено кількість жертв цього етнічного конфлікту. Дослідники називають десятки тисяч українців та поляків.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Коли розпочалося формування Армії крайової на «східних кресах»? 2. Якою була мета її діяльності? 3. Чим був спричинений збройний конфлікт між українцями й поляками в Західній Україні в роки Другої світової війни? 4. Яким було ставлення німецької окупаційної влади до конфлікту? 5. Чому саме Волинь стала осередком україно-польського протистояння? 6. Проведіть дискусію та визначте, чи можна україно-польські збройні конфлікти назвати війною. 7. Як було розв'язано україно-польський конфлікт? 8. Зробіть добірку документальних свідчень, що вказують на причини україно-польського протистояння на Волині.

§73. Вступ у війну США. Бойові дії в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні в 1941—1942 рр. Створення антигітлерівської коаліції

МЕТА

- розповідати, як розпочалися бойові дії в Тихому океані
- пояснювати, чому в 1941—1942 рр. Японія мала стратегічну ініціативу

ДАТИ

- 14 серпня 1941 р.** — оприлюднення Атлантичної хартії
- 7 грудня 1941 р.** — напад Японії на США. Розгром американського флоту в Перл-Гарбор
- 1 січня 1942 р.** — створення антигітлерівської коаліції

- Погром американського флоту японською авіацією в Перл-Гарбор. 7 грудня 1941 р.

3 Атлантичної хартії

1. США і Велика Британія не прагнуть територіальних та інших надбань.
2. Вони не погодяться на жодні територіальні зміни, які не узгоджені з вільно висловленим бажанням зацікавлених народів.
3. Вони поважають право всіх народів обирати собі форму правління, за якої вони хочуть жити...

- ?** 1. Якою була мета ухвалення цього документа? 2. Який вплив на ухвалення хартії мали наслідки Версальсько-Вашингтонської системи?

Після підписання Троїстого пакту (1940 р.) Японія захопила значну частину Китаю, а після поразки Франції підписала угоду з урядом А.-Ф. Петена (липень 1941 р.) про право створення баз у французьких колоніях — Лаосі, В'єтнамі, Камбоджі. Проникнення японських військ до Індокитаю спонукало США, Велику Британію та Нідерланди до заморожування японських капіталів в американських банках і запровадження ембарго (заборони) на постачання Японії нафти. Унаслідок цього обсяг зовнішньої торгівлі країни скоротився на 3/4, а імпорт нафти — на 9/10. Економіка Японії опинилася перед загрозою краху. 2 липня 1941 р. керівництво країни прийняло рішення «просуватися на південь», тобто захопити країни Південної і Південно-Східної Азії. Японія вирішила вступити в боротьбу зі США за панування в Тихому океані.

Головнокомандувач японського флоту адмірал І. Ямамото пообіцяв імператору, що в найближчі півроку він зможе втримати стратегічну ініціативу, але далі не гарантує позитивного розвитку подій для Японії.

Флот Японії непоміченим підійшов до Гавайських островів і **7 грудня 1941 р.** атакував 350 літаками з авіаносців американську військово-морську базу **Перл-Гарбор**. США втратили 19 військових кораблів, 272 літаки й понад 3 тис. військовослужбовців. Таким чином, Японія одним раптовим ударом на певний час здобула перевагу на морі й захопила стратегічну ініціативу. 8 грудня США та Велика Британія оголосили війну Японії. Німеччина й Італія заявили про свій намір воювати зі США. Таким чином, наприкінці 1941 р. всі великі держави були втягнуті в Другу світову війну.

Того ж дня японські війська почали просуватися в Таїланді (став союзником Японії), англійській Малайї (тепер Малайзія) та Бірмі. Одночасно почалася висадка японського десанту в Індонезії, у Малайї та на Філіппінах. У грудні 1941 р. було захоплено Гонконг, острови Гуам, Вейк, що були важливими опорними базами союзників.

Американський гарнізон на Філіппінських островах без підтримки з повітря й моря був розбитий і капітулював (травень 1942 р.). У лютому 1942 р. капітулювала важлива англійська військово-морська база фортеця Сингапур. Цього ж місяця відбулася морська битва в Яванському морі, де японський флот знищив з'єднану англо-американсько-голландську ескадру. Після цього японські війська швидко окупували всі острови Індонезії, навесні 1942 р. висадилися в Новій Гвінеї та підійшли до Австралії. Таким чином, було загарбано величезну територію з населенням 150 млн осіб і значними природними багатствами. Союзники втратили лише сухопутних військ 300 тис. осіб, Японія — 20 тис. осіб.

18 січня 1942 р. Японія, Німеччина та Італія підписали угоду про розмежування зон ведення бойових операцій. До зони дій Токіо входила вся територія Азії, Америки, Австралії, Нової Зеландії та морські простори на схід від 70° східної довготи. Загалом Японія планувала захопити третину поверхні Землі, на якій проживала майже половина населення світу.

Продовжуючи наступ, Японія намагалася оволодіти всіма важливими стратегічними об'єктами в регіоні й примусити США та Велику Британію укласти вигідний для неї мир.

Напад Німеччини на СРСР поклав початок формуванню **антигітлерівської коаліції**. А. Гітлер, здійснюючи новий акт агресії, розраховував, що СРСР залишиться в міжнародній ізоляції. На його погляд, для цього були підстави. Англійський та американський уряди сприймали СРСР як спільника Німеччини, що розділив Польщу, загарбав країни Балтії, здійснив напад на Фінляндію. СРСР як агресор був виключений із Ліги Націй. Радянські засоби масової інформації називали Англію і Францію підпалювачами війни, Німеччину — ледь не жертвою.

Однак із перших годин нападу Німеччини на СРСР стало зрозумілим, що розрахунки А. Гітлера не виправдалися. У день початку агресії В. Черчилль заявив: *«Кожний, хто воює проти Гітлера, — друг Англії, кожен, хто воює на його боці, — ворог Англії»*. 22 червня 1941 р. у зверненні до нації він зазначив, що Велика Британія надасть *«Росії і російському народу всю допомогу, яку тільки зможе»*. Про свою підтримку СРСР заявив і президент США.

12 липня 1941 р. було підписано англо-радянську угоду про спільну боротьбу проти Німеччини. Першою спільною акцією СРСР та Великої Британії стала окупація Ірану з метою не допустити зближення його з Німеччиною (серпень-вересень 1941 р.). Завдяки встановленню контролю над Іраном було прокладено важливий шлях постачання зброї до СРСР.

14 серпня 1941 р. після зустрічі Ф. Рузвельта та В. Черчилля з'явився документ під назвою **Атлантична хартія**, яка створила майбутній коаліції ідеологічне підґрунтя. До цієї угоди в грудні 1941 р. приєднався і Радянський Союз. Хартія стала першим документом, у якому були викладені цілі США та Великої Британії у війні й загальні положення післявоєнного облаштування світу. Атлантична хартія висунула такі завдання: знищення нацистської тиранії, роззброєння агресора, загальне роззброєння світу.

1 жовтня 1941 р. між СРСР, США та Великою Британією в Москві була підписана тристороння угода про допомогу Радянському Союзу зброєю й продовольством. Поставки почалися негайно (400 танків, 500 літаків щомісяця, а також стратегічна сировина). США надали небачений кредит в 1 млрд доларів (листопад 1941 р.).

У грудні 1941 р. на СРСР було поширено дію законодавства про **ленд-ліз**. Перша військова техніка (особливо танки) з'явилася на радянсько-німецькому фронті під час битви під Москвою. Із жовтня 1941 до червня 1942 р. СРСР отримав 3 тис. літаків, 4 тис. танків, 20 тис. різноманітних транспортних засобів. Загалом СРСР отримав 4 % (за іншими даними 7—11 %) зброї від обсягу власного виробництва. На СРСР припала третина поставок США за програмою ленд-лізу (10,8 млрд із 30,3 млрд доларів). Крім США, військову продукцію до СРСР відправляли Велика Британія й Канада.

1 січня 1942 р. у Вашингтоні 26 держав, у тому числі СРСР, США та Велика Британія, підписали **Декларацію Об'єднаних Націй**, яка спиралася на принципи і завдання Атлантичної хартії. Вони зобов'язалися використовувати свої ресурси для боротьби проти агресорів, співпрацювати у війні й не укладати сепаратного миру. Зазначалося, що повна перемога над нацизмом є заповною захисту життя, свободи й незалежності всіх народів.

■ Радянський плакат. 1942 р.

Ленд-ліз (від англ. *lend* — позичити і *lease* — здавати в оренду, під найм) — система, за якою США, частково на безоплатній основі, передавали своїм союзникам у Другій світовій війні спорядження, техніку, боеприпаси, продовольство та стратегічну сировину.

■ Президент США Ф. Рузвельт підписує закон про ленд-ліз. 1941 р.

Помітною складовою ленд-лізу були поставки сировини, витратних матеріалів та продовольства. Вважається, що зі США надійшло понад 2 млрд банок м'ясних консервів. При цьому постачальники враховували переваги замовника. Так, свинячу тушонку «Tushonka» виготовляли за радянським рецептом, тоді як для американського населення було більш характерним використання різних видів консервованої шинки або ковбасного фаршу.

■ Згущене молоко й печиво, отримані як пожертвування від «Товариства допомоги Росії у війні» — громадської благодійної організації, яка за роки війни збирала й відправила в СРСР продуктів, одягу і предметів побуту на 1,5 млрд доларів. 1940-ві рр.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Коли і як почалися бойові дії в Тихому океані? 2. Як розгорталася бої в регіоні? 3. Які території захопила Японія в 1941—1942 рр.? 4. Що сприяло перемогам Японії? 5. Якими були причини утворення антигітлерівської коаліції? Обговоріть у групах: що примусило країни з різним політичним устроєм об'єднати свої сили? 6. Як було утворено коаліцію? 7. Яка країна стала «арсеналом» Об'єднаних Націй? 8. Що таке ленд-ліз? 9. На яких принципах відбулося утворення Об'єднаних Націй?

Ленд-ліз

Однією зі складових перемоги Об'єднаних Націй у Другій світовій війні було використання на повну потужність економічного потенціалу, насамперед США. Хоча на початку війни США формально залишалися нейтральними, керівництво країни всілякими способами надавало допомогу Великій Британії, а згодом і СРСР. Ключовим у використанні потенціалу США для перемоги над агресорами стала програма ленд-лізу. Основну частку цієї допомоги отримали Велика Британія, Франція, СРСР та Китай.

Концепція цієї програми надавала президенту повноваження допомагати будь-якій країні, чю оборону визнавали життєво важливою для США. Закон про ленд-ліз, прийнятий Конгресом США 11 березня 1941 р., передбачав:

- матеріали (військова техніка, зброя, сировина тощо), що були поставлені до СРСР і знищені, втрачені й використані під час війни, не підлягають оплаті;
- передане за програмою ленд-лізу майно, що залишилося після закінчення війни й придатне для цивільних цілей, буде оплачено повністю або частково на основі наданих Сполученими Штатами довгострокових кредитів (переважно безвідсоткових позик) або повернуте США.

? 1. Чим був зумовлений такий крок США? 2. Які цілі вони ставили перед собою? 3. Чи доречним буде використання поняття «вигода» щодо дій США?

В умовах створення антигітлерівської коаліції радянське керівництво визнало емігрантські уряди Польщі, Чехословаччини, Франції.

26 травня 1942 р. у Лондоні було підписано договір між СРСР і Великою Британією про союз у війні проти Німеччини та її союзників у Європі. Договір передбачав співробітництво і надання взаємної допомоги після війни. У Вашингтоні відбулися радянсько-американські переговори, які завершилися підписанням 11 червня 1942 р. угоди про взаємодопомогу у веденні війни проти агресорів. Сторони зобов'язалися постачати одна одній оборонні матеріали, інформацію, розвивати торгівлю та здійснювати економічне співробітництво. Ці дві угоди завершили формування антигітлерівської коаліції.

Одним із наслідків укладення коаліції став розпуск у 1943 р. Комінтерну. Цим Й. Сталін хотів показати, що відмовляється від ідеї світової революції.

Війна виявила збіг національних інтересів держав, яким загрожували німецький нацизм і японський милітаризм. В інтересах збереження своїх країн американський, англійський та радянський уряди змушені були піти на співпрацю, відкинувши ідеологічні розбіжності. Антигітлерівська коаліція держав стала й коаліцією народів, що сприяло її міцності.

Найголовнішою у відносинах між СРСР, США та Великою Британією із самого початку стала проблема відкриття Другого фронту в Європі. Спочатку це планувалося зробити в 1942 р. Проте десантна операція союзників у місті Дьєпп у серпні 1942 р. завершилася розгромом. Стало очевидним, що для відкриття Другого фронту в Європі необхідно мати таку перевагу сил, про яку на той час можна було лише мріяти. До того ж союзники ще вели бої в Північній Африці, на просторах Атлантичного й Тихого океанів. Тому до 1944 р. основним фронтом боротьби з Німеччиною залишався радянсько-німецький. Тут Німеччина зосередила 70 % своїх військових сил.

Наступним важливим питанням стало облаштування повоєнного світу. Переговори щодо цього питання сторони почали в 1943 р. на Тегеранській конференції «великої трійки».

§ 74. Корінний перелом у Другій світовій війні

До весни-літа 1942 р. стратегічна ініціатива на всіх фронтах повністю належала Німеччині та її союзникам. Союзники в антигітлерівській коаліції вели важкі оборонні бої. Проте на середину 1942 р. ситуація почала змінюватися.

Перші успіхи, що дозволили змінити загальне стратегічне становище, були досягнуті на Тихому океані. **7—8 травня 1942 р.** у морській битві в **Кораловому морі**, біля берегів Нової Гвінеї, японська ударна ескадра, що прямувала на захоплення Порт-Морсбі, зазнала першої значної поразки. Особливістю цієї морської битви було те, що надводні кораблі обох сторін не зробили жодного пострілу один по одному. Долю бою вирішила авіація, що базувалася на авіаносцях. Японці, втративши один авіаносець, один есмінець та 80 літаків, змушені були відступити. Від планів вторгнення до Австралії довелося відмовитися.

4—6 червня 1942 р. біля атола Мідуей японський флот під командуванням адмірала І. Ямамото був ущент розбитий американським флотом адмірала Ч. Німіца. У бою Японія втратила чотири авіаносці, один крейсер і 253 літаки, США — один авіаносець, один есмінець і 150 літаків. У результаті цих двох поразок Японія втратила половину своїх авіаносців і була змушена перейти до стратегічної оборони. Однак найважливішими були втрати найкращих японських льотчиків, що мало стратегічне значення.

Тим часом американські війська перейшли до активних бойових дій. У **серпні 1942 р.** вони розпочали боротьбу за **острів Гуадалканал** (група Соломонових островів). Жорстокі бої велися на морі, у повітрі й на суходолі. Вони тривали до лютого 1943 р. і завершилися повною поразкою Японії в цьому регіоні. Перемоги означали перехід ініціативи до США та Великої Британії на просторах Тихого океану. Для СРСР важливим було те, що став безпечнішим тихоокеанський маршрут ленд-лізу. У Токіо відмовилися від будь-яких планів нападу на СРСР.

Тим часом на Східному фронті розгорнулася **Сталінградська битва**, завершення якої визначило загальний хід війни. Умовно її можна поділити на дві частини. Перша — це наступ німецьких військ влітку 1942 р. і вихід їх до Волги й на Північний Кавказ. Друга — контрнаступ радянських військ і розгром німецько-італорумуно-угорського угруповання на Волзі.

Наступ німецьких військ на Сталінград розпочався на далеких підступах до нього, коли п'ять добре озброєних німецьких армій і три армії Італії, Румунії та Угорщини перейшли в наступ із харківського напрямку, форсували Сіверський Донець і Дон. 25 серпня 1942 р. вони досягли західних околиць міста на Волзі. Проте спочатку головний удар було спрямовано на Кавказ для захоплення нафтових промислів. Однак поступово основні зусилля німецьких військ змістилися до Сталінграда. Сталінградська битва перетворилася на символ боротьби двох тоталітарних режимів, протистояння їхніх лідерів — А. Гітлера та Й. Сталіна.

14 жовтня німецькі війська після потужної авіаційної та артилерійської підготовки пішли на штурм міста. Спалахнули

МЕТА

- пояснювати, у результаті яких подій стався корінний перелом у Другій світовій війні
- характеризувати роль фронту в Другій світовій війні
- називати історичне значення Сталінградської та інших битв

ДАТИ

- 4—6 червня 1942 р.** — битва біля атола Мідуей
- 17 липня 1942 — 2 лютого 1943 р.** — Сталінградська битва
- Жовтень 1942 р.** — битва під Ель-Аламейном
- Серпень 1943 р.** — битва на Курській дузі
- Вересень—листопад 1943 р.** — битва за Дніпро

■ Американські бомбардувальники під час атаки японського флоту в битві біля атола Мідуей. 1942 р.

■ Бої серед руїн Сталінграда. 1942 р.

■ Бої серед руїн Сталінграда. 1942 р.

■ Капітуляція фельдмаршала Ф. Паулюса. Січень 1943 р.

Із 1 січня 1943 р. в Червоній армії були введені погони для солдатів, сержантів, офіцерів, генералів, маршалів. Згодом вона почала називатися **Радянською армією**.

■ Червоний прапор над Сталінградом. Січень 1943 р.

жорстокі вуличні бої. Обидві сторони зазнали важких втрат. 14 листопада німецька армія почала останній штурм міста. На окремих ділянках їй вдалося пробитися до Волги, але це був її останній успіх. На той час військово-стратегічна ситуація змінилася на користь СРСР.

Радянська економіка змогла відновитися після втрат 1941 р. і забезпечити армію всім необхідним. До того ж у значній кількості надходила допомога від союзників за програмою ленд-лізу. До кінця осені 1942 р. склалися сприятливі умови для переходу радянських військ у наступ. Головний удар передбачалося завдати військами Калінінського й Західного фронтів у районі Ржева—Вязьми—Сичовки, у напрямку до Ризької затоки. Тут було зосереджено 2 млн осіб, 3,3 тис. танків, 1 тис. літаків, 24 тис. гармат і мінометів. Це угруповання мало перейти в наступ 25 листопада 1942 р.

Для забезпечення головного удару за шість днів до цього планували здійснити відволікаючий удар у районі Сталінграда. Згідно з планом «Уран», 19 листопада 1942 р. радянські війська перейшли в контрнаступ, завдавши флангових ударів там, де розміщувалися союзники Німеччини — угорські, румунські та італійські війська.

23 листопада 1942 р. радянські війська замкнули кільце навколо 330-тисячного угруповання німецьких військ. А. Гітлер заборонив вести армію на прорив з оточення та наказав чекати зовнішньої допомоги. Проте удар іззовні виявився невдалим. До того ж авіація була не спроможна доправляти необхідну кількість вантажів для підтримання боєздатності частин. Зрештою німецьке угруповання на чолі з фельдмаршалом Ф. Паулюсом (саме він був розробником плану «Барбаросса») опинилося в безвихідному становищі. **30 січня 1943 р.** фельдмаршал Ф. Паулюс підписав акт про капітуляцію. 2 лютого припинили опір залишки німецьких військ: 100 тис. із 330 тис. оточених здалися в полон, інші загинули (згодом із полону на батьківщину повернулися лише 15 тис. осіб). Загальні втрати Німеччини під Сталінградом становили 1,5 млн осіб, майже 3,5 тис. танків і штурмових гармат, 12 тис. гармат і мінометів, 3 тис. літаків. Від такої поразки німецька армія вже не змогла отямитися. Ініціатива на Східному фронті перейшла до СРСР.

У той час як під Сталінградом було здобуто блискучу перемогу, Ржевсько-Сичовська операція зазнала повного провалу. За 23 дні боїв на цьому напрямку радянські війська втратили 215 тис. осіб убитими й пораненими.

Коли бої під Сталінградом ще тривали, у січні 1943 р. радянські війська здобули низку перемог: прорвали блокаду Ленінграда,

Історичне значення Сталінградської битви

- Започаткувала **корінний перелом** у Другій світовій війні.
- Завдала удару по військовому потенціалу Третього рейху, престижу німецької армії, моральному духу вермахту.
- Розпочався загальний наступ радянських військ від Ленінграда до Кавказу.
- Було завдано удару по Німеччині та її союзниках загалом. Японія і Туреччина відмовилися вступити у війну проти СРСР. Керівники Румунії та Італії, а також Угорщини й Фінляндії почали шукати способи, як вийти з війни.
- Поразка Німеччини та її союзників сприяла розвитку антинацистського та національно-визвольного рухів, консолідації сил антигітлерівської коаліції.

підійшли до Смоленська й розгорнули наступ на Харків. **18 грудня 1942 р.** Червона армія увійшла в перше українське село Півнівка на Луганщині. 7 лютого було звільнено Курськ, 9 лютого — Белгород, а 16 лютого — Харків. Продовжуючи наступ, радянські війська наблизилися до Дніпропетровська.

Проте в другій половині лютого ситуація змінилася. Побоюючись загрози чергового оточення, німецькі війська, що відійшли з Кавказу й Кубані під Ростов і на Донбас, завдали потужного контрудару. Харків, Белгород та інші міста знову опинилися в окупації. На фронті утворився величезний виступ, який назвали **Курська дуга**. Радянсько-німецький фронт від Ленінграда й до Чорного моря стабілізувався. Обидві сторони накопичували сили для наступу влітку. Промисловість як СРСР, так і Німеччини безперервно нарощувала випуск усіх видів озброєння.

Німецьке верховне командування вирішило знову заволодіти ініціативою. Було розроблено план «Цитадель», який передбачав розгром радянських військ на Курській дузі й наступ на Москву. Для реалізації цього плану передбачалося застосувати нові зразки зброї (танки «Тигр», «Пантера», самохідні гармати «Фердінанд» тощо), які мали забезпечити німецьким військам технічну перевагу. Радянське командування завдяки розвідці було ознайомлене з планом. Було прийнято рішення про організацію навмисної оборони. Вона мала знекровити німецькі частини, що наступали, і забезпечити перехід у контрнаступ.

Для здійснення прориву з обох кінців Курської дуги німецьке командування зосередило угруповання, яке налічувало 900 тис. осіб, 10 тис. гармат і мінометів, 2,7 тис. танків і штурмових гармат, 2,05 тис. літаків. Проте й радянська сторона створила в районі дуги потужне угруповання. Радянська армія мала 1,3 млн осіб, 20 тис. гармат і мінометів, 3,3 тис. танків і самохідних артилерійських установок (САУ), 2,6 тис. бойових літаків.

Наступ німецьких армій розпочався **5 липня 1943 р.** Ударні угруповання змогли просунутися на 12 км із боку Орла і на 40 км із боку Белгорода, але подолати радянську оборону не змогли. Дочекавшись, коли наступальний потенціал противника буде вичерпаний, у наступ рушили радянські резерви (Брянський, Степовий і Південно-Західний фронти), а за ними Центральний та Воронезький фронти. **12 липня** біля селища **Прохорівка** відбувся зустрічний танковий бій, який став переломним у битві. Хоча радянські частини зазнали значних втрат, німецькі війська були знекровлені. Цього ж дня змінився характер усієї Курської битви, радянські війська перейшли в рішучий наступ. 5 серпня вони звільнили Орел (операція «Кутузов») і Белгород, 23 серпня — Харків (операція «Рум'янцев»).

Перемога коштувала дуже дорого: радянські втрати становили 863 тис. осіб, 6 тис. танків і 1,6 тис. літаків. Німецька сторона втратила 500 тис. осіб, 1,3 тис. танків, 3 тис. гармат, 1 тис. літаків.

Розвиваючи наступ, радянські війська до кінця вересня 1943 р. вийшли до Дніпра. Тут німецьке командування створило так званий «Східний вал». Воно намагалося використати повноводу річку з високим правим берегом як природне укріплення. Населення виселяли з 300-кілометрової смуги вздовж Дніпра. Значна частина міст — Дніпропетровськ, Кременчук, Полтава — були розорені й спалені.

Прагнучи піднести бойовий дух радянських військ, які вели бойові дії на території України і поповнювалися здебільшого за рахунок місцевих жителів, Ставка перейменувала Воронезький, Степовий, Південно-Західний і Південний фронти відповідно в Перший, Другий, Третій і Четвертий Українські фронти.

5 серпня 1943 р. на честь перемог Радянської армії, звільнення міст Орел і Белгород у Москві було здійснено перший артилерійський салют. У подальшому Москва 347 разів салютувала воїнам Радянської армії за визволення і взяття міст, в окремі дні — по чотири-п'ять разів.

■ Контратака радянських військ. 1943 р.

■ Форсування Дніпра. Вересень 1943 р.

Штурм Дніпра супроводжувався надзвичайно великими, часто не виправданими жертвами. Десятки тисяч новобранців, так званих «піджаків» («чорносвітників») — неозброєних, ненавчених юнаків, нашвидку мобілізованих у придніпровських областях України, стали жертвами штурму. Їхні тіла вкривали плацдарми на Правобережжі. Пояснювалося це тим, що вище радянське керівництво й військове командування з недовірою поставилися до визволених від нацистського режиму жителів України. Таке ставлення нерідко переростало в прагнення примусити жителів республіки «спокутувати кров'ю» своє перебування в окупації. Це було одним із проявів жорстокості війни, що помножувалася на жорстокість і несправедливість тоталітарного режиму.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення поняття «корінний перелом». Які битви стали переломними в Другій світовій війні? 2. Як називалася операція радянських військ, що передбачала оточення угруповання німецьких військ під Сталінградом? 3. Який німецький фельдмаршал потрапив у полон під час розгрому німецьких військ під Сталінградом? 4. Якою була роль Сталінградської і Курської битв у розгромі Німеччини? 5. Де під час Курської битви відбулася одна з найбільших танкових битв? 6. З'ясуйте історичне значення битви за Дніпро. 7. Яка битва стала переломною на Африканському театрі бойових дій? Охарактеризуйте бойові дії на півночі Африки в 1942—1943 рр. У якому році італо-німецькі війська зазнали поразки на Африканському театрі бойових дій? 8. Обговоріть у групах: яким є основний зміст бойових дій 1942—1943 рр. у Другій світовій війні? 9. Проведіть дискусію за питанням: чи можна вважати висадку союзників на Сицилії та в Італії відкриттям Другого фронту? 10. Чому наступ союзників в Італії розвивався вкрай повільно?

Радянські війська за допомогою партизанів **наприкінці вересня 1943 р.** форсували Дніпро й створили плацдарми на північ та південь від Києва (загалом 23).

Основний прорив на Правобережжя передбачалося здійснити з Букринського плацдарму.

Після невдалих спроб прорвати німецьку оборону під Букрином (загинуло 250 тис. радянських солдатів) головні сили радянських військ були зосереджені на Лютізькому плацдармі (150 тис. осіб, 1,5 тис. гармат і мінометів, близько 800 танків), із якого було завдано вирішального удару в напрямку на Київ. **6 листопада 1943 р.** столицю України було визволено. За успішне форсування Дніпра 2438 радянським бійцям було присвоєно звання Героя Радянського Союзу (більшості осіб посмертно), близько 10 тис. осіб отримали бойові ордени. Проте були значними і втрати: за різними оцінками, загинуло від 417 тис. до 1 млн осіб.

Битва за Дніпро закріпила перевагу радянських військ на радянсько-німецькому фронті й дала змогу беззупинно просуватися на захід.

У жовтні-листопаді 1942 р. у Північній Африці теж відбувся корінний перелом на користь англо-американських союзників. Вирішальна битва відбулася в районі містечка **Ель-Аламейн** (Єгипет). Британські війська під керівництвом генерала Б. Монтгомері, маючи значну військову перевагу, завдали німецьким та італійським військам поразки. Останні змушені були відступити на захід. У листопаді 1942 р. із протилежного боку Північної Африки (Марокко, Алжир) почалася висадка американських військ під командуванням Д. Ейзенхауера (операція «Торч»). Італо-німецькі війська потрапили в пастку на морському узбережжі в Тунісі. Їхній відчайдушний опір і навіть деякі успіхи на лівому фланзі американських військ не змінили загального співвідношення сил, і **13 травня 1943 р.** вони капітулювали.

Значні втрати людей та техніки, яких зазнали держави «осі Берлін—Рим—Токіо» в Тунісі (близько 130 тис. лише полоненими), сприяли успішному десанту союзних військ на острові Сицилія в липні 1943 р. (операція «Хаскі»).

Під впливом поразок **25 липня 1943 р.** в Італії відбувся державний переворот. Б. Муссоліні було заарештовано (але невдовзі звільнено в результаті німецької спецоперації). **8 вересня 1943 р.** новий уряд підписав перемир'я із союзниками. Проте англо-американське командування не скористалося ситуацією.

Д. Ейзенхауер не зміг налагодити швидкої висадки військ в Італії та вимагав від П. Бадольйо беззастережної капітуляції. А. Гітлер віддав наказ фельдмаршалу А. Кессельрінгу окупувати Апеннінський півострів. Спалахнули важкі бої за Італію. Союзним військам, які висадилися на півдні Італії, довелося долати потужний опір німецьких військ у районі Салерно, Неаполя й інших південноіталійських міст («лінія Густава»). Операції тут набули затяжного характеру.

А. Кессельрінг, хоч і був авіаційним генералом, уміло налагодив оборону. Лише 4 червня 1944 р. було взято Рим. Оборона стратегічного чотирикутника Італії Турин—Мілан—Генуя—Болонья з його потужним військово-промисловим комплексом тривала до квітня 1945 р. («Готська лінія»). Формальну владу тут зберігав Б. Муссоліні. Було проголошено Державу Сало.

■ Радянські війська наступають на Житомир. 1944 р.

Одночасно війська Першого Українського фронту своїм північним флангом провели **Поліську наступальну операцію (15 березня — 5 квітня 1944 р.)**, під час якої радянські війська блокували з трьох боків важливий залізничний вузол — станцію Ковель, але взяти його не змогли.

■ Радянські війська крокують вулицями Одеси. 1944 р.

Незважаючи на успіхи Радянської армії на території України взимку-навесні 1944 р., це коштувало їй колосальних втрат. Як і в попередні роки, постачання військ було поганим. Через швидке просування вперед тили часто відставали, тому інколи доводилося воювати, маючи 5—7 патронів на бійця, близько 30 % бойових частин були одягнені в ношену уніформу або взагалі в цивільний одяг. Катастрофічно бракувало наметів, через що війська часто ночували просто неба. У результаті до 20 % особового складу було втрачено через хвороби й обмороження.

У цей самий час підрозділи Третього і Четвертого Українських фронтів провели **Нікопольсько-Криворізьку наступальну операцію (із 30 січня до 29 лютого 1944 р.)**. У результаті важливі промислові центри було звільнено.

Німецьке командування покладало великі сподівання на весняне бездоріжжя, яке могло б зупинити безперервне просування радянських військ та дозволило б вермахту отримати час для перепочинку та перегрупування. Однак погода не врятувала німецьке командування від чергових поразок. **4 березня 1944 р.** Перший Український фронт розпочав **Проскурівсько-Чернівецьку наступальну операцію**, яка тривала до **17 квітня 1944 р.**

Завдяки стрімким ударам танкових армій радянські війська вийшли до Кам'янця-Подільського й оточили німецьку танкову армію на правобережжі Дністра. Однак противнику вдалося вирватися з оточення, а потужні контрудари примусили радянські війська зупинитися в передгір'ї Карпат. У цих боях радянським військам довелося зіткнутися з новою тактикою німецьких військ, які стали перетворювати міста на неприступні фортеці. Так, під час захоплення Тернополя місто було зруйновано вщент.

У ході **Умансько-Ботошанської операції 5—26 березня 1944 р.** потужних ударів було завдано по німецьких арміях у південній частині України. Радянські війська послідовно форсували три великі річки — Південний Буг, Дністер і Прут, відкинувши вермахт із території Українського Поділля та Молдавії. **26 березня 1944 р.** частини Другого Українського фронту вперше вийшли на кордон СРСР із Румунією та підішли до міста Ботошани. Швидкість, із якою українські фронти подолали відстань у 350 км, урахувавши весняне бездоріжжя й великі водні перешкоди, зробила Умансько-Ботошанську операцію унікальною в історії воєн.

Війська Третього Українського фронту провели ще дві операції — **Березнегувато-Снігурівську (6—18 березня 1944 р.)** й **Одеську (26 березня — 14 квітня 1944 р.)**. До 17 квітня 1944 р. радянські війська досягли Дністра в його нижній течії та перейшли до оборони.

■ Орден Богдана Хмельницького

Орден Богдана Хмельницького було запроваджено 10 жовтня 1943 р. Це був єдиний із серії «полководницьких» орденів, III ступенем якого могли нагороджувати бійців і партизанів рядового складу. Крім того, він став єдиним з орденів СРСР, на якому зробили напис українською мовою. Проектний ескіз цієї відзнаки виконав відомий український художник-графік Олександр Пащенко. Перші нагородження відбулися вже 26 жовтня того ж року. Кавалером № 1 Ордену Богдана Хмельницького I ступеня став генерал Олексій Данилов за визволення Запоріжжя. Орден II ступеня першими отримали підполковник Йосип Каплун та майор Борис Тарасенко за успішне проведення переправи під час форсування Дніпра.

8 квітня 1944 р. війська Четвертого Українського фронту розпочали **Кримську операцію**. Уже 10 квітня 1944 р. радянським військам вдалося перетнути затоку Сиваш із боку Азовського моря й несподівано вийти в тил німецьких військ на Перекопі. Румунські частини масово здавалися в полон. Німецькі дивізії відступили до Севастополя, де очікували на евакуацію. Однак протягом трьох тижнів боїв (до 7 травня 1944 р.) німецькому флоту вдалося вивезти тільки частину німецьких і румунських дивізій. 5 травня почався штурм севастопольських укріплень противника. Особливо жорстокі бої розгорнулися на **Сапун-горі**. 9 травня 1944 р. радянські війська вступили в Севастополь. Залишки німецьких дивізій були витіснені радянськими військами на мис Херсонес, де вони протрималися ще дві доби, марно очікуючи на свої кораблі. **12 травня 1944 р.** було завершено розгром німецьких і румунських військ у Криму. Їхні втрати становили 100 тис. убитими, пораненими й полоненими.

У червні 1944 р. основні наступальні операції Радянської армії було перенесено до країн Балтії та в Білорусію. Однак уже в липні активні бойові дії знову розгорнулися в Україні. 13 липня — 29 серпня 1944 р. на території Галичини силами Першого Українського фронту (новий командувач маршал І. Конев) було здійснено масштабну **Львівсько-Сандомирську наступальну операцію** проти німецької групи армій «Північна Україна». Німецьке командування очікувало на літній наступ радянських військ на цій ділянці фронту, тому тут було підготовлено три потужні оборонні рубежі.

Радянський наступ було спрямовано в район містечка Броди. Пробивши вузький коридор, радянські війська ввели в нього танкову армію, яка розірвала німецьку оборону навпіл, просунувшись уперед на 50—80 км. У районі Бродів було оточено сім німецьких дивізій і дивізію СС «Галичина». До 22 липня 1944 р. більшість дивізій було розбито. Близько 5 тис. солдатів «Галичини», щоб уникнути радянського полону, приєдналися до загонів УПА, які діяли в цьому районі.

27 липня 1944 р. радянські війська увійшли у Львів, а 29 липня перетнули Віслу, захопивши в районі Сандомира плацдарм на західному березі річки. Вермахт зазнав катастрофічних втрат: 400 тис. убитими, пораненими й полоненими. Радянська армія втратила близько 290 тис. бійців.

Наприкінці липня 1944 р. війська Першого Українського фронту перейшли в наступ на території Волині, вигнали німецькі війська із західної частини Волинської області, форсували Західний Буг і 24 липня взяли польське місто Люблін.

Тим часом війська Другого й Третього Українських фронтів у результаті **Ясько-Кишинівської операції (20—29 серпня 1944 р.)** розбили групу армій «Південна Україна», завершили вигнання противника з півдня України, Молдавії та вступили на територію Румунії. Німеччина та її союзники втратили понад 200 тис. осіб. Проте найсерйознішою стала втрата нафтових родовищ, і німецька армія швидко відчула нестачу палива.

Під впливом перемог радянських військ у Бухаресті спалахнуло антинацистське повстання, у результаті якого було повалено режим Й. Антонеску. 24 серпня 1944 р. новий уряд Румунії оголосив війну Німеччині. У вересні такі самі виступи відбулися і в Болгарії. Це дало змогу радянським військам із півдня вийти на кордони Угорщини та вступити на територію Югославії.

■ Штурм Сапун-гори. Фрагмент діорами

■ Жителі Львова зустрічають радянську армію. 1944 р.

■ Бійці Першого Чехословацького корпусу відновлюють прикордонний стовп на кордоні своєї держави. 1944 р.

- Радянські війська вступають на територію Румунії. Серпень 1944 р.

- Радянський плакат 1944 р.

? Чи стала Україна вільною в результаті вигнання німецьких загарбників?

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Яку військову операцію на території України назвали «Сталінград на Дніпрі»?
2. У результаті яких операцій Радянської армії було визволено Правобережжя, Південну й Західну Україну?
3. Яка дата вважається Днем визволення України?
4. Обговоріть у групах: які чинники сприяли успішному просуванню радянських військ в Україні в 1944 р.?
5. Проведіть дискусію за питанням: чому німецьке командування надавало важливого значення утриманню території України у своїх руках?
6. Якою була ціна визволення України від нацистських загарбників?

На початку серпня 1944 р. армії відновленого Четвертого Українського фронту (був тимчасово ліквідований після звільнення Криму) розгорнули наступ у напрямку Карпат, поступово витісняючи вермахт із Прикарпаття. За кілька днів радянські війська оволоділи нафтовими промислами регіону. Німецькі й угорські частини відступили в гори й перекрили основні перевали на Головному Карпатському хребті, закріпившись на угорській «лінії Арпада».

Із метою виходу в Закарпаття радянський Генеральний штаб розробив сміливу й дуже складну **Східно-Карпатську наступальну операцію** (тривала з 8 вересня до 28 жовтня 1944 р.). Прорив мали здійснювати війська Першого й Четвертого Українських фронтів (командувачі І. Конєв та І. Петров).

Радянське командування сподівалося узгодити свої дії з антинацистським повстанням у Словаччині.

Найжорстокіші бої розгорнулися в районі Дуклянського перевалу в західній частині Лемківщини. На початку жовтня 1944 р. для штурму Дуклянського перевалу було кинуте також війська Першого Чехословацького корпусу, сформованого в СРСР переважно з вихідців із Закарпаття (80 % бойового складу). Хоча 6 жовтня 1944 р. оборону противника на перевалі було прорвано, війська Першого Українського фронту так і не змогли досягнути району діяльності словацьких партизанів, а тому 28 жовтня 1944 р. змушені були перейти до оборони. Німецькі війська придушили Словацьке повстання.

Тим часом радянські війська, що наступали з території Румунії, прорвали угорську оборону в районі Дебрецина та створили загрозу оточення закарпатського угруповання угорських армій. Це змусило угорське командування відвести війська на придунайську рівнину. Відхід угорських армій дав можливість військам Четвертого Українського фронту перетнути Головний Карпатський хребет. 28 жовтня 1944 р. війська Четвертого та Першого Українських фронтів остаточно витіснили угорські та німецькі війська з території сучасної України. Під час Східно-Карпатської наступальної операції Радянська армія втратила 126 тис. осіб, Чехословацький корпус — близько 6 тис. осіб. Однак, незважаючи на втрати, радянським військам вдалося завершити вигнання німецьких військ та їхніх союзників із території України, вивести з війни союзників Німеччини Румунію та Болгарію, зайняти частину Угорщини, закріпитися в Південній Польщі та Північній Словаччині.

У 1943—1944 рр. у боях за Україну кожного дня активних боїв гинуло до 60 тис. бійців і командирів Радянської армії, 60—70 % із яких були вихідцями з України. Після завершення боїв на українських землях щонайменше 1 млн мобілізованих в Україні солдатів загинули в Європі. Загалом кількість мобілізованих до лав Радянської армії в 1943—1945 рр. жителів України становила 4—4,1 млн осіб.

Безпосередньо для звільнення українських земель із січня 1943 до жовтня 1944 р. було проведено 11 стратегічних і 28 фронтових операцій. 680 діб тривала запекла битва за Україну. Під час цих боїв втрати становили 3,83 млн осіб, втрати танків і САУ досягли 21,6 тис. машин, гармат і мінометів — 72,2 тис. одиниць, бойових літаків — 5,4 тис. одиниць. Вигнання німецьких військ та їхніх союзників з України не стало визволенням. Сталінський тоталітарний режим і в роки війни продовжував здійснювати масові злочини: це діяльність польових військкоматів, акції депортації кримських татар на інших народів Криму та півдня України.

§ 76. Депортація кримських татар та інших народів

У роки Другої світової війни за наказом Й. Сталіна здійснювалися масові депортації населення. Формальною причиною депортації кримськотатарського населення було проголошено зраду й співпрацю з нацистською владою. Проте справжня причина залишається нез'ясованою. Серед можливих причин історики називають такі:

- Й. Сталін, прагнучи здійснити агресію проти Туреччини для захоплення чорноморських проток, боявся можливого повстання, спротиву в тилу;
- Крим передбачалося перетворити на військову базу, а кримські татари вважалися неблагонадійними.

Депортація розпочалася на світанку **18 травня 1944 р.** і закінчилася о **16 годині 20 травня**. На збори людям давали від кількох хвилин до півгодини, після чого їх вантажівками відвозили на залізничні станції. Звідси ешелонами під конвоем їх відправляли до місць заслання. Тих, хто не міг іти, розстрілювали на місці. Під час транспортування людей тримали напівголодними, а померлих ховали вздовж залізничних колій або просто скидали з вагонів.

За офіційними даними, за два з половиною дні було виселено 183 155 осіб, із яких дорогою померла 191 людина.

Постанова ДКО № 5859-сс «Про кримських татар» від 11 травня 1944 р. (Москва, Кремль)

У період Вітчизняної війни багато кримських татар зрадили Батьківщину, дезертирували із частин Червоної армії, що обороняють Крим, і переходили на бік супротивника, вступали у сформовані німцями добровольчі татарські військові частини, що боролися проти Червоної армії; у період окупації Криму німецькими військами, беручи участь у німецьких каральних загонах, кримські татари особливо відзначилися своїми звірячими розправами із радянськими партизанами, а також допомагали німецьким окупантам у справі організації насильницького викрадення радянських громадян у німецьке рабство й масового винищування радянських людей.

Кримські татари активно співпрацювали з німецькою окупаційною владою, беручи участь в організованих німецькою розвідкою так званих «татарських національних комітетах», їх широко використовували німці з метою проникнення в тил Червоної армії шпигунів і диверсантів.

«Татарські національні комітети», у яких головну роль відіграли білогвардійсько-татарські емігранти, за підтримки кримських татар спрямовували свою діяльність на переслідування й утиск нетатарського населення Криму й вели роботу з підготовки насильницького відторгнення Криму від Радянського Союзу за допомогою німецьких збройних сил.

Ураховуючи вищезазначене, Державний Комітет Оборони постановляє:

1. Усіх татар виселити з території Криму й оселити їх на постійне проживання як спецпоселенців у районах Узбецької РСР. Виселення покласти на НКВС СРСР. Зобов'язати НКВС СРСР (тов. Берія) виселення кримських татар закінчити до 1 червня 1944 р. ...

- ?** 1. У чому радянська влада звинувачувала кримських татар? 2. Чи можлива колективна відповідальність народу за скоєння злочинів окремими її представниками? 3. Які основні права людини порушила влада, здійснивши депортацію кримських татар?

МЕТА

- визначати причини та привід депортації народів Криму
- з'ясувати долю кримськотатарського народу

ДАТИ

18 травня 1944 р. — депортація кримських татар

27 червня 1944 р. — депортація вірмен, греків, болгар

- Розміщення кримських татар у вантажних вагонах. 1944 р.

■ Майор Амет-Хан Султан

Згідно з постановою Верховної Ради України №792-VIII від 12 листопада 2015 р., депортація кримських татар 1944 р. визнана геноцидом, а 18 травня відзначається як **День пам'яті жертв геноциду кримськотатарського народу**.

Депортація не торкнулася колабораціоністів — більшість із них було евакуйовано до Німеччини, а ті, хто залишився на батьківщині, були викриті органами НКВС у квітні-травні 1944 р. і віддані під суд. Депортовано було й тих кримських татар, які повернулися в Крим з евакуації після відходу німецьких військ, а також ветеранів війни. До 1946 р. близько 9 тис. із них, навіть ті, хто мав високі урядові нагороди, були вислані (серед них 254 офіцери). Найвідоміші ветерани, такі як двічі Герой Радянського Союзу льотчик **Амет-Хан Султан**, не були депортовані, але їм було заборонено проживати в Криму.

У червні з Криму були виселені вірмени, греки та болгар. У 1945 р. Крим понизили в статусі: з автономної республіки до області. До 1948 р. було перейменовано понад 80 % населених пунктів Криму, які мали татарське походження.

Значна кількість депортованих (за різними оцінками, від 15 до 46 %) померла від голоду й хвороб першої ж зими 1944—1945 рр. На них не поширювалася амністія 1953 р., і до 1956 р. вони мали статус спецпоселенців без права залишити місце проживання під страхом кримінальної відповідальності. На відміну від інших депортованих народів, які повернулися на рідні землі до кінця 1950-х рр., кримські татари формально отримали таке право лише в 1974 р., а фактично — у 1989 р., коли Верховна Рада СРСР засудила депортацію кримських татар і визнала її незаконною та злочинною.

Станом на 2013 р. у Криму проживало близько 260 тис. кримських татар; багато їх оселилося в прилеглих областях України (Херсонщина) та Росії (Кубань). Ще близько 150 тис. кримських татар проживає в Узбекистані, до 500 тис. — у Туреччині, кілька десятків тисяч — у Болгарії та Румунії.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Що стало приводом до депортації кримських татар? 2. Якими були ймовірні причини цього злочину? 3. Як здійснювалася депортація? 4. Чому депортація стала геноцидом кримськотатарського народу? 5. Обговоріть у групах: якими були наслідки депортації для Криму?

Визволення території СРСР супроводжувалося масовими репресіями сталінського режиму проти народів, яких звинувачували у співробітництві з ворогом. Ще в серпні 1941 р. було ліквідовано автономну республіку німців Поволжя, депортовано 370 тис. осіб. На початку 1950-х рр. налічувалося 1,2 млн німецьких спецпоселенців. У 1943—1944 рр., як доповідав Л. Берія Й. Сталіну, «у результаті трьох операцій виселено у східні райони СРСР 650 тис. чеченців, інгушів, калмиків, карачаєвців». Згодом депортації зазнали ще 40 тис. балкарців. У 1944 р. з Криму було виселено 200 тис. кримських татар, греків, болгар, вірмен; із Грузії — майже 90 тис. турків-месхетинців, курдів та інші народи. Дорогою до місць виселення в Сибіру і Казахстані загинули: половина чеченців, інгушів, калмиків, балкарців, третина карачаєвців. Загалом на початок 1950-х рр. налічувалося 2,8 млн спецпоселенців різних національностей. Як зазначав М. Хрущов у своїй доповіді на XX з'їзді КПРС, Й. Сталін виношував плани виселення всіх українців, але їх виявилось надто багато. Проте із західних областей України в 1940—1950-ті рр. було депортовано 10 % населення.

§ 77. Воєнні дії в 1944—1945 рр. у Європі. Розгром нацистської Німеччини

241

МЕТА

- розповідати про завершальний період війни в Європі
- характеризувати зміни, які відбулися у веденні бойових дій
- пояснювати причини запеклого опору німецьких військ на завершальному етапі війни

ДАТИ

- 6 червня 1944 р.** — відкриття Другого фронту. Висадка союзних військ у Нормандії (північ Франції)
- 2 травня 1945 р.** — падіння Берліна
- 8—9 травня 1945 р.** — завершення бойових дій у Європі. Капітуляція Німеччини

На початок 1944 р. Німеччина та її союзники все ще утримували значну частину окупованих територій. Вони зуміли максимально розширити випуск озброєнь, провести тотальну мобілізацію, але стратегічна ініціатива німецькими генералами була втрачена.

Одночасно із вигнанням німецьких військ із Правобережної та Південної України, а також Криму наступальні операції велися на інших ділянках радянсько-німецького фронту. У січні 1944 р. було остаточно знято 900-денну блокаду Ленінграда, під час якої від голоду померло 700 тис. осіб.

Літній наступ радянських військ розпочався 10 червня 1944 р. із завдання потужного удару по фінській армії. 2 вересня 1944 р. уряд Фінляндії підписав перемир'я із СРСР. Радянський Союз залишив за собою територію, яка відійшла до нього в 1940 р. У жовтні 1944 р. за згодою норвезького уряду Радянська армія вступила на територію Північної Норвегії.

Основний удар радянських військ улітку передбачалося завдати в Білорусії (операція «**Багратіон**», 23 червня — 29 серпня 1944 р.). Одночасно він мав відтягнути сили Німеччини, щоб полегшити становище союзників, які провели успішну операцію на півночі Франції, відкривши Другий фронт. Наступ у Білорусії здійснювали сили чотирьох фронтів під загальним командуванням Г. Жукова (1,2 млн солдатів, 4 тис. танків, 24 тис. гармат, 5,4 тис. літаків). Добре продумана система оборони німецьких армій була розділена на «котли» — Бобруйський, Мінський, Могильовський, Вітебський. **3 липня** радянські війська вступили в Мінськ, а згодом вийшли до кордонів Східної Пруссії, Польщі та узбережжя Балтійського моря. Тільки завдяки серії продуманих потужних контрударів німецькому командуванню вдалося уникнути остаточної поразки й вивести боєздатні частини з Балтії.

Розвиваючи успіх у Білорусії, війська Першого Українського фронту (командувач маршал І. Конев) успішно провели Львівсько-Сандомирську операцію (13 липня — 29 серпня 1944 р.).

Успіхи Радянської армії в Білорусії й Західній Україні дали змогу передовим частинам радянських військ вийти до Вісли, захопивши передмістя Варшави Прагу. Радянський наступ припинив початок антинацистського повстання в місті. Відтоді дії сторін залежали здебільшого від політичних прагнень.

Натомість продовжився успішний наступ на півдні, де радянські війська вступили на території Румунії, Болгарії, Югославії та Угорщини. До середини осені 1944 р. кордон СРСР було відновлено майже по всій його довжині.

Уряд Угорщини на чолі з регентом М. Горті в умовах наближення фронту намагався знайти порозуміння з країнами антигітлерівської коаліції. Переговори про вихід Угорщини з війни були успішними. Проте, коли про це стало відомо німецькому командуванню, то воно, випередивши війська союзників, окупувало Угорщину. М. Горті заарештували, а на його місце було призначено лідера угорських фашистів Ференца Салаші. У результаті Угорщина

■ Полонені німецькі солдати йдуть вулицями Москви. 17 липня 1944 р.

Під час проведення Білоруської операції 17 липня 1944 р. близько 60 тис. полонених німецьких солдатів під конвоем радянських військ пройшли вулицями Москви. Слідом за ними рухалися машини, що вимивали асфальт, символізуючи цим очищення батьківщини від нацистських загарбників.

- ? 1. Якою була мета цієї акції? 2. Чи була ця хода актом пониження противника? 3. Яким є ваше ставлення до цієї події?

1 серпня 1944 р. у Варшаві Армія крайова (під керівництвом Т. Бур-Коморовського), яка підпорядковувалася польському емігрантському уряду, що перебував у Лондоні, підняла антинацистське повстання. Його метою було відновлення влади довоєнного уряду Польщі. Повсталі захопили центральні райони столиці й сподівалися на підхід радянських військ. Проте Й. Сталін не захотів надати допомогу повсталим, назвавши його керівників авантюристами. Крім того, він відмовив союзникам в організації авіаційної допомоги повсталим. Після боїв, що тривали майже місяць, повстання було жорстоко придушене. Варшава лежала в руїнах. Так руками нацистських діячів Й. Сталін фактично позбавив польських комуністів політичних конкурентів, які могли з'явитися в повоєнній Польщі.

■ Висадка англо-американських військ у Нормандії. 6 червня 1944 р.

Завершальний етап війни в Європі характеризувався надзвичайною політизацією дій як союзних лідерів на заході, так і радянського керівництва на сході. Кожна сторона намагалася забезпечити собі політичні переваги в ході післявоєнного врегулювання в Європі.

Зрештою Й. Сталін і В. Черчилль восени 1944 р. на переговорах у Москві досягли домовленості про розподіл сфер впливу у Східній Європі.

Зі спогадів В. Черчилля

Панувала ділова атмосфера, і я заявив: «Давайте врегулюємо наші справи на Балканах. Ваші армії розміщені в Румунії та Болгарії. У нас є там інтереси, місії, агенти. Не будемо сваритися через дурниці. Що стосується Англії та Росії: чи згодні ви на те, щоб ми мали переважний вплив на 90 % у Греції і навпіл — у Югославії». Поки це перекладали, я взяв піваркуша паперу й написав:

Румунія: Росія — 90 %, інші — 10 %.

Греція: Велика Британія (у згоді зі США) — 90 %, Росія — 10 %.

Югославія: 50 на 50 %.

Угорщина: 50 на 50 %.

Болгарія: Росія — 75 %, інші — 25 %.

Я передав цього аркуша Й. Сталіну, який до цього часу вже почув переклад. Настала невелика пауза. Потім він узяв синій олівець і, поставивши на аркуші велику галочку, повернув його мені...

Аркуш деякий час лежав на столі, згодом я запропонував його спалити. «Чи не може здатися занадто цинічним те, що ми розібралися із цими проблемами, важливими для мільйонів людей, так зухвало?» — запитав я Й. Сталіна. «Ні, — відповів той. — Можете взяти його [аркуш]».

залишилася єдиною союзницею Німеччини, що воювала до кінця війни. Дві спроби радянських військ оволодіти Будапештом виявилися невдалими. Лише в другій половині листопада вдалося оточити угруповання німецьких й угорських військ у районі Будапешта. Боротьба за місто тривала до середини лютого 1945 р. Відчайдушна битва відбулася в районі озера Балатон, де німецьке командування організувало останній значний наступ проти Радянської армії. Лише на початку квітня бої на території Угорщини закінчилися. Після цього радянські війська вступили в Австрію та звільнили Відень.

Вдалі наступальні дії радянських військ у Східній Європі створили сприятливі умови для звільнення Югославії, Албанії та Греції, де партизанські армії завдали поразки німецькій армії.

У той час як Радянська армія стрімко наближалася до кордонів Німеччини, англо-американські війська здійснили вторгнення на півночі Франції в Нормандії (**операція «Оверлорд»**). На світанку **6 червня 1944 р. (день «Д»)**, незважаючи на складну штормову погоду, почалася висадка союзних військ. Так було відкрито Другий фронт у Європі.

Хоча союзники забезпечили собі величезну перевагу, німецькі війська чинили відчайдушний опір, намагаючись утримати «Атлантичний вал». За перший день союзники втратили майже 5 тис. осіб. Проте це не могло змінити ситуацію. Невдовзі союзники звільнили півострів Котантен, захопили стратегічно важливі порти Шербур і Канн, розгромили німецькі танкові й механізовані частини в районі Фалез-Аржантан і рушили на Париж.

У серпні 1944 р. було здійснено висадку десанту на півдні Франції (**операція «Енвіл»**). Наступ на півдні був найбільш вдалою операцією. Союзники з мінімальними втратами (1,3 тис. осіб)

вщент розгромили німецьке угруповання (у полон було взято 47 тис. солдатів противника).

Коли англо-американські війська наблизилися до Парижа, у місті спалахнуло повстання. На допомогу повсталим рушили французькі війська під командуванням генерала Філіппа Леклерка. Залишки німецького гарнізону капітулювали. Незабаром уся Франція була звільнена. Німецька армія закріплювалася на «лінії Зігфріда», яка простягалася вздовж західного кордону Третього рейху.

Англійський фельдмаршал Бернард Монтгомері та американський генерал-лейтенант Омар Бредлі розробили сміливий план, який передбачав обійти «лінію Зігфріда» через Бельгію й Нідерланди, захопивши мости в нижній течії річок Маас і Рейн, та вивести танкові частини на оперативний простір. Вирішальну роль в операції мали відіграти повітряно-десантні частини (операція «Маркет-гарден»). В історію вона увійшла як **Арнемська повітряно-десантна операція (17—26 вересня 1944 р.)**. Через збіг обставин (погодні умови, невдале обрання району висадки, несподіване зосередження німецьких танкових частин СС у цьому регіоні тощо) та сильний опір німецьких військ операція не досягла своєї мети. Незважаючи на це, операція створила умови для визволення великого портового міста Антверпен у Бельгії, яке стало основним для постачання військ союзників.

Наприкінці 1944 р. фронт стабілізувався й на Заході. Сторони готувалися до вирішальних боїв.

А. Гітлер, програвши на всіх фронтах, сподівався лише на суперечності між союзниками, щоб переломити хід війни на свою користь. Із цією метою німецьке командування підготувало, як і в 1940 р., великий наступ на заході в районі Арденн. Метою операції було захоплення Антверпена. Маючи обмежені сили, німецьке командування сподівалося на раптовість і погану погоду, через що союзники не мали б можливості використати перевагу в авіації.

Німецький план був справжньою авантюрою. Німецькі танки мали пального на 100 км. Тільки несподіване захоплення складів

У вересні 1944 р. Й. Сталін під час розмови з югославським партизанським генералом Мілованом Джиласом зазначив: «Ця війна відрізняється від війн минулого: той, хто захоплює території, зможе примусити захоплені країни прийняти свій суспільний лад. Кожен, якщо його армія здатна на це, може нав'язати свій лад. По-іншому це не було б можливим!»

■ Наступ німецьких військ в Арденнах. 1944 р.

■ Крилата ракета ФАУ-1

■ Балістична ракета ФАУ-2

У ніч із 12 на 13 червня 1944 р. німецькі війська вперше застосували проти Англії ракети ФАУ-1. Це була та «диво-зброя», на яку А. Гітлер покладав особливі надії. Проте ефективність бомбардування англійського узбережжя, Лондона та інших міст Європи літаками-снарядами виявилася надто слабкою (загалом було випущено 5097 одиниць). Із 13 жовтня 1944 р. Німеччина стала використовувати ще один вид «диво-зброї» — балістичні ракети ФАУ-2. Загалом їх було випущено 994 одиниці по Англії, Франції, Бельгії. Від ударів ФАУ-1, ФАУ-2 загинуло понад 3 тис. осіб і було поранено 5 тис. осіб. Проте ці нові зразки зброї не переломили хід війни на користь Німеччини.

■ Радянські танки на вулицях Берліна. Квітень 1945 р.

- Зустріч американських і радянських солдатів на мосту через річку Ельбу поблизу міста Торгау. Квітень 1945 р.

У 3-й ударній армії, що штурмувала центральну частину Берліна, було виготовлено дев'ять бойових знамен (за кількістю дивізій), які мали встановити над рейхстагом. За офіційною радянською версією, Прапором Перемоги став прапор 150-ї стрілецької дивізії, який 30 квітня підняли над рейхстагом росіянин М. Єгоров і грузин М. Кантарія. Натомість офіційна версія забула про українця О. Береста, який очолював цю групу. Крім того, кожен боєць, що штурмував рейхстаг, мав червоний прапорець, який прагнув установити на переможеному символі нацистської Німеччини.

- Укладення перемир'я із союзниками Німеччини

Дата	Країна
12 вересня 1944 р.	Румунія
19 вересня 1944 р.	Фінляндія
28 жовтня 1944 р.	Болгарія
20 січня 1945 р.	Угорщина

пального американської армії могло забезпечити прорив фронту. Для успішного просування німецьких військ був створений підрозділ, переодягнений у форму американської армії, на чолі з Отто Скорцені. Він мав рухатися тилами військ союзників, поширювати паніку й захоплювати важливі об'єкти.

Німецький наступ розпочався 16 грудня й тривав десять днів. Німецькі війська просунулися на 90 км у глиб оборони союзників і зупинилися. Були вичерпані резерви, особливо пальне. На початку січня 1945 р. німецькі війська завдали ще одного удару в Ельзасі. Склалася ситуація, за якої ні союзники, ні німецькі війська не могли переломити хід боїв на свою користь.

В. Черчилль звернувся до Й. Сталіна з проханням розпочати наступ радянських військ. 12 січня 1945 р. радянські війська перейшли в наступ на 1200-кілометровій ділянці фронту (**Вісло-Одерська операція**). Союзники також почали тиснути німецькі війська. Так останнє сподівання А. Гітлера на злам у ході війни не виправдалося. Німецькі війська було відведено на «лінію Зігфріда», а найбільш боєздатні частини спрямовано на радянсько-німецький фронт у район Будапешта, де тривали запеклі бої біля озера Балатон.

У перші дні Вісло-Одерської операції було прорвано німецьку оборону і 17 січня звільнено Варшаву. Війська, розвиваючи наступ, наблизилися на відстань 60—70 км до Берліна. Також було оточене німецьке угруповання у Східній Пруссії (Кенігсберг, сучасне російське місто Калінінград), яке незабаром було знищене.

Долаючи запеклий опір, 13 лютого радянські війська оволоділи Будапештом, 4 квітня звільнили Братиславу, а 7 квітня — Відень. Південне угруповання німецько-угорських військ було розгромлене.

8 лютого 1945 р. війська союзників почали операцію із форсування Рейну й захоплення Руру (промислового центру Німеччини). Операція супроводжувалася стратегічними бомбардуваннями Німеччини. У результаті успішного форсування Рейну німецьке угруповання в районі Руру було оточене. 17 квітня 1945 р. воно припинило чинити опір. У полон потрапили 325 тис. солдатів. Після цієї поразки німецькі війська майже не чинили опору на Західному фронті. Війська союзників швидко просувалися на схід, і 18 квітня їхні передові частини вийшли до Ельби. 26 квітня на захід від Берліна, у районі міста Торгау відбулася зустріч американських і радянських військ.

Найдраматичнішою сторінкою Другої світової війни стала **Берлінська операція**. Під час оборони столиці Третього рейху німецьке командування робило все для реалізації гасла: «Берлін залишиться німецьким!» На захист Берліна було мобілізоване все населення, здатне тримати в руках зброю. Формувалися загони винищувачів танків із «Гітлер-югенду», житлові квартали перетворювалися на фортеці.

Із радянського боку в Берлінській операції брали участь війська трьох фронтів: Другого Білоруського, Першого Білоруського та Першого Українського. Ними командували відповідно К. Рокоссовський, Г. Жуков і І. Конев.

Битва розпочалася **16 квітня 1945 р.** О 3 годині ранку за берлінським часом в атаку рушили танки й піхота. Війська під командуванням Г. Жукова наступали через оборонну лінію на Зеловських висотах. Лінію оборони противника вдалося подолати

■ Парад на Красній площі в Москві 24 червня 1945 р.

на ранок 18 квітня. Спалахнули бої на околицях Берліна. Ще через чотири дні фронти Г. Жукова і І. Конєва зімкнули кільце навколо міста.

А. Гітлер прийняв рішення особисто керувати боротьбою за Берлін. 30 квітня було штурмом узято рейхстаг, і над ним установили червоний прапор. **2 травня 1945 р.** берлінський гарнізон капітулював. **9 квітня 1945 р.** розпочався наступ англо-американських військ на півночі Італії, визволення країни спільно з партизанами завершилося 2 травня. Мільйонне угруповання німецьких військ склало зброю. Під час цих боїв партизани захопили в полон Б. Муссоліні та багатьох керівників фашистської партії та держави. Усі вони були страчені. Потім союзницькі війська звільнили Баварію, Західну Австрію та частину Чехії (міста Пльзен і Карлові Вари).

7 травня в штабі Д. Ейзенхауера в Реймсі генерал А. Йодль підписав попередній протокол про капітуляцію Німеччини.

8 травня 1945 р. у передмісті Берліна Карлсхорсті у присутності представників СРСР, США, Англії, Франції генерал-фельдмаршал В. Кейтель від імені німецького уряду підписав **Акт про беззаастережну капітуляцію** німецьких збройних сил.

Однак угруповання німецьких військ на території Чехословаччини та Австрії ще не склало зброї. Його частини в Празі вели бої з учасниками антинацистського повстання, яке почалося 5 травня. Допомога військ Першого Українського фронту, насамперед танкових підрозділів, дала змогу врятувати місто та його жителів.

Сталося так, що Прагу від німецьких військ довелося визволяти двічі. Уперше її «визволили» частини РВА (Російської визвольної армії А. Власова), які, рятуючись від радянських військ, прагнули здатися англо-американським військам. Шлях втечі мав пройти через Прагу. Проте на перешкоді стали німецькі війська, що прагнули придушити антинацистське повстання. Частини РВА розгромили їх та увійшли до міста. У Празі їх зустріли як визволителів. Не затримуючись у місті, колони РВА рушили далі на захід. Тим часом із півночі радянські війська, ламаючи опір, проривалися до Праги. 9 травня вони вступили на вулиці міста. Німецьке угруповання «Центр» було оточене й капітулювало.

На честь перемоги над нацистською Німеччиною в Москві на Красній площі 24 червня 1945 р. було проведено парад, який увійшов в історію як Парад Перемоги. Марш зведених полків фронтів завершила колона солдатів, які кинули до підніжжя мавзолею Леніна 200 прапорів розгромлених нацистських армій. Командував парадом маршал Радянського Союзу К. Рокоссовський, приймав парад заступник Верховного головнокомандувача маршал Г. Жуков.

Угорський письменник Шандор Марай, у будинку якого жили радянські солдати, зі співчуттям писав: «...цей молодий солдат приніс і своєрідне визволення, і порятунк від нацистського терору. Однак свободи він принести не міг, бо не мав її сам».

? Яким є ваше ставлення до визвольної місії Радянської армії у Східній Європі в 1944—1945 рр.? Свою відповідь обґрунтуйте.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Які країни були звільнені радянськими військами в 1944—1945 рр.?
2. Де відбулись антинацистські повстання в 1944 р.?
3. Яким був головний мотив під час планування наступальних операцій у 1944 р.: військовий, політичний, гуманітарний?
4. Коли і які союзники Німеччини капітулювали в 1944 р.?
5. Де й коли було відкрито Другий фронт? Яку назву мала десантна операція союзних військ у Нормандії? Як називалася оборонна лінія німецьких військ уздовж узбережжя Франції?
6. Як розвивалися події на радянсько-німецькому фронті в 1944 р.?
7. Чим можна пояснити запеклий опір німецьких військ на завершальному етапі війни?
8. Визначте, із якою метою німецьке командування наприкінці 1944 р. здійснило наступ в Арденнах. Якими були його наслідки? Чому наступ не досяг мети?
9. Як було завершено розгром Німеччини?
10. Коли радянські війська захопили Берлін?
11. Столицю якої європейської держави було звільнено останньою?

МЕТА

- визначати місце конференцій «великої трійки» у визначенні підсумків війни
- розповідати про процес формування нового світового порядку
- давати оцінку діям великих держав

ДАТИ

28 листопада — 1 грудня

1943 р. — Тегеранська конференція «великої трійки»

4—11 лютого 1945 р. — Ялтинська конференція

17 липня — 2 серпня

1945 р. — Потсдамська конференція

24 жовтня 1945 р. — створення ООН

20 листопада 1945 — 1 жовтня

1946 р. — Нюрнберзький судовий процес

3 травня 1946 — 12 листопада

1948 р. — Токійський судовий процес

Декларація — офіційна заява або нормативний документ, призначений для повідомлення офіційних осіб.

- Учасники Тегеранської конференції (зліва направо): Й. Сталін, Ф. Рузвельт, В. Черчилль. 1943 р.

§ 78. Конференції «великої трійки». Формування нового світового порядку та місце в ньому України

Вирішальні події, що визначали результат війни, відбувалися на фронтах. Перед лідерами антигітлерівської коаліції все гостріше поставали питання післявоєнного врегулювання. Перше серйозне обговорення відбулося на Московській конференції міністрів закордонних справ СРСР, США, Англії, що проходила з 19 до 30 жовтня 1943 р. У центрі уваги міністрів постало декілька питань.

Так, було досягнуто попередню угоду про відкриття Другого фронту у Франції навесні 1944 р. Було прийнято рішення про заснування Європейської консультативної комісії для «вивчення європейських проблем, пов'язаних із закінченням війни». Важливим було схвалення «Декларації про загальну безпеку», у якій йшлося про необхідність заснування після війни загальної міжнародної організації для підтримання миру й безпеки, що ґрунтувалися б на принципах суверенітету й рівності всіх миролюбних держав. Крім цього, було прийнято «Декларацію про Австрію», у якій зазначалося, що союзні держави не визнають завоювання Австрії та бажають бачити її відновленою, вільною й незалежною. У «Декларації про Італію» йшлося про те, що «фашизм і весь його негативний вплив має бути знищений, а італійському народу потрібно надати можливість створювати урядові та інші установи, засновані на принципах демократії». Також була опублікована **декларація** про відповідальність нацистських діячів за скоєні злочини, передбачалося їх покарання спільним рішенням. У той самий час конференція виявила й основні розбіжності між союзниками: питання кордонів і політичних режимів у визволених країнах.

Проведена дипломатами робота дала змогу організувати на вищому рівні зустріч лідерів країн «**великої трійки**» (Й. Сталін, Ф. Рузвельт, В. Черчилль). Вона увійшла в історію під назвою **Тегеранська конференція** (28 листопада — 1 грудня 1943 р.), оскільки відбувалася в столиці Ірану Тегерані. Під час зустрічі обговорювалися питання про подальше ведення війни й післявоєнне облаштування світу. Стосовно деяких питань між керівниками союзних держав

■ Тегеранська конференція

Проблема Другого фронту	В. Черчилль і Ф. Рузвельт дали обіцянку здійснити вторгнення через Ла-Манш (тобто відкрити Другий фронт) у травні 1944 р.
Польське питання	СРСР наполягав на розширенні території Польщі за рахунок західних (німецьких) земель, на встановленні західного кордону країни по річках Одер і Нейсе, східного кордону — по «лінії Керзона»
Німецьке питання	Виявило серйозні розбіжності: Ф. Рузвельт виступав за розчленування Німеччини; В. Черчилль — за створення Дунайської федерації, до якої мали увійти й частини німецьких земель; Й. Сталін — за збереження єдності Німеччини
Іранське питання	Прийнято рішення про надання допомоги Ірану й виведення військ союзників із його території після завершення війни
Японське питання	Передбачалося позбавити Японію її колоніальних володінь, передати Китаю Маньчжурію й Тайвань, надати незалежність Кореї

виникли суперечності: В. Черчилль пропонував відкриття Другого фронту на Балканах, Й. Сталін — у Північній Франції, звідки відкривався найкоротший шлях до кордонів Німеччини. Незважаючи на це, за результатами обговорення СРСР домогся необхідних для нього рішень із ключових питань: обіцянки союзників про висадку у Франції; перенесення кордонів Польщі на захід до Одера й визнання майбутнього східного кордону по «лінії Керзона»; визнання радянських претензій на Кенігсберг; визнання анексії держав Балтії. Й. Сталін дав згоду на участь СРСР у війні з Японією після розгрому Німеччини. Щодо проблеми післявоєнного облаштування світу згоди не було досягнуто, й обговорення вирішили відкласти. Розв'язанню цього питання були присвячені дві конференції лідерів США, Англії і СРСР, що відбулися в 1945 р., — Ялтинська і Потсдамська. Прийняті на них рішення було покладено в основу **Ялтинської системи післявоєнного облаштування світу**, яка змінила Версальсько-Вашингтонську.

4—11 лютого 1945 р. «велика трійка» зібралася в Ялті. Під час роботи конференції було досягнуто домовленостей із багатьох питань. Серед них — погодження принципів беззастережної капітуляції Німеччини: ліквідація таких її інститутів, як нацистська партія, репресивний апарат нацистського режиму, розпуск збройних сил, встановлення контролю над німецькою військовою промисловістю, покарання воєнних злочинців.

У прийнятій конференцією «Декларації про визволену Європу» передбачалися проведення узгодженої політики у визволених європейських країнах, повне викорінення в них наслідків фашизму (нацизму), підтримка демократичних установ, допомога визволеним народам.

Важливим досягненням Ялтинської конференції стало рішення заснувати **Організацію Об'єднаних Націй (ООН)**. Для прийняття Статуту ООН сторони погодилися скликати конференцію в Сан-Франциско. Було вирішено питання і про участь СРСР у війні з Японією. Ф. Рузвельт вважав, що це необхідно для якнайшвидшого закінчення війни на Далекому Сході. Саме тому він не заперечував проти пропозиції Й. Сталіна зафіксувати у спеціальному документі повернення СРСР після перемоги над Японією Південного Сахаліну, Курильських островів, відновлення права на Порт-Артур як військово-морської бази СРСР, забезпечення інтересів Радянського Союзу в порту Дайрен на території Китаю. Було узгоджено й інші проблеми Далекого Сходу.

Відбувалися й гострі дискусії. Не було досягнуто домовленості щодо зон окупації Німеччини, репарацій. Радянська сторона запропонувала стягувати репарації не грошима, а натурою — вилученням обладнання підприємств, суден, рухомого складу залізниць, постачанням товарів протягом десяти років. Й. Сталіна підтримав Ф. Рузвельт, який підкреслював необхідність задовольнити вимоги СРСР. В. Черчилль, наголошуючи на складності компенсації величезних втрат СРСР, фактично гальмував вирішення питання. У результаті домовилися створити репараційну комісію.

Найбільш складними виявилися дискусії з приводу польських проблем. Якщо питання про кордон Польщі із СРСР було вирішено (він має проходити по «лінії Керзона» із деякими відхиленнями на користь Польщі), то щодо західного кордону було сказано лише в загальній формі: «Польща має отримати істотне прирощення на

Історичне значення Тегеранської конференції

- Перша зустріч «великої трійки».
- Незважаючи на те, що з деяких ключових питань між сторонами були виявлені розбіжності й не було досягнуто домовленостей, сам факт проведення конференції лідерів СРСР, США, Великої Британії зміцнив антигітлерівську коаліцію.
- Було засвідчено рішучість лідерів країн покінчити з нацизмом у Європі.
- Обговоривши ключові питання післявоєнного облаштування, сторони з'ясували для себе межі поступок і компромісів у майбутньому.

■ «Велика трійка» на Ялтинській конференції. Лютий 1945 р.

■ Засідання Потсдамської конференції. Літо 1945 р.

Із висловлювання Г. Трумена на Потсдамській конференції (1945 р.)

[Атомна бомба] найбільша штука у світі... Наші капіталовкладення у 2 млрд доларів окупилися. Баланс сил у світі докорінно змінився... Атомна зброя не тільки революціонує війну, а й може змінити й хід історії.

? Із якою метою створювалася атомна зброя?

■ Нацистські злочинці на лаві підсудних. 1946 р.

Під час обговорення питання механізму діяльності ООН Й. Сталін запропонував державам, які взяли на себе основний тягар війни, нести відповідальність і за мир. При цьому, на його погляд, малим країнам в ООН не потрібно надавати таких прав, користуючись якими, вони могли б суперечити великим державам. Ф. Рузвельт погодився із цією думкою Й. Сталіна. Натомість В. Черчилль зауважив: «Нехай орел дозволить малим пташкам співати, проте звертати увагу на їхній спів не варто — хай собі співають».

півночі й на заході». Питання, із яким польським урядом мати справу, остаточно вирішити не вдалося. Зрештою його було відкладено, а в «Декларації про Польщу» йшлося, що «діючий нині в Польщі Тимчасовий уряд має бути... реорганізований на більш широкій демократичній основі з включенням демократичних діячів із самої Польщі й поляків із-за кордону».

Решту нерозв'язаних питань було розглянуто на **Потсдамській конференції (17 липня — 2 серпня 1945 р.)**. У складі її учасників відбулися зміни: інтереси США представляв Г. Трумен, який став президентом після смерті Ф. Рузвельта; В. Черчилля з 28 липня змінив новообраний прем'єр-міністр К. Еттли. У центрі уваги постало німецьке питання: демілітаризація та денацифікація країни, покарання воєнних злочинців, репарації, кордони Німеччини із сусідами тощо. Радянський Союз підтвердив, що вступить у війну з Японією.

До порядку денного було винесено питання про мирні договори із союзниками Німеччини. Незважаючи на суперечності між учасниками конференції (США намагалися вплинути на хід конференції, повідомивши про успішні випробування атомної бомби), вона дала позитивний імпульс у розвитку міжнародних відносин в умовах післявоєнного світу. На жаль, цей історичний шанс країни-переможниці не використали. Через рік розпочалася «холодна війна», яка охопила цілу історичну епоху.

Під час війни постало питання про утворення міжнародної організації, яка перебрала б на себе функції Ліги Націй. **Восени 1944 р.** на конференції у **Вашингтоні** представники СРСР, США, Великої Британії та Китаю підготували пропозицію про створення ООН й обговорили основні положення Статуту. Установча конференція ООН мала бути скликана 25 квітня 1945 р. у Сан-Франциско. Її учасниками могли бути всі держави, які оголосили війну Німеччині та Японії до 1 березня 1945 р. Право стати членами ООН отримали Українська РСР і Білоруська РСР.

Міжнародна конференція в **Сан-Франциско** проходила з **25 квітня до 26 червня 1945 р.** У ній узяли участь близько 300 делегатів від 46 країн світу. Під час обговорення Статуту ООН виникло дві

За рішенням Потсдамської конференції утворювався Міжнародний військовий трибунал, який мав засудити воєнних злочинців і злочини, скоєні ними. Із **20 листопада 1945 до 1 жовтня 1946 р.** тривав **Нюрнберзький судовий процес** над групою головних німецьких воєнних злочинців. Міжнародний військовий трибунал визнав підсудних винними у здійсненні підготовки й веденні агресивних воєн проти миролюбних країн, у порушенні міжнародних договорів та угод, у здійсненні спланованих воєнних злочинів, що здійснювалися з особливою жорстокістю, у злочинах проти людства (знищенні народів за расовими та національними ознаками). Г. Герінгу, Й. фон Ріббентропу, В. Кейтелю, Е. Кальтенбруннеру, А. Розенбергу, Г. Франку та іншим злочинцям (загалом 12 осіб) було винесено смертний вирок, деяким (Р. Гесс, В. Функ) призначено довічне ув'язнення. Трибунал оголосив злочинним керівний склад нацистської партії, СС, СД, гестапо. Вимоги СРСР визнати злочинними організаціями уряд, верховне командування та Генеральний штаб не були підтримані. Нюрнберзький процес став першим в історії міжнародним судом над групою осіб, які заволоділи державою та перетворили її на знаряддя страшних злочинів. Уперше в юридичній практиці були засуджені державні діячі, відповідальні за агресію й воєнні злочини, злочини проти людства та людяності. Це було початком процесу очищення Європи від фашизму (нацизму).

проблеми: щодо прийняття рішень у Раді Безпеки та питання опіки над колоніями та залежними територіями. Щодо першої було прийнято радянську пропозицію, згідно з якою рішення Ради Безпеки приймаються одногосно. СРСР, США, Англія, Франція, Китай отримали право «вето». Завдяки цьому праву виключалася можливість використовувати авторитет міжнародної організації для виправдання дій, які суперечать принципам Статуту ООН. Проте це знижувало ефективність ООН як інструменту захисту миру, оскільки дійти згоди країнам із різними інтересами було складно. Водночас рішення, прийняті Радою Безпеки, задовольняли інтереси всіх держав. Щодо другої проблеми було вирішено, що система опіки має сприяти розвитку народів залежних територій «у напрямку до самоуправління або незалежності».

У Статуті ООН зазначалося, що метою нової організації є підтримання міжнародного миру й безпеки колективними заходами, розвиток дружніх відносин між країнами, здійснення міжнародного співробітництва під час розв'язання проблем економічного, соціального та гуманітарного характеру. ООН була заснована на принципах суверенної рівноправності всіх членів, мирного врегулювання суперечок, утримання від застосування сили. ООН не мала права втручатися у внутрішні справи, крім випадків, коли таке втручання необхідне для підтримання миру.

Офіційною датою створення ООН вважають **24 жовтня 1945 р.**, коли було затверджено Статут ООН.

Вищим органом ООН визначено Генеральну Асамблею, яка збирається на свої сесії один раз на рік. До її обов'язків належить затвердження бюджету організації, прийняття нових членів, обрання непостійних членів Ради Безпеки, Економічної і Соціальної ради, Ради з питань опіки, Міжнародного суду, Секретаріату на чолі з Генеральним секретарем ООН.

Вищим органом було визначено також Раду Безпеки, яка на той час складалася з 11 членів (тепер 15, із них десять непостійних, яких обирають на два роки, і п'ять постійних). Рада Безпеки за Статутом є постійним органом, на який покладено обов'язки щодо підтримання миру. Для реалізації своїх повноважень Рада Безпеки має право накладати на агресора санкції, вводити блокаду й застосовувати проти нього силу. У розв'язанні всіх питань, крім процедурних, потрібна однастайність постійних членів Ради Безпеки.

Під егідою ООН було створено різні спеціалізовані організації: ЮНЕСКО (ООН із питань освіти, науки і культури), ВООЗ (Все-світня організація охорони здоров'я), МОП (Міжнародна організація праці), ФАО (Продовольча й сільськогосподарська організація), ЮНІСЕФ (Дитячий фонд ООН) тощо.

Нині налічується 193 члени ООН. Генеральна Асамблея ООН розпочала свою діяльність у 1946 р. На першій сесії були обрані непостійні члени Ради Безпеки, призначено першого Генерального секретаря ООН (ним став Трюгве Лі), створено Комісію з атомної енергії. Однак через суперництво СРСР і США та їхніх прихильників робота ООН була ускладнена. У 1948 р. ООН прийняла Декларацію прав людини та Пакт про громадянські й політичні права, у яких усі країни закликали до встановлення в їхній політиці пріоритету інтересів особи над класовими та національними.

Над головними японськими воєнними злочинцями із 3 травня 1946 до 12 листопада 1948 р. у Міжнародному військовому трибуналі для Далекого Сходу проходив **Токійський судовий процес** (процеси також відбулися у Владивостоку та Хабаровську). За участь у підготовці та розв'язанні агресивної війни, масовому знищенні мирного населення в окупованих країнах і полонених та інші злочини семи найбільшим злочинцям було винесено смертний вирок, 16 осіб були засуджені на довічне ув'язнення. Серед страчених були колишні прем'єр-міністр Японії, військовий міністр, представники вищого генералітету.

У Німеччині в перші післявоєнні роки відбулося 2 млн процесів над воєнними злочинцями. Такий самий процес охопив усі країни Європи, особливо Францію, Бельгію, Нідерланди, Норвегію, Югославію, Польщу. В Україні теж відбулися судові процеси над нацистськими діячами та їхніми пособниками, що вчинили злочини на території УРСР. Найбільшим із них став Київський процес.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Де відбулася перша конференція лідерів країн антигітлерівської коаліції?
2. Із якою метою були організовані конференції «великої трійки»?
3. Як на конференціях було розв'язано польське питання?
4. На якій конференції було ухвалено рішення про відкриття Другого фронту в 1944 р.?
5. Яким було історичне значення Ялтинської і Потсдамської конференцій?
6. Які принципи окупаційної політики щодо Німеччини були визначені на конференціях?
7. Обговоріть у групах: якою була роль Нюрнберзького процесу в підбитті підсумків війни?
8. Із якою метою була створена Організація Об'єднаних Націй?
9. На яких принципах була заснована ця організація?
10. Якою є офіційна дата створення ООН?
11. Якими були територіальні придбання СРСР за підсумками роботи конференцій?

§ 79. Тихоокеанський театр бойових дій у 1944—1945 рр. Розгром Японії

МЕТА

- розповідати про розгром Японії в Другій світовій війні
- давати оцінку атомним бомбардуванням японських міст
- характеризувати основні події війни в Тихому океані в 1944—1945 рр.

ДАТИ

- 6, 9 серпня 1945 р.** — атомне бомбардування Хіросіми і Нагасакі
- 8 серпня 1945 р.** — оголошення Радянським Союзом війни Японії
- 2 вересня 1945 р.** — капітуляція Японії. Закінчення Другої світової війни

- З'єднання американських авіаносців біля Філіппін. Жовтень 1944 р.

- Льотчики-камікадзе (1). Атака камікадзе на американський бойовий корабель (2). 1944 р.

1

2

У травні 1943 р. США й Велика Британія ухвалили «Стратегічний план розгрому Японії». Він передбачав два основні напрямки наступу: центральний (Маршаллові, Маріанські та Японські острови) і південний (Нова Гвінея, Філіппіни, Малайзія).

На початку 1944 р. США встановили свій контроль над Маршалловими островами, а із часом — над Маріанськими. У липні розпочалася операція, спрямована на звільнення Філіппін, захоплення яких означало б для Японії розподіл її володінь на дві частини та втрату джерел сировини, що були розташовані південніше. У цей самий час американська стратегічна авіація розпочала «повітряний наступ» проти Японії, здійснюючи систематичні бомбардування військових та економічних об'єктів країни. У таких умовах японське командування вирішило дати вирішальну битву в районі острова Лейте (Філіппінські острови) та розгромити американський десант і флот підтримки (план «Се» («Перемога»)).

23 жовтня 1944 р. біля острова Лейте розпочалася найбільша в історії Другої світової війни морська битва між флотом союзників і японськими військами. У битві, що тривала протягом чотирьох днів, брали участь дев'ять японських лінкорів, зокрема два найбільші у світі лінкори «Ямато» і «Мусасі», чотири авіаносці, 20 крейсерів, у тому числі 14 важких, а також 35 есмінців і понад 300 літаків. Проте флот США, що протистояв їм, був набагато сильнішим: 12 лінкорів, вісім важких і 24 легких авіаносці, 24 крейсери, 166 міноносців і понад 1500 бойових літаків. П'ятикратна перевага США у повітрі вирішила результат бою.

Японські війська були змушені відступити, втративши всі свої авіаносці та всю авіацію, а також три лінкори, десять крейсерів й 11 есмінців. Загибло 13,5 тис. японських моряків і льотчиків. Незважаючи на те що в цій битві вони вперше застосували «ударні загони спеціальних атак» — льотчиків-смертників (камікадзе), які таранили кораблі противника, їм вдалося потопити тільки три авіаносці й три есмінці, а ще шість авіаносців і ряд інших кораблів дістали серйозні пошкодження. Також США втратили 200 літаків.

Після цієї перемоги американські війська розгорнули вирішальний наступ на Філіппінах і до кінця року звільнили їх. Фактично Японія вже програла війну, але її керівництво було ще не готове визнати це. Війна тривала.

Щоб відновити доступ до джерел стратегічної сировини на півдні, японське командування розробило й успішно здійснило наступальну операцію в Китаї, захопивши південь країни. У результаті був прокладений сухопутний маршрут доставки сировини, значну частину військового виробництва перенесли в Корею й Маньчжурію. Проти американського флоту японське командування почало масово використовувати атаки камікадзе. Стало зрозуміло, що остаточний розгром Японії потребує часу й напруження всіх сил країн антигітлерівської коаліції. Однак це було можливо лише після завершення бойових дій у Європі.

Розгром Німеччини не означав припинення Другої світової війни. Японія продовжувала чинити опір союзникам.

- Японський лінкор «Ямато» під ударом американських бомбардувальників у протоці Сурігао 24 жовтня 1944 р.

Під час битви за острів Окінава японське командування вирішило кинути в останній бій залишки японського флоту на чолі з лінкором «Ямато» (найбільший лінкор у світі із 460-міліметровими гарматами). За умови зустрічі у відкритому бою із цим кораблем американський флот був би приречений. Японський флот був споряджений максимальною кількістю боєприпасів і пальним лише в один кінець. Американське командування вчасно дізналося про вихід у море цього гіганта й вирішило його знищити за допомогою авіації. 7 квітня 1945 р. спалахнула битва. Близько 700 японських літаків (із яких 355 були камікадзе) атакували американський флот. У свою чергу, американська авіація кинула свої сили на «Ямато», який після чотирьох годин безперервних бомбардувань затонув, забравши із собою життя 2488 японських моряків. Також було затоплено японський крейсер і чотири есмінці. Японський флот припинив своє існування. Американці втратили лише 15 літаків.

До кінця 1944 р. США фактично знищили японський флот, що на цьому театрі бойових дій відіграло визначальну роль. Здобута на морі перемога дала змогу США звільнити від японських військ Філіппіни та низку островів Тихого океану. Навесні 1945 р. англійські війська витіснили японські війська із Бірми. Американські «літаючі фортеці» (В-17, В-29) нарощували систематичні бомбардування японських островів.

Незважаючи на це, Японія була сповнена рішучості битися до останнього. Про це свідчили бої за острови Іводзіма й Окінава. Так, для захоплення невеликого острова Окінава, який захищало 120-тисячне японське угруповання, американській 500-тисячній армії, що мала цілковиту перевагу в повітрі й на морі, знадобилося понад два місяці запеклих боїв (квітень—червень 1945 р.). У битві за острів Окінава японська армія втратила й залишки своєї боездатної авіації — 4 тис. літаків, а також останні великі кораблі флоту. Втрати США становили 50 тис. убитими й пораненими, 763 літаки і 36 кораблів.

Американське керівництво наважилося на використання проти Японії нової зброї — атомної бомби. Хоча більшою мірою рішення про атомне бомбардування мало політичне значення: показати всьому світу, зокрема СРСР, могутність США.

6 серпня 1945 р., за два дні до передбачуваного вступу СРСР у війну з Японією, із важкого американського бомбардувальника В-29 на японське місто **Хіросіма** було скинуто атомну бомбу. **9 серпня** атомного бомбардування зазнало місто **Нагасакі**. Загальна кількість загиблих становила 200 тис. осіб, а кількість постраждалих сягнула 500 тис. осіб.

Ще 5 квітня 1945 р. від імені радянського уряду японському послу в Москві було зроблено заяву про те, що СРСР скасовує пакт

Історик про наслідки участі СРСР у війні проти Японії

На Далекому Сході [СРСР] не вдалося створити щось подібне до європейського поясу прорадянських країн народної демократії. Китай дуже швидко вийшов зі струнких лав і перейшов до політики конфронтації, яка тривала багато років. Корейська війна закінчилася вничю.

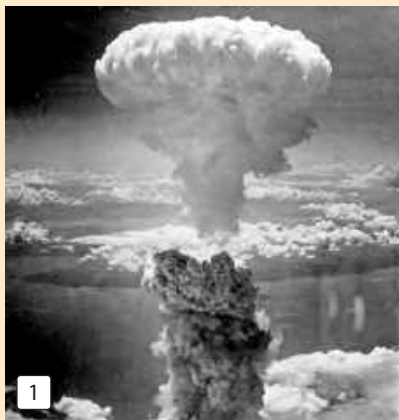
- ? 1. Чи згодні ви з такою думкою? 2. Якими є здобутки від участі СРСР у війні з Японією?

- Наступ англійських військ у Бірмі. 1945 р.

- Американські морські піхотинці встановлюють прапор над островом Іводзіма. 23 лютого 1945 р. Серед шести солдатів, які його підняли, був військовий українського походження Майкл (Міхал) Стренк (загинув 1 березня 1945 р.)

■ «Атомний гриб» над Нагасакі (1) та руїни міста (2). Серпень 1945 р.

■ Представник від СРСР генерал-майор К. Дерев'яноко підписує капітуляцію Японії на американському лінкорі «Міссурі». 2 вересня 1945 р.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Які основні битви призвели до розгрому Японії? 2. Де відбулася найбільша морська битва Другої світової війни? 3. Обговоріть у групах: чому атаки камікадзе не могли переломити хід війни на користь Японії? 4. Які міста Японії зазнали атомних бомбардувань? 5. Якою була мета атомних бомбардувань японських міст? 6. Підготуйте презентацію про наслідки атомних бомбардувань. 7. Чим був продиктований вступ у війну з Японією СРСР? 8. Коли і як було завершено Другу світову війну?

про нейтралітет із Японією. Причиною цього було зазначене те, що *«обстановка змінилася докорінно... Японія, союзниця Німеччини, допомагала останній у її війні проти СРСР. Крім того, Японія воює зі США та Англією, які є союзниками Радянського Союзу»*. У самій Японії ця заява спричинила зміну уряду. **8 серпня 1945 р.** СРСР оголосив війну Японії.

Відповідно до своїх планів радянські війська основного удару завдали по Квантунській армії, яка була зосереджена в Маньчжурії та налічувала 1,1 млн осіб. Загальне керівництво військами здійснював О. Василевський. У боях брали участь війська Монгольської народно-революційної армії. Радянським військам доводилося долати гори, річки, тайгу, болота, напівпустельні степи. Завзятий опір чинили фанатично налаштовані японські частини, особливо підрозділи смертників. Незважаючи на це, Квантунська армія за короткий час була розгромлена. 14 серпня японський уряд прийняв рішення про капітуляцію.

Під ударами Радянської армії японські війська склали зброю. У полон було взято близько 640 тис. осіб. 1 вересня радянський десант висадився в південній частині Курильських островів. Кампанія радянських військ проти Японії тривала 24 дні. Втрати японських військ становили 84 тис., радянських — 12 тис. осіб убитими.

2 вересня 1945 р. у Токійській бухті на борту американського крейсера «Міссурі» у присутності представників країн, що брали участь у війні з Японією, відбулася церемонія підписання **Акта про беззастережну капітуляцію Японії**. Від імені СРСР Акт підписав українець генерал-майор К. М. Дерев'яноко (згодом після смерті йому було присвоєно звання Герой України). Цей день вважають датою **закінчення Другої світової війни**.

Завершення війни проти Японії передбачало укладення мирного договору з нею. Проте США, порушивши свої попередні домовленості, не передали підготовку мирного договору з Японією Раді міністрів закордонних справ і відклали вирішення питання про мирне врегулювання ситуації в Тихоокеанському басейні.

Японія та захоплені нею території були розділені на окупаційні зони між США, СРСР, Великою Британією, Китаєм. Японія потрапила в окупаційну зону США, і 6 вересня 1945 р. американські війська висадилися на її території.

■ Атомне бомбардування Хіросіми та його наслідки. Серпень 1945 р.

Предметний покажчик

- Авторитаризм *103, 140, 194*»
 Агресія *130, 150, 169, 182, 190*
 Акція «пацифікації» (умиротворення) *141, 145*
 Анархізм *47, 77, 139, 145*
 Анексія *32*
 Антисемітизм *66, 136*
 Аншлюс (приєднання, союз) *136, 140, 180*
 Асиміляція *90, 106*
 Біженці *19, 29*
 «Білий терор» *41, 71*
 «Бліцкриг» (блискавична війна) *13, 192, 205*
 Блокада *17, 192, 232*
 Вільне козацтво *45*
 «Воєнний комунізм» *40, 65*
 Геноцид *35, 157, 159, 215*
 Геополітика *21*
 Гетто *136, 215*
 Голодомор *157, 160*
 Голокост *215*
 Громадянська війна *40, 137*
 Гуманітарна катастрофа *211*
 Декларація *246*
 Декрет *38*
 Демілітаризація (роззброєння) *81, 248*
 Демілітаризована зона *185*
 Денаціоналізація *114*
 Депортація *27, 200, 239*
 Диктатура *36, 39, 41, 134, 137, 142*
 Директорія *62*
 Добровольча армія *71*
 Експропріація *48*
 Етнічні чистки *225*
 Імпортозамінна індустріалізація *152, 178*
 Інтернування *30*
 Колабораціонізм *204, 213*
 Колгосп (колективне господарство) *157, 198*
 Колективізація сільського господарства *66, 157*
 Комнезами (комітети незаможних селян) *73*
 Контрибуція *19*
 Конфіскація *48*
 Концентраційний табір *30, 150, 215*
 Корпоративна держава *133*
 Культ особи *115, 132, 163*
 Куркуль (куркульство) *157*
 Ленд-ліз *229*
 Ліга Націй *80, 87, 88, 182*
 «Лінія Керзона» *55, 76, 84*
 Меджліс *172*
 Мілітаризація (озброєння) *65, 73, 135, 230*
 Нацизм (національний соціалізм) *100, 134, 209*
 Націоналізація *48*
 Націоналізм *8, 148*
 Націонал-комунізм *72*
 «Новий порядок» *209*
 «Нормалізація» *146*
 Остарбайтери *211*
 Отаманщина *65*
 Партизани *221*
 «Пацифікація» *141, 145*
 Пропаганда *19*
 Радгосп *157*
 Радянізація *48, 198*
 Режим «санації» *104*
 Реквізиція *48*
 Репарації *80*
 Репатріація *112*
 Репресія *27*
 Розкуркулення *157*
 Рух Опору *221, 225*
 «Санітарний кордон» *84*
 Світова війна *6*
 Сепаратний мир *50*
 Стахановський рух *156*
 Тоталітаризм *124*
 Українізація *118*
 «Українізація» армії *45*
 «Українська карта» *186*
 «Українське питання» *84*
 Ультиматум *8, 46*
 Фашизм *100, 131*
 «Червоний терор» *40*
 «Чорна дошка» *159*

Передмова	3	§ 17. Українська Центральна Рада (УЦР). Проголошення Української Народної Республіки (УНР)	43
Вступ. Переддень світової війни	4	§ 18. Перша війна радянської Росії проти України	46
Розділ 1. Перша світова війна		§ 19. Брестський мир. Українська Держава гетьмана П. Скоропадського	49
§ 1. Причини й привід Першої світової війни	6	§ 20. Революції 1917—1919 рр. Утворення національних держав у Центрально-Східній Європі	53
§ 2. Доля солдата на війні	9	§ 21. Директорія УНР. Друга війна радянської Росії проти УНР	62
§ 3. Зброя Першої світової війни	11	§ 22. Західноукраїнська Народна Республіка	67
§ 4. Бойові дії в 1914 р. Провал німецького «бліцкригу»	13	§ 23. Боротьба за владу в Україні в другій половині 1919 — на початку 1920 р. ...	70
§ 5. Военні кампанії і події 1915— 1916 рр.	15	§ 24. Радянсько-польська війна і Україна. Завершення боротьби за владу в Україні	75
§ 6. Війна на морі. Підводна війна	17		
§ 7. Тил у роки Першої світової війни. Пропаганда	19	Розділ 3. Облаштування повоєнного світу: між демократією й авторитаризмом	
§ 8. Україна в планах воюючих держав. Бойові дії на території України в роки Першої світової війни	21	§ 25. Паризька мирна конференція. Версальський мирний договір	80
§ 9. Перша світова війна та українські політичні сили	23	§ 26. Мирні договори із союзниками Німеччини	82
§ 10. Українські січові стрільці (УСС)	25	§ 27. «Українське питання» на Паризькій мирній конференції	84
§ 11. Політика Російської імперії на українських землях у роки Першої світової війни	27	§ 28. Вашингтонська конференція. Версальсько-Вашингтонська система міжнародних відносин	86
§ 12. Політика Австро-Угорщини на українських землях у роки Першої світової війни	30	§ 29. Ліга Націй	88
§ 13. Военні кампанії і події 1917— 1918 рр.	32	§ 30. Закріплення розподілу українських земель. Створення СРСР	90
§ 14. Комп'єнське перемир'я. Підсумки Першої світової війни	34	§ 31. Спроби перегляду повоєнних договорів у 1920-х рр. Становлення нової системи колективної безпеки ...	92
Розділ 2. Соціальні й національні революції в Європі. Українська революція		§ 32. Епоха «проспериті» в США	94
§ 15. Російська революція 1917 р.	38	§ 33. Велика Британія та Франція у 1920-ті рр.	96
§ 16. Громадянська війна на землях колишньої Російської імперії	40	§ 34. Веймарська республіка в Німеччині ..	100

§ 35. Економічне й політичне становище держав Центрально-Східної Європи у 1920-х рр.	102
§ 36. Становище українства у державах Центрально-Східної Європи в 1920-х рр.	106
§ 37. Українська політична еміграція міжвоєнної доби	112
§ 38. Нова економічна політика більшовиків і її вплив в Україні	114
§ 39. Масовий голод 1921—1923 рр. в Україні	116
§ 40. Політика коренізації в УСРР	118

Розділ 4. Тоталітарні режими як виклик людству

§ 41. Світова економічна криза (1929—1933 рр.)	122
§ 42. Велика Британія і Франція в 1930-ті рр.	124
§ 43. «Новий курс» Ф. Рузвельта	129
§ 44. Фашистський режим в Італії. Б. Муссоліні	131
§ 45. Німеччина за нацистської диктатури 1933—1939 рр.	134
§ 46. Громадянська війна в Іспанії	137
§ 47. Еволюція політичних режимів у Центрально-Східній Європі в 1930-ті рр.	140
§ 48. Політика польської влади щодо українства в 1930-ті рр.	145
§ 49. Створення та діяльність ОУН	148
§ 50. Карпатська Україна	150
§ 51. Форсована індустріалізація в УСРР (УРСР)	152
§ 52. Насильницька колективізація та опір населення. Голодомор 1932—1933 рр.	157
§ 53. Сталінський терор в Україні. Конституція СРСР 1936 р.	163
§ 54. Національна революція в Китаї	167
§ 55. Національно-визвольна боротьба в Індії	170
§ 56. Національні революції в Туреччині та Ірані	172
§ 57. Країни Латинської Америки	175

Розділ 5. Україна і світ напередодні Другої світової війни. Початок війни

§ 58. Політика «умиротворення» агресора та її крах	180
---	-----

§ 59. Утворення осередків Другої світової війни. Формування «осі Берлін—Рим—Токіо»	182
§ 60. Пакт Молотова—Ріббентропа. Початок Другої світової війни	186
§ 61. Агресія СРСР проти держав Центрально-Східної Європи в 1939—1940 рр.	190
§ 62. Бойові дії в Європі в 1939—1941 рр.	192
§ 63. «Битва за Британію». Битва за Атлантику	196
§ 64. Радянізація Західної України в 1939—1941 рр.	198

Розділ 6. Друга світова війна: перебіг і результати

§ 65. Український національний рух на початку Другої світової війни	202
§ 66. Україна на початку німецько-радянської війни	205
§ 67. Нацистський «новий порядок» в Україні	209
§ 68. Колабораціонізм. Українці на боці Третього рейху та його союзників ...	213
§ 69. Голокост	215
§ 70. Спроба відновлення Української держави. Початок збройної боротьби УПА	218
§ 71. Рух Опору та його течії в Україні ...	221
§ 72. Польський рух Опору на західно-українських землях. Україно-польське протистояння	225
§ 73. Вступ у війну США. Бойові дії в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні в 1941—1942 рр. Створення антигітлерівської коаліції	228
§ 74. Корінний перелом у Другій світовій війні	231
§ 75. Вигнання з України нацистських загарбників	235
§ 76. Депортація кримських татар та інших народів	239
§ 77. Воєнні дії в 1944—1945 рр. у Європі. Розгром нацистської Німеччини	241
§ 78. Конференції «великої трійки». Формування нового світового порядку та місце в ньому України ...	246
§ 79. Тихоокеанський театр бойових дій у 1944—1945 рр. Розгром Японії ...	250

Предметний покажчик	253
--------------------------	-----

Відомості про користування підручником

№ з/п	Прізвище та ім'я учня / учениці	Навчальний рік	Стан підручника	
			на початку року	у кінці року
1				
2				
3				
4				
5				

Навчальне видання

ПІСЕМ Олександр Володимирович

**«ІСТОРІЯ: УКРАЇНА І СВІТ
(ІНТЕГРОВАНІЙ КУРС, РІВЕНЬ СТАНДАРТУ)»**
підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видає за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Провідні редактори *Л. А. Шведова, Н. П. Гур'єва*. Редактор *С. С. Павлюченко*.

Технічний редактор *А. В. Пліско*. Художнє оформлення *В. І. Труфен*.

Комп'ютерна верстка *С. О. Петрачков*.

Коректор *Н. В. Красна*

В оформленні підручника використано зображення,
розміщені в мережі Інтернет для вільного використання

Підписано до друку 17.09.2018. Формат 84×108/16.

Папір офсетний. Гарнітура Шкільна. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 26,88. Обл.-вид. арк. 25,8. Тираж 25904 прим. Зам. №2109-2018.

ТОВ Видавництво «Ранок»,

вул. Кібальчича, 27, к. 135, Харків, 61071.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №5215 від 22.09.2016.

Адреса редакції: вул. Космічна, 21а, Харків, 61145.

E-mail: office@ranok.com.ua. Тел. (057) 719-48-65, тел./факс (057) 719-58-67

Надруковано у друкарні ТОВ «ТРИАДА-ПАК»,

пров. Сімферопольський, 6, Харків, 61052.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №5340 від 15.05.2017.

Тел. +38(057) 703-12-21. E-mail: sale@triada.kharkov.ua